

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΗΦΑΙΣΤΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ,
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (ΕΠΙΜ.)

**Η ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ
ΠΟΛΕΜΟΥ, 1941-1950:
ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΑ ή ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ
ΑΙΤΙΑ;**

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ, ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή: Διεθνείς Σχέσεις, Ιστορία και τα αίτια του Ψυχρού Πολέμου 5

Παναγιώτης Ήφαιστος, Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Στρατηγική και ιδεολογία στην περίπτωση των ΗΠΑ και της Βρετανίας

1. Σχεδιάζοντας την ειρήνη: η επιρροή των «Τριών Μεγάλων» στη διαμόρφωση του Ψυχρού Πολέμου, 1941-1950 14

Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου

2. Ο Τζωρτζ Φ. Κένναν και η στρατηγική της Θείας Πρόνοιας: ιδεολογία, πολιτισμός και στρατηγική στη διαμόρφωση της αμερικανικής πολιτικής, 1945-1950 42

Θανάσης Δ. Σφήκας

3. Ο Τζωρτζ Κένναν, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ και η στρατικοποίηση του δυτικού κόσμου, 1947-1950 71

Λυκούργος Κουρκουβέλας

4. Ο ρόλος της Βρετανίας στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου: ιδεολογία και γεωπολιτικοί υπολογισμοί 91

Γιάννης Δ. Σακκάς

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η σοβιετική πολιτική και ο αντικομμουνισμός

5. Η υψηλή στρατηγική της Σοβιετικής Ένωσης πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: αντιθέσεις και συγκλίσεις στρατηγικών στόχων ασφαλείας και ηγεμονικής επιβολής με ιδεολογικά προτάγματα 117

Ευαγόρας Α. Ευαγόρου

6. Όψεις των σοβιετικών στρατηγικών προτεραιοτήτων, 1941-1950 150
Διονύσης Χουρμούλης

7. Ένα υπόδειγμα παραδοσιακής ρωσικής πολιτικής; Οι κρίσεις στο «βόρειο κρηπίδωμα», 1945-1946 178
Μανόλης Κούμας

8. Η συμβολή του αντικομμουνισμού στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ευρώπη και η Ελλάδα 196
Λουκιανός Χασιώτης

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: Η διάσταση της διάδρασης μεταξύ των «κόσμων»

9. Ο Ψυχρός Πόλεμος και τα αίτια της γερμανικής διχοτόμησης, 1945-1949 212
Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος

10. Δόγμα Τρούμαν και Σχέδιο Μάρσαλ: αξίες και πολιτισμική ταυτότητα της Ατλαντικής Συμμαχίας 239
Ιωάννης Κ. Φίλανδρος

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ελληνική και η βαλκανική περίπτωση

11. Μικρές δυνάμεις, σε μεγάλα παιχνίδια; Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα, υπό το πρίσμα της ιστορίας των ιδεών 255
Κυριάκος Μικέλης

12. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στο διεθνές σύστημα: ένας ιδεολογικός πόλεμος με στρατηγικό περιεχόμενο; 274
Αντώνης Κλάψης

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ: Απόπειρες γενίκευσης;

13. Για την πολυμορφία των κινήτρων: Ψυχρός Πόλεμος, στοχοθεσία κρατών και
αίτια των συγκρούσεων 298

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

14. Τα αίτια εκδήλωσης του Ψυχρού Πολέμου: μια απο-ιδεολογικοποιημένη
θεωρητική προσέγγιση 321

Σπυρίδων Ν. Λίτσας

Παναγιώτης Ήφαιστος, Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Ευάνθης

Χατζηβασιλείου*

Εισαγωγή: Διεθνείς Σχέσεις, Ιστορία και τα αίτια του Ψυχρού Πολέμου

Η ανάπτυξη της επιστήμης των Διεθνών Σχέσεων και η μετεξέλιξη της παλιάς «Διπλωματικής Ιστορίας» στη σύγχρονη Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων έχουν δημιουργήσει ένα περίπλοκο, και γι' αυτό γοητευτικό και επιστημονικά προκλητικό τοπίο. Εδώ και δεκαετίες, διενεργείται – και εύκολα θα μπορούσε κανείς να πει ότι «μαίνεται» – διεθνώς η επιστημονική συζήτηση σχετικά με ζητήματα στόχων και μεθοδολογίας. Πόσο συμβατές είναι οι δύο επιστήμες; Ποια η σχέση μεταξύ της αναζήτησης του ειδικού (στους ιστορικούς) και της γενίκευσης (στους διεθνολόγους); Είναι πράγματι αρνητικοί σε κάθε είδους γενίκευση οι ιστορικοί; Αρνούνται την ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου οι διεθνολόγοι; Γιατί υπάρχουν επιφανείς ειδικοί (π.χ. Θουκυδίδης, Carr) τους οποίους διεκδικούν και οι δύο κλάδοι;

Στη χώρα μας, η συζήτηση αυτή δεν έχει αναπτυχθεί όσο θα έπρεπε. Ιστορικοί και διεθνολόγοι κινούμαστε, αναπτυσσόμαστε, δημιουργούμε, σαν να ανήκαμε σε διαφορετικούς κόσμους. Και μερικές φορές αποδεχόμαστε μια διχοτομία μεταξύ των δύο κλάδων, που ίσως να μην είναι τόσο απόλυτη όσο συχνά λέγεται. Ωστόσο, τούτο δεν είναι ικανοποιητικό. Ακόμη και με διαφορετικούς θεωρητικούς και μεθοδολογικούς προσανατολισμούς, είναι αυτονόητο ότι τα αντικείμενα συνομιλούν.

* Ο Παναγιώτης Ήφαιστος είναι Καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιά. Ο Κωνσταντίνος Κολιόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Παντείου Πανεπιστημίου. Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Και, ακόμη περισσότερο, ότι έννοιες, εργαλεία, πλαίσια ανάλυσης του ενός κλάδου είναι χρήσιμα, αν όχι και απαραίτητα, στον άλλο. Άλλωστε, και μεταξύ των διεθνολόγων και μεταξύ των ιστορικών υπάρχουν διαφοροποιήσεις, εκδοχές, σχολές σκέψης.

Στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να ξεκινήσει ένας συστηματικός διάλογος μεταξύ των δύο επιστημονικών αντικειμένων/μεθοδολογιών, ειδικοί από τα Πανεπιστήμια Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Παντείου, Πειραιώς, Πελοποννήσου και Μακεδονίας, με καθοριστική την ενθάρρυνση του καθηγητή Παναγιώτη Ήφαιστου, μετείχαν σε μια πρώτη επιστημονική συνάντηση, στο Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων του Παντείου Πανεπιστημίου, στις 18 Φεβρουαρίου 2011. Η συνάντηση αυτή είχε ως σκοπό να λειτουργήσει ως το πρώτο πεδίο συστηματικής διάδρασης μεταξύ των δύο κλάδων. Για να διευκολυνθεί ο διάλογος, αλλά και για να αναδυθούν με μεγαλύτερη ευκρίνεια οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις, επιλέχθηκε η επικέντρωση σε ένα συγκεκριμένο μεν – αλλά ευρύ θεματικά, και με μεγάλες θεωρητικές προεκτάσεις – θέμα: το μέγα ερώτημα της επίδρασης των στρατηγικών και των ιδεολογικών παραμέτρων στην έκρηξη του Ψυχρού Πολέμου. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν εξαιρετικά θετικό: Πρώτον, χωρίς να χρειαστεί ιδιαίτερη προσπάθεια εκ μέρους των συντονιστών της συνάντησης, κινητοποιήθηκε ένα εντυπωσιακό επιστημονικό δυναμικό που περιλάμβανε από υποψήφιους διδάκτορες έως και πρωτοβάθμιους καθηγητές. Δεύτερον, εκτός από την όρεξη για διάλογο αυτόν καθαυτόν, καταφάνηκε και η δυνατότητα για διάλογο πλούσιο και γόνιμο. Οι συγκλίσεις ήταν περισσότερες από τις αποκλίσεις, ενώ – στοιχείο ενδιαφέρον, προκλητικό και δυνητικά ελπιδοφόρο – αποδείχθηκε ότι πολύ συχνά οι «αποκλίσεις» των απόψεων σημειώνονταν *μεταξύ* των ιστορικών ή *μεταξύ* των διεθνολόγων, παρά «ανάμεσα» στις δύο αυτές «ομάδες». Από την άποψη των μεθοδολογικών διλημμάτων, η συνάντηση έδειξε τις μεγάλες

προοπτικές του διαλόγου μεταξύ των δύο κλάδων, αλλά και τις δυνατότητες της δημιουργικής τους αλληλεπίδρασης.

Αλλά και στο επίπεδο της πραγμάτευσης του συγκεκριμένου θέματος – που σχηματικά ορίζεται ως μία συζήτηση για τα αίτια του Ψυχρού Πολέμου – το αποτέλεσμα υπήρξε ιδιαίτερα ενδιαφέρον. Στη διεθνή βιβλιογραφία, το ζήτημα της έναρξης του Ψυχρού Πολέμου έχει προκαλέσει τεράστιας έκτασης επιστημονικές συζητήσεις. Δεν θα ήταν υπερβολή εάν λεχθεί ότι κρίσιμα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα που αφορούν και τις δύο επιστήμες – τη Σύγχρονη Ιστορία και τις Διεθνείς Σχέσεις – κρίθηκαν πάνω στον διάλογο για το θέμα αυτό. Στην Ελλάδα, όμως, το επιστημονικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε πρώτιστα στο ζήτημα του εμφυλίου πολέμου. Τούτο ήταν φυσικό και θεμιτό· ωστόσο, με τον τρόπο αυτόν, η ελληνική επιστήμη εν πολλοίς παγιδεύτηκε σε μια συζήτηση επί του συγκεκριμένου, και ίσως δεν ανέπτυξε όσο θα έπρεπε είτε τους θεωρητικούς προβληματισμούς, είτε την μελέτη των πέραν της Ελλάδας περιπτώσεων στο πλαίσιο τούτης της (δυνητικά οικουμενικής) εξέλιξης. Η ημερίδα του Φεβρουαρίου 2011 κατέδειξε με σαφήνεια ότι είμαστε σε θέση να αντεπεξέλθουμε με τον καλύτερο τρόπο στις ανάγκες αυτής της ευρύτερης μελέτης, να συζητήσουμε κριτικά τα πολιτικά διλήμματα του σύγχρονου κόσμου, και να παρουσιάσουμε ερμηνείες που ενσωματώνουν και τις διεθνείς τάσεις. Τα επεξεργασμένα άρθρα που προέκυψαν από τις εισηγήσεις εκείνες, συγκροτούν ένα από τα λίγα έργα της ελληνικής βιβλιογραφίας που πηγαίνει πέραν της συζήτησης της ελληνικής περίπτωσης, και πραγματεύεται κριτικά και συνολικά το μείζον ιστορικό φαινόμενο των αιτιών του Ψυχρού Πολέμου. Από την άποψη αυτή, ο παρών τόμος, χωρίς βέβαια να προσφέρει μια «τελική» εικόνα, αποσκοπεί να καλύψει – έστω μερικά – και τούτο το κενό της ελληνικής βιβλιογραφίας.

Τα πορίσματα των άρθρων καταδεικνύουν μια συναίνεση ως προς την πρωτοκαθεδρία των στρατηγικών αιτίων του Ψυχρού Πολέμου. Παρότι, όπως θα φανεί στη συνέχεια, υπάρχουν διαφωνίες ως προς τη σχετική βαρύτητα των ιδεολογικών παραγόντων στην ψυχροπολεμική διαμάχη, εντούτοις σε γενικές γραμμές θεωρείται ότι οι ιδεολογικοί παράγοντες υπολείπονταν των στρατηγικών σε σημασία. Από την άλλη μεριά, αρκετά άρθρα τονίζουν ότι η ιδεολογία έδωσε στον Ψυχρό Πόλεμο έναν ιδιάζοντα χαρακτήρα και χρωμάτισε εντονότατα ορισμένες επιμέρους διαστάσεις της έναρξής του.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, η ιστορικός Κωνσταντίνα Μπότσιου εξετάζει τον ρόλο που έπαιξαν στη διαμόρφωση του Ψυχρού Πολέμου οι ηγέτες των τριών νικητριών μεγάλων δυνάμεων κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Υποστηρίζει ότι οι «Τρεις Μεγάλοι» έθεταν τους πολιτικούς αντικειμενικούς σκοπούς τους βάσει στρατηγικών συλλογισμών. Ωστόσο, επισημαίνει ότι ακόμη και μεταξύ τους υπήρχαν διαβαθμίσεις ως προς τη βαρύτητα των στρατηγικών/ρεαλιστικών συλλογισμών έναντι των αντίστοιχων ιδεολογικών/ιδεαλιστικών. Ο Στάλιν υπήρξε αδιαμφισβήτητα ο κορυφαίος ρεαλιστής ακολουθούμενος από τον Τσώρτσιλ, ενώ η Μπότσιου θεωρεί ότι ο ιδεαλισμός του Ρούσβελτ ήταν αρκετά έντονος ώστε να τον καθιστά μερική εξαίρεση στον προαναφερθέντα κανόνα της πρωτοκαθεδρίας των στρατηγικών συλλογισμών κατά τη χάραξη των πολιτικών αντικειμενικών σκοπών.

Προς επίρρωση της αμερικανικής ιδιαιτερότητας έρχεται το επόμενο κεφάλαιο του τόμου, όπου ο ιστορικός Θανάσης Σφήκας αναλύει τον ρόλο του Τζωρτζ Κένναν στη διαμόρφωση της αμερικανικής πολιτικής κατά την περίοδο 1945-1950. Παρότι ο Κένναν θεωρείται εμβληματική μορφή της προσέγγισης του Πολιτικού Ρεαλισμού στις Διεθνείς Σχέσεις, ο Σφήκας τονίζει ότι η σκέψη του ήταν ένα κράμα ρεαλισμού και ηθικής. Αυτοί οι δύο παράγοντες, σύμφωνα με τον Σφήκα,

επέδρασαν και στη διαμόρφωση της πολιτικής των ΗΠΑ κατά την πενταετία 1945-50, κάνοντάς τη να χαρακτηρίζεται από ρεαλισμό ως προς τα χρησιμοποιούμενα μέσα και συνάμα από ιδεαλισμό ως προς τους επιδιωκόμενους στόχους της.

Η ανάλυση του ιστορικού Λυκούργου Κουρκουβέλα που ακολουθεί αμέσως μετά και που εξετάζει όχι μόνο τον ρόλο του Κένναν αλλά και του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, βλέπει εν πολλοίς τον Κένναν υπό αντίστοιχο πρίσμα. Ωστόσο, ο Κουρκουβέλας τονίζει ότι ακόμη κι αυτός ο Κένναν, το σύμβολο του ρεαλισμού στην αμερικανική εξωτερική πολιτική, ξεπεράστηκε από τις εξελίξεις του Ψυχρού Πολέμου – από τις δομικές πιέσεις του διεθνούς συστήματος, όπως θα έλεγε ενδεχομένως ένας διεθνολόγος. Από το 1950 κι έπειτα, οι διαμορφωτές πολιτικής των ΗΠΑ απομακρύνθηκαν από τη ραφινάτη προσέγγιση του Κένναν και έδιναν έμφαση στη στρατιωτική ισχύ, δηλαδή στον κατεξοχήν «στρατηγικό» συντελεστή ισχύος.

Στο άρθρο του για τον ρόλο που έπαιξε η Βρετανία στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, ο ιστορικός Γιάννης Σακκάς εξετάζει την πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση της εξωτερικής πολιτικής που ακολούθησε το Εργατικό Κόμμα μετά την άνοδό του στην εξουσία το 1945. Το συμπέρασμά του ήταν ότι για τους ιθύνοντες του Εργατικού Κόμματος δεν υπήρχε «σοσιαλιστική εξωτερική πολιτική»: η εξωτερική πολιτική της Βρετανίας, ανεξάρτητα με το ποιο κόμμα βρισκόταν στην εξουσία, όφειλε να υπηρετεί τα βρετανικά εθνικά συμφέροντα. Για τον Σακκά η ιδεολογία ήταν ένας παράγοντας που δεν δημιούργησε, αλλά εντατικοποίησε τον Ψυχρό Πόλεμο. Ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν ένα προϊόν γεωπολιτικών ανταγωνισμών, στο οποίο οι αντίθετες ιδεολογίες γρήγορα έδωσαν τον δικό τους τόνο.

Η προαναφερθείσα συναίνεση αναφορικά με την πρωτοκαθεδρία των στρατηγικών συλλογισμών εκφράζεται με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο στα άρθρα που εξετάζουν τη σοβιετική πολιτική. Ο διεθνολόγος Ευαγόρας Ευαγόρου, μελετώντας

την υψηλή στρατηγική της Σοβιετικής Ένωσης πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συμπεραίνει ότι επηρεαζόταν καθοριστικά από τα δομικά χαρακτηριστικά του διεθνούς συστήματος της εποχής. Η ΕΣΣΔ συμπεριφερόταν ως μια κλασική μεγάλη δύναμη που επεδίωκε στρατηγικούς στόχους, συχνά σε πείσμα και σε μετωπική αντιπαράθεση προς τα προτάγματα της μαρξιστικής-λενινιστικής ιδεολογίας.

Ακριβώς στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει ο ιστορικός Διονύσης Χουρχούλης. Οι σοβιετικές στρατηγικές επιδιώξεις ήταν σταθερές και ορίζονταν ξεκάθαρα με όρους ισχύος και συμφερόντων. Παρότι η σοβιετική ηγεσία ερμήνευε τις διεθνείς εξελίξεις με ιδεολογικούς όρους, πρωταρχικό της μέλημα ήταν η προώθηση των συμφερόντων της ΕΣΣΔ, συμφερόντων που δεν ταυτίζονταν απαραίτητως με την επέκταση της ιδεολογίας του κομμουνισμού.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο ιστορικός Μανόλης Κούμας επικεντρώνει την προσοχή του στην πολιτική της ΕΣΣΔ απέναντι στο Ιράν, την Τουρκία και την Ελλάδα. Για άλλη μια φορά προκύπτει η καθοριστική επίδραση των στρατηγικών συλλογισμών – η επιβολή των τελευταίων επί του ιδεολογικού παράγοντα ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ο Κούμας θεωρεί ότι η σοβιετική ηγεσία ακολουθούσε σαφώς τις παραδόσεις πολιτικής της τσαρικής Ρωσίας. Αναφορικά με το Ιράν και την Τουρκία, η σοβιετική πολιτική υπαγορεύεται από αμιγώς στρατηγικά κίνητρα και πιο συγκεκριμένα από την ενίσχυση της άμυνας της Σοβιετικής Ένωσης. Τουναντίον, η απουσία κοινών συνόρων της Ελλάδας με την ΕΣΣΔ μείωνε κατά πολύ τη στρατηγική σημασία της πρώτης και επηρέαζε ανάλογα τη σοβιετική πολιτική.

Το άρθρο του ιστορικού Λουκιανού Χασιώτη, το οποίο ακολουθεί αμέσως μετά, κινείται σε διαφορετικό μήκος κύματος: χωρίς να συγκρίνει τη σχετική βαρύτητα στρατηγικών και ιδεολογικών παραμέτρων, εξετάζει αποκλειστικά τον

ρόλο του ιδεολογικού παράγοντα. Το συμπέρασμά του είναι ότι η αντικομμουνιστική ιδεολογία και κατ' επέκταση ο Ψυχρός Πόλεμος χρησιμοποιήθηκαν συνειδητά από τις πολιτικές ελίτ στην Ελλάδα και στη Δυτική Ευρώπη προκειμένου να προωθήσουν τις πολιτικές τους επιδιώξεις στο εσωτερικό των χωρών τους.

Τα δύο επόμενα άρθρα πραγματεύονται επιμέρους πτυχές του Ψυχρού Πολέμου και δείχνουν το πώς οι εν λόγω πτυχές επηρεάστηκαν από την ιδεολογική αντιπαράθεση των δύο στρατοπέδων. Εξετάζοντας τα αίτια της γερμανικής διχοτόμησης, ο ιστορικός Δημήτρης Αποστολόπουλος υποστηρίζει ότι η ιδεολογική αυτή αντιπαράθεση κατέστησε αναπόφευκτη τη διαίρεση της Γερμανίας. Χωρίς, δε, αυτή τη διαίρεση, ο ίδιος ο Ψυχρός Πόλεμος θα ήταν διαφορετικός. Αντίστοιχα, ο ιστορικός Ιωάννης Φίλανδρος επισημαίνει μεν ότι η ιδεολογία δεν προκάλεσε την ψυχροπολεμική σύγκρουση, αλλά ταυτόχρονα δηλώνει ότι ο ρόλος της ιδεολογίας κάθε άλλο παρά αμελητέος ήταν. Με αυτό ως δεδομένο, αναλύει την ιδεολογική προβολή του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ από την πλευρά της Δύσης, καθώς και το πώς η ελληνική πλευρά υποδέχθηκε το σχετικό ιδεολογικό μήνυμα.

Ο ρόλος της Ελλάδας στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου ήταν ιδιαίτερα σημαντικός και άφησε βαθιά ίχνη στον ελληνικό πολιτικό και κοινωνικό βίο. Στο άρθρο του, ο διεθνολόγος Κυριάκος Μικέλης πραγματεύεται την πρόσληψη της διεθνούς πολιτικής από την πολιτική και πολιτιστική ελίτ της Ελλάδας κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Σύμφωνα με τον Μικέλη, οι ελληνικές ελίτ έβλεπαν τη διεθνή πολιτική υπό ένα έντονα ιδεολογικό/συναισθηματικό πρίσμα, με αποτέλεσμα να καταδεικνύουν αδυναμία ή και απροθυμία κατανόησης του ρόλου που η ισχύς και τα συμφέροντα παίζουν στον διεθνή χώρο.

Ως προς τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, ο ιστορικός Αντώνης Κλάψης θεωρεί ότι ο στρατηγικός και ο ιδεολογικός παράγοντας ήταν αλληλένδετοι. Έτσι, αναφέρει ότι επρόκειτο μεν για μια ιδεολογική αναμέτρηση τροφοδοτούμενη κυρίως από στρατηγικές παραμέτρους, αλλά ταυτόχρονα και για μια σύγκρουση προερχόμενη από στρατηγικούς υπολογισμούς που όμως διαμορφώνονταν εν μέρει από ιδεολογικούς παράγοντες.

Τα δύο τελευταία άρθρα του τόμου, στα οποία γίνεται μια προσπάθεια συνολικότερης θέασης του προβλήματος, κλίνουν σαφέστατα υπέρ της υπεροχής των στρατηγικών αιτίων έναντι των ιδεολογικών. Ο ιστορικός Ευάνθης Χατζηβασιλείου, αναλύοντας τα κίνητρα των εμπλεκομένων δυνάμεων, καθιστά σαφές ότι κατά την άποψή του η σύγκρουση είχε στρατηγικά αίτια. Παρότι δηλώνει ρητά ότι τα εν λόγω αίτια διαπλέκονταν με ιδεολογικούς και ψυχολογικούς παράγοντες, η δήλωσή του αυτή δεν αμβλύνει τον πρωταρχικό ρόλο των στρατηγικών συλλογισμών. Ο διεθνολόγος Σπυρίδων Λίτσας προχωρά ακόμη πιο πέρα. Σε αυτό που ο ίδιος αποκαλεί απο-ιδεολογικοποιημένη θεωρητική προσέγγιση ως προς την εξέταση των αιτίων του Ψυχρού Πολέμου, υποστηρίζει όχι μόνο ότι η στρατηγική υπήρξε ο κυρίαρχος παράγοντας που προκάλεσε τον Ψυχρό Πόλεμο, αλλά και ότι η ίδια η ιδεολογία αποτελεί στρατηγικό όπλο των κρατών, λειτουργώντας ως συνεκτικός κρίκος στο εσωτερικό και ως Δούρειος Ίππος στο εξωτερικό.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο συλλογικός αυτός τόμος αποτυπώνει μια προσπάθεια για κινητοποίηση, διάλογο και συνεργασία του επιστημονικού δυναμικού των Διεθνών Σχέσεων και της Ιστορίας. Ένα πρώτο βήμα έγινε· το ζητούμενο είναι η συνέχεια.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Στρατηγική και ιδεολογία στην περίπτωση των ΗΠΑ και της Βρετανίας

Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου*

Σχεδιάζοντας την ειρήνη:

η επιρροή των «Τριών Μεγάλων» στη διαμόρφωση του

Ψυχρού Πολέμου, 1941-1950

Με τα μάτια των ηγετών

Κατά κανόνα, η βιβλιογραφία για τον Ψυχρό Πόλεμο τοποθετεί την έναρξή του στο έτος 1947,¹ όταν οι δύο Υπερδυνάμεις υιοθέτησαν σαφείς και μακροπρόθεσμες πολιτικές πόλωσης. Ωστόσο, δεν ξέσπασε εν αιθρία. Ούτε ήταν μεμονωμένη απόφαση μίας μόνο Υπερδύναμης. Αποτελούσε προβλέψιμη εκδοχή του μεταπολεμικού κόσμου ήδη από τις μέρες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σαφώς, δεν ήταν ορατός ο Ψυχρός Πόλεμος το 1941. Ορατές και εγνωσμένες ήταν οι ασυμβατότητες μεταξύ των συμμάχων που θα τον επέλεγαν ως πλαίσιο της διεθνούς πολιτικής μετά το 1947. Ασυμβατότητες στρατηγικές, αλλά και ιδεολογικές, που είχαν προηγουμένως επικαλυφθεί από τον υψηλό στρατηγικό στόχο της νίκης επί του

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

¹ George F. Kennan, "The Sources of Soviet Conduct", *Foreign Affairs*, Vol. XXV, No. 4 (1947): 566-582· Walter LaFeber, *America, Russia and the Cold War, 1945-1966* (New York: John Wiley & Sons, 1967), σ. 43-53· Joseph M. Jones, *The Fifteen Weeks* (New York: Hartcourt, Brace & World, 1964), σ. 141, 190-193· John Lewis Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War 1941-1947* (New York: Columbia University Press, 1972), σ. 323-352· John Gimbel, *The Origins of the Marshall Plan* (Stanford: Stanford University Press, 1976)· Melvyn P. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War* (Stanford: Stanford University Press, 1987), σ. 121-152· John Lewis Gaddis, *We Now Know. Rethinking Cold War History* (New York: Oxford University Press, 1997), σ. 37-43· Michael J. Hogan, *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), σ. 1-3, 26-35. Από την αυξανόμενη ελληνική βιβλιογραφία για τον μεταπολεμικό κόσμο και τον Ψυχρό Πόλεμο βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου* (Αθήνα: Πατάκης, 2001)· Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική, 1945-2002* (Αθήνα: Ποιότητα, 2002)· Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, Παναγιώτης Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκές σχέσεις* (Αθήνα: Ποιότητα, 1999)· Γιάννης Γ. Βαληνάκης, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, *Διεθνείς Σχέσεις και στρατηγική στην Πυρηνική Εποχή* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2000).

Άξονα και τις σύμφυτες αμοιβαίες υπαναχωρήσεις για τη διατήρηση της συμμαχικής ενότητας.

Διερευνώντας τα ιδεολογικά και στρατηγικά αίτια του Ψυχρού Πολέμου από το 1941, αναπόφευκτα αντλούμε κρίσιμη πληροφόρηση από τη δράση και τη σκέψη των ηγετών των συμμαχικών δυνάμεων. Όπως συνήθως συμβαίνει σε ώρες πολέμου, η πυραμίδα των αποφάσεων ήταν ενισχυμένη στην κορυφή. Οι εξαιρετικές ηγετικές ικανότητες του Φραγκλίνου Ντ. Ρούσβελτ, του Ιωσήφ Στάλιν και του Ουίνστον Σ. Τσόρτσιλ τούς εξασφάλισαν ευρεία ελευθερία κινήσεων απέναντι στα πολιτικά τους συστήματα. Σε κάθε χώρα, έθνος και ηγέτης δέθηκαν αξεδιάλυτα, συνταύτιση που αποδόθηκε με τη διατύπωση «Οι Τρεις Μεγάλοι». Ειδικά ο Ρούσβελτ και ο Τσόρτσιλ θωράκισαν και θεσμικά τον ρόλο τους οδηγώντας τις χώρες τους στον πόλεμο με διακομματικές κυβερνήσεις εθνικής ενότητας.¹ Οι αλλαγές ηγεσίας που έλαβαν χώρα στις ΗΠΑ (Χάρρυ Σ. Τρούμαν)² και τη Βρετανία (Κλήμεντ Άττλη) το 1945,³ πριν ακόμα τελειώσει ο πόλεμος, φωτίζουν ακόμα καθαρότερα τα σύνορα ανάμεσα στις προσωπικότητες και σε αποκρυσταλλωμένες εθνικές πολιτικές.

Όπως έχει πειστικά δείξει μεταξύ άλλων ο Γκέρχαρντ Γουάινμπεργκ, ο μεταπολεμικός κόσμος αποτέλεσε αντανάκλαση των βασικών επιδιώξεων των

¹ Kevin Jefferys, *The Churchill Coalition and Wartime Politics, 1940-1945* (Manchester: Manchester University Press, 1987)· Mark Donnelly, *Britain in the Second World War* (New York: Routledge, 1999), σ. 13-17· M. J. Heale, *Franklin Delano Roosevelt: The New Deal and War* (London: Routledge, 1999), σ. 52-70· Matthew J. Dickinson, *Bitter Harvest: FDR, Presidential Power and the Growth of the Presidential Branch* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), σ. 164-228· Warren F. Kimball, “Franklin D. Roosevelt and World War II”, *Presidential Studies Quarterly*, Vol. 34, No. 1 (2004): 83-89.

² Wilson D. Miscamble, *From Roosevelt to Truman: Potsdam, Hiroshima, and the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), σ. 86-122.

³ Robert Pearce, *Attlee's Labor Governments, 1945-1951* (New York: Routledge, 1994).

νικητών.¹ Ένα κρίσιμο ερώτημα είναι, αν στις επιδιώξεις αυτές συνυπολογίστηκε η δυνητική σύγκρουση μεταξύ τους και ποια προβλεπόταν να είναι τα χαρακτηριστικά της.

Σχεδιάζοντας την ειρήνη

Ο Στάλιν προετοιμάστηκε πληρέστερα από όλους τους συμμάχους για πιθανή ρήξη, εν πολλοίς άλλωστε την προκάλεσε με τις ακόρεστες εδαφικές και πολιτικές διεκδικήσεις του.² Ο Τσώρτσιλ ανέμενε, επίσης, ως φυσική εξέλιξη την αντιπαράθεση των δυτικών συμμάχων με τη Σοβιετική Ένωση. Η εκτίμηση αυτή ωρίμασε όταν δρομολογήθηκε η συμμαχική απόβαση στη Δυτική Ευρώπη κατά τη Διάσκεψη των «Τριών» στην Τεχεράνη (Νοέμβριος 1943). Ο Τσώρτσιλ διαπίστωσε ότι ο Στάλιν θα επιχειρούσε να επιτύχει ό,τι είχε προαναγγείλει με το γερμανο-σοβιετικό Σύμφωνο Μη Επίθεσης Ρίμπεντροπ-Μολότοφ (1939),³ που εγκαταλείφθηκε μετά από την επίθεση του Χίτλερ εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης: την «αποκατάσταση» των σοβιετικών συνόρων στα εδάφη που είχε απολέσει το τσαρικό καθεστώς στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου αναθεωρητισμού ως προς την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, την εδαφική σμίκρυνση των μεγάλων κερδισμένων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Τσεχοσλοβακία, Ρουμανία, Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα).⁴

¹ Gerhard L. Weinberg, *Visions of Victory. The Hopes of Eight World War II Leaders* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005). Βλ. επίσης Robin Edmonds, *The Big Three: Churchill, Roosevelt and Stalin in Peace and War* (New York: W. W. Norton, 1991)· John Lamberton Harper, *American Visions of Europe: Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean G. Acheson* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

² Weinberg, *Visions of Victory*, σ. 97-124· Silvio Pons, *Stalin and the Inevitable War 1936-1941* (London: Frank Cass, 2002), σ. 150-215.

³ Geoffrey Roberts, "Stalin at the Tehran, Yalta, and Potsdam Conferences", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 9, No. 4 (2007): 6-40· Chris Bellamy, *Absolute War: Soviet Russia in the Second World War* (New York: Vintage Books, 2007), σ. 39-98· Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010), σ. 119-145.

⁴ Gerhard L. Weinberg, *Eine Welt in Waffen. Die globale Geschichte des Zweiten Weltkrieges* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1995), σ. 339-342, 425-426, 502-508, 651-670, 823-848.

Ο Τσώρτσιλ συμμεριζόταν την πρόβλεψη του Ρούσβελτ, ότι θα ήταν αναπόδραστη η επιβολή σοβιετικού ελέγχου στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, καθώς ο Κόκκινος Στρατός θα προέλαυνε προς το Βερολίνο,¹ προέλαση που κρινόταν απαραίτητη για να τελειώσει σε εύλογο χρόνο ο πόλεμος.² Αλλά θεωρούσε ευσεβή πόθο την εκτίμηση του Αμερικανού Προέδρου, ότι ο σοβιετικός έλεγχος θα ελάμβανε τη μορφή «φινλανδοποίησης»,³ που θα συνδύαζε τον φιλοσοβιετικό εξωτερικό προσανατολισμό με την εσωτερική πολιτική αυτονομία.⁴ Ο Τσώρτσιλ διέβλεπε ότι ο Στάλιν θα αναπαρήγαγε στην Ανατολική Ευρώπη το δικτατορικό σοβιετικό σύστημα και δεν θα σταματούσε παρά μόνον εάν συναντούσε σθεναρή αμερικανική αντίδραση. Αλλά η αποστροφή του Ρούσβελτ προς το κομμουνιστικό καθεστώς και τον επεκτατισμό της ΕΣΣΔ δεν ήταν ικανή να κλονίσει την πεποίθησή του ότι ο πόλεμος εναντίον του Άξονα μπορούσε να τερματιστεί σύντομα και νικηφόρα μόνο με την αδιάλειπτη συνδρομή της ΕΣΣΔ.⁵ Με αυτά τα δεδομένα, ο Τσώρτσιλ προσπάθησε τουλάχιστον να δυσχεράνει την επερχόμενη σοβιετική πολιορκία της Ευρώπης με διπλωματικά μέσα.⁶ Για να περιορίσει τη Σοβιετική Ένωση, που θα «απελευθέρωνε» ανενόχλητη την Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη όσο οι

¹ Vojtech Mastny, "Soviet War Aims at the Moscow and Teheran Conferences of 1943," *Journal of Modern History*, Vol. 47, No. 3 (1975): 481–504.

² Winston S. Churchill, *The Second World War*, 6 τόμοι, εδώ, τ. V: *Closing the Ring* (London: Houghton Mifflin, 1985), σ. 331-360, 408-423, 470-488.

³ Eduard Mark, "American Policy toward Eastern Europe and the Origins of the Cold War, 1941–1946: An Alternative Interpretation," *Journal of American History*, Vol. 68, No. 2 (1981): 313-336, ιδιαίτερα 327.

⁴ Churchill, *The Second World War*, τ. VI: *Triumph and Tragedy*, σ. 63-128. Πρβλ. Markku Ruotsila, *Churchill and Finland: A Study in Anticommunism and Geopolitics* (London: Routledge, 2005).

⁵ Geoffrey Warner, "From Malta to Yalta: Reflections on F.D.R.'s Foreign Policy", *International Affairs*, Vol. 48 (1967): 530-536· John L. Harper, *American Visions of Europe. Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean G. Acheson* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), σ. 88-121· Averell W. Harriman, Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946* (New York: Random House, 1975), σ. 369-373.

⁶ David Carlton, *Churchill and the Soviet Union* (Manchester and New York: Manchester University Press, 2000), σ. 104· Klaus Larres, *Churchill's Cold War: The Politics of Personal Diplomacy* (New Haven: Yale University Press, 2002), σ. 51.

Άγγλοι και οι Αμερικανοί θα πολεμούσαν στο δυτικό μέτωπο, ο Τσώρτσιλ αποδύθηκε μετά τη Διάσκεψη της Τεχεράνης σε μια πολύμηνη προσπάθεια να συνεννοηθεί με τον Στάλιν στην κλασική ευρωπαϊκή γεωπολιτική γλώσσα για το μέλλον της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Απότοκος των διαβουλεύσεών του με τον Στάλιν ήταν η περίφημη «Συμφωνία των Ποσοστών» στη Μόσχα τον Οκτώβριο του 1944, που «μοίραζε» σε σφαίρες επιρροής τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, με το ενδιαφέρον του Τσώρτσιλ να εστιάζεται κυρίως στην Ελλάδα και του Στάλιν στη Ρουμανία.¹ Ο Ρούσβελτ αποδέχθηκε απρόθυμα τη συμφωνία με τον όρο ότι θα ίσχυε μόνον έως ότου τερματιζόταν ο πόλεμος, ενώ κατηγόρησε τον Τσώρτσιλ για οπισθοχώρηση σε αναχρονιστικές και επικίνδυνες αποικιακές πολιτικές που αποσκοπούσαν στην εκ νέου δημιουργία σφαιρών επιρροής και στη διαιώνιση του παρωχημένου δόγματος της ισορροπίας δυνάμεων.²

Μετά τον τερματισμό των εχθροπραξιών, ακόμα και μετά την εκλογική του ήττα, ο Τσώρτσιλ ενθάρρυνε τον διστακτικό ακόμα Τρούμαν να εγκαταλείψει την συναινετική πολιτική του προκατόχου του και να έλθει σε ρήξη με τη Σοβιετική Ένωση ως μοναδική διέξοδο για τη διατήρηση της ειρήνης και της ακεραιότητας του

¹ Churchill, *Triumph and Tragedy*, σ. 63-103, 198, 247-283· Hugh Seton-Watson, *The East European Revolution* (London: Methuen, 1950)· Zbigniew Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict* (Cambridge: Harvard University Press, 1960)· K. G. M. Ross, "The Moscow Conference of October 1944. Krystyna Kersten et al., *Establishment of Communist Rule*, Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991, σ. 193 Για μια συνολική συζήτηση των διαφορετικών απόψεων για το θέμα βλ. Marc Trachtenberg, "The United States and Eastern Europe in 1945. A Reassessment", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 10, No. 4 (2008): 94-132· William Deakin, Elisabeth Barker, Jonathan Chadwick (eds.), *British Political and Military Strategy in Central, Eastern and Southern Europe in 1944* (London: Macmillan, 1988)· Albert Resis, "The Churchill-Stalin Secret 'Percentages' Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944," *American Historical Review*, Vol. 83, No. 2 (1978): 368-387· Panos Tsakaloyannis, "The Moscow Puzzle," *Journal of Contemporary History*, Vol. 21, No. 1 (1986): 37-55· P. G. H. Holdich, "A Policy of Percentages? British Policy and the Balkans after the Moscow Conference of October 1944," *International History Review*, Vol. 9, No. 2 (1987): 29-47.

² Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1935* (New York: Oxford University Press, 1979), σ. 442-448, 479-480, 505-520· L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453* (New York: Holt, Rinehart and Wilson, 1965), σ. 808-810· Randall Bennett Woods, *A Changing of Guard: Anglo-American Relations, 1941-1946* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1990), σ. 87-114.

δυτικού κόσμου. Η κυβέρνηση των Εργατικών του Κλήμεντ Άττλη, ο οποίος διαδέχθηκε τον Τσώρτσιλ διαρκούσης της Διάσκεψης του Πότσταμ (Ιούλιος 1945), ενώ απέρριψε την ακαμψία του τέως Βρετανού πρωθυπουργού στο θέμα της αποαποικιοποίησης,¹ ωστόσο υιοθέτησε τη θέση του για μία «ειδική σχέση» ΗΠΑ-Βρετανίας ως αντίπαλου δέους προς τη Σοβιετική Ένωση.² Σημαιοφόρος της κυρίως μετά το 1947 έγινε ο ακαταπόνητος «αρχιτέκτονας» της ευρω-ατλαντικής άμυνας και ομόθυμος συνομιλητής του Τσώρτσιλ Υπουργός Εξωτερικών Έρνεστ Μπέβιν.³ Πρόσφατες μελέτες αναδεικνύουν τον καταλυτικό ρόλο της Βρετανίας, πριν και μετά το 1947, στη «διολίσθηση» προς τον Ψυχρό Πόλεμο, καταρρίπτοντας την κλασική θεώρησή του ως αποκλειστικά αμερικανο-σοβιετικής υπόθεσης.⁴ Εξηγείται, έτσι, πειστικότερα η έντονη αντιπαράθεση Βρετανίας-ΕΕΣΔ τη διετία 1945-47, αλλά και η επιφυλακτικότητα του Τρούμαν – όπως νωρίτερα του Ρούσβελτ – να αποδεχθεί την επίμονη τσworτσιλιανή ανάλυση για το αναπόφευκτο της ιδεολογικής και στρατηγικής σύγκρουσης με τη Μόσχα,⁵ καθώς τη θεωρούσε εν πολλοίς παράγωγο της βρετανικής προσπάθειας να διαρραγεί το μέτωπο που είχαν συμπήξει υπέρ της αποαποικιοποίησης οι ΗΠΑ και η Σοβιετική Ένωση.⁶

¹ Warren F. Kimball (ed.), *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*, 3 volumes (Princeton: Princeton University Press, 1984), Vol. I, σ. 400-404· L. J. Butler, *Britain and Empire: Adjusting to a Post-Imperial World* (London: Tauris, 2002), σ. 97-134· John J. Sbrega, “Determination versus Drift: The Anglo-American Debate over the Trusteeship Issue, 1941-1945”, *Pacific Historical Review*, Vol. 55 (1986): 266-280· Robert B. Looper, “Roosevelt and the British Empire”, *Occidente*, Vol. 12, No. 4 (1956): 348-363, No. 5 (1956): 424-436.

² Samantha Heywood, *Churchill: Questions and Analysis in History* (London: Routledge, 2003), σ. 106-120· David Reynolds, *From World War to Cold War. Churchill, Roosevelt and the International History of the 1940s* (Oxford: Oxford University Press, 2006), σ. 309-330.

³ Alan Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary, 1945-1951* (New York: W. W. Norton, 1983), σ. 204-235· David Reynolds, *Britannia Overruled: British Policy and World Power in the Twentieth Century* (London: Longman, 1991), σ. 157 κ.ε.

⁴ Thanasis D. Sfikas, “Toward a Regional Study of the Origins of the Cold War in Southeastern Europe: British and Soviet Policies in the Balkans, 1945-1949”, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 17, No. 2 (1999): 209-227· Michael Cox, Caroline Kennedy-Pipe, “The Tragedy of American Diplomacy? Rethinking the Marshall Plan”, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 7, No. 1 (2005): 97-134· Alan Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary 1945-1951* (London: Heinemann, 1983), σ. 405-27· Victor Rothwell, *Britain and the Cold War, 1941-1947* (London: Macmillan, 1947).

⁵ Churchill, *Triumph and Tragedy*, σ. 495-531.

⁶ Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, σ. 263-306· Raymond Smith, John Zametica, “The Cold Warrior: Clement Attlee Reconsidered, 1945-47”, *International Affairs*, Vol. 61 (1985): 237-252.

Ρούσβελτ και Τρούμαν

Η περίπτωση του Ρούσβελτ είναι η πιο περίπλοκη ανάμεσα στους «Τρεις Μεγάλους». Ο Ρούσβελτ ενσάρκωνε ένα εξαιρετικό μίγμα ρεαλιστικής και ιδεαλιστικής σκέψης. Από τη μία πλευρά κατανοούσε πλήρως ότι ο Στάλιν θα εκμεταλλευόταν στο έπακρο τη συμβολή της Σοβιετικής Ένωσης στη συμμαχική νίκη για να επεκτείνει εδαφικά και πολιτικά την κυριαρχία της. Από την άλλη πλευρά, θεωρούσε ότι η συμμετοχή των ΗΠΑ στη μεταπολεμική τάξη πραγμάτων ως δύναμης «πρώτης μεταξύ ίσων» θα περιθωριοποιούσε αυτή την επεκτατική λογική, καθώς αργά ή γρήγορα οι ΗΠΑ θα κυριαρχούσαν όχι μόνο στρατηγικά λόγω της τεράστιας υλικής ισχύος τους, αλλά και ιδεολογικά, λόγω της απaráμιλλης ηθικής και πολιτικής ανωτερότητάς τους απέναντι στους ανταγωνιστές τους. Άλλωστε, στην άρνηση της Ουάσιγκτον να εκπληρώσει αυτό το ηθικό χρέος, τερματίζοντας τον απομονωτισμό της ήδη από το 1919, έβλεπε ο Ρούσβελτ ένα μείζον πολιτικό και ηθικό σφάλμα που καταδίκασε τον υπόλοιπο κόσμο να υποστεί τη βαρβαρότητα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.¹ Μετά την ήττα του Άξονα, η Αμερική-«φάρος της δημοκρατίας» όφειλε επιτέλους να δώσει τη θέση της στην «Αμερική-ιεραπόστολο» του προηγμένου αξιακού της συστήματος.

Η πίστη στην αφομοιωτική δύναμη του αμερικανικού υποδείγματος συμπλεκόταν στην σκέψη του Ρούσβελτ με την ανάγκη να κρατήσει στη δυτική συμμαχία τη Σοβιετική Ένωση, ώστε να τερματιστεί ο πόλεμος γρήγορα και με τις μικρότερες δυνατές απώλειες. Η σιωπηρή ικανοποίηση των σοβιετικών βλέψεων στην Ανατολική Ευρώπη το 1944-45 αποσκοπούσε να αποτρέψει μία χωριστή πρώιμη διευθέτηση μεταξύ της ΕΣΣΔ και του Άξονα και να δεσμεύσει τον Στάλιν να εγγυηθεί τον νέο

¹ Weinberg, *Visions of Victory*, σ. 177-178· Robert A. Divine, *Second Chance: The Triumph of Internationalism in America during World War II* (New York: Atheneum, 1971). Πρβλ. John M. Schuessler, "The Deception Dividend: FDR's Undeclared War", *International Security*, Vol. 34, No. 4 (2010): 133-165, ιδιαίτερα 144-160.

διεθνή οργανισμό που θα βασιζόταν στον αμερικανικής εμπνεύσεως Ατλαντικό Χάρτη του 1941. Ο οργανισμός θα πετύχαινε μόνο αν τον περιέβαλλαν με την ισχύ τους οι Μεγάλες Δυνάμεις (οι «4 Αστυνόμοι» κατά Ρούσβελτ: ΗΠΑ, ΕΣΣΔ, Βρετανία, Κίνα), εφόσον η αποτυχία της Κοινωνίας των Εθνών είχε καταδείξει την ανεπάρκεια των νομικών κατασκευών που δεν διέθεταν ερείσματα πραγματικής ισχύος.¹ Ο Ρούσβελτ χρειαζόταν τη Σοβιετική Ένωση όχι μόνο για να τερματίσει τον πόλεμο, αλλά και για να νομιμοποιήσει το νέο διεθνές σύστημα απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο και μέσα στις ίδιες τις ΗΠΑ, που δίσταζαν να επωμιστούν μονομερώς τη διαφύλαξη της ειρήνης.² Αυτό σήμαινε ότι ο Στάλιν έπρεπε να πειστεί να μην επιστρέψει ούτε η Σοβιετική Ένωση στο ιδιότυπο καθεστώς απομονωτισμού που είχε εφαρμόσει μετά το 1918 για να εμπεδώσει τον κομμουνισμό στο εσωτερικό της.³

Η πολιτική του Ρούσβελτ προφανώς επηρεάστηκε βαθιά από τα βιώματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν έζησε από πρώτο χέρι ως Βοηθός Υπουργός του Ναυτικού την άνοδο και πτώση του ουίλσονικού οράματος.⁴ Για να αποκλείσει ένα παρόμοιο ναυάγιο, προετοίμασε συστηματικά το έδαφος για την έγκριση του νέου διεθνούς οργανισμού και των Συνθηκών Ειρήνης από το Κογκρέσο. Εύγλωττη ήταν η επιλογή του Αντιπροέδρου στις εκλογές του 1944. Ο Τρούμαν, με την τεράστια νομιμοποίηση που διέθετε στα εύρωστα συντηρητικά και εσωστρεφή στρώματα των

¹ Robert C. Hildebrandt, *The Origins of the United Nations and the Search for Postwar Security* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1990)· Theodore A. Wilson, *The First Summit: Roosevelt and Churchill at Placentia Bay 1941* (Lawrence: University of Kansas Press, 1991)· Stephen C. Schlesinger, *Act of Creation: The Founding of the United Nations: A Story of Superpowers, Secret Agents, Wartime Allies and Enemies, and their Quest for a Peaceful World* (Boulder, CO: Westview Press, 2003), σ. 17-52.

² John M. Schuessler, “The Deception Dividend: FDR’s Undeclared War”.

³ Robert C. Tucker, *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-1941* (New York: W.W. Norton, 1992), σ. 204-520, ιδιαίτερα σ. 366-520· Michael Lynch, *Stalin’s Russia, 1924-1953* (London: Hodder Murray, 2008), σ. 34-79.

⁴ Weinberg, *Visions of Victory*, σ. 177-179· Reynolds, *From World War to Cold War*, σ. 9-22.

Δημοκρατικών, αλλά και στις αντίστοιχες τάξεις των Ρεπουμπλικάνων, ανέλαβε την αποστολή να καλλιεργήσει την υπερκομματική συναίνεση (bipartisanship) για την κύρωση του μεταπολεμικού συστήματος.¹ Η επιτυχία του εγχειρήματος έμελλε τελικά να διευκολύνει τον ίδιο να υλοποιήσει την πολιτική του προκατόχου του, καθώς και την πρωτοφανή εμπλοκή των ΗΠΑ στη διεθνή πολιτική μετά το 1945 (Σχέδιο Μάρσαλ, ίδρυση NATO, Πόλεμος της Κορέας, περιφερειακά σύμφωνα ασφάλειας).

Το αλληλένδετο των δύο Παγκοσμίων Πολέμων επικαλέστηκε ο Ρούσβελτ για να επιδιώξει τη θεραπεία των αιτίων που τους προκάλεσαν, όχι απλώς την αντιμετώπιση των συνεπειών τους. Η θεραπεία αφορούσε πρωτίστως τους επιτιθέμενους, με προεξάρχουσες τη Γερμανία και την Ιαπωνία. Ο Ρούσβελτ έπεισε τον Τσώρτσιλ και τον Στάλιν ότι ο πόλεμος έπρεπε να λήξει μόνο με την άνευ όρων συνθηκολόγηση των δυνάμεων του Άξονα.² Θα ακολουθούσε η στερέωση πολιτικών συστημάτων που θα ξερίζωναν τον милитарισμό και την ολοκληρωτική οργάνωση σε κράτος και κοινωνία.³ Παρά την εγκατάλειψη του σχεδίου Μοργκεντάου για τον διαμελισμό και

¹ David McCullough, *Truman* (New York: Touchstone, 1992), σ. 193-248· Robert H. Ferrell, *Choosing Truman: The Democratic Convention of 1944* (Columbia: University of Missouri Press, 1994)· Robert A. Divine, *Second Chance: The Triumph of Internationalism in America During World War II* (New York: Atheneum, 1967), σ. 92-127. Πρβλ. Arthur Schlesinger, Jr., "Back to the Womb: Isolationism's Renewed Threat", *Foreign Affairs*, Vol. 74 (July/August 1995): 2-8. Για τη νέα εξωτερική πολιτική των Δημοκρατικών βλ. Robert P. Saldin, "Foreign Affairs and Party Ideology in America: The Case of Democrats and World War II", *Journal of Policy History*, Vol. 22, Number 4 (2010): 387-422· Thomas Michael Hill, "Senator Arthur H. Vandenberg, the Politics of Bipartisanship, and the Origins of Anti-Soviet Consensus, 1941-1946", *World Affairs*, Vol. 138, No. 3 (1975-1976): 219-241.

² Για τις αρχικές διαφωνίες του Στάλιν το 1943 βλ. Robert E. Sherwood (ed.), *The White House Papers of Harry L. Hopkins: An Intimate History*, 3 τόμοι (London: Eyre & Spottiswoode, 1949), τ. 2, σ. 777· Raymond G. O'Connor, *Diplomacy for Victory: FDR and Unconditional Surrender* (New York: W.W. Norton, 1971). Lawrence Freedman, *The Evolution of Nuclear Strategy* (London: Macmillan, 1989), σ. 3-21. Walter Ludde-Neurath, *Unconditional Surrender: The Last Days of the Third Reich and the Donitz Administration* (London: Pen and Sword Books, 2010). Churchill, *Triumph and Tragedy*, σ. 532-559.

³ Frank Schumacher, *Kalter Krieg und Propaganda: Die USA, der Kampf um die Weltmeinung und die ideelle Westbindung der Bundesrepublik Deutschland, 1945-1955* (Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2000)· Ralph Willett, *The Americanization of Germany, 1945-1949* (London: Routledge, 1989).

τη μετατροπή της Γερμανίας σε αγροτική χώρα,¹ ο Ρούσβελτ, όπως και ο Στάλιν, προσχώρησε στην τσωρτσιλιανή πρόταση ότι η υποκινητής των δύο παγκοσμίων πολέμων έπρεπε να είναι «ευτραφής, αλλά ανίκανη» (“fat, but impotent”).² Η συμμαχική γραμμή προέβλεπε ότι το μέλλον της Γερμανίας θα διαχειρίζονταν από κοινού οι τρεις σύμμαχοι, ενώ σε άλλες περιοχές θα άφηναν περιθώριο για μονομερείς ή διμερείς τοπικές διευθετήσεις. Οι Αγγλοαμερικανοί ανέλαβαν την παράδοση και αναδιάρθρωση της Ιταλίας μετά τη συνθηκολόγηση (1943), φροντίζοντας επιμελώς να μην αναμιχθεί η Σοβιετική Ένωση, για να αξιοποιήσει το σημαντικό κομμουνιστικό κίνημα που είχε αναπτυχθεί εκεί στο μεταξύ.³ Παρομοίως, αποδέχθηκαν την απελευθέρωση και τον αφοπλισμό των Ανατολικοευρωπαίων συμμάχων του Άξονα (Ρουμανία, Βουλγαρία, Ουγγαρία) μόνον από τους Σοβιετικούς. Την περίπτωση της Ιαπωνίας χειρίστηκαν εξολοκλήρου οι ΗΠΑ.⁴

Η πολιτική για την εξάλειψη των αιτιών του Πολέμου άγγιζε άμεσα την αποικιοκρατία. Τον ιμπεριαλιστικό ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών δυνάμεων θεωρούσαν τόσο οι ΗΠΑ όσο και η Σοβιετική Ένωση – για τους δικούς της ιστορικούς και στρατηγικούς λόγους η καθεμία – βασικό μοχλό των παγκόσμιων συρράξεων και ιδεολογικά ασυμβίβαστο με την αρχή της αυτοδιάθεσης που θα

¹ Michael Beschloss, *The Conquerors: Roosevelt, Truman and the Destruction of Hitler's Germany, 1941–1945* (New York: Simon & Schuster, 2002), σ. 95–97, 196. Βλ. Επίσης Henry Morgenthau, Jr., *Germany is Our Problem* (New York: Harper, 1945).

² Martin Gilbert, *The Churchill War Papers*, 3 τόμοι, τ. 3: *Winston S Churchill, The Ever-Widening War: 1941* (London: Heinemann, 2000), σ. 1112· Weinberg, *Visions of Victory*, σ. 150.

³ Churchill, *Closing the Ring*, σ. 166–179· Joan Barth Urban, *Moscow and the Italian Communist Party: From Togliatti to Berlinguer* (Cornell: Cornell University Press, 1986), σ. 179–202.

⁴ Richard B. Finn, *Winners in Peace: MacArthur, Yoshida, and Postwar Japan* (Berkeley: University of California, 1992)· Theodore Cohen (ed. Herbert Passin), *Remaking Japan: The American Occupation as New Deal* (New York: Free Press, 1987)· Eiji Takemae, *Inside GHQ: The Allied Occupation of Japan and Its Legacy* (New York: Continuum, 2002).

υποστούλωνε τον νέο διεθνή οργανισμό.¹ Η ευθυγράμμιση Ρούσβελτ-Στάλιν και αργότερα Τρούμαν-Στάλιν στο θέμα αυτό υπήρξε εντυπωσιακά σταθερή. Μετά τον πόλεμο, αποκορύφωση της σύμπραξης των δύο Υπερδυνάμεων αποτέλεσε η κρίση του Σουέζ το 1956, οπότε παραμέρισαν προσωρινά τη μεταξύ τους αντιπαράθεση για να «κλείσουν» το κεφάλαιο της αποαποικιοποίησης στην καυτή ζώνη της Εγγύς Ανατολής.² Παρά την κλιμάκωση του Ψυχρού Πολέμου σε πρώην αποικιακά εδάφη στη δεκαετία του 1960 – με αποκορύφωμα το Βιετνάμ – δεν υπήρξε επιστροφή στο παλαιό καθεστώς της ευρωπαϊκής αποικιακής κυριαρχίας.

Ο Τρούμαν εγκατέλειψε με πολλή περίσκεψη την πολιτική συνεννόησης με τη Μόσχα που είχε χαράξει ο προκατόχός του.³ Η ιστορική ομιλία του Τσώρτσιλ περί του «σιδηρού παραπετάσματος» στο Κολλέγιο Ουέστμινστερ στο Φούλτον του Μισούρι τον Μάρτιο 1946 δεν διασκέδασε τη δυσπιστία του Αμερικανού Προέδρου προς όσους επέκριναν τη Μόσχα για φιλοπόλεμη διάθεση.⁴ Εξίσου μικρή απήχηση είχε την ίδια περίπου εποχή το «Μακροσκελές Τηλεγράφημα» του Τζορτζ Φ. Κένναν, υψηλόβαθμου διπλωμάτη τότε στη Μόσχα (Φεβρουάριος 1946), ο οποίος υποστήριζε το αναπόφευκτο της ρήξης με τη φύσει και θέσει επεκτατική και αντιφιλελεύθερη

¹ Vrushali Patil, *Negotiating Decolonization in the United Nations* (London: Routledge, 2008)· Margot Light (ed.), *Troubled Friendships: Moscow's Third World Ventures* (London: Royal Institute of International Affairs, 1993), σ. 1-27.

² Steven Z. Freiburger, *Dawn over Suez: The Rise of American Power in the Middle East, 1953-57* (Chicago: Ivan R. Dee, 1992)· Derek Varble, *The Suez Crisis of 1956* (London: Osprey, 2003)· Tony Shaw, *Eden, Suez and the Mass Media* (London: Tauris, 1996), σ. 154-188· John Charmley, *Churchill's Grand Alliance: The Anglo-American Special Relationship 1940-57* (San Diego: Harvest Books, 1996)· W. Scott Lucas, "Redefining the Suez 'Collusion'", *Middle Eastern Studies*, Vol. 26, No. 1 (1990): 88-112.

³ Αναλυτικά για τη μακρόσυρτη μετάβαση στη στρατηγική του Ψυχρού Πολέμου βλ. Miscamble, *From Roosevelt to Truman*. Βλ. επίσης John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy* (New York: Oxford University Press, 1982), σ. 3-55· Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War*, σ. 297-315· Bruce R. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Middle East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece* (Princeton: Princeton University Press, 1980).

⁴ Clark Clifford, with Richard Holbrooke, *Counsel to the President: A Memoir* (New York: Random, House, 1991), σ. 99-108· Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War*, σ. 285· Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, σ. 282-306.

Σοβιετική Ένωση. Θα απαιτούνταν ακόμα αρκετές κρίσεις και αρκετές αναλύσεις για να μεταστραφεί η στάση της αμερικανικής κυβέρνησης, όπου δέσποζαν ρωσόφιλοι «όπως ήμασταν όλοι», σύμφωνα με μεταγενέστερη διατύπωση του Προέδρου Τρούμαν.¹ Ό,τι δεν επέτυχαν η βρετανική πίεση και οι «εγκέφαλοι» της «ανάσχεσης» (containment), το επέτυχε η ίδια η Σοβιετική Ένωση με τις γεωπολιτικές πιέσεις που εξακολούθησε να ασκεί μετά την ολοκλήρωση της Συνθήκης Ειρήνης. Χαρακτηριστικές ήταν οι περιπτώσεις του Ιράν και των Στενών του Βοσπόρου, όπως και η κλιμάκωση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, που αποκάλυψε την αδυναμία της Βρετανίας να λειτουργήσει μετά τον Πόλεμο ως παράγοντας σταθερότητας.

Οι ΗΠΑ έθεσαν ως βασική αρχή της Διάσκεψης Ειρήνης την κατά το δυνατόν περιορισμένη αλλαγή συνόρων.² Το σκεπτικό ήταν να αποτραπούν μελλοντικές επιθέσεις με το να γίνει σαφές ότι ακόμα και ένας καθολικός πόλεμος θα απέδιδε ελάχιστα γεωπολιτικά κέρδη. Η στρατηγική αυτή αφορούσε όχι μόνο τους ηττημένους, αλλά και τους νικητές. Οι ΗΠΑ δεν ενσωμάτωσαν καθόλου νέα εδάφη, η Βρετανία ελάχιστα, ενώ η Βρετανία και η Γαλλία απεμπόλησαν την αποικιακή τους ισχύ. Η Σοβιετική Ένωση, με αίτημα την θωράκιση από μελλοντικές απειλές, είχε θέσει υπό τον έλεγχό της την Ανατολική Ευρώπη, όσο ακόμα διαρκούσε ο Πόλεμος. Οι ΗΠΑ το αποδέχθηκαν ως μοιραία εξέλιξη που, για να ανατραπεί, θα χρειαζόταν ένας νέος πόλεμος. Ιδιαίτερα καθώς ο Στάλιν έδειξε στην διαπραγμάτευση για την Πολωνία στη Γιάλτα, πως θεωρούσε τόσο ζωτικό τον έλεγχο της Ανατολικής Ευρώπης, ώστε να διακινδυνεύει ανοικτή ρήξη με τους συμμάχους.³

¹ Monte M. Poen (ed.), *Strictly Personal and Confidential. The Letters Harry Truman Never Mailed* (London: Little Brown & Company, 1982), σ. 33.

² “Paris Peace Conference Proceedings”, *Foreign Relations of the United States* (εφεξής *FRUS*), 1946, III (Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1946).

³ Keith Sainsbury, *The Turning Point: Roosevelt, Stalin, Churchill and Chiang Kai-shek, 1943: The Moscow, Cairo and Teheran Conferences* (Oxford: Oxford University Press, 1985). United States

Η αμερικανική στάση άλλαξε άρδην, όμως, όταν η Σοβιετική Ένωση επεχείρησε περαιτέρω γεωπολιτικές αλλαγές στη διάρκεια και κυρίως μετά την ολοκλήρωση των Συνθηκών Ειρήνης στο Παρίσι. Το Δόγμα Τρούμαν (Μάρτιος 1947) υπήρξε μια πρώτη, περιορισμένη και εν πολλοίς δοκιμαστική αμερικανική πρωτοβουλία για την αναχαίτιση των σοβιετικών πιέσεων στο λεγόμενο «Βόρειο Διάζωμα» (Ελλάδα, Τουρκία, Ιράν). Ο Πρόεδρος Τρούμαν προσέφερε οικονομική και πολιτική βοήθεια στη Ελλάδα και την Τουρκία με μια ιδεολογική διακήρυξη για την αντίσταση των ΗΠΑ απέναντι σε κάθε προσπάθεια υπονόμευσης ή παραβίασης της σταθερότητας.¹

Λίγο αργότερα, το Σχέδιο Μάρσαλ (Ιούνιος 1947) προσκάλεσε και προκάλεσε τη Μόσχα να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει ανοικτά πλέον τη συνεννόηση με τους συμμάχους της. Η άρνηση του Στάλιν να συμμετάσχει η Σοβιετική Ένωση και η Ανατολική Ευρώπη στο Σχέδιο Μάρσαλ (ERP) αποκάλυψε το ανυπέρβλητο ιδεολογικό χάσμα μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Ο Σοβιετικός ηγέτης είχε παρακολουθήσει από απόσταση τη σύσταση του συστήματος Μπρέττον-Γουντς το 1944, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Παγκόσμιας Τράπεζας (1945), που καθιέρωναν ένα φιλελεύθερο σύστημα διεθνούς οικονομικής διακυβέρνησης ώστε να αποτραπεί μία νέα παγκόσμια ύφεση σαν εκείνη που είχε βυθίσει την ανθρωπότητα στον ολοκληρωτισμό και στον πόλεμο μετά το κραχ του 1929.²

Department of State *FRUS. Conferences at Malta and Yalta*, 1945, XXVIII, (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1945), σ. 547-996.

¹ Howard Jones, *A New Kind of War: America's Global Strategy and the Truman Doctrine in Greece* (Oxford: Oxford University Press, 1989)· Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War*, σ. 361· “The Truman Doctrine”, *FRUS*, 1947, III (Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1947) σ. 1-484. Πρβλ. Robert Frazier, “Did Britain Start the Cold War? Bevin and the Truman Doctrine”, *The Historical Journal*, Vol. 27, No. 3 (1984): 715-727· Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Middle East*.

² Melvyn P. Leffler, “Cold War and Global Hegemony, 1945-1991”, *OAH Magazine of History* Vol. 19, No. 2 (2005): 65-72· Diane B. Kunz, *Butter and Guns: America's Cold War Economic Diplomacy* (New York: The Free Press, 1997).

Το νέο οικονομικό καθεστώς που εγκαθιδρυόταν με το σύστημα Μπρέττον-Γουντς διαπνεόταν, όπως και ο ΟΗΕ, από δυτικές και δη αμερικανικές φιλελεύθερες αντιλήψεις για την πολιτική και την οικονομία. Συμμόρφωση της Σοβιετικής Ένωσης θα αλλοίωνε και τελικά θα καταργούσε το δικό της ιδεολογικό και πολιτικό σύστημα, το οποίο εκπορευόταν από την αντίθεσή του προς τον καπιταλισμό και τον φιλελευθερισμό. Οι όροι που έθετε η Ουάσιγκτον για την παροχή βοήθειας Μάρσαλ αξιοποιούσαν το δικό της συγκριτικό πλεονέκτημα, τη διαπεραστικότητα του οικονομικού φιλελευθερισμού (καταβολή της βοήθειας σε δόσεις με βάση την πρόοδο των έργων, διαρκής ευρωπαϊκή συνεργασία και αλληλεξάρτηση, αμερικανική παρακολούθηση της ανασυγκρότησης και διαρκής αξιολόγηση για τη διάθεση νέων πόρων).¹ Για τον λόγο αυτό η Μόσχα αρνήθηκε να λάβει βοήθεια Μάρσαλ, παρότι αντιμετώπιζε κολοσσιαίο πρόβλημα ανασυγκρότησης. Στην οπτική του Στάλιν, το σχέδιο Μάρσαλ άνοιγε τον δρόμο για την ανασυγκρότηση υπό αμερικανική εποπτεία, σαν «Δούρειος Ίππος» που απειλούσε να αλώσει εκ των έδρων το σοβιετικό σύστημα. Ο Στάλιν προώθησε στο τμήμα της Ευρώπης που τέθηκε υπό σοβιετικό έλεγχο την εναλλακτική μορφή ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που προσέφερε το Συμβούλιο Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας (COMECON). Η απομόνωση από το διεθνές οικονομικό και χρηματοπιστωτικό σύστημα έγινε σήμα κατατεθέν του σοβιετικού σχεδίου αυτάρκειας.²

¹ Hogan, *The Marshall Plan*· Alan S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1945-51* (London: Routledge, 2003).

² Peter Truscott, *Russia First: Breaking with the West* (London: Tauris, 1997), σ. 1-34· Jenny Brine, *COMECON: The Rise and Fall of an International Socialist Organization* (New Brunswick: Transaction, 1992)· Henry W. Schaefer, *COMECON and the Politics of Integration, 1932-1985* (New York: Praeger, 1972).

Με την αποχώρηση της αντιπροσωπείας της από τη διαπραγμάτευση της Διάσκεψης του Παρισιών για τη διατύπωση των όρων του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Ανασυγκρότησης το καλοκαίρι του 1947, η Σοβιετική Ένωση απέρριψε οριστικά τη συνεργασία.¹ Έτσι θέλησε να δείξει επίσης ότι αποδεσμευόταν πολιτικά από τους περιορισμούς των συνθηκών ως προς την επέκταση της επιρροής και της κυριαρχίας της. Οι επόμενες κινήσεις δεν άργησαν να εκδηλωθούν. Τον Φεβρουάριο του 1948 υποκίνησε στην Τσεχοσλοβακία την ανατροπή της νόμιμης κυβέρνησης από ένα «φιλικό» κομμουνιστικό κίνημα επεκτείνοντας τον έλεγχό της στην καρδιά της Ευρώπης. Η απάντηση των Δυτικοευρωπαίων, με την ίδρυση του Συμφώνου των Βρυξελλών τον επόμενο μήνα (Μάρτιος 1948) δεν εμπόδιζε τη Μόσχα να αποκλείσει το Βερολίνο τον Ιούνιο 1948 επισημοποιώντας τη στρατηγική της για τη διαίρεση της Γερμανίας. Μετά τη λήξη του αποκλεισμού, τα δύο γερμανικά κράτη έγιναν πραγματικότητα, σύμβολα της διαίρεσης της Ευρώπης και του Ψυχρού Πολέμου.²

Οικονομικά και ηθικά εξουθενωμένες και στρατιωτικά ανοχύρωτες, οι ευρωπαϊκές χώρες προέβαλαν ολοένα μικρότερη αντίσταση στη σοβιετική πίεση. Εκτός από τις περιπτώσεις της πολιτικής επιβολής, πολλαπλασιάζονταν οι περιπτώσεις πολιτικής υποβολής. Η αύξηση της επιρροής των κομμουνιστικών κομμάτων της Ιταλίας και της Γαλλίας, παραλλήλως προς την αποσταθεροποίηση στην οποία βύθιζε την Ελλάδα ο εμφύλιος, έδειχναν τη δυναμική της διεθνούς κομμουνιστικής επιρροής. Ο επεκτατισμός της Σοβιετικής Ένωσης σε συνδυασμό με την διεθνικότητα και επαναστατικότητα του κομμουνιστικού δόγματος δημιουργούσαν ένα εκρηκτικό μίγμα. Με τη σύσταση του NATO (Απρίλιος 1949) οι ΗΠΑ τοποθέτησαν στην

¹ Hogan, *The Marshall Plan*, σ. 40-55· Milward, *The Reconstruction of Western Europe*, σ. 56-69.

² Nicolas Lewcowicz, *The German Question and the Origins of the Cold War* (Milan: IPOC, 2008).

Ευρώπη τον αμυντικό φραγμό που έλειπε. Αναλαμβάνοντας μακροπρόθεσμα την δυτικοευρωπαϊκή ασφάλεια, αναβάθμισαν την ακεραιότητα της Ευρώπης σε δικό τους ζωτικό συμφέρον.¹ Το NATO παρείχε μέχρι το ξέσπασμα του Πολέμου της Κορέας πολιτική και οικονομική κυρίως προστασία. Ο Πόλεμος της Κορέας το μετέτρεψε σε ολοκληρωμένη στρατιωτική συμμαχία.² Η δημιουργία της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας ακινητοποίησε τη σοβιετική επέκταση στην Τσεχοσλοβακία και την Ανατολική Γερμανία. Οι ΗΠΑ αξιοποίησαν με το NATO τον εγνωσμένο ορθολογισμό του Στάλιν: Εκτός από τις περιπτώσεις, όπου διακυβεύονταν ζωτικά συμφέροντα, ασκούσε επεκτατική πολιτική μόνον εφόσον δεν συναντούσε αντιστάσεις ή δεν διακινδύνευε να υποστεί σε άλλα πεδία σοβαρές απώλειες.³

Τσώρτσιλ

Από τους «Τρεις Μεγάλους», ο Στάλιν και ο Τσώρτσιλ ήταν, αναμφίβολα, οι πιο σκληρά ρεαλιστές, καθώς κατάγονταν από το κλασικό ευρωπαϊκό σύστημα της ισορροπίας δυνάμεων. Ο Στάλιν βρισκόταν, όμως, αρκετές βαθμίδες υψηλότερα στην κλίμακα του ρεαλισμού σε σχέση με τον «πατέρα της νίκης», που κήρυττε με ιδεαλιστικό πείσμα αντίσταση στον Χίτλερ από την εποχή που στη Βρετανία μεσουρανούσε η πολιτική του κατευνασμού απέναντι στη γερμανική επιθετικότητα. Η αταλάντευτη πίστη του Τσώρτσιλ στη νίκη επί της θηριωδίας που ξετύλιγε η γερμανική κατοχή της Ευρώπης αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της πολιτείας του

¹ John Baylis, *The Diplomacy of Pragmatism: Britain and the Formation of NATO, 1942-1949* (Kent, Ohio: Kent State University Press, 1993)· Lawrence S. Kaplan, *NATO and the United States: the Formative Years* (Lexington: University Press of Kentucky, 1984)· Francis H. Heller, John R. Gillingham (ed.), *NATO: The Founding of An Alliance and the Integration of Europe* (New York: St. Martin's Press, 1992).

² Dean Acheson, *The Pattern of Responsibility* (Boston: Houghton Mifflin, 1952), σ. 254· LaFeber, *America, Russia and the Cold War*, σ. 100-105· David S. McLellan, "Dean Acheson and the Korean War", *Political Science Quarterly*, Vol. 83, No. 1 (1968), σ. 16-39· Robert Jervis, "The Impact of the Korean War on the Cold War", *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 24, No. 4 (1980): 563-592.

³ Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, σ. 326.

ως πρωθυπουργού, παρότι συχνά προσέκρουε στις ορθολογικότερες πλην ηττοπαθέστερες εκτιμήσεις άλλων μελών της κυβέρνησής του για το μέγεθος της γερμανικής απειλής. Το πάθος του Τσώρτσιλ συνέβαλε στη διάχυση της αντίληψης ότι δεν υπήρχε εναλλακτική λύση εκτός από τη συνέχιση του πολέμου κατά του Χίτλερ, αντίληψη κρίσιμη για τη διατήρηση στρατιωτικής συνοχής και υψηλού ηθικού όσο η Βρετανία πολεμούσε ουσιαστικά μόνη εναντίον του Άξονα, μέχρι την κρίσιμη καμπή που δημιούργησε η είσοδος της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ στον πόλεμο.

Ο ενθουσιασμός του Βρετανού πρωθυπουργού για τον τιτάνιο κοινό αγώνα των συμμάχων εναντίον του Άξονα δεν άμβλυνε, στη συνέχεια, την εγρήγορσή του ως προς τη μελλοντική απειλή που εκπροσωπούσε η Σοβιετική Ένωση για την ανεξαρτησία των ευρωπαϊκών χωρών, ιδιαίτερα εφόσον η Μόσχα, δικαίως, θα στεφανωνόταν με τις δάφνες της ηρωικής αντίστασης κατά του Χίτλερ. Ο ζήλος στην κοινή προσπάθεια δεν καταργούσε τον ορθολογισμό όταν ερχόταν η ώρα του απολογισμού και του διακανονισμού. Η κατηγορηματική απόρριψη του κομμουνιστικού καθεστώτος και του επεκτατισμού του δεν εμπόδιζε, ωστόσο, τον Τσώρτσιλ να αναγνωρίσει ως μέγα σφάλμα της Βρετανίας και της Γαλλίας την αμέλειά τους να ανταποκριθούν στις κρούσεις του Στάλιν για σύμπληξη ενός κοινού μετώπου εναντίον των γερμανικών πιέσεων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη στις παραμονές της Συμφωνίας του Μονάχου (1938).¹ Τότε ο φόβος ότι η σοβιετική εγγύηση για την ακεραιότητα των χωρών της περιοχής θα άνοιγε τον δρόμο για τη σοβιετική επικυριαρχία στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη είχε οδηγήσει τόσο τους Βρετανούς και τους Γάλλους, όσο και τις ενδιαφερόμενες χώρες (Φινλανδία, χώρες της Βαλτικής, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Ρουμανία) στην εκτίμηση ότι ο

¹ Churchill, *The Second World War*, τ. Ι: *The Gathering Storm*, σ. 229-230, 322-340.

σοβιετικός κίνδυνος θα ήταν ανώτερος του γερμανικού. Ακόμα και εκ των υστέρων, ο Τσώρτσιλ πίστευε ότι ο μεν πόλεμος ίσως να μην είχε αποφευχθεί, αλλά ο Χίτλερ θα δυσκολευόταν να διεξαγάγει διμέτωπο πόλεμο έχοντας απέναντί του μία συμπαγή συμμαχία των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.¹ Η απουσία συνεννόησης απέτρεψε την έγκαιρη περικύκλωση της Γερμανίας ενώ δεν απέτρεψε τελικά τη σοβιετική επικυριαρχία στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη μετά το 1944-45, ως λάφυρο πολέμου πλέον. Η Σοβιετική Ένωση έλαβε ίσως ακόμα περισσότερα ανταλλάγματα επειδή εντάχθηκε στην αντιναζιστική συμμαχία αφού η υπόλοιπη Ευρώπη είχε γονατίσει. Έκτοτε και μέχρι το τέλος του πολέμου, η ΕΣΣΔ κρατούσε το κλειδί για τη λύση του δράματος στην Ευρώπη, αφού απαραίτητη προϋπόθεση για τον τερματισμό του πολέμου ήταν η συντριβή των Γερμανών στο ανατολικό μέτωπο.

Στάλιν

Ο ρεαλισμός του Στάλιν δεν διακοπτόταν από τη συναισθηματική έξαρση που άρδευε την τσωρτσιλιανή ρητορική. Πίστευε και εκείνος ότι ο Άξονας τελικά θα έχανε τον πόλεμο, αλλά όχι τόσο ως ιστορική αναγκαιότητα, όσο με βάση τον ψύχραιμο και λογικό υπολογισμό του συσχετισμού δυνάμεων. Πεισμένος ότι σύντομα οι ΗΠΑ θα εμπλέκονταν στον πόλεμο για να στηρίξουν τη Βρετανία, θεωρούσε ότι ο Άξονας ήταν ουσιαστικά το πιο αδύναμο από τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Ωθώντας τον Στάλιν στην απομόνωση το 1938, οι δυτικοί σύμμαχοι του χάρισαν μία βάση νομιμοποίησης να έλθει σε συνεννόηση με τον Χίτλερ. Με το Σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ η Σοβιετική Ένωση αφενός μεν διασωζόταν προσωρινά από μία γερμανική επίθεση, αφετέρου ενθάρρυνε τον Χίτλερ να επιτεθεί απρόσκοπτα στη Δυτική Ευρώπη. Η σύγκρουση αυτή θα παρέτεινε τον πόλεμο οδηγώντας σε αμοιβαία

¹ Churchill, *The Gathering Storm* σ. 325-326.

εξουθένωση τις καπιταλιστικές δυνάμεις.¹ Στο μεταξύ, ο Στάλιν θα εξασφάλιζε τις παραχωρήσεις που του είχαν αρνηθεί οι σύμμαχοι όταν απέρριψαν μία τριμερή σύμπραξη Βρετανίας, Γαλλίας, ΕΣΣΔ στις παραμονές της γερμανικής εισβολής στην Τσεχοσλοβακία. Όταν θα ερχόταν η ώρα – όπως ήλθε – που οι εξουθενωμένοι Βρετανοί θα ζητούσαν τη συνδρομή της Μόσχας, ο Στάλιν θα είχε την ευκαιρία να εμπεδώσει τη ζώνη σοβιετικού ελέγχου ως αντάλλαγμα για την συνδρομή του.

Η επικρατούσα άποψη ότι ο Στάλιν αιφνιδιάστηκε από τη γερμανική επίθεση υποστηρίχθηκε ευρέως μετά τον θάνατό του στο πλαίσιο της ευρύτερης κριτικής προς την πολιτική του.² Φαίνεται, όμως, ότι μόνον από εθελοτυφλία και κόντρα στην ευθυκρισία που τον χαρακτήριζε, θα διέλαθε του Στάλιν η προετοιμασία του Χίτλερ να επιτεθεί στη Σοβιετική Ένωση. Η «επιχείρηση Μπαρμπάροσα» αποφασίστηκε οριστικά τον Δεκέμβριο του 1940. Ωστόσο, η ιδέα της επίθεσης προς τη Σοβιετική Ένωση είχε αρχίσει να ωριμάζει από τον Ιούνιο του 1940, όταν ο Χίτλερ υπολόγιζε ότι η επίδειξη δύναμης προς τη Βρετανία θα οδηγούσε με συνοπτικές διαδικασίες σε συμβιβασμό μεταξύ Βερολίνου και Λονδίνου. Αν συνέβαινε αυτό, η Γερμανία θα κάλυπτε τα νώτα της, ώστε να πραγματοποιήσει τη μέγιστη αποστολή στην οποία ο ίδιος ο Χίτλερ είχε δεσμευθεί από το 1924 στο μανιφέστο του *Ο Αγών μου (Mein Kampf)*: την εξασφάλιση «ζωτικού χώρου» (Lebensraum) για τη Γερμανία μέσω της επέκτασης στα ανατολικά, κυρίως στην αχανή Ρωσία, που συνένωνε τον ιδεολογικό με τον φυλετικό εχθρό: τον κομμουνιστή με τον Σλάβο.³

¹ Weinberg, *Visions of Victory*, σ. 108-131· Raymond Birt, “Personality and Foreign Policy: The Case of Stalin”, *Political Psychology*, Vol. 14, No. 4 (1993): 607-625.

² Alastair Parker, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος* (Αθήνα: Θύραθεν, 2004), σ.97.

³ Parker, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*, σ. 91-95· Churchill, *The Second World War* τ. III, *The Grand Alliance*, σ. 317-324.

Η αδόκητη έκβαση της Μάχης της Αγγλίας προκάλεσε στον Χίτλερ παροδικές επιφυλάξεις για τη σκοπιμότητα της εκστρατείας κατά της ΕΣΣΔ, με το σκεπτικό ότι ίσως συνεπαγόταν διμέτωπο πόλεμο. Αλλά ο Χίτλερ προτίμησε να επεκταθεί προς τα ανατολικά πριν βρεθεί αντιμέτωπος και με τις ΗΠΑ, που ολοένα ζύγωναν στη σύρραξη. Υπολόγιζε να επικρατήσει επί των Σοβιετικών εντός λίγων εβδομάδων, γεγονός που θα τον καθιστούσε κυρίαρχο ολόκληρης της Ευρώπης και πολύ πιο δύσκολο αντίπαλο για τους Βρετανούς και τους συμμάχους τους. Πριν από τη γερμανική επίθεση έπαιξε ένα τελευταίο χαρτί ώστε να δοκιμάσει την ετοιμότητα του Στάλιν για περαιτέρω συμβιβασμούς με τη Γερμανία. Η επέκταση του πολέμου στα Βαλκάνια έφερε στην επιφάνεια θεμελιώδεις συγκρούσεις συμφερόντων μεταξύ της Γερμανίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μέχρι τότε ο Στάλιν είχε προσφέρει με συνέπεια στους Γερμανούς τις οικονομικές διευκολύνσεις που απέρρεαν από το Σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ, δείχνοντας ανοχή στις δικές τους ασυνέπειες και στις πιέσεις που ασκούσαν στα νέα κοινά τους σύνορα. Αλλά τον χειμώνα του 1940-41 αρνήθηκε στους Γερμανούς ελευθερία κινήσεων στη Ρουμανία και στα Στενά, απορρίπτοντας το σκεπτικό ότι ο Χίτλερ ήθελε απλώς να προλάβει το έλεγχο των Στενών και της Τουρκίας από τους Βρετανούς. Η σοβιετική πλευρά υπογράμμισε τα ζωτικά της συμφέροντα στη Βουλγαρία και στο Βόσπορο, ενώ ήταν επίσης αποφασισμένη να στερήσει τόσο στους Γερμανούς όσο και στους Βρετανούς τη δυνατότητα να ελέγξουν μέσω των Στενών τις πετρελαιοπηγές του Μπακού στον Καύκασο.¹

Το σοβιετικό «όχι» στην περαιτέρω επέκταση της Γερμανίας σήμαινε αργά ή γρήγορα πόλεμο με το Γ' Ράιχ. Η κατακλυσμιαία επικράτηση των Γερμανών στη

¹ Churchill, *The Grand Alliance*, σ. 29-33.

Δυτική Ευρώπη την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1940 είχε στο μεταξύ καταρρίψει την εκτίμηση του Στάλιν ότι οι καπιταλιστικές δυνάμεις θα αλληλοσπαράσσονταν σε έναν πόλεμο φθοράς. Ο πόλεμος ήταν από κάθε άποψη κεραυνοβόλος και ο γερμανικός στρατός ανυπέρβλητος αντίπαλος. Τα σοβιετικά στρατεύματα δεν είχαν προετοιμαστεί κατάλληλα και έγκαιρα για έναν τέτοιο αντίπαλο. Η ανεπαρκής συγκρότηση των στρατιωτικών δυνάμεων και η τεράστια έκθεση αμάχων στη γερμανική επίθεση υποστηρίζουν το επιχείρημα περί «αιφνιδιασμού» του Στάλιν. Αλλά, σύμφωνα με τις στρατιωτικές και διπλωματικές κινήσεις του Χίτλερ από τον Ιούνιο του 1940 έως τον Ιούνιο του 1941 ως προς την Ανατολική Ευρώπη, τη Φινλανδία, τις Βαλτικές χώρες και τα Βαλκάνια, απρόβλεπτο ήταν κυρίως το πότε και όχι το εάν η Γερμανία θα στρεφόταν εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης.¹ Ο Στάλιν ήταν επαρκώς ρεαλιστής για να το αντιλαμβάνεται, όπως και για να κινητοποιήσει τη μνημειώδη αντίσταση του ρωσικού λαού και του Κόκκινου Στρατού για τα ιερά και τα όσια στο πλευρό των Άγγλων και των Αμερικανών όταν δεν θα υπήρχε πλέον άλλη επιλογή.

Ο αμιγής ρεαλισμός του Στάλιν υποδαύλιζε στη συνέχεια διαρκώς τον φόβο των συμμάχων του ότι η Σοβιετική Ένωση θα έμπαινε στον πειρασμό να εξετάσει το ενδεχόμενο μιας χωριστής ειρήνης με τις δυνάμεις του Άξονα –κατά το προηγούμενο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ).² Τον φόβο αυτό τροφοδοτούσε ο ίδιος ο Στάλιν όταν απαιτούσε τη διάνοιξη ενός δεύτερου μετώπου στην Ευρώπη ως προϋπόθεση για να αντέξει η ρωσική αντίσταση στο ανατολικό

¹ Churchill, *The Grand Alliance*, σ. 317-324.

² Richard Pipes, *The Russian Revolution* (New York: Vintage Books, 1991), σ. 567-605· Weinberg, *Visions of Victory*, σ. 196· George C. Herring, *Aid to Russia: Strategy, Diplomacy, the Origins of the Cold War* (New York: Columbia University Press, 1973), σ. 11-136· Hubert P. van Tuyl, *Feeding the Bear: American Aid to the Soviet Union 1941-1945* (Westport: Greenwood 1989), σ. 93-135.

θέατρο, ακόμα και μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας το 1943, αλλά και με τις επιφυλάξεις που διατύπωσε αρχικά προς την αδιαπραγμάτευτη θέση του Ρούσβελτ και του Τσώρτσιλ ότι ο πόλεμος θα τερματιζόταν μόνον με την άνευ όρων συνθηκολόγησή των χωρών του Άξονα. Η ετοιμότητα του Ρούσβελτ να ικανοποιήσει τις εδαφικές και πολιτικές αξιώσεις της Σοβιετικής Ένωσης ήταν βασικός μοχλός συγκράτησης της Σοβιετικής Ένωσης σε ένα αρραγές κοινό συμμαχικό μέτωπο για τα καίρια ζητήματα μέχρι τέλους. Ο Στάλιν δέχθηκε να περιοριστεί σε αυτό το πλαίσιο και με βάση την εκτίμηση ότι οι ΗΠΑ πιθανότατα θα διάβρωναν αλλά δεν θα εγκατέλειπαν την πολιτική του απομονωτισμού μετά τον πόλεμο. Ο κλασικός αμερικανικός απομονωτισμός φαινόταν να αποτελεί παρελθόν χάρη στην πολιτική του Ρούσβελτ. Αυτό δεν συνεπαγόταν, όμως, αυτόματα διαρκή και δεσμευτική συμμετοχή των ΗΠΑ στις παγκόσμιες υποθέσεις, ούτε καν σε αυτές της απελευθερωμένης Ευρώπης. Από αυτή την άποψη, η εκμηδένιση της Γερμανίας, εκτιμούσε ο Στάλιν, θα άφηνε ανοικτό το πεδίο για σοβιετική επέκταση, αφού μοναδικό ανάχωμα θα αποτελούσαν μια αποδυναμωμένη Βρετανία και μια απομυθοποιημένη Γαλλία.¹ Η αποφασιστική έξοδος των ΗΠΑ από τον απομονωτισμό με τις πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Τρούμαν για την οικονομική, πολιτική και στρατιωτική ανασυγκρότηση της Ευρώπης το 1947-49 (Δόγμα Τρούμαν, Σχέδιο Μάρσαλ, ίδρυση NATO), αποτέλεσαν ένα ποιοτικό άλμα που ξεπέρασε τους λογικούς υπολογισμούς της πρώην συμμάχου τους.

«Ένας πόλεμος χωρίς πόλεμο»

Η Προεδρία Τρούμαν καθιέρωσε την πολιτική της ανάσχεσης, του περιορισμού της Σοβιετικής Ένωσης, ως απάντηση στην εδαφική επεκτατικότητα και στην επιλεκτική

¹ Richard Overy, *Why the Allies Won* (New York: W. W. Norton, 1995), σ. 245-260.

στήριξη του διεθνούς συστήματος εκ μέρους της Μόσχας.¹ Η νέα πολιτική επικράτησε ύστερα από μία διετία πιστής εφαρμογής της πολιτικής Ρούσβελτ από τον διάδοχό του, οπότε επαναξιολογήθηκαν προσεκτικά οι προθέσεις του Στάλιν. Η περίφημη αποφασιστικότητα του Τρούμαν δεν σήμανε, όπως συχνά εικάζεται, απλοϊκότητα ή βιασύνη στη λήψη αποφάσεων. Ο Τρούμαν εκλήθη να εφαρμόσει στην πράξη τις πολιτικές που ο Ρούσβελτ είχε σχεδιάσει και να διαπιστώσει αν όντως διαφύλασσαν τη διαρκή ειρήνη που εκείνος είχε οραματιστεί. Μέσα σε λίγους μήνες από την ανάληψη της Προεδρίας (Απρίλιος 1945) και τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας (Μάιος 1945), ολοκλήρωσε τις συμμαχικές διευθετήσεις στη Διάσκεψη του Πότσταμ, τερμάτισε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με τη χρήση της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι και εξασφάλισε την κύρωση του Χάρτη του ΟΗΕ από την αμερικανική Γερουσία με συντριπτική πλειοψηφία.² Εν όψει των συνεχιζόμενων προκλήσεων από τη Σοβιετική Ένωση το 1945-1946 ο Τρούμαν άρχισε να δέχεται εισηγήσεις από μια νέα γενιά διπλωματών και πολιτικών, που πρότειναν τον περιορισμό της Σοβιετικής Ένωσης και καταδίκάζαν ως αφελή και επικίνδυνο τον εξωραϊσμό των κινήτρων του Στάλιν στο όνομα της πάλαι ποτέ συμμαχικής ενότητας. Οι εισηγήσεις όχι μόνο του Τζορτζ Φ. Κένναν, αλλά και του Ντην Άτσεσον, του Λού Χέντερσον, του Γουίλιαμ Λ. Κλέιτον, του Άβερελ Χ. Χάρριμαν κ.ά. ενσωματώθηκαν αργά και διστακτικά στην επίσημη αμερικανική πολιτική. Ένα προανάκρουσμα ήταν το 1946 η προβολή μιας πολιτικής που συνδύαζε την «υπομονή με αποφασιστικότητα» (“patience with firmness”) από τον υπουργό Εξωτερικών Τζέιμς Φ. Μπάινρς. Αλλά ούτε μόνος ο Μπάινρς δεν σηματοδότησε τη μεταστροφή της αμερικανικής πολιτικής προς τη Σοβιετική Ένωση, καθώς μάλιστα επί της υπουργίας του εξακολούθησαν να επηρεάζουν έντονα τη λήψη αποφάσεων

¹ Gaddis, *Strategies of Containment*; Gaddis, *We Now Know*.

² Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, σ. 170.

σύμβουλοι του Προέδρου Ρούσβελτ (Τζόζεφ Ντέιβις, Χάρρυ Λ. Χόπκινς κ.ά.), που παρέμεναν πεπεισμένοι για τις αγνές προθέσεις του Στάλιν και για την ετοιμότητά του να συνεργαστεί για την ειρήνη με τις ΗΠΑ.¹

Κυρίως οι μεταπολεμικές επιθετικές ενέργειες της Μόσχας υπέσκαψαν σταδιακά την αίγλη και τον διεθνή θαυμασμό που την περιέβαλλε λόγω της συνεισφοράς της στην ήττα του Άξονα. Όταν η ολοκλήρωση της Συνθήκης Ειρήνης έδειξε να μην αποτρέπει την εκδίπλωση νέων σοβιετικών προκλήσεων, οι υποστηρικτές της ανάσχεσης εκτόπισαν τις παλαιές σχολές σκέψης. Τώρα πια βάρυνε περισσότερο η πρόσφατη εμπειρία του πολέμου ενάντια στον ολοκληρωτισμό. Ο κατευνασμός του αντιπάλου είχε χρεωκοπήσει ως τακτική από την εποχή της Συμφωνίας του Μονάχου και τη δραματική επέκταση της χιτλερικής Γερμανίας που ανάγκασε τους συμμάχους να την αντιμετωπίσουν για δεύτερη φορά μέσα σε διάστημα 20 ετών. Αντί για κατευναστικές κινήσεις, που όπως φαινόταν, δεν ήταν ικανές να αναχαιτίσουν τη Σοβιετική Ένωση, η νέα γενιά επιτελών της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής συνιστούσε δυναμική πολιτική ισχύος (“get tough with the Russians”).² Προάγοντας τον Ψυχρό Πόλεμο, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διεύρυνση των κυβερνητικών μηχανισμών και της προεδρικής εξουσίας, που είχε εγκαινιαστεί από τον Ρούσβελτ για την εφαρμογή του New Deal (imperial presidency).³ Η καθολική αντιπαράθεση με τη Σοβιετική Ένωση απαιτούσε ευρύτατο και ταχύτατο δίκτυο πληροφόρησης και αναλύσεων για την παρακολούθηση των κινήσεων του αντιπάλου και των διεθνών εξελίξεων και για την ενημέρωση της δυτικής κοινής γνώμης. Η ανανέωση

¹ Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, σ. 137-171, 288-310.

² Miscamble, *From Roosevelt to Truman*, σ. 299.

³ Marc Allen Eisner, *The American Political Economy: Institutional Evolution of Market and State* (New York: Routledge, 2011), σ. 37-79· Robert Higgs, *Crisis and Leviathan: Critical Episodes in the Growth of American Government* (Oxford: Oxford University Press, 1987)· Athan G. Theocharis, *The Truman Presidency: the origins of the imperial presidency and the national security state* (Stanfordville, N.Y.: E.M. Coleman Enterprises, 1979).

υποστηρίχθηκε στα επόμενα χρόνια από νέους θεσμούς και οργανισμούς (CIA, National Security Agency, Policy Planning Staff, κ.ά). Η νέα πολιτική απαιτούσε, επίσης, αναδιοργάνωση της άμυνας, των οικονομικών δομών και της εκπαίδευσης, ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, κ.λ.π. Με μία λέξη, απαιτούσε κινητοποίηση όλων των δυνάμεων του έθνους.

Η ανάσχεση αποτελούσε μια καινοφανή πολιτική σύλληψη που ισορροπούσε ανάμεσα στην ειρήνη και στον πόλεμο. Εκκινούσε από τη διάγνωση ότι η συνεργασία ΗΠΑ-ΕΣΣΔ ήταν αδύνατη λόγω της ιδεολογικής και πολιτικής τους ασυμβατότητας. Η προσδοκία πως το «άνοιγμα» προς τις ΗΠΑ θα «μεταρρυθμιζε» τον κομμουνισμό και τη σοβιετική δικτατορία απορρίφθηκε από τους θεωρητικούς της ανάσχεσης ως επικίνδυνη παρερμηνεία των σοβιετικών προθέσεων. Για τον Στάλιν ήταν προφανής και απαράδεκτη η εγγενής σε αυτήν την προσδοκία αίσθηση «μοναδικότητας» (exceptionalism) των ΗΠΑ, της αρχής ότι εκπροσωπούσαν ένα ανώτερο σύστημα ηθικών και πολιτικών αρχών που μοιραία επικρατούσε τελικά οποιουδήποτε άλλου (manifest destiny).¹ Ένα μεταπολεμικό σύστημα διεθνούς συνεργασίας με τις ΗΠΑ στο επίκεντρο ήταν φυσικό και αναμενόμενο να συγκρουστεί με το πρόγραμμα διεθνούς κυριαρχίας της ίδιας της Σοβιετικής Ένωσης, που προϋπέθετε μάλιστα την ανοσοποίηση έναντι άλλων επιρροών. Η πολιτική της ανάσχεσης έδωσε στις ΗΠΑ τη δυνατότητα να διαφυλάξουν το κύρος του ΟΗΕ και τη δική τους αξιοπιστία απέναντι στις υπονομευτικές κινήσεις του διόλου αμελητέου σοβιετικού πόλου ισχύος.

¹ David Fromkin, *In the Time of the Americans: FDR, Truman, Eisenhower, Marshall, MacArthur: The Generation That Changed America's Role in the World* (New York: Vintage, 1995). Richard Hofstadter, "The Age of Reform: From Bryan to F.D.R.", *American History*, Vol. 13, No. 3 (1985): 462-480.

Μία επίπτωση της αμερικανικής αμφιθυμίας κατά τη διετία 1945-47 ήταν η απροθυμία να χρησιμοποιηθεί η κατοχή της ατομικής βόμβας ως διπλωματικό όπλο για να «περιορίσει» τη Σοβιετική Ένωση. Τη δυνατότητα αυτή είχε εξετάσει επανειλημμένως ο Τσώρτσιλ, αλλά και ο ίδιος ο Μπάιρνς από το 1945, χωρίς να τη μετουσιώσουν σε δράση.¹ Αναζωπυρώθηκε στην Ουάσιγκτον μόλις το 1947-48, όταν η κατάρρευση της Βρετανίας συνδύαστηκε με τη σοβιετική επιθετικότητα στην κεντρική Ευρώπη (Τσεχοσλοβακία, Βερολίνο). Ήταν, όμως, ήδη αργά. Την επόμενη χρονιά η Σοβιετική Ένωση τερμάτισε το αμερικανικό πυρηνικό μονοπώλιο (1949). Το ατομικό ισοζύγιο ανάγκασε τις ΗΠΑ να επανεξετάσουν την ισχύ τους σε συμβατικές δυνάμεις, πεδίο όπου υπερερούσε η Σοβιετική Ένωση. Η Έκθεση του Εθνικού Συμβουλίου Ασφαλείας υπ' αριθμόν 68, (NSC-68), που συνέταξε ο Πωλ Χ. Νίτσε την άνοιξη του 1950 πρότεινε την αναβάθμιση της συμβατικής ισχύος με αφορμή την πυρηνικοποίηση της Σοβιετικής Ένωσης και την επικράτηση των κομμουνιστικών δυνάμεων στην Κίνα.² Ο Πόλεμος της Κορέας ήλθε αμέσως μετά να δικαιώσει την προτεινόμενη αναθεώρηση της αμερικανικής στρατηγικής. Διεύρυνε, επίσης, την αντιπαράθεση στην ιδεολογική σφαίρα, αφού πλέον η κατοχή του πυρηνικού όπλου και από τις δύο Υπερδυνάμεις δεν απέκλειε μία σοβαρή συμβατική σύρραξη «δι' αντιπροσώπων», ιδιαίτερα στην «περιφέρεια», που δεν δικαιολογούσε, όμως, την προσφυγή στα πυρηνικά. Η επέκταση συγκρούσεων με αυτά τα χαρακτηριστικά τα επόμενα χρόνια προκάλεσε την περαιτέρω αναθεώρηση του αμερικανικού και νατοϊκού στρατηγικού δόγματος ώστε να συμπεριλάβει τη

¹ James F. Byrnes, *Speaking Frankly* (New York: Harper, 1947)· James L. Gormly, "Secretary of State James F. Byrnes: An Initial British Evaluation", *The South Carolina Historical Magazine*, Vol. 79, No. 3 (1978): 198-205· Thomas G. Patterson, "Potsdam, the Atomic Bomb, and the Cold War: A Discussion with James F. Byrnes", *Pacific Historical Review*, Vol. 41, No. 2 (1972): 225-230.

² Nicholas Thompson, *The Hawk and the Dove: Paul Nitze, George Kennan, and the History of the Cold War* (New York: Holt, 2009), σ. 83-146· Steven L. Rearden, *The Evolution of American Strategic Doctrine: Paul H. Nitze and the Soviet Challenge* (Boulder, CO: Westview/Sais Papers in International Affairs, 1984)· Ernest R. May, *American Cold War Strategy: Interpreting NSC-68* (New York: St. Martin's Press, 1993).

δυνατότητα κλιμάκωσης από τα συμβατικά στα πυρηνικά όπλα, γεγονός που άνοιξε τον δρόμο για την απογείωση της «κούρσας των εξοπλισμών» στη δεκαετία του 1960. Η δυνατότητα της Σοβιετικής Ένωσης να πλήξει το αμερικανικό έδαφος με πυρηνικά όπλα μέσω διηπειρωτικών πυραύλων από το 1957 και έπειτα κατέστησε αδιανόητο έναν πόλεμο που θα κατέστρεφε τον πλανήτη (MAD, Mutual Assured Destruction) και αναβάθμισε περαιτέρω τα μη στρατηγικά όπλα του Ψυχρού Πολέμου.

Η στρατηγική αντιπαράθεση ιδεών

Η πολιτική της ανάσχεσης αναπτύχθηκε παράλληλα με τα δόγματα για την πυρηνική αποτροπή της Σοβιετικής Ένωσης (deterrence). Η ιδεολογική μάχη ήταν μία επίσης στρατηγική μάχη, δεδομένου ότι οι αντίπαλοι δεν ανταγωνίζονταν μόνο για γεωπολιτικά κέρδη, αλλά, επίσης, για αξιακές θεωρήσεις του κόσμου. Ακόμα και για τη Σοβιετική Ένωση, η εδαφική επέκταση έγινε περισσότερο εργαλείο για την επέκταση του κομμουνισμού παρά αυτοσκοπός. Η εξωστρεφής δύναμη του φιλελευθερισμού δεν δημιουργούσε τέτοια προαπαιτούμενα για τις ΗΠΑ.

Ιδιαίτερα στις δύο πρώτες δεκαετίες της κλιμάκωσης του Ψυχρού πολέμου, οι δύο Υπερδυνάμεις δεν ξεχώριζαν τις ιδεολογικές από τις στρατηγικές τους αντιθέσεις – και σε τούτο διέφεραν ριζικά από την ρεαλιστική ευρωπαϊκή παράδοση. Η σύγκρουση ήταν ιδεολογικά καθολική, άγγιζε τα ιερά και τα ίσια. Ήταν σύγκρουση φιλελευθερισμού-αντιφιλελευθερισμού ή δημοκρατίας και μη δημοκρατίας για τις ΗΠΑ, κομμουνισμού-αντικομμουνισμού για τη Σοβιετική Ένωση. Η σύγκρουση ήταν επίσης στρατηγικά καθολική και απαιτούσε πλήρη συστράτευση των μελών κάθε συνασπισμού, που τρεφόταν από την άρνηση του αντίπαλου συστήματος και ως εκ τούτου κάθε απώλειά του σήμαινε κέρδος για τον αντίπαλο (zero-sum-game). Η

πυρηνική «ισορροπία του τρόμου» που παγιώθηκε ιδιαίτερα μετά την ανάπτυξη διηπειρωτικών πυραύλων στα τέλη της δεκαετίας του 1950 επέτρεψε έναν αμείλικτο αλλά αναίμακτο ιδεολογικό και στρατηγικό πόλεμο για τέσσερις δεκαετίες, αλλά απέτρεψε την κλιμάκωση των πολυάριθμων και ενίοτε πολύ βίαιων τοπικών συρράξεων, ακόμα και όταν ο «πόλεμος δι' αντιπροσώπων» έφερνε τις δύο Υπερδυνάμεις σε απόσταση αναπνοής.¹

Υπό αυτή την έννοια, ένα κεντρικό ζητούμενο των νικητών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η διεθνής ειρήνη, επετεύχθη. Σε στρατηγικό επίπεδο, επετεύχθη, μάλιστα, αρκετά πιστά προς τους σχεδιασμούς των «Τριών Μεγάλων» του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: η πρωτοκαθεδρία των δύο Υπερδυνάμεων, σε συνδυασμό με τη διαρκή αποτροπή μιας μεταξύ τους σύρραξης ήταν η δικλείδα της διεθνούς ισορροπίας, όπως και η σύμφυτη αρχή ότι το διεθνές θεσμικό σύστημα διατηρεί την αξιοπιστία του όσο υποστηρίζεται από πραγματική ισχύ.

Από την άλλη πλευρά, ο τρόπος με τον οποίο εξασφαλίστηκε η διεθνής σταθερότητα διέφερε ριζικά από τις προσδοκίες που καλλιεργήθηκαν κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδίως από τον Ρούσβελτ, για τη δημιουργία μίας παγκόσμιας κοινότητας με βάση κοινές αρχές –εν πολλοίς τις αρχές του αμερικανικού δημοκρατικού υποδείγματος. Η ειρήνη διαφυλάχθηκε όχι με βάση τη συνεργασία, αλλά *χάρη* στο διαζύγιο των στρατηγικών και αξιακών συστημάτων που εκπροσωπούσαν οι Υπερδυνάμεις. Ούτε θερμός πόλεμος ούτε εγκάρδια συναίνεση, αλλά μία «ψυχρή συνεννόηση» στα ζωτικά ζητήματα ήταν η δικλείδα ασφαλείας πάνω από ένα πεδίο διαρκούς και αδυσώπητης αντιπαράθεσης ιδεών και ισχύος.

¹ Mark Beyer, *Nuclear Weapons and the Cold War* (New York: Rosen, 2004)· Freedman, *The Evolution of Nuclear Strategy*· John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York: Penguin, 2005), σ. 44-202.

**Ο Τζωρτζ Φ. Κένναν και η στρατηγική της Θείας Πρόνοιας:
ιδεολογία, πολιτισμός και στρατηγική στη διαμόρφωση της
αμερικανικής πολιτικής, 1945-1950**

In so far as a scientific statement speaks about reality, it must be falsifiable; and in so far as it is not falsifiable, it does not speak about reality.¹

Εισαγωγή: *contraria sunt complementa*?²

Τον Ιούλιο του 1947, εξηγώντας την αμερικανική εξωτερική πολιτική σε ένα ευρύ κοινό μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Foreign Affairs*, για να ενισχύσει την αυτοπεποίθηση των συμπατριωτών του ο Τζωρτζ Κένναν (George Frost Kennan) επικαλέστηκε τη συμπόρευση της Θείας Πρόνοιας με τους σχεδιασμούς της Ιστορίας:

[Ο] στοχαστικός παρατηρητής των αμερικανο-ρωσικών σχέσεων δεν έχει λόγο να δυσφορεί για την πρόκληση του Κρεμλίνου στην αμερικανική κοινωνία. Μάλλον θα νιώσει ευγνωμοσύνη έναντι της Θείας Πρόνοιας, η οποία, παρουσιάζοντας στον Αμερικανικό λαό αυτή την αδυσώπητη πρόκληση, έχει καταστήσει τη συνολική ασφάλειά του εξαρτώμενη από την ενότητα και την αποδοχή των ευθυνών ηθικής και πολιτικής ηγεσίας που η Ιστορία καταφανώς τον προόρισε να επωμιστεί.³

* Αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

¹ Karl Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (London: Routledge, [1935, 1959] 2002), σ. 316 και σημ. 4. Εδώ ο Πόππερ γενίκευε, χάριν των «εμπειρικών επιστημών», τη ρήση του Άλμπερτ Αϊνστάιν ότι στο μέτρο που οι μαθηματικές προτάσεις μιλούν για την πραγματικότητα, δεν είναι απόλυτες, και στο μέτρο που είναι απόλυτες, δεν μιλούν για την πραγματικότητα.

² Επίγραμμα στο οικόσημο του Δανού φυσικού Νίλς Χένρικ Ντάβιντ Μπορ.

³ Mr. X [George F. Kennan], “The Sources of Soviet Conduct”, *Foreign Affairs* (Ιούλιος 1947): ανατύπωση στο Gearóid Tuathail, Simon Dalby and Paul Routledge (eds.), *The Geopolitics Reader*, 2η έκδ. (London: Routledge, 2006), σ. 78-81· το παράθεμα στη σ. 81.

Τρία χρόνια νωρίτερα, τον Σεπτέμβριο του 1944, ο ίδιος άνθρωπος έγραφε από τη Μόσχα ότι η Δύση δεν θα ήταν ποτέ σε θέση να κατανοήσει το «αίνιγμα» της ρωσικής πραγματικότητας διότι επρόκειτο περί διαφορετικών κόσμων, νοοτροπιών και αξιακών κωδίκων:

Η κατανόηση αυτού που ισχύει στον ρωσικό κόσμο είναι ανησυχητική και δυσάρεστη για τον νού του Αμερικανού. Εκείνος που θα θελήσει να το κατανοήσει δεν θα βρει την ικανοποίησή του στην επίτευξη πρακτικών στόχων για τον λαό του, ακόμη λιγότερο στην επίσημη ή δημόσια επιδοκιμασία των προσπαθειών του. Το καλύτερο που μπορεί να ελπίζει είναι η μοναχική ηδονή εκείνου που στέκεται επιτέλους στην παγωμένη και αφιλόξενη κορυφή ενός βουνού όπου λίγοι είχαν αναρριχηθεί προηγουμένως, λίγοι θα μπορέσουν να ακολουθήσουν, και λίγοι θα δεχθούν να πιστέψουν ότι αυτός πράγματι ανέβηκε εκεί.¹

Τέσσερις δεκαετίες αργότερα, το 1983, το «αίνιγμα» της ρωσικής πραγματικότητας παρέμενε άλυτο, αλλά τουλάχιστον είχαν διαλευκανθεί τα κίνητρα της σοβιετικής συμπεριφοράς. Σε συνάντηση με παλαιούς πολιτικούς και διπλωμάτες, όπως την κατέγραψε στο ημερολόγιό του ο παριστάμενος ιστορικός Άρθουρ Σλέζιντζερ ο Νεώτερος, ο Κένναν επέμενε σε ένα βασικό επιχείρημα που διέπνεε τη σκέψη του από τα μέσα της δεκαετίας του 1940: οι Αμερικανοί ηγέτες «επιδεικνύουν μια βαθειά και αδυσώπητη παρανόηση των σοβιετικών κινήτρων, [...] αν [στους Σοβιετικούς] φερθείς σαν να είναι απόβλητοι, εγκληματίες, απατεώνες κλπ, θα αρχίσουν να συμπεριφέρονται κατ' αυτόν τον τρόπο. Το κύριο συναίσθημά τους είναι η ανασφάλεια».²

Εν τούτοις, παρά τον ιδεαλισμό και τον αγνωστικισμό που αποπνέουν αυτές οι απόψεις, και ανεξαρτήτως της χρονικής απόστασης που τις χωρίζει, το όνομα του

¹ *Foreign Relations of the United States [FRUS]* (1944) (Washington, DC: Government Printing Office, 1966), Vol. IV, σ. 902-914: Memorandum by Kennan, Moscow, 'Russia – Seven Years Later', Σεπτέμβριος 1944 (τα παραθέματα στις σ. 911, 913-914).

² Arthur Schlesinger, Jr. *Journals, 1952-2000* (London: Atlantic Books, 2008), σ. 559 (30 Νοεμβρίου 1983).

Αμερικανού διπλωμάτη, στρατηγικού αναλυτή και διανοητή Τζωρτζ Φροστ Κένναν¹ κατατάσσεται, μαζί με τα ονόματα ετερόκλητων συγχρόνων του όπως ο πολιτικός επιστήμονας Χανς Γ. Μοργκεντάου και ο θεολόγος και εκπρόσωπος του «χριστιανικού ρεαλισμού» Ράινχολντ Νίμπουρ, στην κατηγορία των «ρεαλιστών» – εκείνων δηλαδή που ελάχιστα ενδιαφέρονται για την επίδραση των ιδεών στη σύλληψη, διαμόρφωση και άσκηση εξωτερικής πολιτικής.²

Η αντίφαση αυτή είναι επιφανειακή και υποκρύπτει τη διαλεκτική συνάφεια ιδεών και πραγματικότητας. Τα πολυάριθμα γραπτά του Κένναν – διπλωματικές εκθέσεις και υπομνήματα στρατηγικού σχεδιασμού, συνθετικά ιστορικά έργα και εκτενή απομνημονεύματα – ενσωματώνουν τις δύο προσεγγίσεις (ιδεολογική/πολιτισμική και στρατηγική) όχι αντιθετικά αλλά με τρόπο που αναδεικνύει μια εγγενή παραδοξότητα: η στρατηγική παραμένει εις το διηνεκές ο οικουμενικός τρόπος χρησιμοποίησης μέσων και πόρων για την επίτευξη στόχων, αλλά τα μέσα και οι στόχοι παραμένουν ανθρώπινες κατασκευές.³ Στην περίπτωση του Κένναν, η συμβίωση του πολιτικού ρεαλισμού, προς τον οποίο τον ωθούσε ο ορθολογισμός του, με την επίκληση της ηθικής που συχνά χαρακτήριζε τη σκέψη του, αντανακλούν τη συμβίωση των δύο επιδράσεων στη διαμόρφωση των αμερικανικών στόχων στην κρίσιμη πενταετία μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

¹ Το 1935-1937 ο Κένναν είχε υπηρετήσει ως Β΄ Γραμματέας της Αμερικανικής Πρεσβείας στη Μόσχα. Το 1944 επέστρεψε στην πρεσβεία, από όπου μετά το «μακρό τηλεγράφημα» του Φεβρουαρίου 1946 ανακλήθηκε στην Ουάσινγκτον· το 1947 ανέλαβε τη διεύθυνση του Επιτελείου Πολιτικού Σχεδιασμού του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών.

² Martin Griffiths, *Fifty Key Thinkers in International Relations* (London: Routledge, 1999), σ. 21-25, 36-41· Martin Griffiths and Terry O'Callaghan, *International Relations: The Key Concepts* (London: Routledge, 2002), σ. 53-55, 261-263· Richard J. Barnett, "A Balance Sheet: Lippmann, Kennan, and the Cold War", στο Michael Hogan (ed.), *The End of The Cold War: Its Meaning and Implications* (New York: Cambridge University Press, 1992), σ. 113-126· Heather A. Warren, *Theologians of a New World Order: Reinhold Niebuhr and the Christian Realists, 1920-1948* (New York: Oxford University Press, 1997), σ. 94-128.

³ John Ferris, "Power, Strategy, Armed Forces and War", στο Patrick Finney (ed.), *International History* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005), σ. 67, 68.

Ο ίδιος ο Κένναν έγραψε στα απομνημονεύματά του ότι, από νεαρή ηλικία, «για είναι κανείς δίκαιος έναντι του εαυτού του, πρέπει να δημιουργήσει τα δικά του πρότυπα και κανόνες, δεν μπορεί απλώς να δέχεται εκείνα των άλλων».¹ Στην επιδίωξη αυτή υπήρξε τόσο επιτυχής ώστε στην ιστορία της αμερικανικής διπλωματίας να αποτελεί εμβληματική μορφή, όχι τόσο ως διπλωμάτης αλλά ως διαυγής αναλυτής και σχεδιαστής πολιτικής, ο οποίος «στοχαζόταν την πράξη αλλά και πέρα από αυτήν».² Για μια κρίσιμη διετία, το 1946-1948, διαδραμάτισε τον πλέον αποφασιστικό ρόλο στην άρθρωση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, παρά το γεγονός ότι συχνά η πολιτική οπτική του τον διαχώριζε από ένα μεγάλο μέρος του συναδέλφων και προϊσταμένων του στο αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών. Εξαιτίας αυτής ακριβώς της ιδιότητάς του – «να είναι εξίσου εντός όσο και εκτός, αντιπροσωπευτικός και ταυτόχρονα μη αντιπροσωπευτικός»³ της αμερικανικής στρατηγικής και πολιτικής σκέψης – επιλέγεται εδώ για να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο ο ρεαλισμός του βασιζόταν, εκτός από την αντίληψη του εθνικού συμφέροντος και της ισχύος, σε ιδέες και πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Ο Κένναν έτρεφε «μια βαθύτερη πίστη στις αξίες του [αμερικανικού] πολιτισμού»,⁴ αλλά από το 1928, όταν άρχισε να τη μελετά, αγάπησε τη «μεγάλη ρωσική γλώσσα», η οποία τον συντρόφευσε ως το τέλος της ζωής του ως «μια ανεξάντλητη πηγή δύναμης και καθησύχασης».⁵ Ωστόσο θεωρούσε πάντοτε αφύσικη

¹ George F. Kennan, *Memoirs*, Vol. I, 1925-1950 (Boston: Little, Brown, 1967), σ. 12.

² Anders Stephanson, *George F. Kennan and the Art of Foreign Policy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), σ. vii.

³ Stephanson, *Kennan and the Art of Foreign Policy*, σ. vii. Βλ. επίσης, Wilson Miscamble, *George F. Kennan and the Making of American foreign Policy, 1947-1950* (Princeton: Princeton University Press, 1992)· John Lamberton Harper, *American Visions of Europe: Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean G. Acheson* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), σ. 135-232· Nicholas Thompson, *The Hawk and the Dove: Paul Nitze, George Kennan, and the History of the Cold War* (New York: Henry Holt & Co., 2009).

⁴ Kennan, *Memoirs*, I, σ. 77.

⁵ Kennan, *Memoirs*, I, σ. 28.

και παράταιρη μια συμμαχία ή έστω και τη συνεργασία των ΗΠΑ με τη Ρωσία των Μπολσεβίκων:

Ποτέ [...] δεν θεώρησα τη Σοβιετική Ένωση κατάλληλο σύμμαχο ή συνεργάτη, πραγματικό ή δυνητικό, για τούτη τη χώρα. Η ιδέα να προσπαθούμε να στρατολογήσουμε τη σοβιετική ισχύ για μια υπόθεση για την οποία εμείς ήμασταν απρόθυμοι να προχωρήσουμε και να κινητοποιήσουμε τους εαυτούς μας μου φαινόταν εν δυνάμει ιδιαιτέρως επικίνδυνη.

Ο Κένναν αναφερόταν στην προσπάθεια του Φραγκλίνου Ρούσβελτ να διερευνήσει τις δυνατότητες συνεργασίας με τη Σοβιετική Ένωση μετά την αναγνώρισή της από την αμερικανική κυβέρνηση τον Νοέμβριο του 1933, κυρίως για την αντιμετώπιση της Ιαπωνίας στην Άπω Ανατολή· όμως στα απομνημονεύματά του, τα οποία δημοσιεύθηκαν τριάντα χρόνια αργότερα, καθιστά σαφές ότι αυτή ήταν η θέση του «τότε και πάντοτε».¹

Η αντίληψη αυτή συνδεόταν με την πεποίθησή του ότι η έννοια της ισορροπίας δυνάμεων ενείχε όχι μόνο τη στρατηγική και τη συσσώρευση ισχύος, αλλά και μια πολιτισμική διάσταση, την οποία ο ίδιος αποκαλούσε «πνευματική». Τον Ιανουάριο του 1948, σχολιάζοντας την πρόταση του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών Έρνεστ Μπέβιν για μια ένωση των δυτικοευρωπαϊκών κρατών υπό την αιγίδα της Βρετανίας και της Γαλλίας, ο Κένναν εισηγήθηκε στον Τζωρτζ Μάρσαλ να την υποδεχθεί με τον ίδιο θετικό τρόπο που ο Μπέβιν είχε υποδεχθεί την ομιλία του αμερικανού υπουργού Εξωτερικών στο Χάρβαρντ στις 5 Ιουνίου 1947: «μόνο μια τέτοια ένωση δημιουργεί ελπίδα για την αποκατάσταση της ισορροπίας ισχύος στην Ευρώπη χωρίς να επιτρέπει στη Γερμανία να καταστεί και πάλι η κυρίαρχη δύναμη»· εν τούτοις, διαφωνούσε με τη στρατιωτική διάσταση της προτεινόμενης ένωσης,

¹ Kennan, *Memoirs*, I, σ. 57.

ιδίως εάν αυτή επρόκειτο να είναι η αφετηρία του εγχειρήματος: «Η στρατιωτική ένωση δεν πρέπει να είναι η αφετηρία. Πρέπει να απορρεύσει από την πολιτική, οικονομική και πνευματική ένωση – και όχι το αντίθετο.» Για τον Κένναν, η βρετανική πρόταση προσπαθούσε απλώς να υποκρύψει

άλλο ένα «πλαίσιο» για στρατιωτικές συμμαχίες. Κατά τη γνώμη μου, αυτό θα ήταν αρνητικό και θα είχε μικρή αξία. Εάν πρόκειται να υπάρξει «ένωση», πρέπει να εδράζεται στην πραγματικότητα οικονομικών και τεχνικών και διοικητικών ρυθμίσεων· και πρέπει να υπάρξει μια πραγματική ομοσπονδιακή αρχή.¹

Οι αντιφάσεις αυτές όχι μόνο δεν εκπίπτουν της λογικής αλλά ούτε και χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τη σκέψη του συγκεκριμένου ανδρός. Αν η θεώρηση του Κένναν για τις διεθνείς σχέσεις είναι υβριδική στην απόπειρά της να συγκεράσει τον ρεαλισμό και το εθνικό συμφέρον με την ηθική διάσταση της πολιτικής και την πολιτισμική σύλληψη του αντιπάλου, η διάχυση ιδεών στην πολιτική πράξη αποτελούσε μια πραγματικότητα που αρκετοί σύγχρονοι του Κένναν αναγνώριζαν και αποδέχονταν.

Λίγες εβδομάδες μετά την αποστολή από τη Μόσχα του «μακρού τηλεγραφήματος» προς το αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών τον Φεβρουάριο του 1946, στο οποίο ο Κένναν διατύπωνε ρητώς τη θέση ότι η Σοβιετική Ένωση αντιπροσώπευε για τις ΗΠΑ μια μεγάλη ιδεολογική και πολιτική πρόκληση αλλά όχι στρατιωτική απειλή,² κάτι ανάλογο έπραξε και ο Βρετανός ομόλογός του στη σοβιετική πρωτεύουσα. Σε μια αλληλουχία τριών εκτενών τηλεγραφημάτων προς το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών στις 14, 17 και 18 Μαρτίου 1946, ο Φρανκ Κ.

¹ *FRUS* (1948), (Washington, DC: Government Printing Office, 1974): Vol. III, 7-8: Memorandum by the Director of the Policy Planning Staff (Kennan) to the Secretary of State, Washington, 20 Ιανουαρίου 1948.

² *FRUS* (1946), (Washington, DC: Government Printing Office, 1969): Vol. VI, σ. 696-709: Kennan (Μόσχα) to State Department, 22 Φεβρουαρίου 1946.

Ρόμπερτς, επιτετραμμένος στη βρετανική πρεσβεία της Μόσχας, προσπάθησε και αυτός να ανιχνεύσει τα κίνητρα της σοβιετικής πολιτικής, να αξιολογήσει τις επιπτώσεις της για τις σχέσεις της Βρετανίας με τη Σοβιετική Ένωση στον μεταπολεμικό κόσμο, και να προτείνει στην κυβέρνησή του μια πολιτική έναντι της Μόσχας. Στο πρώτο τηλεγράφημα ο Ρόμπερτς προσπάθησε να διαγνώσει τα κίνητρα της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής αποδίδοντας στις δημόσιες τοποθετήσεις της σοβιετικής ηγεσίας ένα ιδεολογικό πρόσημο που άγγιζε τα όρια του θρησκευτικού φανατισμού:

Λαμβάνοντας υπ' όψιν το περιεχόμενο των προεκλογικών ομιλιών Σοβιετικών ηγετών, οι οποίες καθορίζουν την πολιτική για τους επόμενους μήνες, μπορεί ακόμη να τεθεί το ερώτημα εάν ο κόσμος τώρα βρίσκεται αντιμέτωπος με τον κίνδυνο ενός σύγχρονου αναλόγου των θρησκευτικών πολέμων του 16ου αιώνα, όπου ο σοβιετικός κομμουνισμός θα συγκρουστεί με τη δυτική σοσιαλδημοκρατία και την αμερικανική εκδοχή του καπιταλισμού για την παγκόσμια κυριαρχία.¹

Στο δεύτερο τηλεγράφημα, επιχειρώντας να ανιχνεύσει τις επιρροές της ιδεολογίας και του πραγματισμού στη συμπεριφορά των Σοβιετικών ηγετών, και συγκρίνοντάς τη με τη συμπεριφορά της Εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας, ο Ρόμπερτς αναγνώριζε τη συνύπαρξη των δύο επιδράσεων:

[...] οι ηγέτες της Ρωσίας είναι απείρως πιο ευέλικτοι από εκείνους της [Εθνικοσοσιαλιστικής] Γερμανίας. Όσο προσκολλημένοι και αν είναι στο μαρξιστικό δόγμα, αυτό τους επιτρέπει σημαντικό εύρος στην τακτική και τον χρονισμό των ενεργειών τους. [...] Δεν ορμούν σε τοίχους, ακόμη και όταν διαθέτουν την απαιτούμενη δύναμη για να τους γκρεμίσουν, αλλά προτιμούν να περιμένουν και να βρουν κάποιον τρόπο είτε να τον παρακάμψουν είτε να περάσουν πάνω από τον τοίχο.²

¹ FO 371/56763 N4065: Frank K. Roberts (Μόσχα) προς FO, 14 Μαρτίου 1946.
² FO 371/56763 N4156: Frank K. Roberts (Μόσχα) προς FO, 17 Μαρτίου 1946.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση των διμερών σχέσεων, στο καταληκτικό μέρος της τριλογίας του ο Ρόμπερτς εισήγαγε την έννοια του «απόμακρου ρεαλισμού» (distant realism) για να ερμηνεύσει μακροϊστορικά τις σχέσεις μεταξύ των κυβερνήσεων της Βρετανίας και της Τσαρικής Ρωσίας και να προτείνει έναν τρόπο συμβίωσης για το μέλλον στη βάση της ιδεολογικής απόκλισης και της στρατηγικής σύγκλισης:

[...] οι σχέσεις της Βρετανίας με τη Ρωσία επί τρεις αιώνες διατηρήθηκαν όχι χωρίς επιτυχία πάνω σε μια τέτοια βάση απόμακρου ρεαλισμού μεταξύ των κυβερνήσεων. Εάν δεν στοχεύσουμε πολύ ψηλά, τουλάχιστον θα αποφύγουμε τους συνεχείς εκνευρισμούς και τις απογοητεύσεις. Τα πολλά και σημαντικά συμφέροντα που έχουμε από κοινού, και πάνω από όλα η κοινή μας αποφασιστικότητα ότι καμμία άλλη Δύναμη στο μέλλον δεν θα καταστεί απειλή και για τους δύο μας, θα πρέπει να διατηρήσουν συμπαγή τον δεσμό, παρά το βαθύ χάσμα μεταξύ των κοινωνικών μας συστημάτων.¹

Έναν χρόνο αργότερα ο Στάλιν επέμενε στη δυνατότητα συνεργασίας μεταξύ κρατών που είχαν διαφορετική ιδεολογική συγκρότηση αλλά κοινά στρατηγικά συμφέροντα. Σε συνάντησή του με το στέλεχος του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος των ΗΠΑ Χάρολντ Στάσσεν στη Μόσχα στις 9 Απριλίου 1947, κατά τη διάρκεια της συνόδου του Συμβουλίου Υπουργών Εξωτερικών, και ο ίδιος ο Σοβιετικός ηγέτης επανέλαβε ότι παρά τα διαφορετικά συστήματά τους, οι ΗΠΑ και η Σοβιετική Ένωση μπορούσαν να συνεργαστούν με γνώμονα όχι τα ίδια τα συστήματα αλλά την επιθυμία για συνεργασία. Οι δύο χώρες είχαν συνεργαστεί σε καιρό πολέμου, άρα μπορούσαν να συνεργαστούν και σε καιρό ειρήνης. Η φύση των συστημάτων δεν είχε σημασία, καθώς οι ΗΠΑ και η Γερμανία, αν και είχαν «όμοια» συστήματα πολέμησαν μεταξύ τους, ενώ οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ, αν και είχαν διαφορετικά συστήματα, όχι μόνο δεν συγκρούστηκαν αλλά συνεργάστηκαν εναντίον της Γερμανίας. Για τον Στάλιν, οι παρούσες δυσκολίες εντοπίζονταν στην «περιοχή των

¹ FO 371/56763 N4157: Frank K. Roberts (Μόσχα) προς FO, 18 Μαρτίου 1946.

[αμερικανικών] επιθυμιών και όχι των δυνατοτήτων για συνεργασία»: «Πρέπει να έχουμε σα γνώμονα», εξήγησε στον συνομιλητή του, «το ιστορικό γεγονός της ύπαρξης των δύο συστημάτων που εγκρίνει ο λαός.» Αναδεικνύοντας μια ορισμένη συνέχεια της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής, ο Στάλιν αναφέρθηκε επιδοκιμαστικά στην άποψη του Λένιν για τη δυνατότητα και το επιθυμητό της συνεργασίας ανάμεσα στα δύο οικονομικά συστήματα, η οποία θα ήταν επωφελής και για τις δύο χώρες.¹

Στη συνέργεια ιδεών, ισχύος και εθνικού συμφέροντος, οι θέσεις του Στάλιν και η ανάλυση του Ρόμπερτς δίνουν ένα πρόκριμα στην ισχύ και στο εθνικό συμφέρον, υποβιβάζοντας τις ιδέες και τα αξιακά συστήματα σε μια υπαρκτή πραγματικότητα που υποτάσσονται στις επιταγές των άλλων δύο παραμέτρων. Ένα τρίτο παράδειγμα, στην περίπτωση αυτή από τον χώρο του ακαδημαϊκού στοχασμού, αποδέχεται αυτή τη συνέργεια αλλά με ένα απολύτως ευδιάκριτο πρόκριμα. Ο «επιθετικός ρεαλισμός» του Τζων Μήρσαϊμερ, σύμφωνα με τον οποίο η επιβίωση, η ασφάλεια και η ισχύς αποτελούν τις θεμελιώδεις επιδιώξεις των μεγάλων δυνάμεων, δεν αποτρέπει τη διαπίστωση ότι κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Γερμανία επεκτάθηκε στην Ανατολική Ευρώπη «τόσο για λόγους ιδεολογικούς, όσο και για λόγους ρεαλιστικούς, και οι υπερδυνάμεις ανταγωνίστηκαν μεταξύ τους κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου για παρόμοιους λόγους». Ο Μήρσαϊμερ αποδέχεται ότι τα κράτη ενίοτε ενεργούν για την επιδίωξη στόχων που βρίσκονται πέραν της επιβίωσης, της ασφάλειας και της ισχύος, όπως, για παράδειγμα, προκειμένου να εξαγάγουν την ιδεολογία τους στο εξωτερικό, να επιτύχουν την εθνική ενοποίηση, ή ακόμη και «να ενισχύσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα σε ολόκληρο τον πλανήτη». Η επιδίωξη ιδεολογικών στόχων αναγνωρίζεται στο μέτρο που δεν συγκρούεται με τις

¹ I.B. Στάλιν, *Άπαντα*, τόμ. 16 (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2010), σ. 108-123: «Καταγραφή της συζήτησης με τον παράγοντα του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος των ΗΠΑ Χάρολντ Στάσεν», 9 Απριλίου 1947 (τα παραθέματα στις σ. 112, 109-110).

επιταγές της επιβίωσης, της ασφάλειας και της ισχύος¹ ωστόσο η διεθνής συμπεριφορά των ΗΠΑ το 1920, της Γερμανίας τον Σεπτέμβριο του 1939 και τον Ιούνιο του 1941, της Ιαπωνίας τον Δεκέμβριο του 1941 και της Σοβιετικής Ένωσης το 1991 δύσκολα εμπίπτουν στο Παράδειγμα του Ρεαλισμού.²

Η τελευταία περίπτωση συνδυάζει την ακαδημαϊκή γνώση με τη χάραξη και άσκηση πολιτικής στο ανώτατο επίπεδο. Αταλάντευτα προσηλωμένος σε μια αυστηρά διπολική σύλληψη του διεθνούς συστήματος, ο «εκκεντρικός ρεαλιστής» Χένρυ Κίσσινγκερ πίστευε ότι ο θεμελιώδης στόχος της αμερικανικής διπλωματίας όφειλε να είναι η διατήρηση της ισορροπίας ισχύος στον ανταγωνισμό με τη Σοβιετική Ένωση· ταυτόχρονα όμως απέδιδε τεράστια σημασία στις εσωτερικές επιπτώσεις και τη δημοφιλία της πολιτικής του και καλλιεργούσε με ιδιαίτερη επιμέλεια τις σχέσεις του με το αμερικανικό Κογκρέσο και την εικόνα του στα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Η εμμονή του αυτή υπονόμει την αντίληψη περί αυθυπαρξίας των αντικειμενικών στρατηγικών δεδομένων και προτεραιοτήτων, ενώ η αυστηρά διπολική σύλληψη του κόσμου δημιουργούσε δύο προβλήματα στην πολιτική του: το πρώτο ήταν ότι η καθολικότητα του διπολισμού άφηνε εκτός ερμηνευτικού πλαισίου και πολιτικής αντιμετώπισης περιπτώσεις που ανήκαν στο «ειδικό» της τοπικότητας και ήταν ασύμβατες με το «γενικό»· το δεύτερο ήταν η υπερβολική πίστη του σε μια κοινότητα βασικών συμφερόντων των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης που θα επέτρεπε στις δύο δυνάμεις να συμφωνήσουν σε αμοιβαίως αποδεκτά όρια του ανταγωνισμού τους.³

¹ John Mearsheimer, *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων* (Αθήνα: Ποιότητα, 2006), σ. 29-35, 109-114 (τα παραθέματα στις σ. 110, 109).

² Ως Παράδειγμα, κατά τον Τόμας Κουν, νοείται ένα άλλοτε ρητό και άλλοτε υπόρρητο σώμα αλληλοσυνδεόμενων θεωρητικών και μεθοδολογικών πεποιθήσεων και προτάσεων που είναι αποδεκτές από τα μέλη μιας επιστημονικής κοινότητας και που επιτρέπουν την επιλογή και την αξιολόγηση του εμπειρικού υλικού. Βλ. Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 3η έκδ. (Chicago: The University of Chicago Press, 1996), σ. 10-11, 15, 16-17, 43-44.

³ Mario Del Pero, *The Eccentric Realist: Henry Kissinger and the Shaping of American Foreign Policy* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2010), σ. 5-10, 149.

Εξάλλου ο ρεαλισμός του Κίσσινγκερ δεν απέκλειε εντελώς την ιδεολογική παράμετρο στη σύλληψη του αντιπάλου. Σε ομιλία του στις Βρυξέλες το 1984 κάλεσε τη Σοβιετική Ένωση «να αποφασίσει εάν είναι κράτος ή πολιτικός αγώνας».¹ Μια δεκαετία αργότερα, όταν η Σοβιετική Ένωση είχε εκλείψει, ο Κίσσινγκερ διεύρυνε το χρονολογικό ανάπτυγμα της διαπίστωσής του, σημειώνοντας ότι «για τη μεγαλύτερη διάρκεια της ιστορίας της, η Ρωσία υπήρξε ένας πολιτικός αγώνας που αναζητούσε ευκαιρίες»· «ένας πολιτικός αγώνας, πέραν της γεωπολιτικής, με ελατήριο την πίστη, και συνεκτικό ιστό τα όπλα [του τσαρικού καθεστώτος]».² Η παρατήρηση αυτή δεν αφορούσε μόνο την τσαρική περίοδο της ρωσικής ιστορίας, ούτε μόνο τη Ρωσία και τη Σοβιετική Ένωση· κράτος και «πολιτικός αγώνας» υπήρξαν και οι ΗΠΑ, από την ίδρυσή τους.³

Οι έννοιες και η διαλεκτική τους

(α) Στρατηγική

Εάν ως στρατηγική νοηθεί η γέφυρα που ενώνει την πολιτική διαδικασία με τη στρατιωτική ισχύ, το στρατηγικό περιβάλλον προσδιορίζεται από πληθώρα παραγόντων. Κυρίαρχος είναι ο πολιτικός: ο πόλεμος – θερμός ή «ψυχρός» – παραμένει πολιτικό εργαλείο και πολιτική επιλογή, συνεπώς η στρατηγική και η στρατηγική ιστορία αποκτούν νόημα μόνο σε άμεση συνάρτηση με την πολιτική και την πολιτική ιστορία. Επειδή, όμως, πολέμους διεξάγουν όχι μόνον τα κράτη αλλά και οι κοινωνίες και οι λαοί, καθένας και καθεμιά με τις δικές του αξίες και

¹ Henry Kissinger, *Observations: Selected Speeches and Essays, 1982-1984* (Boston: Little, Brown & Co, 1985), σ. 186 (13 Ιανουαρίου 1984).

² Henry Kissinger, *Diplomacy* (New York: Simon & Schuster, 1994), σ. 25, 143.

³ Adam Roberts, “An ‘Incredibly Swift Transition’: Reflections on the End of the Cold War”, στο Melvyn Leffler and Odd Arne Westad (eds.), *Cambridge History of the Cold War [CHCW]*, Vol. III (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), σ. 534· Θανάσης Δ. Σφήκας, «Η αμερικανική εθνική ιδεολογία και ο “ιπτάμενος δίσκος” του Σχεδίου Μάρσαλ», στο Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ: ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης* (Αθήνα: Πατάκης, 2011), σ. 49-92.

πεποιθήσεις, η διαμόρφωση του στρατηγικού περιβάλλοντος προσδιορίζεται επίσης από μια πληθώρα παραμέτρων – την οικονομική, κοινωνική, γεωγραφική, τεχνολογική, στρατιωτική, πολιτισμική και ιστορική.¹

Στην περίπτωση της ιδιόμορφης σύγκρουσης που ονομάζεται «Ψυχρός Πόλεμος», στη σφαίρα της υψηλής στρατηγικής – δηλαδή της συνειδητής δέσμευσης όλου του ενεργητικού που διαθέτει ένα κράτος για την επίτευξη επιθυμητών στόχων – και με βάση τις εκατέρωθεν δυνατότητες, οι ΗΠΑ και η Σοβιετική Ένωση θεώρησαν αλλήλους ως τον μοναδικό υπολογίσιμο, και εν τέλει υπαρξιακό, εχθρό ανά την υφήλιο. Η ιδεολογική αντιπαλότητα υπήρξε οξεία και καταγεγραμμένη ήδη από το 1917, ενώ η σημασία του ανθρώπινου παράγοντα και του ηγέτη δεν έχει να κάνει με το πόσο δυσάρεστη προσωπικότητα υπήρξε ο Ιωσήφ Στάλιν ή πόσο φοβισμένος μετέβαινε ο Χάρρυ Τρούμαν στο Πότσταμ, αλλά με συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές. Ο «Ψυχρός Πόλεμος» μορφοποιήθηκε ως η αμερικανική και δυτικοευρωπαϊκή αντίδραση στην άρνηση της Μόσχας να αποδεχθεί το αμερικανικό όραμα για τη γεωστρατηγική και οικονομική αναδιάταξη του μεταπολεμικού κόσμου. Το αμερικανικό όραμα είχε διαμορφωθεί πριν ξεσπάσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ωστόσο με τους όρους μιας άλλης, πολύ προγενέστερης σύγκρουσης, η στρατηγική επιλογή του «Ψυχρού Πολέμου» επιτάθηκε από τη «μεγάλη ανάπτυξη» της επιρροής του κομμουνιστικού κινήματος και της Σοβιετικής Ένωσης το 1945, η οποία «φόβισε» τους δυτικούς «και τους ανάγκασε να πολεμήσουν».²

¹ Colin S. Gray, *War, Peace and International Relations: An Introduction to Strategic History* (London: Routledge, 2007), σ. 1-2, 13-14.

² Βλ. Θουκυδίδου, *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*, μετάφραση: Άγγελος Σ. Βλάχος (Αθήνα: Εστία, 1998), Α΄ 22, Α΄ 23, Α΄ 88, Α΄ 118· Αθανάσιος Πλατιάς, *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στον Θουκυδίδη* (Αθήνα: Εστία, 1999), σ. 25-76, 191-206· John Lewis Gaddis, “Grand Strategy in the Cold War”, στο Leffler and Westad (eds.), *CHCW*, Vol. II, σ. 1, 6, 2, 21· Gray, *War, Peace and International Relations*, σ. 2, 281· Caroline Kennedy-Pipe, *The Origins of the Cold War* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), σ. 148-149· Θανάσης Δ. Σφήκας, «Ένας κόσμος, τρία οράματα: 1945-1947», στο Θανάσης Δ. Σφήκας, *Το «χωλό άλογο»: οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης, 1941-1949* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007), σ. 30-31.

(β) Ρεαλισμός

Το κυρίαρχο Παράδειγμα του Ρεαλισμού – με τις βασικές παραδοχές του κρατισμού, της επιβίωσης, της αυτοβοήθειας και της μεγιστοποίησης της ασφάλειας και της ισχύος – επιδέχεται και αυτό των εξαιρέσεών του: τα κράτη ενεργούν συχνότερα με βάση την ισχύ που διαθέτουν και σπανιότερα η συμπεριφορά τους είναι πιο επιθετική ή πιο μετριοπαθής από ό,τι θα υπαγόρευε ή θα δικαιολογούσε η οικονομική και στρατιωτική εμβέλειά τους. Η ερμηνεία αυτής της συμπεριφοράς – π.χ. των ΗΠΑ το 1920, της Γερμανίας το 1939 και το 1941, της Ιαπωνίας το 1941, της Σοβιετικής Ένωσης το 1991 – έγκειται στην επίδραση ιδεολογικών, πολιτισμικών και συστημικών παραγόντων που επηρεάζουν το διεθνές σύστημα και μεταβάλλουν την ισορροπία της διεθνούς τάξης και τη θέση των κρατών σε αυτήν. Αναζητώντας την κανονικότητα, ο Ρεαλισμός ενίοτε υποβαθμίζει τις τομές και τις ασυνέχειες, τους οικονομικούς και κοινωνικούς περιορισμούς και τον ρόλο της ιδεολογίας.¹ Εν τούτοις, όχι μόνο δεν συνιστά εσφαλμένη προσέγγιση, αλλά παραμένει το πλέον πρόσφορο και ακριβές εργαλείο που ερμηνεύει ένα πολύ μεγαλύτερο μέρος της πραγματικότητας από ό,τι οι εναλλακτικές προσεγγίσεις: οι έννοιες της ισχύος και του εθνικού συμφέροντος δεν ερμηνεύουν πλήρως την πολυπλοκότητα των διεθνών σχέσεων κατά την άμεση μεταπολεμική περίοδο (ή οποιαδήποτε περίοδο), ωστόσο παραμένουν τα θεμελιώδη εργαλεία για τη μελέτη της αρχής, της εξέλιξης και του τέλους του «Ψυχρού Πολέμου».² Η ιδεολογική και πολιτισμική συγκρότηση των αντιμαχομένων και το ιδεολογικό διακύβευμα της σύγκρουσης αποτελούν δύο

¹ Ernest May, Richard Rosecrance, Zara Steiner, “Theory and International History”, στο Ernest May, Richard Rosecrance and Zara Steiner (eds.), *History and Neorealism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), σ. 2-7.

² May, Rosecrance, Steiner, “History and Neorealism Reconsidered”, στο May, Rosecrance and Steiner (eds.), *History and Neorealism*, σ. 364-365· Jusi Hanhimäki, “National Security and National Interest”, στο Saki Dockrill and Geraint Hughes (eds.), *Cold War History* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), σ. 53-54.

πρόσθετους αναλυτικούς άξονες που δεν αναιρούν ούτε υποκαθιστούν αλλά εμπλουτίζουν τη διερεύνηση των στρατηγικών αιτίων της.

(γ) Ιδεολογία

Ενόσω διαρκούσε ο «Ψυχρός Πόλεμος» ήταν πιο εύκολο και πιο χρήσιμο να θεωρείται ιδεολογικό κράτος μόνον η Σοβιετική Ένωση. Όμως εξίσου, αν όχι περισσότερο, ιδεολογικό κράτος υπήρξαν και οι ΗΠΑ: τα ιδρυτικά σύμβολα της αμερικανικής εθνικής ταυτότητας και ιδεολογίας – όπως και της σοβιετικής – δεν οικοδομήθηκαν πάνω σε αντιλήψεις περί εθνικότητας ή κοινότητας αίματος και παραδόσεων, αλλά πάνω σε ιδέες: και οι ιδέες αμφοτέρων ενείχαν τον μεσσιανικό οικουμενισμό, την αντίληψη δηλαδή ότι οι αξιακοί κώδικες και οι αρχές τους συνιστούσαν δύο διαφορετικούς δρόμους προς τη νεωτερικότητα και ως εκ τούτου αφορούσαν όλα τα έθνη και όλους τους λαούς. Ο αυτοπροσδιορισμός των ΗΠΑ ως «Γη της Επαγγελίας», αλλά και ως «Κράτος-Σταυροφόρος που καλείται να σώσει τον κόσμο», τουλάχιστον προϋπήρχε της σοβιετικής πίστης στην ανωτερότητα του σοσιαλισμού, η οποία αποτελούσε τον κύριο λόγο ύπαρξης και νομιμοποίησης του σοβιετικού κράτους.¹

Με τον όρο *ιδεολογία* εδώ νοούνται συναφείς, συνεκτικές και αλληλοσυνδεόμενες δέσμες αξιών και πεποιθήσεων που αφορούν την οργάνωση και τη λειτουργία των κοινωνιών αλλά και του διεθνούς συστήματος. Η πολιτική πράξη και η ιδεολογία συνδέονται άρρηκτα κατά το ότι η ιδεολογική συμπεριφορά αντανακλά την επιδίωξη αξιών στην πολιτική ζωή. Το εθνικό συμφέρον είναι συνδυασμός αντικειμενικών (στρατηγικών και δομικών) και υποκειμενικών

¹ Walter McDougall, *Promised Land, Crusader State: The American Encounter with the World since 1776* (Boston: Houghton Mifflin, 1997), σ. 5· Robert Jervis, “Identity and the Cold War”, στο Leffler and Westad (eds.), *CHCW*, Vol. II, σ. 25· Steven Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970-2000* (Oxford: Oxford University Press, 2001), σ. 19· David Engerman, “Ideology and the Origins of the Cold War, 1917-1962”, στο Leffler and Westad (eds.), *CHCW*, Vol. I, σ. 23.

(ιδεολογικών και πολιτισμικών) παραγόντων, οι οποίοι δύσκολα μπορούν να απομονωθούν ο ένας από τον άλλον. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι υπάρχει λογική αντίφαση ή σύγκρουση μεταξύ της εθνικής ασφάλειας και του αξιακού συστήματος, καθώς το εθνικό συμφέρον και η ασφάλεια του έθνους ορίζονται από φυσικά πρόσωπα που ανταποκρίνονται σε πολιτισμικούς παράγοντες, ενώ οι εξωτερικές απειλές προσμετρώνται σε σχέση με την εικαζόμενη επίδραση στις θεμελιώδεις εθνικές αξίες. Η ιδεολογία χρησιμοποιείται ταυτόχρονα ως εργαλείο ερμηνείας της πραγματικότητας, μέσο σχεδιασμού και προγραμματισμού, και βάση πολιτικής νομιμοποίησης.¹

Οι επιλογές των ιστορικών υποκειμένων δεν αντανακλούν μόνον αντικειμενικώς προσδιοριζόμενα συμφέροντα και στόχους, αλλά και τα διανοητικά και πολιτισμικά εργαλεία και πρότυπα με τα οποία άτομα και αρχηγείες αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα και διαμορφώνουν τις επιλογές τους.² όπως το έθεσε στη δεκαετία του 1930 ο Αντόνιο Γκράμσι,

οι υλικές δυνάμεις είναι το περιεχόμενο και οι ιδεολογίες είναι η μορφή, αν και αυτή η διάκριση μεταξύ μορφής και περιεχομένου έχει αποκλειστικής διδακτική αξία, εφόσον οι υλικές δυνάμεις θα ήταν

¹ Douglas J. Macdonald, "Formal Ideologies in the Cold War: Toward a Framework for Empirical Analysis", στο Odd Arne Westad (ed.), *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory* (London: Frank Cass, 2000), σ. 187-188· Engerman, "Ideology and the Origins of the Cold War", σ. 20· H.W. Brands, "The Idea of the National Interest", στο Michael Hogan, (ed.), *The Ambitious Legacy: US Foreign Relations in the "American Century"* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), σ. 120-151· Melvyn P. Leffler, "National Security", στο Michael Hogan and Thomas Paterson (eds.), *Explaining the History of American Foreign Relations*, 2nd edition (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), σ. 123-136. Ειδικά για τις συνέχειες που διέπουν τη σχέση της αμερικανικής κουλτούρας περί «εθνικής ασφάλειας» με τις θεμελιώδεις αμερικανικές αξίες από τον καιρό του σχηματισμού των πρώτων αμερικανικών αποικιών του Άγγλου βασιλιά Γεωργίου Γ' ως το παρόν και τον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας», βλ. William O. Walker III, *National Security and Core Values in American History* (New York: Cambridge University Press, 2009), σ. 1-12, 13-73, 131-166, 293-307: κατά τον Walker III, πρόκειται για μια κουλτούρα που ευνοεί τον «επεκτατικό διεθνισμό» και τον περιορισμό δικαιωμάτων και ελευθεριών στο εσωτερικό του αμερικανικού κράτους.

² Robert W. Cox, "Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 12, No. 2 (June 1983): 162-175· του ιδίου, "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 2 (June 1981): 126-155.

αδιανόητες ιστορικά χωρίς τη μορφή και οι ιδεολογίες θα ήταν ατομικές φαντασιώσεις χωρίς τις υλικές δυνάμεις.¹

Ο «Ψυχρός Πόλεμος» αφορούσε γεωπολιτικές ισορροπίες και υπολογισμούς υλικών συμφερόντων· εξίσου όμως αφορούσε τον ανταγωνισμό μεταξύ αμοιβαίως αντιθετικών ιδεολογικών προγραμμάτων για τη δημιουργία μιας πολιτικής τάξης οικουμενικής εμβέλειας. Η δράση των αρχηγεσιών δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με αναφορά στις ιδέες, αλλά στο μέτρο που η πολιτική πράξη αντανακλά την αμοιβαία προσαρμογή μεταξύ ιδεών και πραγματικότητας, η κατανόηση των ιδεολογιών των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την κατανόηση της διεθνούς συμπεριφοράς τους: οι στρατηγικές επιλογές των δύο δυνάμεων καθορίστηκαν από υλικούς παράγοντες, αλλά ταυτόχρονα αντανακλούσαν πεποιθήσεις και αξίες που καθιστούσαν την ιδεολογία οργανωτική διάσταση της πολιτικής πράξης.²

Η υψηλή στρατηγική των ΗΠΑ για τη δημιουργία μιας ανοικτής και φιλελεύθερης παγκόσμιας οικονομικής τάξης ενσωμάτωσε ως έναν βασικό – αλλά όχι ως τον μοναδικό – στόχο την αποτροπή και την ανάσχεση του αντιπάλου. Τελικός προορισμός, όπως ρητά όριζε από τον Απρίλιο του 1950 η στρατηγική πυξίδα του NSC-68 (Έκθεση υπ’ αριθμόν 68 του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας/NSC των ΗΠΑ), ήταν η μείωση της επιρροής και της ισχύος της Σοβιετικής Ένωσης, η αλλαγή της διεθνούς συμπεριφοράς της, αλλά κυρίως μια «θεμελιώδης αλλαγή στη φύση του σοβιετικού συστήματος» που θα προέκυπτε «ως αποτέλεσμα εσωτερικών δυνάμεων

¹ Antonio Gramsci, “The Study of Philosophy”, στο Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, επιμ. Quintin Hoare και Geoffrey Nowell Smith (London: Lawrence and Wishart, [1973] 2005), σ. 377.

² Engerman, “Ideology and the Origins of the Cold War”, σ. 20-24· Mark L. Haas, *The Ideological Origins of Great Power Politics, 1789-1989* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005), σ. 1-39, 211-224· Alan Cassels, *Ideology and International Relations in the Modern World* (London: Routledge, 1996), σ. 1-8, 207-246· Martin Seliger, *The Marxist Conception of Ideology: A Critical Essay* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), σ. 13-22· Macdonald, “Formal Ideologies in the Cold War”, σ. 180-183, 185, 189, 191· Michael Hunt, *Ideology and US Foreign Policy*, [νέα έκδοση] (New Haven: Yale University Press, [1987] 2009), σ. 1-18, 199-218· David Sylvan and Stephen Majeski, *US Foreign Policy in Perspective: Clients, Enemies and Empire* (London: Routledge, 2009), σ. 239-241.

στη σοβιετική κοινωνία».¹ Η σύγκρουση διήρκεσε για περισσότερα από σαράντα (ή εβδομήντα χρόνια) εξαιτίας της γεωπολιτικής αντιπαλότητας, των εκάστοτε συγκυριών, του ρόλου προσώπων, αλλά και εξαιτίας της ιδεολογικής διάστασής της· και ακριβώς λόγω αυτής δεν θα μπορούσε να λήξει παρά μόνον τη στιγμή που μια από τις δύο δυνάμεις θα έπαυε να βλέπει την άλλη ως ιδεολογική απειλή – και αυτό μετά το NSC-68 το επιδίωκαν πολύ πιο επιτακτικά και δυναμικά οι Αμερικανοί. Οι πρώτοι που υπαναχώρησαν από την ιδεολογική σύλληψη του αντιπάλου ήταν οι Σοβιετικοί μετά τον Μάρτιο του 1985· ταυτόχρονα όμως υπαναχώρησαν και από την ιδεολογική σύλληψη του κόσμου, γεγονός που απονομιμοποίησε το ίδιο το σοβιετικό κράτος.

(δ) Πολιτισμός

Ο πολιτισμός, ως το δεύτερο αναλυτικό εργαλείο που συμβάλει στη κατανόηση της υλικής πραγματικότητας, νοείται ως το σύνολο των πλεγμάτων σημασιών που υφαίνουν οι άνθρωποι για τη νοηματοδότηση της ταυτότητας και των πράξεών τους, αλλά και του προσλαμβανόμενου κόσμου.² Ως πλέγμα σημασιών και συμβόλων που ενσωματώνονται και νοηματοδοτούν τον καθημερινό βίο, ο πολιτισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την έννοια της ισχύος κατά το ότι η ισχύς ενός κράτους μπορεί να εδράζεται πέραν του ιδίου και των μηχανισμών του, αλλά και διότι ο πολιτισμός

¹ *FRUS* (1950), (Washington, DC: Government Printing Office, 1977): Vol. I, σ. 235-292: “A Report to the President Pursuant to the President’s Directive of January 31, 1959”, 7 Απριλίου 1950 (το παράθεμα στη σ. 241). Για μια οικονομική ερμηνεία του NSC-68 ως εργαλείου για τη θεραπεία των συστημικών αδυναμιών της παγκόσμιας οικονομικής τάξης, και ιδίως του «ελλείμματος δολαρίων» και των προβληματικών ισοζυγίων πληρωμών που αντιμετώπιζαν οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης και η Ιαπωνία, βλ. Curt Cardwell, *NSC-68 and the Political Economy of the Early Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), σ. 1-3.

² Clifford Geertz, “Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture”, στο Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York: Basic Books, 1973), σ. 5· Andrew Rotter, “Culture”, στο Finney (ed.), *International History*, σ. 267-268, 272.

επηρεάζει τους τρόπους οργάνωσης, άσκησης και υποδοχής της ισχύος.¹ Η προσέγγιση αυτή αναδεικνύει την πολιτικοποίηση του πολιτισμικού προϊόντος και τη διεύρυνση του ανταγωνισμού από το ιδεολογικό, πολιτικό, στρατιωτικό και οικονομικό πεδίο σε εκείνο του πολιτισμού: ως διπολικός ανταγωνισμός για τη στρατηγική και ιδεολογική υπεροχή χωρίς την καταφυγή στην άμεση βία της στρατιωτικής σύγκρουσης, ο «Ψυχρός Πόλεμος» έδωσε προνομιακή θέση στον πολιτισμό και τις πολιτιστικές σχέσεις ως πεδία ανταγωνισμού.²

Όπως συχνά συμβαίνει με τις «νέες ιστορίες», η «πολιτισμική στροφή» έχει επικριθεί διότι προβάλλεται ως ανεξάρτητη αναλυτική και ερμηνευτική μεταβλητή έναντι της ισχύος και της οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα ενέχει τον κίνδυνο εκφυλισμού σε μια κατασκευή στερεοτύπων ή πολιτισμικού ντετερμινισμού, όπως λόγου χάριν ότι ο «Ψυχρός Πόλεμος» ήταν το αποτέλεσμα εθνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών.³ Επιπλέον, η «πολιτισμική στροφή» δεν αποτελεί «νέα ιστορία»· καταγράφεται ήδη από τις αρχές του 1946 ως τις αρχές του 1950 στα τρία κείμενα που συγκροτούν το αμερικανικό Κανονικό Δίκαιο του «Ψυχρού Πολέμου»: το «μακρό τηλεγράφημα» του Κένναν τον Φεβρουάριο του 1946· το άρθρο του ιδίου υπό το ψευδώνυμο «Κύριος Χ» στο περιοδικό *Foreign Affairs* τον Ιούλιο του 1947· και το NSC-68 του Απριλίου 1950. Εν συνεχεία, η «πολιτισμική» σύλληψη του αντιπάλου, και η εν μέρει «πολιτισμική» συνταγή αντιμετώπισής του, χαρακτηρίζουν την «ορθόδοξη» ή «παραδοσιακή» σχολή της αμερικανικής στρατηγικής σκέψης και ιστοριογραφίας, της οποίας η ηθικολογία για τη διαφορετικότητα και την

¹ Joseph S. Nye Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (New York: Public Affairs, 2004), σ. 1-33.

² Jessica Gienow-Hecht, "Culture and the Cold War in Europe", στο Leffler and Westad (eds.), *CHCW*, Vol. I, σ. 418· Yale Ferguson and Rey Koslowski, "Culture, International Relations Theory, and Cold War History", στο Westad (ed.), *Reviewing the Cold War*, σ. 170.

³ M. Bradley, "The Imperial and the Postcolonial", στο Finney (ed.), *International History*, σ. 258-259· Ferguson and Koslowski, "Culture, International Relations Theory, and Cold War History", σ. 169.

ανωτερότητα του αμερικανικού έθνους είχαν πολιτισμικές καταβολές και πολιτισμική αποδεικτική επιχειρηματολογία.¹

Η συνέργεια του πολιτισμικού υπόβαθρου και της ιδεολογικής συγκρότησης με τη σύλληψη στρατηγικών συμφερόντων και υλικών πραγματικοτήτων, και η διάχυση ιδεών στα στρατηγικά αίτια του «Ψυχρού Πολέμου», αναδεικνύονται σε δύο υπομνήματα του Τζωρτζ Φροστ Κένναν από τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1948 – σε μια συγκυρία κατά την οποία διαγραφόταν το στρατηγικό και ιδεολογικό υπόβαθρο των διαιρετικών τομών στην Ευρώπη.²

Τζωρτζ Φροστ Κένναν (Ι), 30 Ιανουαρίου 1948: «η συνείδηση του κόσμου»³

Τον Ιανουάριο του 1948 – σε μια περίοδο που η αμερικανική κυβέρνηση αντιμετώπιζε δυσκολίες στο εσωτερικό σχετικά με την ψήφιση του νόμου για τη χορήγηση οικονομικής βοήθειας στη Δυτική Ευρώπη, γνωστή και περιστασιακά επίκαιρη ως «Σχέδιο Μάρσαλ» – ο Κένναν ανέλυσε διεξοδικά τους στρατηγικούς φόβους και τα κίνητρα των Αμερικανών. Βασικός στόχος των ΗΠΑ ήταν η δημιουργία ενός διεθνούς συστήματος ασφαλείας για την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και κάθε μορφής διεθνών συναλλαγών. Ο στόχος αυτός αποτελούσε πάγια αμερικανική στρατηγική από τα τέλη του 19ου αιώνα, ωστόσο η πρόκληση είχε μεγιστοποιηθεί από τα κενά εξουσίας που είχε δημιουργήσει η έκβαση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε στρατηγικά ζωτικές περιοχές του πλανήτη. Οι ΗΠΑ έπρεπε να αποτρέψουν την ολίσθηση αυτών των περιοχών στην τροχιά της Μόσχας, διότι αυτό θα έδινε στους Σοβιετικούς τον έλεγχο της στρατιωτικής και βιομηχανικής

¹ Βλ. Ferguson and Koslowski, “Culture, International Relations Theory, and Cold War History”, σ. 167-168.

² Βλ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ*.

³ http://www.marshallfoundation.org/library/doc_strategic_background.html: Memorandum by George Frost Kennan to Charles Bohlen, “The Political and Strategic Background of US Aid Programs (February 1948)”, 30 Ιανουαρίου 1948 (επίσκεψη: Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2007).

ισχύος της Γερμανίας, της Ιαπωνίας και των ευρύτερων περιφερειών τους και θα αναδείκνυε τη Σοβιετική Ένωση «σε μακράν τη μεγαλύτερη οικονομική και στρατιωτική δύναμη στον κόσμο». Σε αυτή την περίπτωση, τα μέτρα που θα απαιτούνταν για την οικονομική και στρατιωτική αντιμετώπιση της απειλής θα ανάγκαζαν τις ΗΠΑ να θεσπίσουν «εκτεταμένους εσωτερικούς ελέγχους μόνιμου χαρακτήρα» και να αλλάξουν «εκ θεμελίων τη συνολική προσέγγισή μας στις διεθνείς υποθέσεις».

Για τον Κένναν, η εδραίωση μιας διεθνούς πολιτικής και οικονομικής τάξης που θα εγγυάτο την ασφάλεια των ΗΠΑ και τη διαιώνιση της ελεύθερης πολιτικής οικονομίας στο εσωτερικό τους καθιστούσε τη Σοβιετική Ένωση μια διαφορετική εκδοχή της απειλής που αντιπροσώπευε ως το 1945 η Εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία. Μια ενδεχόμενη σοβιετική επικράτηση σε ολόκληρη την Ευρώπη «θα έφερνε τη ρωσική στρατιωτική ισχύ στις ακτές του Ατλαντικού και θα απειλούσε την ασφάλεια της Ατλαντικής κοινότητας». Η στρατηγική απειλή για τις ΗΠΑ προσδιοριζόταν με ιδεολογικούς και πολιτισμικούς όρους, εφόσον οι ΗΠΑ ήδη αποτελούσαν την απειλούμενη «συνείδηση του κόσμου»:

Η ύπαρξη και μόνον μιας μεγάλης ελεύθερης χώρας σαν τη δική μας, προς την οποία θα συνέκλιναν οι αντισοβιετικές δυνάμεις, θα συνιστούσε μείζονα κίνδυνο [...] για την ασφάλεια της σοβιετικής πολιτικής δομής. Για τον λόγο αυτό, οι Ρώσοι μοιραία θα εστίαζαν την πλήρη ισχύ της οικονομικής και στρατιωτικής βάσης τους στην καταστροφή της κοινωνίας μας, με στόχο να εγκαθιδρύσουν εδώ ένα καθεστώς υποταγμένο στους ίδιους, το οποίο δεν θα τους δημιουργούσε περαιτέρω προβλήματα. Θα ήλπιζαν ότι κατ' αυτόν τον τρόπο η συνείδηση του κόσμου τελικώς θα σιωπούσε.

Η ιστορική εμπειρία του τσαρικού κράτους, η οποία κατέτεινε προς το αίσθημα της ανασφάλειας, και τα ιδεολογικά θέσμια του σοβιετικού διαδόχου του, έπειθαν τον Κένναν ότι καμμιά αμερικανική χειρονομία δεν ήταν επαρκής ώστε να

εξασφαλίσει τη συμπάθεια ή την εμπιστοσύνη της Μόσχας: ως (κυρίως) Ρώσοι και μαρξιστές-λενινιστές, οι Σοβιετικοί παρέμεναν θεμελιωδώς εχθρικοί προς τις καπιταλιστικές Ηνωμένες Πολιτείες. Επομένως, το μόνο που όφειλαν να πράξουν οι Αμερικανοί ήταν να εκμεταλλευτούν άμεσα και στο έπακρο το πεδίο στο οποίο διέθεταν την υπεροχή έναντι της Μόσχας – την οικονομική βοήθεια, με τις συνακόλουθες πολιτικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της:

Οι οικονομικές δυνατότητές μας κατά τη διάρκεια του πολέμου έχουν αυξηθεί και βρίσκονται σε επίπεδα που σε περίοδο ειρήνης δεν τα έχουμε επιτύχει ούτε εμείς ούτε κανένα άλλο έθνος. Οι Ρώσοι παραδοσιακά είναι έθνος υπανάπτυκτο. [...] Είναι λοιπόν λογικό ότι η οικονομική βοήθεια θα πρέπει να είναι το κύριο όπλο μας στην αντιμετώπιση του κομμουνιστικού επεκτατισμού· είναι όμως απαραίτητο να χρησιμοποιηθεί με πρωταρχική έμφαση στο πολιτικό και ψυχολογικό, σε αντιδιαστολή με το αμιγώς οικονομικό, αποτέλεσμα του.

Τέλος, για τους Ρεπουμπλικανούς που ήλεγχαν το Κογκρέσο και ζητούσαν περικοπές δαπανών και μείωση της φορολογίας, ο Κένναν υπενθύμισε ότι η χορήγηση οικονομικής βοήθειας στη Δυτική Ευρώπη θα κόστιζε πολύ λιγότερο από την προάσπιση των ιδίων συμφερόντων δια του πολέμου. Τα οφέλη που θα αποκόμιζαν οι ΗΠΑ από το Σχέδιο Μάρσαλ

είναι ως προς τη σημασία τους για τούτη τη χώρα εφάμιλλα με τους στόχους μιας μείζονος πολεμικής προσπάθειας. Το κόστος, από την άλλη πλευρά, είναι κατά πολύ μικρότερο από εκείνο ακόμη και μιας σχετικής ήσσονος πολεμικής προσπάθειας[.]

Τα παραδείγματα που παρέθεσε προς επίρρωση του συλλογισμού του ήταν η Ελλάδα και η Κίνα. Στην πρώτη, με μικρό οικονομικό κόστος οι ΗΠΑ εξασφάλιζαν μεγάλο στρατηγικό όφελος, ενώ το ύψος της βοήθειας που ήταν απαραίτητη στον Τσιάνγκ

Κάι Σεκ για τη συντριβή των κομμουνιστών του Μάο ήταν εντελώς δυσανάλογο με τα προσδοκώμενα οφέλη.

Τζωρτζ Φροστ Κένναν (II), 24 Φεβρουαρίου 1948: «ουκ εστι κακών παύλα»¹

Ένα μήνα αργότερα ο Κένναν έστειλε στον υπουργό Εξωτερικών Τζωρτζ Μάρσαλ και στον υφυπουργό Εξωτερικών Ρόμπερτ Λόβερτ ένα μακροσκελές υπόμνημα στο οποίο επιχειρούσε να συνθέσει τις θεμελιώδεις κατευθύνσεις της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Οι βασικές θέσεις του αφορούσαν την ενοποίηση της Δυτικής Ευρώπης, την ενσωμάτωση της Γερμανίας σε μια τέτοια ένωση,² την πολιτική σημασία του Σχεδίου Μάρσαλ, την αναγνώριση των ορίων του Αμερικανικού Παραδείγματος για τα έθνη της Ασίας, και τη διάγνωση στο εσωτερικό των ΗΠΑ δύο τάσεων στη σύλληψη και άσκηση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής.

Κατά τον Κένναν, για να καταστεί η Δυτική Ευρώπη ικανή να αντιμετωπίσει τους ανατολικοευρωπαϊκούς λαούς που ήταν ενωμένοι υπό την κυριαρχία της Μόσχας, ήταν αναγκαία μια μορφή πολιτικής, οικονομικής και στρατιωτικής ένωσης των Δυτικοευρωπαίων. Ένα πρώτο βήμα ήταν η επίδραση του Σχεδίου Μάρσαλ, το οποίο θα δημιουργούσε ένα «νέο τοπογραφικό σημείο στο οποίο οι λαοί της Δυτικής Ευρώπης θα μπορούν να στηρίζουν τον δικό τους αγώνα για τη διατήρηση της πολιτικής ανεξαρτησίας [τους]».³

¹ *FRUS* (1948), (Washington, DC: Government Printing Office, 1976): Vol. I, Part 2, σ. 509-529: Memorandum by Kennan to the Secretary of State and the Under Secretary of State (Lovett), 24 Φεβρουαρίου 1948, και Annex: Report by the Policy Planning Staff, PPS/23: Review of Current Trends US Foreign Policy, 24 Φεβρουαρίου 1948.

² Για τη σημασία αυτού του ζητήματος στον μεταπολεμικό διακανονισμό, στα απομνημονεύματά του ο Κένναν σημείωσε ότι «μια σώφρων πολιτική έναντι της Γερμανίας αποτελούσε την πρώτη αξίωση μιας υγιούς μεταπολεμικής πολιτικής έναντι της ίδιας της Σοβιετικής Ένωσης». Βλ. Kennan, *Memoirs*, I, σ. 175. Για την επίδραση του Σχεδίου Μάρσαλ ειδικά στην επανένταξη της Δυτικής Γερμανίας και ευρύτερα στη διαμόρφωση της Δυτικής Ευρώπης, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Η αγγελάδα που έγινε ταύρος: το Σχέδιο Μάρσαλ – τομή στις δυτικές στρατηγικές περί γερμανικών επανορθώσεων», και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το Σχέδιο Μάρσαλ και η διαμόρφωση της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης», αμφότερα στο Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ*, σ. 136-158, 117-135.

³ *FRUS* (1948): Vol. I, Part 2, σ. 513.

Σε συνάρτηση με το πρόβλημα της Γερμανίας, ο Κένναν μακροπρόθεσμα έβλεπε τρεις μόνον πιθανότητες για το μέλλον της Δυτικής και της Κεντρικής Ευρώπης: είτε γερμανική κυριαρχία είτε ρωσική κυριαρχία είτε «μια ομόσπονδη Ευρώπη στην οποία θα έχουν απορροφηθεί τα τμήματα της Γερμανίας αλλά στην οποία η επιρροή των άλλων χωρών θα επαρκεί ώστε να συγκρατεί τη Γερμανία στη θέση της». Κατά συνέπεια, στόχος της αμερικανικής πολιτικής όφειλε να είναι η ένταξη της Γερμανίας – ή της δυτικής Γερμανίας μετά τη διχοτόμησή της – σε μια ευρωπαϊκή ομοσπονδία, αλλά κατά τρόπο που δεν θα της επέτρεπε να κυριαρχήσει σε αυτή την ομοσπονδία ή να θέσει σε κίνδυνο τα συμφέροντα ασφαλείας των άλλων δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Η δυσκολία, κατά τον Κένναν, ήταν ότι

δεν μπορούμε να βασιζόμαστε στον γερμανικό λαό να επιδείξει αυτοβούλως οποιαδήποτε αυτοσυγκράτηση, να νιώσει οιαδήποτε επαρκή αίσθηση ευθύνης έναντι των άλλων ευρωπαϊκών εθνών, ή να ενδιαφερθούν οι ίδιοι [οι Γερμανοί] για τη διατήρηση των δυτικών αξιών στη δική τους χώρα και αλλού στην Ευρώπη.¹

Έπρεπε, συνεπώς, να βρεθούν μηχανισμοί «αυτόματων εγγυήσεων» έναντι μελλοντικής εκμετάλλευσης από τη Γερμανία της υπεροχής της σε πληθυσμό και σε στρατιωτική και βιομηχανική ισχύ. Τέτοιοι μηχανισμοί ήταν ο διεθνής έλεγχος ή η διεθνής ιδιοκτησία των πλουτοπαραγωγικών και φυσικών πόρων της περιοχής του Ρουρ και «η μέγιστη δυνατή ενσωμάτωση της γερμανικής οικονομίας σε αυτήν της υπόλοιπης Ευρώπης». Αναγκαία συνθήκη για να συντελεστεί αυτό ήταν η κατάλληλη διαπαιδαγώγηση των Γερμανών ώστε να απεκδυθούν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που τους απέδιδε ο Κένναν και να αλλάξουν τον τρόπο με τον οποίο σκέπτονταν για τον εαυτό τους και τον κόσμο:

¹ *FRUS* (1948): Vol. I, Part 2, σ. 516.

Αυτό που χρειάζονται οι Γερμανοί δεν είναι να οδηγηθούν σε έναν βίαιο εγκλεισμό στον εαυτό τους, πράγμα που μόνον αυξάνει την εκ γενετής έλλειψη ρεαλισμού και την αυτολύπηση και τον προκλητικό εθνικισμό που τους διακρίνει, αλλά να οδηγηθούν έξω από τον συλλογικό εγωκεντρισμό τους και να ενθαρρυνθούν να δουν τα πράγματα από μια ευρύτερη οπτική, να αποκτήσουν συμφέροντα και αλλού στην Ευρώπη και στον κόσμο, και να μάθουν να θεωρούν εαυτούς πολίτες του κόσμου και όχι μόνον Γερμανούς.¹

Η συνέργεια της πολιτισμικής σύλληψης των «αναγκών» των Γερμανών με τη ρεαλιστική διατύπωση του μέσου αναδεικνύεται στην πεποίθηση του Κένναν ότι έπρεπε να λήξει η στρατιωτική διακυβέρνηση της Γερμανίας από τους συμμάχους, αλλά να συνεχιστεί «για πολύ καιρό» η στρατιωτική κατοχή της ως ένα «ημι-μόνιμο χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής σκηνής».²

Ανάλογη συνέργεια διέκρινε τις θέσεις του Κένναν έναντι της Σοβιετικής Ένωσης. Υπό προϋποθέσεις οι ΗΠΑ θα μπορούσαν να αρχίσουν διαπραγματεύσεις με τους Σοβιετικούς σχετικά με τη Γερμανία και την Ευρώπη, αρνούμενες όμως να καταλήξουν σε συμφωνία σφαιρών επιρροής παρόμοια με εκείνη που ο Στάλιν είχε συνάψει με τους Γερμανούς το 1939. Οι Αμερικανοί θα ζητούσαν από τη Μόσχα να συναινέσει σε μια παρατεταμένη περίοδο σταθερότητας στην Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή μέχρι του σημείου που οι ΗΠΑ θα μπορούσαν να αποσύρουν τις στρατιωτικές δυνάμεις τους από αυτές τις περιοχές. Ο Κένναν θεώρησε ότι μια τέτοια διαπραγμάτευση έπρεπε να γίνει μυστικά και απευθείας με τον Στάλιν, και από ένα πρόσωπο που θα μπορούσε να συνομιλήσει μαζί του στα ρωσικά και με γνώση της στρατηγικής, της φιλοσοφίας και της διαλεκτικής που χρησιμοποιούσαν οι Σοβιετικοί σε παρόμοιες διαπραγματεύσεις.

¹ FRUS (1948): Vol. I, Part 2, σ. 517.

² FRUS (1948): Vol. I, Part 2, σ. 518.

Στην περίπτωση της αμερικανικής πολιτικής στην Ασία, η συνέργεια στρατηγικής και ιδεολογίας, ρεαλισμού και ιδεαλισμού, καταγράφηκε στην αναγνώριση των ορίων του Αμερικανικού Παραδείγματος:

Είναι επιτακτικά αναγκαίο να αναγνωρίσουμε τα όριά μας ως ηθική και ιδεολογική δύναμη μεταξύ των Ασιατικών λαών. Η πολιτική φιλοσοφία μας και ο τρόπος ζωής μας ελάχιστα μπορούν να εφαρμοστούν στις μάζες των ανθρώπων της Ασίας.¹

Τα όρια αυτά έθετε όχι η ισχύς ή το εθνικό συμφέρον των ΗΠΑ, αλλά αυτό που ο Κένναν έβλεπε ως πολιτισμική ασυμβατότητα μεταξύ «φιλοσοφιών» και «τρόπων ζωής».

Εν συνεχεία ο Κένναν υπαναχώρησε σε μια ρεαλιστική διατύπωση της αμερικανικής στρατηγικής υπεροχής, καλώντας τις ΗΠΑ να συνειδητοποιήσουν την προνομιακή θέση τους στον κόσμο και να επεξεργαστούν πολιτικές διατήρησής της:

διαθέτουμε περίπου το 50% του παγκόσμιου πλούτου αλλά μόλις το 6% του πληθυσμού του. [...] Σε αυτή την κατάσταση, δεν μπορούμε παρά να είμαστε το αντικείμενο φθόνου και μνησικακίας. Το πραγματικό καθήκον μας στην επερχόμενη περίοδο είναι να επεξεργαστούμε ένα πλέγμα σχέσεων που θα μας επιτρέψει να διατηρήσουμε αυτή την κατάσταση ανισορροπίας χωρίς ζημία για την εθνική μας ασφάλεια. Για να το επιτύχουμε αυτό, θα πρέπει να εγκαταλείψουμε κάθε συναισθηματική νοοτροπία και ονειροπόληση· και παντού η προσοχή μας θα πρέπει να συγκεντρωθεί στους άμεσους εθνικούς μας στόχους. Δεν χρειάζεται να τρέφουμε σήμερα αυταπάτες ότι μπορούμε να αντέξουμε την πολυτέλεια του αλτρουισμού και της παγκόσμιας ευεργεσίας.²

Η διατύπωση της πρόγνωσης θα είχε θέση σε οποιοδήποτε εγχειρίδιο Ρεαλιστικής σκέψης: «δεν είναι μακριά η μέρα που θα πρέπει να ενεργήσουμε με βάση καθαρούς όρους ισχύος. Όσο λιγότερο τότε εμποδιζόμαστε από ιδεαλιστικά συνθήματα, τόσο το

¹ *FRUS* (1948): Vol. I, Part 2, σ. 524.

² *FRUS* (1948): Vol. I, Part 2, σ. 524.

καλύτερο».¹ Η προτροπή όμως αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία σε μια συγκυρία κατά την οποία ο Κένναν διαπίστωνε δύο τάσεις στο εσωτερικό των ΗΠΑ σχετικά με την αντιμετώπιση των διεθνών προβλημάτων. Η πρώτη ήταν η «οικουμενική» τάση, η οποία έδινε μεγάλη σημασία στη δυνατότητα επίλυσης των διεθνών προβλημάτων από διεθνείς οργανισμούς και ιδίως από τον ΟΗΕ. Η τάση αυτή ήταν ιδιαίτερα προσφιλής στην αμερικανική κοινή γνώμη διότι καθιστούσε περιττή την ανάγκη να ληφθούν υπόψη οι εθνικές ιδιαιτερότητες και αποκλίνουσες πολιτικές φιλοσοφίες ξένων λαών – και «υπό αυτή την έννοια, εμπεριέχει μια ισχυρή φλέβα αναχωρητισμού».²

Η άλλη τάση ήταν μια «εξειδικευμένη προσέγγιση» (particularized approach), σύμφωνα με την οποία

το περιεχόμενο είναι πιο σημαντικό από τη μορφή, και πάντοτε θα αναδύεται πάνω από οποιοδήποτε θεσμικό κέλυφος το περιβάλλει. [...Η] δίψα για ισχύ ακόμη κυριαρχεί μεταξύ τόσο πολλών λαών ώστε να μην μπορεί να μετριαστεί ή να ελεγχθεί από ο,τιδήποτε πλην της αντίρροπης ισχύος.³

Οι υπερασπιστές της δεύτερης τάσης θεωρούσαν ότι η «οικουμενική» αντίληψη εγκλώβιζε την αποτελεσματικότητα και την αποφασιστικότητα της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής «στα δίχτυα ενός στείρου και δυσκίνητου διεθνούς κοινοβουλευτισμού». Κατά τον Κένναν, η αμερικανική κυβέρνηση ακολουθούσε μια «δυσυπόστατη» και ατελέσφορη πολιτική που απέδιδε μεγαλύτερη βαρύτητα στις «οικουμενικές αρχές» του ΟΗΕ έναντι της αμερικανικής «πολιτικής και οικονομικής παράδοσης».⁴

¹ *FRUS* (1948): Vol. I, Part 2, σ. 525.

² *FRUS* (1948): Vol. I, Part 2, σ. 526.

³ *FRUS* (1948): Vol. I, Part 2, σ. 526.

⁴ *FRUS* (1948): Vol. I, Part 2, σ. 527.

Ο Κένναν αιτιολόγησε την προτίμησή του για τη δεύτερη τάση με στρατηγικούς όρους, αναφερόμενος στη σημασία του Σχεδίου Μάρσαλ, την προώθηση της ιδέας της ευρωπαϊκής ενοποίησης και την καλλιέργεια στενότερων δεσμών με τη Βρετανία και τον Καναδά. Ωστόσο, η επιχειρηματολογία του ενείχε την πολιτισμική διάσταση:

μια πραγματικά σταθερή παγκόσμια τάξη μπορεί να οικοδομηθεί [...] μόνον από τα παλαιότερα, ωριμότερα και πιο αναπτυγμένα έθνη του κόσμου – έθνη για τα οποία η έννοια της τάξης, σε αντιδιαστολή με την ισχύ, έχει αξία και περιεχόμενο. Εάν σήμερα αυτά τα έθνη δεν διαθέτουν τη δύναμη να αναλάβουν και να διατηρήσουν την πραγματική ηγεσία στις παγκόσμιες υποθέσεις μέσω εκείνου του συνδυασμού πολιτικού μεγαλείου και σοφής αυτοσυγκράτησης που χαρακτηρίζει μόνον έναν ώριμο και κατασταλαγμένο πολιτισμό, τότε, όπως παρατήρησε κάποτε ο Πλάτων, ουκ έστι κακών παύλα, ω φίλε Γλαύκων, ταις πόλεσι, δοκώ δ' ουδέ τω ανθρωπίνω γένει.¹

Επίλογος

Ακόμη και ένας «ρεαλιστής» όπως ο Κένναν δεν μπορούσε να αποστεί πλήρως από την ιδρυτική αντίληψη ότι οι Αμερικανοί συνιστούσαν ένα «μοναδικό έθνος με τον Θεό πάντοτε στο πλευρό του» και την απορρέουσα πίστη στις αμερικανικές αρχές που πάντοτε έπρεπε να προστατεύσουν από την απόρριψη ή την επίθεση.² Οι αναφορές του στη Θεία Πρόνοια και στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα δεν μειώνουν τη σημασία της στρατηγικής διάστασης της σύγκρουσης των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης· υποδηλώνουν όμως ότι η σύγκρουση δύο ιδεολογικών και αξιακών συστημάτων υπήρξε εξίσου υπαρκτή. Η διαπίστωση αυτή δεν σημαίνει την αντικατάσταση ενός μονοδιάστατου οικονομικού ή γεωπολιτικού ντετερμινισμού από την ιδεολογική ή την πολιτισμική τελεολογία· σημαίνει, όμως, ότι αυτό που

¹ FRUS (1948): Vol. I, Part 2, σ. 528· αγγλικά στο πρωτότυπο: “... cities will never have rest from their evils, – no, nor the human race, as I believe”. Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία*, Βιβλίο Ε', 473δ.

² Joan Hoff, *A Faustian Foreign Policy from Woodrow Wilson to George W. Bush: Dreams of Perfectibility* (New York: Cambridge University Press, 2008), σ. 2, 4.

προέκυψε στα τέλη της δεκαετίας του 1940 ήταν το προϊόν της διαλεκτικής διάδρασης μεταξύ νέων στρατηγικών μετατοπίσεων και παλαιών ιδεολογικών προταγμάτων, τα οποία αποτελούσαν όχι ικανή αλλά οπωσδήποτε αναγκαία συνθήκη για την ερμηνεία και αντιμετώπιση της στρατηγικής αναδιάταξης. Οι Αμερικανοί επιχείρησαν να προσαρμόσουν τον ηθικό και οικονομικό οικουμενισμό τους στους υλικούς και πρακτικούς περιορισμούς που έθεταν τα κενά εξουσίας και οι μετατοπίσεις της διεθνούς και εσωτερικής ισχύος μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Έκτοτε, ενώ ο ρεαλισμός των μέσων μετατονιζόταν κατά περίπτωση, ο μεσσιανικός ιδεαλισμός των στόχων παρέμενε· ακόμη και τον Μάρτιο του 2006 ο Τζωρτζ Γ. Μπους σημείωνε στο Προοίμιο της Έκθεσης του NSC για την εθνική ασφάλεια των ΗΠΑ:

Ο δρόμος που έχουμε επιλέξει είναι συνεπής προς τη μεγάλη παράδοση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Όπως οι πολιτικές του Χάρρυ Τρούμαν και του Ρόναλντ Ρέγκαν, η προσέγγισή μας είναι ιδεαλιστική ως προς τους εθνικούς μας στόχους, και ρεαλιστική ως προς τα μέσα επίτευξής τους.¹

Αντίστοιχα, και οι Σοβιετικοί είχαν αποδεχθεί τη *Realpolitik* ως προς τα μέσα της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής, αλλά παρέμεναν ιδεολόγοι και ουτοπιστές ως προς τους στόχους.²

¹ NSC, *The National Security Strategy of the United States of America, March 2006*, στο www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/nss2006.pdf, σ. ii (επίσκεψη: Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2007). Για μια μακροϊστορική προοπτική και για τις συνέχειες που διατρέχουν την ιδεολογική συγκρότηση του αμερικανικού κράτους και τις ιδεολογικές συντεταγμένες της εξωτερικής πολιτικής του, αλλά με σεβασμό στις ασυνέχειες και τις τομές, βλ. Sylvan and Majeski, *US Foreign Policy in Perspective*, σ. 1-75, 223-252· επίσης, Philip S. Golub, *Power, Profit, and Prestige: A History of American Imperial Expansion* (London: Pluto Press, 2010), ιδίως σ. 8-15, 45, 62, 144, 148: ο Golub διακρίνει συνέχειες τόσο στους ιδεολογικούς όσο και στους υλικούς παράγοντες που καθόρισαν τις αμερικανικές φιλοδοξίες και διεύρυναν το πεδίο της αμερικανικής επέκτασης – μιας επέκτασης, όμως, που ανήκε στο κάδρο του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού.

² Jonathan Haslam, *Russia's Cold War: From the October Revolution to the Fall of the Wall* (New Haven: Yale University Press, 2011), σ. ix.

Εν τέλει, δεν υπάρχει κάποιος αλγόριθμος για τον ακριβή προσδιορισμό του αντίστοιχου βάρους της ιδεολογίας και της στρατηγικής στη συμπεριφορά των κρατών. Οι ιδεολογικές και οι πολιτισμικές αποσκευές προσώπων και ομάδων διαμορφώνουν γενικές κατευθύνσεις πολιτικής, αλλά στη διαμόρφωση συγκεκριμένων πολιτικών οι ιδεολογικοί στόχοι και οι πολιτισμικές επιρροές διαχέονται τόσο πολύ σε υλικές αντιλήψεις ισχύος ώστε να είναι αδύνατος ο διαχωρισμός τους. Ο ρεαλισμός των μέσων συνδιαλέγεται με τον ιδεαλισμό των στόχων, και ίσως σε αυτή την ώσμωση βρίσκεται η απάντηση στο ερώτημα που πραγματεύεται αυτός ο τόμος.

Ο Τζωρτζ Κένναν, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ και η στρατικοποίηση του δυτικού κόσμου, 1947-1950

Ο χαρακτήρας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ως ολοκληρωτικού πολέμου και η κατάρρευση του μεσοπολεμικού διεθνούς συστήματος άφηναν ανοιχτό το ερώτημα σχετικά με τη φύση της νέας μετά το 1945 παγκόσμιας τάξης. Η σταδιακή ανάδυση της ιδεολογικής και κοινωνικοπολιτικής σύγκρουσης ανάμεσα στον καπιταλιστικό και τον κομμουνιστικό κόσμο έθεσε τα πλαίσια μέσα στα οποία θα διαμορφωνόταν ο μεταπολεμικός κόσμος υπό την ισχυρή επίδραση των δύο υπερδυνάμεων, της Σοβιετικής Ένωσης και των ΗΠΑ.

Οι ασάφειες σχετικά με το αναδυόμενο διεθνές σύστημα καθώς και η απροσδόκητη ανάρρηση του Χάρρυ Τρούμαν μετά το θάνατο του Φραγκλίνου Ρούσβελτ στο αξίωμα του προέδρου των ΗΠΑ το 1945 είχαν αφήσει μετέωρο ένα μείζον ζητούμενο του καπιταλιστικού στρατοπέδου που αφορούσε τη συγκρότηση μίας συνεκτικής πολιτικής και στρατηγικής πρότασης περί της διαμόρφωσης του μεταπολεμικού κόσμου. Οι βάσεις της στρατηγικής της «ανάσχεσης» (containment), που αποτέλεσε το υπόβαθρο της αμερικανικής διεθνούς πολιτικής καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, τέθηκαν στις αρχές του 1946 με το “Long Telegram” («Μεγάλο Τηλεγράφημα») που απέστειλε από τη Μόσχα ο Αμερικανός διπλωμάτης Τζωρτζ Κένναν σε απάντηση ερωτήματος του αμερικανικού υπουργείου Οικονομικών, που αφορούσε τα κίνητρα πίσω από την άρνηση των Σοβιετικών να

* Διδάκτωρ νεότερης και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

αποδεχτούν τους θεσμούς της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Σε όλη αυτή την περίοδο, από το 1946 μέχρι και το 1950, οι απόψεις του Κένναν, οι οποίες διατυπώθηκαν σε μία σειρά γραπτών, συνεντεύξεων και ομιλιών επηρέασαν καίρια τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής της δυτικής υπερδύναμης και έθεσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι θεωρητικές αναζητήσεις αλλά και οι πρακτικές της κυβέρνησης Τρούμαν.

Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να αναπτύξει τις αντιλήψεις του Κένναν σχετικά με το ρόλο των ΗΠΑ στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού διεθνούς τοπίου καθώς και τις ερμηνείες, προσλήψεις και αντιδράσεις που αυτές προκάλεσαν εντός της αμερικανικής γραφειοκρατίας με αποτέλεσμα τη σταδιακή, και υπό το βάρος των διεθνών εξελίξεων, υιοθέτηση της πολιτικής της στρατικοποίησης του δυτικού κόσμου.

Η στρατηγική της ανάσχεσης του Κένναν:

το πρόταγμα ενός πολυπολικού κόσμου

Βασικός στόχος του “Long Telegram” ήταν να αντικρούσει τις «ιδεαλιστικές» ιδέες που επικρατούσαν σε μεγάλο τμήμα της αμερικανικής κοινωνίας σχετικά με τη δυνατότητα ειλικρινούς προσέγγισης με τη Σοβιετική Ένωση.¹ Ο Κένναν διατεινόταν πως ήταν χάσιμο χρόνου η οποιαδήποτε προσπάθεια για ουσιαστική προσέγγιση με ένα καθεστώς, το οποίο στήριζε την ίδια του την ύπαρξη στους εκάστοτε εξωτερικούς εχθρούς για να νομιμοποιήσει την εξουσία του και που, κατά βάση, λειτουργούσε με γνώμονα τη «λογική» της ισχύος στις διπλωματικές του σχέσεις. Την ίδια στιγμή, ο Αμερικανός διπλωμάτης ισχυριζόταν ότι η ΕΣΣΔ δεν αποτελούσε θανάσιμο κίνδυνο για το δυτικό κόσμο καθώς, για να ανταποκριθεί στα νέα διεθνή δεδομένα, είχε ήδη

¹ Για τον ανεδαφικό, κατά τον Κένναν, «ιδεαλισμό» που διήπε την αμερικανική εξωτερική πολιτική, πρβλ. George Kennan, *American Diplomacy* (Chicago: University of Chicago Press 1984).

υπερεκτείνει (overextend) τις δυνάμεις της σε τέτοιο βαθμό ώστε βρισκόταν σε εσωτερική κρίση.¹ Μάλιστα, κατά τον Κένναν, οι στόχοι των Σοβιετικών στην ευρωπαϊκή ήπειρο ήταν αμιγώς *πολιτικοί* και όχι στρατιωτικοί. Δεν ενδιαφέρονταν, δηλαδή, για τη στρατιωτική κατάκτηση της Ευρώπης αλλά για την εγκαθίδρυση μιας περιοχής *έμμεσου* ελέγχου που θα τους έδινε ισχύ αλλά όχι ευθύνες.²

Υπό αυτή την προοπτική, ο Κένναν διατεινόταν πως αν η σοβιετική ηγεσία ερχόταν αντιμέτωπη με συνεχείς αποτυχίες στις εξωτερικές της σχέσεις, με τον καιρό θα μάθαινε από την εμπειρία της και θα αναγκαζόταν να μετριάσει την επιθετικότητά της. Συνεπώς, το έργο της αμερικανικής διπλωματίας ήταν να διασφαλίσει ότι οι προσπάθειες της Μόσχας να διευρύνει την παγκόσμια επιρροή της θα αποτύγχαναν, γεγονός που θα επέφερε και τον μετριασμό της εχθρότητάς της προς τον έξω κόσμο. Οι πεποιθήσεις αυτές του Κένναν ήταν αποτέλεσμα των αντιλήψεών του αναφορικά με τη ρωσική ιστορία. Ο Αμερικανός διπλωμάτης βάσιζε τη στρατηγική της ανάσχεσης στην «φιλελεύθερη» αντίληψή του περί της προόδου της ρωσικής ιστορίας. Πίστευε, δηλαδή, πως θα σημειωνόταν μια σταδιακή φιλελευθεροποίηση του σοβιετικού καθεστώτος, η οποία θα ήταν απόρροια του «φυσικού» ρυθμού της ρωσικής ιστορίας· με άλλα λόγια ο σοβιετικός ολοκληρωτισμός ήταν ένα προσωρινό φαινόμενο. Αυτό που μπορούσαν να κάνουν οι ΗΠΑ και κατ' επέκταση η Δύση δεν ήταν να παρέμβουν άμεσα και δυναμικά στην ιστορική αυτή διαδικασία, αλλά να προσπαθήσουν με κάθε τρόπο να την επηρεάσουν:

Τέτοιες μεταβολές (στην ψυχολογία των ανθρώπων) μπορούν να είναι αποτέλεσμα μόνο της οργανικής πολιτικής εμπειρίας των ανθρώπων αυτών. Το καλύτερο που μπορεί να κάνει μια χώρα για να επιφέρει αυτού του είδους τις μεταβολές είναι να αλλάξει το εξωτερικό περιβάλλον που

¹ Μεγάλο μέρος του “Long Telegram” δημοσιεύτηκε στο αμερικανικό περιοδικό *Foreign Affairs* το 1947. Πρβλ. ‘X’ [George Kennan], “The Sources of Soviet Conduct”, *Foreign Affairs*, XXV (July, 1947), σ. 566-582.

² John Lewis Gaddis, *The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War* (New York: Oxford University Press, 1987), σ. 62.

θα επιφράσει σε αυτούς τους ανθρώπους, αφήνοντας, όμως, σε αυτούς την ελευθερία να αντιδράσουν σε αυτές τις επιρροές με τον δικό τους τρόπο.¹

Αυτό που ήταν ουσιώδες στη σκέψη του Κένναν, και αργότερα θα οδηγούσε στην αποστασιοποίησή του από την επίσημη αμερικανική πολιτική, αφορούσε τα μέσα της αντιμετώπισης του κομμουνιστικού κόσμου. Ο Αμερικανός διπλωμάτης θεωρούσε πως η στρατιωτική ισχύς αποτελούσε απολύτως απαραίτητο στοιχείο της διπλωματίας, αλλά θεωρούσε πως αυτή έπρεπε με κάθε τρόπο να υποτάσσεται στον πολιτικό έλεγχο. Στην πραγματικότητα, η αντίληψή του για τη στρατηγική της ανάσχεσης εδραζόταν ακριβώς πάνω σε αυτή την προϋπόθεση. Κατά την άποψή του, ο περιορισμός της σοβιετικής απειλής όφειλε να επιτελεστεί με δύο, κυρίως, τρόπους: 1) με την ενίσχυση «αντισταθμιστικών» προς τη σοβιετική ισχύ κέντρων, τα οποία μέσω της οικονομικής βοήθειας των ΗΠΑ θα αναλάμβαναν μόνα τους την αντιμετώπιση του σοβιετικού κινδύνου και 2) με την ενίσχυση του εθνικισμού εντός του σοβιετικού συστήματος, το οποίο δεν θα μπορούσε να λύσει τις εσωτερικές του αντιφάσεις και να αντεπεξέλθει, ταυτόχρονα, στις εξωτερικές πιέσεις.²

Οι παραπάνω απόψεις του Κένναν αφορούσαν στον πυρήνα τους το μέλλον της Ευρώπης. Ο Αμερικανός διπλωμάτης εξέφραζε την πεποίθηση πως η σταθερότητα στο μεταπολεμικό διεθνές σύστημα θα επιτυγχανόταν μόνο αν η ευρωπαϊκή ήπειρος ως ενιαίο σύνολο κατάφερνε να ανακάμψει και να αποτελέσει τον τρίτο πόλο εξουσίας ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις. Καίριες προϋποθέσεις για την ευόδωση αυτού του στόχου αποτελούσαν η οικονομική ανάπτυξη των ευρωπαϊκών κρατών και η απόσυρση των αμερικανικών και σοβιετικών στρατευμάτων από την Κεντρική Ευρώπη. Σε αυτή την κατεύθυνση, έπρεπε κατά τον ίδιο να στραφούν οι

¹ Policy Planning Staff 38, August 18, 1948, RG 59, Records of the Policy Planning Staff (PPS), box 731, National Archives and Records Administration (NARA), Washington D.C.

² John Lewis Gaddis, *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations* (Oxford: Oxford University Press, 1992), σ. 27-31.

προσπάθειες της αμερικανικής διπλωματίας. Η ανακοίνωση του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ στις αρχές και στα μέσα του 1947 αποτελούσαν στο πρακτικό επίπεδο την επιτομή των διεθνολογικών αντιλήψεων του Κένναν. Ο Αμερικανός διπλωμάτης αντιλαμβανόταν το Σχέδιο Μάρσαλ ως το αποφασιστικό βήμα για την ενοποίηση και όχι τη διαίρεση της Ευρώπης και ως μέσο αποχώρησης και όχι εμπλοκής των ΗΠΑ από την Ευρώπη. Με άλλα λόγια, το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανασυγκρότησης (European Recovery Program – ERP) άνοιγε το δρόμο για την εγκατάλειψη της πολιτικής των σφαιρών επιρροής και τη δημιουργία ενός «τρίτου» πόλου, αυτού της ενωμένης Ευρώπης.¹ Ο Κένναν είχε εκφράσει συχνά την αντίθεση του στη δημιουργία σφαιρών επιρροής στην Ευρώπη – και κατ’ επέκταση στην υφήλιο – διότι πίστευε ότι αφενός μια τέτοια κατάσταση θα οδηγούσε στην πόλωση και στη μετωπική σύγκρουση με την ΕΣΣΔ, γεγονός που θα ευνοούσε το μαξιμαλισμό του σοβιετικού καθεστώτος. Επιπλέον, ο Κένναν δεν είχε καμία εμπιστοσύνη στη δυνατότητα των ΗΠΑ να υπερασπιστούν (πόσο μάλλον να αποτελέσουν πρότυπο για) τον «ελεύθερο» κόσμο έναντι του σοβιετικού κινδύνου.²

Επιπροσθέτως, το Σχέδιο Μάρσαλ είχε και έναν άμεσο και ουσιαστικό ρόλο να παίζει στον περιορισμό του σοβιετικού κινδύνου. Ο Αμερικανός διπλωμάτης επέμενε η προσφορά του Σχεδίου να επεκταθεί στους Ανατολικοευρωπαίους και τη Σοβιετική Ένωση γιατί πίστευε πως με αυτό τον τρόπο οι ΗΠΑ ασκούσαν μια πολιτική που θα εμπόδιζε την εδραίωση της σοβιετικής ισχύος στην Ανατολική Ευρώπη:

¹ John Lamberton Harper, *American Visions of Europe: Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean Acheson* (New York, Cambridge University Press, 1994), σ. 198-199.

² Για τον τρόπο που αντιλαμβανόταν ο Κένναν την έννοια της ισορροπίας ισχύος (balance of power) στον μεταπολεμικό κόσμο και την αντίθεσή του στη δημιουργία σφαιρών επιρροής, πρβλ. Kennan to Secretary of State, “Memorandum”, January 20, 1948, *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1948, Western Europe*, vol. III, σ. 7.

Πιέζοντας τους Ρώσους να επιτρέψουν στα κράτη-δορυφόρους τους να ξεκινήσουν οικονομική συνεργασία με τη Δυτική Ευρώπη, γεγονός που αναπότρεπτα θα οδηγήσει στη ενδυνάμωση των σχέσεων Ανατολής-Δύσης και στην εξασθένιση του αποκλειστικού προσανατολισμού των κρατών αυτών προς τη Ρωσία...ασκούμε τεράστια πίεση στις σχέσεις ανάμεσα στη Μόσχα και τους δορυφόρους της.¹

Το πρόβλημα ήταν ότι ήδη από τις αρχές του 1947 είχαν αρχίσει να φαίνονται τα πρώτα σημάδια των διαφορετικών προσεγγίσεων και προοπτικών ανάμεσα στον Κένναν και άλλους συναδέλφους του στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Έτσι σημαίνοντα πρόσωπα της αμερικανικής διπλωματίας όπως ο Τσαρλς Μπόλεν, σύμβουλος του προέδρου Τρούμαν, ο Ντην Άτσεσον, υφυπουργός Εξωτερικών και ο Ουίλιαμ Κλέυτον, υφυπουργός Οικονομικών ενώ συμφωνούσαν με τον Κένναν πως δεν υπήρχαν πολλές πιθανότητες για ουσιαστική πολιτική προσέγγιση με τους Σοβιετικούς, θεωρούσαν αναπόφευκτη τη δημιουργία σοβιετικής σφαίρας επιρροής στην Ανατολική Ευρώπη. Έτσι, συμμερίζονταν την πρόταση του Κένναν για την επέκταση του Σχεδίου Μάρσαλ στις ανατολικές χώρες όχι ως μέσο για την υπέρβαση του διαχωρισμού της Ευρώπης αλλά για να μεταβιβάσουν την ευθύνη της διαίρεσής της στην ΕΣΣΔ.²

Η πίστη του Κένναν στη δυνατότητα της δημιουργίας μιας Ευρώπης ως «τρίτης» δύναμης τόσο ισχυρή ώστε να διατηρεί την ισορροπία δυνάμεων έναντι του

¹ Policy Planning Staff, "Memorandum", August 18, 1948, RG 59, Records of the Policy Planning Staff (PPS), Box 731, NARA. Το Policy Planning Staff, συμβουλευτικό όργανο του υπουργού Εξωτερικών Τζωρτζ Μάρσαλ που είχε ο ίδιος δημιουργήσει, είχε επιφορτιστεί με το σχεδιασμό της μακροπρόθεσμης «υψηλής» στρατηγικής των ΗΠΑ. Πρώτος επικεφαλής του PPS ορίστηκε στις 6 Μαΐου 1947 ο Κένναν.

² Οι ιστορικοί της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ διαφωνούν για το πότε και εάν υπήρξε μεταβολή των αντιλήψεων του Κένναν αναφορικά με τη χρησιμότητα της δημιουργίας σφαιρών επιρροής στην Ευρώπη. Για την άποψη ότι ο Κένναν επιθυμούσε τη δημιουργία σφαιρών επιρροής στην Ευρώπη μέχρι το 1948 και μετά άλλαξε γνώμη, πρβλ. John Lewis Gaddis, "The United States and the Question of a Sphere of Influence in Western Europe, 1945-1948", στο Olav Riste (ed.), *Western Security: The Formative Years – European and Atlantic Defense* (Oslo: Norwegian University Press, 1985)· Michael Hogan, *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (Cambridge, Cambridge University Press, 1987), σ. 44-45, 442. Για την άποψη ότι εξ αρχής ο Κένναν ήταν αντίθετος στις σφαίρες επιρροής και επέμενε στη δημιουργία μίας ανεξάρτητης και ενιαίας Ευρώπης ως «τρίτου» κόσμου, πρβλ. Harper, *American Visions of Europe*, σ. 198-200.

σοβιετικού επεκτατισμού χωρίς να είναι εξαρτημένη από τις ΗΠΑ είχε στον πυρήνα της τον καθοριστικό ρόλο που θα έπρεπε να παίζει σε αυτή τη διευθέτηση η *ενοποιημένη* Γερμανία. Το σύστημα που οραματιζόταν ο Αμερικανός διπλωμάτης από τη μία θα περιόριζε τους Γερμανούς από οποιαδήποτε διασύνδεσή τους με την ΕΣΣΔ και από την άλλη πλευρά θα καθιστούσε τα γειτονικά κράτη (κυρίως τη Γαλλία). Ο Κένναν ήλπιζε με αυτό τον τρόπο να επιτύχει την προσέγγιση με τις ανατολικές χώρες και πάνω από όλα να ενθαρρύνει την αυτοπεποίθηση των Ευρωπαίων στον τομέα της οικονομικής ανασυγκρότησης. Άλλωστε, ένα τέτοιο σύστημα συμφωνούσε απόλυτα με τις ευρύτερες γεωπολιτικές προϋποθέσεις που έθετε ο Κένναν, σύμφωνα με τις οποίες ένα κόσμος στον οποίο η ισχύς θα διανεμόταν ανάμεσα σε διάφορα κέντρα θα ήταν σαφώς πιο σταθερός από έναν χωρισμένο σε δύο στρατόπεδα.¹ Υπό αυτή την προοπτική, ο Αμερικανός διπλωμάτης θεωρούσε πως το Σχέδιο Μάρσαλ θα υποχρέωνε τους Δυτικοευρωπαίους να αποδεχτούν την ανάκαμψη της γερμανικής ισχύος ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την απόσυρση των Αμερικανών από την Ευρώπη.²

Συνοψίζοντας, ο Κένναν θεωρούσε ότι από τη στιγμή που το καθεστώς της ΕΣΣΔ βασιζόταν στην ύπαρξη εξωτερικών εχθρών για τη νομιμοποίησή του, δεν μπορούσε να υπάρξει ουσιαστική προσέγγιση ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις. Από την άλλη μεριά, στόχος της πολιτικής της Δύσης έπρεπε να είναι η άσκηση συνεχούς πίεσης ώστε η κρίση που ενυπήρχε στο σοβιετικό σύστημα να οδηγήσει στην τελική κατάρρευσή του. Το Δόγμα Τρούμαν και κυρίως το Σχέδιο Μάρσαλ είχαν αυτόν ακριβώς το στόχο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Αμερικανός διπλωμάτης οραματιζόταν ένα μεταπολεμικό τοπίο χωρίς σφαίρες επιρροής στη Ευρώπη, το οποίο θα μπορούσε να επιτευχθεί, πρωτίστως, μέσω της ενοποίησης και ενδυνάμωσης της Γερμανίας αλλά

¹ Minutes, PPS meeting, October 17, 1949, RG 59, Records of the Policy Planning Staff (PPS), Box 731, NARA.

² George Kennan, *Memoirs: 1925-(1963)*, London, σ. 348-350.

και μέσω της διάσπασης που θα μπορούσε να επιφέρει το Σχέδιο Μάρσαλ εντός της Ανατολικής Ευρώπης.

Η διάσταση των απόψεων:

η πορεία προς τη στρατικοποίηση του δυτικού κόσμου

Η διάσταση ανάμεσα στις αντιλήψεις που πρόσβευε ο Κένναν και στην πολιτική που τελικά άσκησε η κυβέρνηση Τρούμαν άρχισε να γίνεται εμφανής από το 1948 με τις αποφάσεις για τη σύσταση του NATO, τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου δυτικογερμανικού κράτους και την απόφαση για την κατασκευή της βόμβας υδρογόνου. Λόγω ενός ταξιδιού του στην Άπω Ανατολή ο Κένναν δεν είχε λάβει μέρος στις αρχικές διεργασίες που αφορούσαν το ζήτημα της ευρωπαϊκής ασφάλειας που σημειώθηκαν στις αρχές του 1948. Με την επιστροφή του στην Ουάσινγκτον εξέφρασε άμεσα τις επιφυλάξεις του για την πορεία που είχε επιλέξει να ακολουθήσει η αμερικανική κυβέρνηση, οι οποίες συνοψίζονταν σε τρία βασικά σημεία: 1) οι Ευρωπαίοι είχαν προσλάβει τον σοβιετικό κίνδυνο ως στρατιωτικό ενώ στην ουσία ήταν πολιτικός, 2) η δημιουργία ενός συστήματος άμυνας στη Βορειοατλαντική περιοχή σήμαινε ότι αυτό έπρεπε αναγκαστικά να επεκταθεί σε όλη την υφήλιο και 3) μία συμμαχία που θα αποτελούνταν από κράτη τα οποία είχαν δεχθεί τη βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ θα σηματοδοτούσε τη στρατικοποίηση της παρούσας διαχωριστικής γραμμής που υπήρχε στην Ευρώπη.¹ Οι ανησυχίες του Κένναν ήταν ανάλογες με αυτές που επικρατούσαν στην Ουάσινγκτον κυρίως σε σχέση με το γεγονός ότι η έμφαση στην στρατικοποίηση θα καθυστέρουσε σημαντικά την οικονομική ανάκαμψη της Δυτικής Ευρώπης. Γι' αυτό και ένας από τους όρους του Προγράμματος Στρατιωτικής Βοήθειας (Military Assistance Programme) των

¹ PPS, "Considerations Affecting the Conclusion of a North Atlantic Security Pact", November 23, 1948, *FRUS, 1948, Western Europe*, vol. III, σ. 285-287· Kennan to Lovett, April 29, 1948, vol. III, σ. 108-109.

Αμερικανών ήταν πως η οικονομική ανάκαμψη θα συνέχιζε να αποτελεί πρώτη προτεραιότητα. Η θεμελιώδης παρατήρηση του Αμερικανού διπλωμάτη ότι το NATO θα οριστικοποιούσε τη διαίρεση της Ευρώπης δεν αντιμετωπίστηκε με τη δέουσα προσοχή από τους αξιωματούχους του Στέιτ Ντιπάρτμεντ διότι ο διαχωρισμός της γηραιάς ηπείρου σε σφαίρες επιρροής θεωρούνταν αναπόφευκτος.¹ Πρέπει πάντως να σημειωθεί πως η αρχική σύλληψη και διαμόρφωση του NATO και του Προγράμματος Στρατιωτικής Βοήθειας δεν ήταν αντίθετη με την ιδέα της δημιουργίας μιας Ευρώπης ως «τρίτης δύναμης» διότι και το NATO και το MAP στόχευαν στην ενδυνάμωση της ευρωπαϊκής και όχι της αμερικανικής άμυνας. Άλλωστε, την περίοδο εκείνη δεν υπήρχε ξεκάθαρη η ιδέα της μόνιμης παρουσίας αμερικανικών χερσαίων δυνάμεων στην Ευρώπη.²

Οι προβληματισμοί αυτοί δεν απέτρεψαν, τελικά, τη σύναψη του Βορειοατλαντικού Συμφώνου (North Atlantic Treaty) και την εφαρμογή του Προγράμματος Στρατιωτικής Βοήθειας. Ο Κένναν διαπίστωνε ότι η τεράστια σημασία που ο ίδιος έδινε στην οικονομική ανασυγκρότηση της Ευρώπης δεν έβρισκε ανταπόκριση στους Ευρωπαίους αν δεν υπήρχε βοήθεια στο στρατιωτικό, πρωτίστως, πεδίο. Ο Αμερικανός διπλωμάτης αντιλαμβανόταν ότι η ανασφάλεια που υπήρχε στη Δυτική Ευρώπη λόγω της κατωτερότητας των στρατιωτικών της μέσων έναντι της ΕΣΣΔ αποτελούσε μια αδήριτη πραγματικότητα, η οποία ήταν αδύνατο να παραβλεφθεί. Παρά το γεγονός ότι η στάση αυτή των Ευρωπαίων ήταν απόλυτα κατανοητή από τον Κένναν, εν τούτοις εκείνος δεν έπαυε να θεωρεί ότι ήταν

¹ John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy* (Oxford, Oxford University Press, 1982), σ. 73.

² Marshall to Forrestal, November 8, 1948, *FRUS 1948*, vol. I, p. 655· Foreign Assistance Correlation Committee Paper, “Military Rights Question”, May 20, 1949, *FRUS 1949*, vol. I, p.312.

λανθασμένη και πως ήταν αποτέλεσμα της υπερβολικής έμφασης που η Δυτική Ευρώπη έδινε στις στρατιωτικές δυνατότητες του κομμουνιστικού κόσμου.¹

Μια άλλη ουσιώδης απόκλιση μεταξύ των απόψεων του Κένναν και της πολιτικής που ακολούθησε η αμερικανική κυβέρνηση σχετιζόταν με το ζήτημα της Γερμανίας. Απογοητευμένοι από την άρνηση των Σοβιετικών να αποδεχτούν την ενοποίηση της Γερμανίας με όρους που ήταν αποδεκτοί από τη Δύση, αντιπρόσωποι της Βρετανίας, της Γαλλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών συμφώνησαν στο Λονδίνο την άνοιξη του 1948 να επιτρέψουν τη δημιουργία μιας γερμανικής κυβέρνησης στις δικές τους ζώνες διατηρώντας, παράλληλα, τον κατοχικό έλεγχο. Δημόσια οι Αμερικανοί συνέχιζαν να υποστηρίζουν πως η Διάσκεψη του Λονδίνου (London Conference) όχι μόνο δεν θα απέκλειε αλλά θα διευκόλυνε μια συμφωνία ανάμεσα στις τέσσερις κατοχικές δυνάμεις (ΗΠΑ, Βρετανία, Γαλλία, ΕΣΣΔ) για τη λύση του γερμανικού προβλήματος. Όμως ήταν πλέον εμφανές πως η βασική προτεραιότητα της κυβέρνησης Τρούμαν δεν ήταν πλέον η επανένωση της Γερμανίας αλλά η προσπάθεια για την ενσωμάτωση της μη κομμουνιστικής Γερμανίας στο οικονομικό σύστημα της Δυτικής Ευρώπης. Μια τέτοια εξέλιξη θα παγίωνε την ένταξη της μη κομμουνιστικής Γερμανίας στον δυτικό κόσμο. Στην πραγματικότητα οι αποφάσεις που είχαν ληφθεί κατά τη διάρκεια της Διάσκεψης του Λονδίνου στόχευαν στη διαίρεση της Γερμανίας.²

Ο Κένναν αντιτάχθηκε σθεναρά στη δημιουργία ενός δυτικογερμανικού κράτους για διάφορους λόγους. Κατ' αρχήν, θεωρούσε πως κάτι τέτοιο δεν θα γινόταν αποδεκτό από τους Γερμανούς, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατος ο σχηματισμός μιας δυτικογερμανικής κυβέρνησης. Αυτό θα σήμαινε, αναγκαστικά, τη

¹ Gaddis, *Strategies of Containment*, σ. 73-74.

² Marshall to the US Embassy in London, February 20, 1948, *FRUS 1948*, vol. II, σ. 72. Department of State policy statement, "Germany", August 26, 1948, στο ίδιο, σ. 1319. London Conference communiqué, June 7, 1948, στο ίδιο, σ. 316.

συνέχιση του κατοχικού ελέγχου που θα οδηγούσε στην αποξένωση του γερμανικού λαού. Επιπροσθέτως, ο Αμερικανός διπλωμάτης θεωρούσε πως μια ανεξάρτητη δυτικογερμανική οικονομία δεν θα μπορούσε να «σταθεί» μόνη της στο νέο διεθνές οικονομικό σύστημα. Από τη στιγμή που η δημιουργία μιας «ομοσπονδιοποιημένης» ευρωπαϊκής οικονομίας δεν ήταν εφικτή, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον, η κατάσταση θα οδηγούνταν είτε στην οικονομική κατάρρευση της χώρας ή στη συνεχιζόμενη βοήθεια από τις ΗΠΑ, η οποία ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με τα σχέδια του Κένναν για μια πλήρως ανεξάρτητη Δυτική Ευρώπη. Το πιο σημαντικό, όμως, ήταν ότι η δημιουργία ενός δυτικογερμανικού κράτους, όπως και του NATO, θα παγίωνε τις υπάρχουσες διαχωριστικές γραμμές στην Ευρώπη εμποδίζοντας έτσι την απεμπλοκή των αμερικανικών και σοβιετικών στρατευμάτων από την Κεντρική Ευρώπη με αποτέλεσμα να αποτραπεί κάθε προσπάθεια περιορισμού του σοβιετικού ελέγχου στα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη.¹

Έτσι, το PPS πρότεινε το Νοέμβριο του 1948 το «Program A», το οποίο προέβλεπε την ανάγκη για τη διενέργεια εκλογών σε όλη τη χώρα υπό διεθνή επιτήρηση, το σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης, την κατάργηση των κατοχικών ζωνών και την ταυτόχρονη απεμπλοκή όλων των στρατιωτικών δυνάμεων και την εγκατάστασή τους σε συγκεκριμένες περιοχές. Η Γερμανία θα συνέχιζε να είναι αφοπλισμένη και αποστρατικοποιημένη αλλά στο οικονομικό επίπεδο θα ενθαρρυνόταν το εμπόριο με τις δυτικές και ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες. Ο Κένναν αναγνώριζε πως ήταν πολύ πιθανό οι Σοβιετικοί να μην αποδεχθούν το «Program A» με ευκολία· ο σκοπός, όμως, ήταν διαφορετικός: θα έδινε στις ΗΠΑ την πρωτοβουλία ως προς τις μελλοντικές διαπραγματεύσεις με την ΕΣΣΔ και, όπως το Σχέδιο Μάρσαλ, θα έριχνε το βάρος της απόρριψης στους Σοβιετικούς. Επίσης, ήταν πολύ

¹ PPS, “Policy Questions Concerning a Possible German Settlement”, August 12, 1948, *FRUS 1948*, vol. II, 1287-1297.

πιθανό η ΕΣΣΔ να το αποδεχόταν ως βάση για έναν τελικό διακανονισμό. Σύμφωνα με τον Αμερικανό διπλωμάτη, το πρόγραμμα της Διάσκεψης του Λονδίνου δεν θα μπορούσε να πετύχει κανέναν από αυτούς τους στόχους.¹

Ο υπουργός Εξωτερικών Ντην Άτσεσον, ο οποίος είχε αναλάβει καθήκοντα από τις αρχές του 1949, αρχικά είχε αμφιβολίες για τις προτάσεις της Διάσκεψης του Λονδίνου και για τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου δυτικογερμανικού κράτους. Στο τέλος, όμως, ο Άτσεσον κατέληξε πως η προσέγγιση του γερμανικού προβλήματος από τη Διάσκεψη του Λονδίνου ενείχε λιγότερους κινδύνους και ως προς τις σχέσεις των ΗΠΑ με τη Γαλλία και τη Βρετανία, οι οποίες ανησυχούσαν για την αναβίωση της γερμανικής ισχύος, αλλά και ως προς τη δυνατότητα να εμποδιστούν οι Σοβιετικοί από το να κυριαρχήσουν σε όλη τη χώρα. Υπό αυτή την προοπτική, ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών πίστευε πως μπορεί η απόσυρση των σοβιετικών στρατευμάτων από την Ανατολική Γερμανία να ήταν ένας επιθυμητός στόχος αλλά, από την άλλη, η απόσυρση των αμερικανικών και βρετανικών στρατευμάτων από τη Γερμανία ήταν ανεπίτρεπτη. Η απόφαση του Άτσεσον να απορρίψει το Πρόγραμμα του Κένναν και να εγκρίνει τις αποφάσεις της Διάσκεψης του Λονδίνου επηρεάστηκαν σε τεράστιο βαθμό και από τους φόβους που είχαν εκφράσει οι Βρετανοί και, κυρίως, οι Γάλλοι για το «Program A».²

Πουθενά αλλού δεν ήταν πιο εμφανής η διαφορά ανάμεσα στη σκέψη του Κένναν και σε αυτή του Άτσεσον και του μετέπειτα επικεφαλής του PPS, Πωλ Νίτσε, από το πεδίο της στρατιωτικής-ατομικής/πυρηνικής στρατηγικής μετά την επιτυχή δοκιμή της ατομικής βόμβας από τους Σοβιετικούς τον Αύγουστο του 1949. Η συζήτηση που ακολούθησε αφορούσε κυρίως το αν έπρεπε οι ΗΠΑ να απαντήσουν

¹ Policy Planning Staff 37/1, "Position to be taken by the U.S. at a CFM Meeting", November 15, 1948, *FRUS 1948*, vol. II, σ. 1320-1338.

² Murphy memorandum, conversation with Acheson, March 9, 1949, *FRUS 1949*, vol. III, σ. 103· Kennan to Acheson, May 20, 1949, στο ίδιο, σ. 889· Jessup to Acheson, April 19, 1949, στο ίδιο, σ. 859-862· Acheson memorandum, "An Approach to CFM", May 11, 1949, στο ίδιο, σ. 873.

στη σοβιετική επιτυχία με την κατασκευή της βόμβας υδρογόνου. Η άποψη του Κένναν συνοψιζόταν στην ευθεία αντίθεσή του ως προς τη χρήση πυρηνικών όπλων για τη διεξαγωγή επιθετικών πολέμων. Ο Αμερικανός διπλωμάτης είχε καταλήξει σε αυτή την αντίληψη για λόγους, οι οποίοι αφορούσαν τον πυρήνα των σχέσεων της πολιτικής, τη στρατηγικής και των στρατιωτικά μέσων. Για τον ίδιο, δεν υπήρχε κανένας τρόπος να χρησιμοποιηθούν όπλα μαζικής καταστροφής για να εξυπηρετήσουν *έλλογους* σκοπούς· το μόνο που μπορούσαν να κάνουν ήταν να αποτρέψουν το ξέσπασμα εχθροπραξιών. Ο Κένναν θεωρούσε πως ο πόλεμος αποτελούσε μέσο ως προς ένα συγκεκριμένο σκοπό (την πολιτική διευθέτηση), κάτι που ήταν αντίθετο στη «φύση» των πυρηνικών όπλων, τα οποία

Έφταναν πολύ πέρα από τα όρια που είχε θέσει ο δυτικός πολιτισμός, σε συλλήψεις πολεμικών επιχειρήσεων με τις οποίες ήταν κάποτε εξοικειωμένες οι ασιατικές ορδές. Στην πραγματικότητα, δεν συνάδουν με πολιτικούς σκοπούς, οι οποίοι κατευθύνονται προς τη διαμόρφωση, αλλά προς την καταστροφή του αντιπάλου. Αποτυγχάνουν να λάβουν υπόψη τους την ουσιαστικότερη ευθύνη που έχει η ανθρωπότητα: τη διατήρηση της ίδιας της ζωής...¹

Ο Αμερικανός διπλωμάτης προειδοποιούσε την αμερικανική κυβέρνηση πως θα διέπραττε τεράστιο σφάλμα αν έπειθε τον εαυτό της πως τα πυρηνικά όπλα ήταν ποτέ δυνατό να χρησιμοποιηθούν για να εξυπηρετήσουν το εθνικό συμφέρον.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο Κένναν δεν πρότεινε τον πυρηνικό αφοπλισμό των ΗΠΑ. Αντιθέτως, πίστευε πως από τη στιγμή που δεν υπήρχε κάποιο σύστημα διεθνούς ελέγχου, έπρεπε οπωσδήποτε οι αμερικανικές ένοπλες δυνάμεις να διατηρούν ένα σημαντικό αριθμό πυρηνικών όπλων για λόγους αποτροπής και αντιποίνων. Αυτό που στην ουσία αποδεχόταν, ήταν ένας περιορισμένος αριθμός όπλων μαζικής καταστροφής, τα οποία θα απέτρεπαν οποιοδήποτε αντίπαλο να

¹ George Kennan memorandum, “The International Control of Atomic Energy”, January 20, 1950, *FRUS 1950*, vol. I, σ. 39.

εκκινήσει εχθροπραξίες εξαιτίας του φόβου των αντιποίνων.¹ Επιπροσθέτως, ο Κένναν διατεινόταν πως σε περίπτωση πολεμικής σύρραξης οι ΗΠΑ δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να κάνουν πρώτες εκείνες χρήση πυρηνικών όπλων. Απέκλειε, δηλαδή, τη στρατηγική του πρώτου πλήγματος. Ο Αμερικανός διπλωμάτης αντιλαμβανόταν πως μια τέτοια προσέγγιση θα απαιτούσε προσεκτικές διαβουλεύσεις με τους δυτικούς συμμάχους και τη σημαντική αναβάθμιση των συμβατικών στρατιωτικών δυνάμεων. Από την άλλη, όμως μεριά, θα μπορούσε να καταστήσει τη δημιουργία της βόμβας υδρογόνου περιττή και θα δημιουργούσε καλύτερες συνθήκες για διαπραγματεύσεις με στόχο το διεθνή έλεγχο των πυρηνικών όπλων.²

Οι αντιλήψεις του Κένναν ως προς τον πυρηνικό πόλεμο και την αμερικανική πυρηνική στρατηγική είχαν απήχηση εντός του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών και της Επιτροπής Ατομικής Ενέργειας (Atomic Energy Commission). Η γενικότερη αίσθηση που υπήρχε, ήταν ότι η χρήση πυρηνικών όπλων θα μπορούσε να επιφέρει την ολοκληρωτική καταστροφή της ανθρωπότητας. Έτσι, η δυνατότητα των ΗΠΑ να επιφέρουν ένα δεύτερο πλήγμα κατά της ΕΣΣΔ με τη χρήση ενός ορισμένου αριθμού πυρηνικών όπλων θεωρούνταν η ιδανική λύση διότι θα απέτρεπε τους Σοβιετικούς να εκκινήσουν πρώτοι έναν επιθετικό πόλεμο. Μάλιστα, ήταν διάχυτη η πεποίθηση πως η αποτρεπτική ικανότητα του δυτικού κόσμου θα μπορούσε να οδηγήσει τους Σοβιετικούς στην εγκατάλειψη των σχεδίων τους για την κατασκευή της υδρογονοβόμβας. Ταυτόχρονα, η «ιδεαλιστική» άποψη πως τα όπλα μαζικής καταστροφής έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με την ειρήνη και την μακροπρόθεσμη ασφάλεια που παραδοσιακά έθεταν ως στόχο οι ΗΠΑ έβρισκε πολλούς υποστηρικτές κυρίως στους κόλπους του Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Ακόμη και ο Άτσεσον στα τέλη του 1949 υποστήριζε ότι το καλύτερο που μπορούσε να συμβεί σε σχέση με τα πυρηνικά

¹ Στην ουσία ο Κένναν πρότεινε αυτό που αργότερα μέσα στο πλαίσιο της πυρηνικής στρατηγικής θα ονομαζόταν «ελάχιστη αποτροπή» (“minimum deterrence”).

² Kennan, “The International Control of Atomic Energy”, σ. 29-30.

όπλα, ήταν το «πάγωμα» της κατασκευής τους για ενάμιση ή δύο χρόνια, ακόμη και σε μονομερές επίπεδο, με στόχο την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, διατεινόταν ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών, οι ΗΠΑ θα έπρεπε να προσπαθήσουν να διαπραγματευτούν με τους Σοβιετικούς πάνω στο ζήτημα των όπλων μαζικής καταστροφής· εάν δεν βρισκόταν καμία λύση, τότε οι Αμερικανοί θα προχωρούσαν στην κατασκευή όλων των τύπων πυρηνικών όπλων, μόνο που αυτή τη φορά θα είχαν την υποστήριξη της κοινής γνώμης και ένα καλύτερο οικονομικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα μπορούσαν να βασιστούν.¹

Σε αυτές τις θέσεις αντιτάχθηκε ένα σημαντικό μέρος της αμερικανικής γραφειοκρατίας κυρίως από το Κογκρέσσο και το στρατιωτικό κατεστημένο. Ο βασικότερος φόβος αφορούσε το ενδεχόμενο «κατευνασμού» της ΕΣΣΔ σε περίπτωση που οι ΗΠΑ αποφάσιζαν να σταματήσουν μονομερώς το πυρηνικό τους πρόγραμμα. Αυτό, για πολλούς στο Καπιτώλιο, σήμαινε πως οι ΗΠΑ δεν είχαν κατανοήσει τις αιτίες που είχαν οδηγήσει στο αιματοκύλισμα των δύο παγκοσμίων πολέμων. Η αμερικανική στρατιωτική ηγεσία, εκφράζοντας ανάλογες απόψεις, προέβαλλε όχι μόνο τις αποτρεπτικές αλλά και τις επιθετικές δυνατότητες που έδιναν τα πυρηνικά όπλα στις ΗΠΑ. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η στρατιωτική ισχύς που θα αποκτούσαν οι ΗΠΑ, η μεγαλύτερη στην ιστορία της ανθρωπότητας, ξεπερνούσε σε σπουδαιότητα οποιεσδήποτε πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές και οικονομικές ενστάσεις και διαφωνίες. Το μεγάλο, βέβαια, διακύβευμα της πυρηνικής στρατηγικής είχε να κάνει κυρίως με πολιτικές και όχι στρατιωτικές παραμέτρους. Οι ιθύνοντες της αμερικανικής διπλωματίας και στρατηγικής ήξεραν πολύ καλά πως από τη στιγμή που υπήρχε μεγάλη πιθανότητα οι Σοβιετικοί να προχωρήσουν στο άμεσο

¹ Lilienthal to Truman, November 9, 1949, *FRUS 1949*, vol. I, σ. 571· Minutes of the Policy Planning Staff meeting, November 3, 1949, στο ίδιο, σ. 576· Acheson memorandum, December 20, 1949, στο ίδιο, σ. 613.

μέλλον στη δημιουργία ενός πυρηνικού οπλοστασίου, οι ΗΠΑ δεν μπορούσαν με τη σειρά τους να κάνουν πίσω διότι αυτό θα τους καθιστούσε αυτόματα ευάλωτους στο πολιτικό πεδίο.¹ Με άλλα λόγια, σε μια εποχή κατά την οποία η διεθνής πραγματικότητα βασιζόταν εξ ολοκλήρου στις σχέσεις ισχύος, η στρατιωτική ενδυνάμωση αποτελούσε τον καθοριστικό παράγοντα για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής.

Οι εκτιμήσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την εντολή του προέδρου Τρούμαν στις 31 Ιανουαρίου 1950 για την έναρξη των διαδικασιών που θα οδηγούσαν στην κατασκευή της βόμβας υδρογόνου. Ο ίδιος ο Αμερικανός πρόεδρος είχε την πεποίθηση ότι οι ΗΠΑ δεν θα χρησιμοποιούσαν τη βόμβα υδρογόνου για επιθετικούς σκοπούς αλλά πως έπρεπε να προχωρήσει στην εξαγγελία του προγράμματος αυτού για την ενδυνάμωση των διαπραγματευτικών δυνατοτήτων της χώρας του.² Από την άλλη μεριά, η θέση του Κένναν ήταν αντίθετη. Ο ίδιος θεωρούσε ότι η αμερικανική απόφαση για την κατασκευή της υδρογονοβόμβας απέκλειε οποιαδήποτε πιθανότητα διαπραγματεύσεων για το διεθνή έλεγχο των όπλων μαζικής καταστροφής διότι οι Σοβιετικοί δεν θα δέχονταν ποτέ να «συζητήσουν» ένα τέτοιο ζήτημα από θέση αδυναμίας. Η διαφορά προοπτικής, που τελικά οδήγησε και στη διαφορετική πρακτική αντιμετώπιση του προβλήματος ήταν εμφανής: ο Τρούμαν και οι σύμβουλοί του δεν πίστευαν πως ασκούσαν την εξωτερική τους πολιτική από θέση ισχύος αλλά από θέση αδυναμίας. Αυτό διότι υπήρχε τεράστια διαφορά σε ανθρώπινο δυναμικό ανάμεσα στις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ· έτσι, δικαιολογούνταν και η

¹ Report by the Special Committee of the National Security Council to the President, "Development of Thermonuclear Weapons", January 31, 1950, *FRUS 1950*, vol. I, σ. 515· McMahon to Truman, November 21, 1949, *FRUS 1949*, vol. I, σ. 593· Strauss to Truman, November 25, 1949, στο ίδιο, σ. 597.

² Gaddis, *Strategies of Containment*, σ. 82.

«αναγκαστική» έμφαση που έπρεπε να δώσουν οι Αμερικανοί στη δημιουργία του πυρηνικού τους οπλοστασίου.¹

Σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτική που ασκήθηκε για το γερμανικό πρόβλημα, το NATO και τη βόμβα υδρογόνου από την κυβέρνηση Τρούμαν είχε ως κύριο στόχο την ενδυνάμωση των ΗΠΑ και των συμμάχων τους σε σχέση με τον κομμουνιστικό κόσμο· αυτό που ο Άτσεσον περιέγραφε ως δημιουργία «καταστάσεων ισχύος» (situations of strength). Η προσέγγιση αυτή δεν σκόπευε να εμποδίσει οποιοσδήποτε διαπραγματεύσεις με τους Σοβιετικούς αλλά είχε ως κίνητρο την καθυστέρηση των διαπραγματεύσεων αυτών μέχρι οι ΗΠΑ να μπορούν να διαπραγματευτούν από θέση ισχύος. Η υιοθέτηση του στόχου αυτού ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με την θέση του Κένναν για τις προσπάθειες που έπρεπε να καταβάλλει ο δυτικός κόσμος ώστε να αλλάξει, σταδιακά, τις σοβιετικές αντιλήψεις ως προς τις διεθνείς σχέσεις και να τους ωθήσει να αποδεχτούν έναν πολυπολικό κόσμο. Αντιθέτως, «η ισχύς κατέληξε να θεωρείται, περίπου, ως αυτοσκοπός και όχι ως μέσο για έναν ευρύτερο στόχο· η διαδικασία της ανάσχεσης έγινε πιο σημαντική από τους στόχους που αυτή η στρατηγική υποτίθεται πως θα εκπλήρωνε».²

Οι δραματικές εξελίξεις του έτους 1949 – και κυρίως η απώλεια του ατομικού μονοπωλίου από τις ΗΠΑ καθώς και η «κομμουνιστοποίηση» της Κίνας – είχαν ως αποτέλεσμα την περαιτέρω στρατικοποίηση του δυτικού κόσμου, η οποία αποτελούσε πλέον ρητή επιλογή της αμερικανικής πολιτικής μέσω της έγκρισης του NSC-68 (εγγράφου που συντάχθηκε στις αρχές του 1950), από τον Αμερικανό πρόεδρο. Στις αρχές του 1950 ο Άτσεσον είχε χάσει την πίστη του στις απόψεις του Κένναν τις οποίες θεωρούσε πολύπλοκες και «φιλειρηνικές» ενώ συμφωνούσε

¹ Report on “The Military Implications of Thermonuclear Weapons”, στο Report by the Special Committee of the National Security Council to the President, January, 31, 1950, *FRUS 1950*, vol. I, σ. 522.

² Gaddis, *Strategies of Containment*, σ. 82-83.

απόλυτα με τον Νίτσε όχι μόνο στο ζήτημα της χρησιμότητας των ατομικών όπλων αλλά και στο γεγονός ότι ο Νίτσε, όπως και ο ίδιος, στήριζε τις αντιλήψεις του όχι σε αφηρημένες απόψεις περί των σοβιετικών *προθέσεων* αλλά στις συγκεκριμένες και «μετρήσιμες» *δυνατότητές* τους.¹ Αν το δίλημμα την άνοιξη του 1950 ήταν ανάμεσα στο όραμα των «πολλών κόσμων» του Κένναν και μιας πιο στενής ατλαντικής σύμπνοιας που αποτελούσε επιθυμία των ίδιων των Ευρωπαίων, ο Άτσεσον διάλεγε αναφανδόν το δεύτερο. Ο Πόλεμος της Κορέας που ξέσπασε το καλοκαίρι του ίδιου έτους επέσπευσε και εδραίωσε τη δεύτερη επιλογή.

Συμπεράσματα

Η στρατηγική της «ανάσχεσης» του Κένναν βασιζόταν σε μια φαινομενική αντίφαση: λάμβανε ως δεδομένα και την αδυναμία προσέγγισης του δυτικού κόσμου με το σοβιετικό καθεστώς, αλλά και την εκτίμηση ότι το ίδιο αυτό καθεστώς δεν αποτελούσε θανάσιμο κίνδυνο για τη Δύση λόγω των εσωτερικών του αντινομιών και της υπερέκτασής του στην Ευρώπη. Πυρήνα της αμερικανικής πολιτικής έπρεπε να αποτελέσει, κατά τον Αμερικανό διπλωμάτη, η άσκηση συνεχούς πίεσης στην ΕΣΣΔ με τελικό στόχο την αποσάθρωση του σοβιετικού συστήματος εκ των έσω. Η στρατηγική του Κένναν περιελάμβανε την αποκατάσταση της ισορροπίας ισχύος και τη δημιουργία μιας διεθνούς τάξης αποτελούμενης από ανεξάρτητα κέντρα ισχύος, την προσπάθεια για τον κατακερματισμό του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος και την απόπειρα για αλλαγή σε βάθος χρόνου της σοβιετικής αντίληψης για τις διεθνείς σχέσεις. Να πειστούν, δηλαδή, οι Σοβιετικοί πως τα συμφέροντά τους θα εξυπηρετούνταν καλύτερα αν μάθαιναν να ζουν μέσα στα πλαίσια ενός

¹ Harper, σ. 294.

ποικιλόμορφου κόσμου αντί να προσπαθούν να τον επαναδημιουργήσουν σύμφωνα με τις δικές τους κοσμοαντιλήψεις.

Το θεμελιώδες μέσο για την πραγμάτωση των στόχων αυτών, σύμφωνα με τον Κένναν, ήταν η απόρριψη της πολιτικής των σφαιρών επιρροής και η δημιουργία, με την οικονομική, κυρίως, βοήθεια των ΗΠΑ μιας ενοποιημένης Ευρώπης, η οποία θα αποτελούσε τον τρίτο πόλο εξουσίας ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις. Στη σκέψη του Αμερικανού διπλωμάτη η αποφυγή της δημιουργίας σφαιρών επιρροής ήταν ευθέως εξαρτημένη από την οικονομική ανασυγκρότηση των ευρωπαϊκών κρατών και την απόσυρση των αμερικανικών και σοβιετικών στρατευμάτων από τη «νευραλγική» περιοχή της Κεντρικής Ευρώπης.

Το Δόγμα Τρούμαν και κυρίως το Σχέδιο Μάρσαλ αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό, και για μικρό χρονικό διάστημα, την πραγμάτωση των ιδεών του Κένναν στο πεδίο της «πραγματικής» πολιτικής. Η κατάσταση μεταβλήθηκε την περίοδο 1948-1950 όχι τόσο επειδή υπήρξε μετατόπιση των αντιλήψεων των ιθυνόντων της αμερικανικής διπλωματίας, αλλά διότι, κυρίως, υπό το βάρος των ραγδαίων διεθνών εξελίξεων άλλαξαν οι προσλήψεις τους όσον αφορά τη σοβιετική απειλή. Από τη στιγμή που η διαίρεση της Ευρώπης σε δύο σφαίρες επιρροής θεωρήθηκε δεδομένη, ο δρόμος προς την ευθεία σύγκρουση με τον σοβιετικό κόσμο είχε ανοίξει. Ως αποτέλεσμα, η ανάγκη για τη στρατικοποίηση του δυτικού κόσμου λόγω της πεποίθησης ότι από το 1949 η ισορροπία ισχύος άλλαζε σε όφελος των Σοβιετικών, θα οδηγούσε σε μια νέα φάση του Ψυχρού Πολέμου, στην οποία ο στρατιωτικός ανταγωνισμός των δύο υπερδυνάμεων θα αποτελούσε έναν από τους πυρήνες της διεθνούς ζωής. Η στρατικοποίηση του δυτικού κόσμου στα τέλη της δεκαετίας του 1940 κατέδειξε τις στρατηγικές προτεραιότητες που είχε θέσει η κυβέρνηση Τρούμαν για την αντιμετώπιση του σοβιετικού κινδύνου. Από την άλλη μεριά, πρέπει να

τονιστεί, ότι παρά την έμφαση που είχαν δώσει οι Αμερικανοί στις γεωπολιτικές και στρατηγικές παραμέτρους του Ψυχρού Πολέμου, υπόβαθρο της διεθνούς πολιτικής τους αποτέλεσε η προσήλωσή τους σε συγκεκριμένα ιδεολογικά πλαίσια που είχαν τις ρίζες τους στη φιλελεύθερη δυτική παράδοση και έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με το μαρξιστικό-λενινιστικό πρόταγμα.

Ο ρόλος της Βρετανίας στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου: ιδεολογία και γεωπολιτικοί υπολογισμοί

Εισαγωγή

Στις ΗΠΑ και τη Βρετανία η ιστοριογραφία των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών υποτίμησε το σημαντικό ρόλο της Βρετανίας στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού κόσμου, ενώ αντίθετα έδωσε υπερβολική έμφαση σε ορισμένες όψεις του αμερικανοσοβιετικού ανταγωνισμού. Είναι αρκετά γνωστή η διαμάχη που ξέσπασε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και συνεχίστηκε ως τα τέλη της επόμενης δεκαετίας ανάμεσα στους «παραδοσιακούς» και τους «αναθεωρητές» ιστορικούς. Πυρήνας αυτής της διαμάχης αποτέλεσε η αμφισβήτηση και κριτική της παραδοσιακής άποψης, σύμφωνα με την οποία η Σοβιετική Ένωση έφερε εξ ολοκλήρου την ευθύνη για τη δημιουργία του ψυχροπολεμικού κλίματος, επειδή, κατά την άποψη αυτή, άρχισε αμέσως μετά το τέλος του πολέμου να υιοθετεί επεκτατική πολιτική και να προσβλέπει σε παγκόσμια κυριαρχία.¹ Αντίθετα οι «αναθεωρητές» ιστορικοί, χωρίς να επιχειρούν να δικαιολογήσουν τις πολιτικές επιλογές της σοβιετικής ηγεσίας, αρνούνταν να ενστερνιστούν άκριτα την ερμηνεία που οι επίσημοι αμερικανικοί κύκλοι διαρκώς προπαγάνδιζαν, ότι δηλαδή η αμερικανική κυβέρνηση επιδίωκε απλώς να προστατεύσει τον ελεύθερο κόσμο από

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

¹ Herbert Feis, *From Trust to Terror: The Onset of the Cold War, 1945-50* (New York: Norton, 1970) και Adam Ulam, *The Rivals: America and Russia since World War II* (New York: Penguin Books, 1971).

τον κίνδυνο του κομμουνιστικού ολοκληρωτισμού.¹ Κατά την άποψή τους, ενώ οι Σοβιετικοί ακολούθησαν μετά τον πόλεμο αμυντική εξωτερική πολιτική αποβλέποντας στην κατοχύρωση της εθνικής τους ασφάλειας, οι Αμερικανοί επιδίωξαν την επέκταση της οικονομικής τους ισχύος στην υφήλιο και τη δημιουργία φιλικών προς αυτούς καθεστώτων, που θα εξυπηρετούσαν τα γεωπολιτικά τους συμφέροντα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 μετά το άνοιγμα των σχετικών αρχείων του Φόρεϊν Όφφισ Βρετανοί και Αμερικανοί μελετητές διαπίστωσαν ότι η εμπλοκή της Βρετανίας στην αμερικανοσοβιετική αντιπαράθεση ήταν σημαντική. Οι περισσότεροι απ' αυτούς όμως υιοθέτησαν την «παραδοσιακή» άποψη για τον Ψυχρό Πόλεμο, θεωρώντας ότι η Βρετανία δεν είχε άλλη επιλογή από το να συνταχθεί με τις ΗΠΑ στον αγώνα κατά της επεκτατικής Σοβιετικής Ένωσης.² Για παράδειγμα ο Άλαν Μπούλλοκ, βιογράφος του υπουργού Εξωτερικών Έρνεστ Μπέβιν, αναφέρει ότι «ούτε ο Μπέβιν ούτε οποιοσδήποτε άλλος μπορούσε να κάνει τον Στάλιν να πράξει διαφορετικά... η σοβιετική πολιτική είχε ιστορικές ρίζες και τη δική της δυναμική».³

Το 1988 ο καθηγητής της ιστορίας στο Κολέγιο της Βοστώνης Peter Weiler δημοσίευσε μελέτη με τον τίτλο *British Labour and the Cold War*,⁴ που είχε μεγάλη απήχηση στην αγγλοσαξονική ιστοριογραφία. Σ' αυτή υποστήριζε ότι η πρώτη

¹ David Horowitz, *Containment and Revolution: Western Policy towards Social Revolution, 1917 to Vietnam* (Boston: Beacon Press, 1967)· Walter LaFeber, *America, Russia and the Cold War, 1945-1980* (New York: Wiley, 1980⁴)· Gabriel and Joyce Kolko, *The Limits of Power: The World and United States Foreign Policy, 1945-54* (New York: Harper & Row, 1972).

² Robert Hathaway, *Ambiguous Partnership: Britain and America, 1944-1947* (New York: Columbia University Press, 1981)· Victor Rothwell, *Britain and the Cold War, 1941-1947* (London: Jonathan Cape, 1982)· G. M. Alexander, *Prelude to the Truman Doctrine: British Policy in Greece, 1944-47* (London: Clarendon Press, 1982)· Kenneth Harris, *Attlee* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1982)· Elisabeth Barker, *The British between the Superpowers, 1945-50* (London: Macmillan, 1983)· Henry Pelling, *The Labour Governments, 1945-1951* (London: Macmillan, 1984)· Wm. Roger Louis, *The British Empire in the Middle East, 1945-1951* (Oxford: Oxford University Press, 1984)· Kenneth Morgan, *Labour in Power* (Oxford: Oxford University Press, 1985).

³ Alan Bullock, *Ernest Bevin, Foreign Secretary, 1945-1951* (London: Heinemann, 1983), σ. 10, 843.

⁴ Peter Weiler, *British Labour and the Cold War* (Palo Alto, CA: Stanford University Press, 1988).

μεταπολεμική κυβέρνηση των Εργατικών στη Βρετανία (1945-51) δεν εφάρμοσε σοσιαλιστική εξωτερική πολιτική αλλά συνεχίζοντας την πολιτική των Τσώρτσιλ και Ήντεν συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση ψυχροπολεμικού κλίματος. Εξετάζοντας στο κείμενο που ακολουθεί το ιδεολογικό και γεωπολιτικό υπόβαθρο της εξωτερικής πολιτικής των Εργατικών θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο καίριο ερώτημα για τα ιδεολογικά ή/και στρατηγικά αίτια του Ψυχρού Πολέμου.

Η ιδεολογία του εργατισμού

Η ιδεολογία του βρετανικού «εργατικού σοσιαλισμού», ή καλύτερα του εργατισμού,¹ άρχισε να αναπτύσσεται μετά την αποσύνθεση και διάλυση του Χαρτισμού, του πρώτου ριζοσπαστικού κινήματος εργατών στην ιστορία του βιομηχανικού καπιταλισμού στη δεκαετία του 1840. Δεν αποτελεί ένα κλειστό σύστημα «επιστημονικών προτάσεων», αλλά ένα αμάλγαμα διαφορετικών ρευμάτων σκέψης: χριστιανικών ηθών, φαβιανού κολεκτιβισμού και μιας παράδοσης ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων βασισμένης στις αντιλήψεις του Διαφωτισμού για κοινωνική δικαιοσύνη, ισότητα και αλληλεγγύη. Ουσιαστικά είναι η θεωρία και πρακτική της ταξικής συνεργασίας, της ενότητας κεφαλαίου και εργασίας. Η ενότητα αυτή επιτρέπει την «ορθολογική» πολιτική και κοινωνική αλλαγή μέσα στα πλαίσια του ισχύοντος κοινοβουλευτικού συστήματος με κύριο μοχλό πίεσης και συνδιαλλαγής το συνδικαλιστικό κίνημα. Το κίνημα αυτό διαμορφώθηκε και οργανώθηκε προς τα τέλη του 19ου αιώνα όχι μόνο με βάση την ταξική συνείδηση των εργατών αλλά και

¹ Από τους πρώτους που μελέτησαν διεξοδικά το φαινόμενο του εργατισμού ήταν οι Βρετανοί ιστορικοί Ραλφ Μίλιμπαντ και Τζων Σαβίλ, οι οποίοι από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ως πρόσφατα εξέδιδαν μαζί το περιοδικό *Socialist Register*. Ralph Miliband, *Parliamentary Socialism. A Study in the Politics of Labour* (London: Allen and Unwin, 1963) και του ιδίου, *The State in Capitalist Society* (London: Merlin Press, 1969). John Saville, "The Ideology of Labourism", στο Robert Benewick (ed.), *Knowledge and Belief in Politics*, (London: Allen and Unwin, 1973), σ. 213-226. Βλ. επίσης David Coates, *The Labour Party and the Struggle for Socialism* (London: Cambridge University Press, 1975) και David Howell, *British Social Democracy. A Study in Development and Decay* (London: Croom Helm, 1978).

παράγοντες κοινωνικούς (θρησκεία, εθνότητα, τοπικισμός, σχέση με το κράτος, φόβος), οι οποίοι του προσέδωσαν χαρακτήρα μετριοπαθή, ενδοτικό και συντεχνιακό.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι ανεξαιρέτα οι ηγέτες του Εργατικού Κόμματος, ανεξάρτητα από το βαθμό προσήλωσής τους στις σοσιαλιστικές αρχές και τη χρησιμοποίηση επαναστατικής φρασεολογίας, πάντα δέχονταν τις θεμελιώδεις δομές και λειτουργίες της βρετανικής καπιταλιστικής δημοκρατίας, συμπεριλαμβανομένων και της κληρονομικής μοναρχίας και της Βουλής των Λόρδων, και περιορίζονταν να μιλούν για μεταρρυθμίσεις, που δεν αποτελούσαν μέρος μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής για τη διαμόρφωση διαφορετικής τάξης πραγμάτων, αλλά συνιστούσαν κατά κύριο λόγο απάντηση σε άμεσες ανάγκες και επιδιώξεις: βελτίωση των συνθηκών ζωής των λαϊκών μαζών, γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργατική τάξη, ανάπτυξη μιας αστικής δημοκρατίας με κοινωνική ευαισθησία. Όμως στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 οι κυβερνήσεις των Εργατικών απέτυχαν να υλοποιήσουν ακόμη και αυτή την πολύ περιορισμένη θεώρηση με αποτέλεσμα την προοδευτική αποξένωση και απομάκρυνση μεγάλου τμήματος της εργατικής τάξης από το κόμμα και τις αλλεπάλληλες εκλογικές του ήττες στη δεκαετία του 1980.¹

¹ Για τις αποτυχίες του Εργατικού Κόμματος τις δεκαετίες του 1960 και 1970 βλ. Leo Panitch, *Social Democracy and Industrial Militancy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976)· David Coates, *Labour in Power?* (London: Longman, 1980) και Kenneth Coates (ed.), *What Went Wrong?* (Nottingham: Spokesman, 1979). Η δεκαετία του 1980 ήταν για το Εργατικό Κόμμα μια περίοδος μεγάλων συγκρούσεων, αποτυχιών και απογοητεύσεων. Στις αρχές του 1981 είκοσι εννέα Εργατικοί βουλευτές διαφωνώντας με την επίσημη κομματική γραμμή ίδρυσαν το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Αργότερα την ίδια χρονιά η διαμάχη μεταξύ της δεξιάς και της αριστερής πτέρυγας του Εργατικού Κόμματος, που είχε προσλάβει ιδιαίτερα οξύ χαρακτήρα μετά τη νίκη των Συντηρητικών το 1979, κορυφώθηκε, όταν σε ψηφοφορία για τη θέση του αντιπροέδρου ο Ντένις Χήλυ επικράτησε με διαφορά μόλις 1% των ριζοσπαστών του Τόνυ Μπεν. Το 1983 το Εργατικό Κόμμα έφτασε στο ναδίρ της πτώσης του στα μεταπολεμικά χρόνια συγκεντρώνοντας ποσοστό 27,6% στο σύνολο των ψήφων. Στις εκλογές του 1987, παρά τις αλλαγές στα ηγετικά στελέχη, την υιοθέτηση μετριοπαθών θέσεων και προγραμμάτων ιδίως σε θέματα άμυνας και φορολογικής πολιτικής και τη μεσολάβηση τεσσάρων χρόνων έντονων συνδικαλιστικών διεκδικήσεων και εργασιακών αντιπαραθέσεων, δεν κατόρθωσε να ξεπεράσει το 31.5%. Το 1983 η πλειοψηφία των ειδικευμένων εργατών ψήφισε το Συντηρητικό Κόμμα. Μόνο 39% των μελών των συνδικάτων προτίμησε τους Εργατικούς. David Coates, "The Labour Party and the Future of the Left", *Socialist Register*, Vol. 23 (1983): 93.

Στον τομέα των εξωτερικών υποθέσεων βασικό γνώρισμα του εργατισμού είναι η ιδέα του εθνικού συμφέροντος. Για την ηγεσία του κόμματος δεν τίθεται θέμα σοσιαλιστικής εξωτερικής πολιτικής. Η κάθε κυβέρνηση, συντηρητική ή εργατική, παραβλέποντας τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της και τις προεκλογικές της θέσεις και δεσμεύσεις,¹ έχει υποχρέωση να επιδιώκει αποκλειστικά το εθνικό συμφέρον, που αποβλέπει «στην ασφάλεια του Ηνωμένου Βασιλείου και των υπερπόντιων κτήσεων εναντίον εξωτερικής επίθεσης, στη συνεχή δημοσιονομική, οικονομική και πολιτική ανεξαρτησία της Βρετανίας, στο δικαίωμα του λαού της να εμπορεύεται ελεύθερα με τον υπόλοιπο κόσμο, στο δικαίωμά του να προασπίζεται μια πολιτική πλήρους απασχόλησης και ένα ανεκτό επίπεδο ζωής».² Η μοναδική διαφορά έγκειται στην πρακτική εφαρμογή της ιδέας. Σε αντίθεση με τους Συντηρητικούς οι Εργατικοί διστάζουν να επέμβουν δυναμικά στις περιοχές που τους ενδιαφέρουν προτιμώντας, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, την «ουσιαστική επιρροή» από τον πολυδάπανο, επικίνδυνο και πολλές φορές πολυαίμακτο «πλήρη έλεγχο». Μετά το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου η κύρια απειλή για τη βρετανική αυτοκρατορία, κατά τη σύμφωνη γνώμη συντηρητικών και εργατικών, προερχόταν από τη Σοβιετική Ένωση. Γι' αυτό το λόγο η ηγεσία του Εργατικού Κόμματος, μόλις ανέλαβε την εξουσία το 1945, άρχισε να αντιτίθεται με κάθε τρόπο στα επαναστατικά κινήματα των αποικιών και της Ευρώπης. Επιπλέον επιδίωξε να συνάψει στενές σχέσεις – στην ουσία σχέσεις εξάρτησης – με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Υπήρχε μεγάλη ανάγκη να συνεχιστεί η αγγλοαμερικανική συμμαχία και μετά τον πόλεμο, για να αντιμετωπιστεί η εξάπλωση της κομμουνιστικής επιρροής.

¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πρώτο μεταπολεμικό προεκλογικό μανιφέστο του Εργατικού Κόμματος με τον τίτλο «Ας αντιμετωπίσουμε το μέλλον» (Ιούλιος 1945) οι αναφορές σε θέματα εξωτερικής πολιτικής ήταν ελάχιστες και αόριστες: υποστήριξη των νέων κοινωνικών δυνάμεων που αναδύονταν στην Ευρώπη, ισότιμη συνεργασία με τις δυο υπερδυνάμεις, δημιουργία ενός διεθνούς οργανισμού, για την εξασφάλιση της ειρήνης. Κανένας λόγος όμως για σοσιαλισμό, ιμπεριαλισμό, αποικιοκρατία.

² Bullock, *Ernest Bevin*, σ. 109.

Γενική όμως ήταν και η εκτίμηση ότι χωρίς αμερικανικά δολάρια η Βρετανία θα ήταν αδύνατο να κρατήσει τα προπολεμικά της εδάφη, τις βάσεις και τα εδαφικά δικαιώματα που είχε σ' ολόκληρο τον κόσμο.¹

Ο Μπέβιν και το Φόρεϊν Όφφισ

Μολονότι δεν πρέπει να υπερτονίζεται ο ρόλος των προσώπων στην ιστορία, ούτε βέβαια να υποτιμάται, είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η βρετανική εξωτερική πολιτική μετά τον πόλεμο διαμορφώθηκε σύμφωνα με την ιδεολογία και τις γεωπολιτικές αντιλήψεις του υπουργού Εξωτερικών Μπέβιν και ορισμένων ανώτατων αξιωματούχων του Φόρεϊν Όφφισ.

Από το 1936 ο Μπέβιν ήταν πρόεδρος του γενικού συμβουλίου της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργασίας (TUC) και ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της διατήρησης της κοινωνικής σταθερότητας διαμέσου της εποικοδομητικής συνεργασίας εργοδοσίας-συνδικάτων. Όταν ξέσπασε ο Β' παγκόσμιος πόλεμος ανέλαβε το υπουργείο Εργασίας και χρησιμοποίησε με επιτυχία τον κρατικό μηχανισμό, για την κινητοποίηση ανθρώπων και υλικών μέσων. Η αποδοχή της ιδεολογίας του εργατισμού και η πρακτική του εμπειρία κατά την περίοδο αυτή ενίσχυσε σημαντικά την πίστη του στη λογική του κορπορατισμού, στη λογική δηλαδή της ταξικής συνεργασίας και της πολιτικής ουδετερότητας του κράτους χάριν του εθνικού συμφέροντος. Αλλά και στον τομέα των εξωτερικών υποθέσεων η αντίληψή του για το εθνικό συμφέρον δεν διέφερε σχεδόν σε τίποτα από την αντίληψη των συντηρητικών πολιτικών. Η Βρετανία ήταν η μεγαλύτερη

¹ Αξίζει να επισημανθεί ότι το αντίτιμο αυτής της συμμαχίας ήταν βαρύ για τη Βρετανία: κατακόρυφη αύξηση των βρετανικών αμυντικών δαπανών, εξάρτηση στρατιωτική και οικονομική από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Το 1984 υπήρχαν 135 αμερικανικές βάσεις στη Βρετανία, από τις οποίες τουλάχιστον 5 διέθεταν πυρηνικά όπλα. Αν και ονομάζονταν «σταθμοί RAF», το δάκτυλο στην ατομική σκανδάλη ήταν αμερικανικό. Η πιο ολοκληρωμένη μελέτη για τη βρετανική εξάρτηση από τον υπερατλαντικό σύμμαχο είναι του Duncan Campbell, *The Unsinkable Aircraft Carrier. American Military Power in Britain* (London: Michael Joseph, 1984).

ιμπεριαλιστική δύναμη στον κόσμο. Καμιά σωστή εκτίμηση της διεθνούς της θέσης, πριν το 1939 ή μετά το 1945, δεν μπορούσε να γίνει χωρίς να ληφθεί υπόψη το τι σήμαινε ο ιμπεριαλισμός για την κυρίαρχη χώρα και για τις αποικίες. Από τις αρχές του αιώνα η ριζοσπαστική πλευρά του εργατικού κινήματος στη Βρετανία, με κύριο εκπρόσωπό της τον Χ. Ν. Μπρέιλσφορντ, είχε αναπτύξει τη δική της θεωρία για τον ιμπεριαλισμό και είχε κατορθώσει να εμφυσήσει ένα γνήσιο αίσθημα διεθνισμού σε πλατιά στρώματα του πληθυσμού. Μετά το 1917 προστέθηκε αναπόφευκτα και μια άλλη ερμηνεία του όρου προερχόμενη από κομμουνιστικούς κύκλους, η οποία είχε και αυτή σημαντική απήχηση. Εντούτοις, ο Μπέβιν έμεινε ανεπηρέαστος απ' όλα αυτά. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 είχε ήδη υιοθετήσει μια φιλελεύθερη θεώρηση για τα διεθνή οικονομικά προβλήματα και κυρίως για τα προβλήματα της αυτοκρατορίας. Την εξέφρασε διεξοδικά στο συνέδριο του Εργατικού Κόμματος το 1937 και στο περιοδικό του συνδικάτου των Εργατών Μεταφορών, στο οποίο ήταν γενικός γραμματέας, τον Ιανουάριο του 1938:

Οι μεγάλες αποικιακές δυνάμεις θα έπρεπε να συνενώσουν τις αποικιακές τους κτήσεις και να τις συνδέσουν με μια Ευρωπαϊκή Κοινοπολιτεία... Μια τέτοια Κοινοπολιτεία, θεμελιωμένη σε οικονομική βάση, θα μας έδινε μεγαλύτερη ασφάλεια απ' ό,τι πετυχαίνουμε να έχουμε με το να προσπαθούμε να διατηρήσουμε την παλιά ισορροπία δυνάμεων.¹

Ο Μπέβιν πίστευε ότι η Βρετανία μπορούσε να αποδεσμευτεί από την εξάρτηση των ΗΠΑ και να αντιμετωπίσει τον αποικιακό εθνικισμό, αν αναλάμβανε να χρηματοδοτήσει την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών σε Αφρική και Μέση Ανατολή. Μ' αυτό τον τρόπο η αυτοκρατορική Βρετανία θα διατηρούσε τη θέση της στο μεταπολεμικό κόσμο.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου ο Μπέβιν ως υπουργός Εργασίας δεν άσκησε καμιά κριτική στον Τσώρτσιλ. Στην πρώτη συζήτηση στο Κοινοβούλιο μετά τις

¹ *Πρακτικά TGWU*, Ιανουάριος 1938, σ. 154.

εθνικές εκλογές του Ιουλίου 1945 για την εξωτερική πολιτική ο Συντηρητικός αντίπαλός του Άντονι Ήντεν θυμήθηκε τα χρόνια της συνεργασίας με τον Μπέβιν στο πολεμικό υπουργικό συμβούλιο.

Ήντεν: Τότε έγιναν πολλές συζητήσεις για την εξωτερική πολιτική. Δεν μπορώ να θυμηθώ ούτε μια περίπτωση διαφωνίας μεταξύ μας. Ελπίζω να μη δυσανεστώ τον υπουργό Εξωτερικών, όταν λέω αυτό.

Μπέβιν: Όχι.

Ήντεν: Δεν υπήρξε καμιά διαφωνία στα σημαντικά θέματα εξωτερικής πολιτικής.¹

Ένα από τα θέματα στα οποία δεν υπήρξε καμιά διαφωνία ήταν η βρετανική επέμβαση στην Ελλάδα το Δεκέμβριο του 1944. Η κρίση που ξέσπασε με τα γνωστά γεγονότα στην πλατεία Συντάγματος ξάφνιασε τη βρετανική κοινή γνώμη και προκάλεσε έντονη δυσφορία ακόμη και σε συντηρητικούς κύκλους.² Ο Μπέβιν όμως παρέμεινε ασυγκίνητος. Στις 18 Δεκεμβρίου, μιλώντας στο ετήσιο συνέδριο του Εργατικού Κόμματος, υπερασπίστηκε απροκάλυπτα την πολιτική του Τσώρτσιλ στην Ελλάδα τονίζοντας ότι «η βρετανική αυτοκρατορία δεν μπορεί να εγκαταλείψει τη θέση της στη Μεσόγειο».³ Ας σημειωθεί ότι η χώρα που τότε άσκησε κριτική στη βρετανική επέμβαση στην Ελλάδα στις αρχές Δεκεμβρίου δεν ήταν η Σοβιετική Ένωση αλλά οι ΗΠΑ.

¹ *Parliamentary Debates (Hansard)*, 20 Αυγούστου 1945.

² Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι *Times* του Λονδίνου. Η θέση της γνωστής συντηρητικής εφημερίδας για την ελληνική κρίση αποτελεί ένα από τα πιο συζητημένα επεισόδια σ' ολόκληρη την ιστορία της. Τα κύρια άρθρα για τα Δεκεμβριανά γράφτηκαν από τον γνωστό ιστορικό Ε. Χ. Καρ και τον δημοσιογράφο Ντόναλντ Τάιερμαν. Το βρετανικό κατεστημένο αντέδρασε έντονα στο περιεχόμενό τους και ο ίδιος ο Τσώρτσιλ στις 22 Δεκεμβρίου διαμαρτυρήθηκε τηλεφωνικά στον εκδότη των *Times* Ρόμπιν Μπάρρινγκτον-Γουόρντ. Αυτός υπερασπίστηκε τις απόψεις των συνεργατών του στην εφημερίδα επισημαίνοντας ότι η αθέμιτη, άδικη και απροσχημάτιστη πολιτική των επεμβάσεων στις απελευθερωμένες χώρες, όπως στην Ελλάδα, στο Βέλγιο και στην Ιταλία, όχι μόνο δημιουργούσε βάσιμες υποψίες στη Σοβιετική Ένωση για τη θέληση της Αγγλίας για συνεργασία, αλλά επιπλέον αποτελούσε εμπόδιο στις προσπάθειες για δημιουργία κλίματος αμοιβαίου σεβασμού και εμπιστοσύνης μεταξύ Ανατολής-Δύσης στην Ευρώπη. Ο Τσώρτσιλ καυτηρίασε τη στάση των *Times* σε ομιλία του στη Βουλή των Κοινοτήτων (18.1.1945) και αργότερα στα απομνημονεύματά του παραπονέθηκε ότι οι *Times* «καταδίκασαν την αντιδραστική, όπως την αποκαλούσαν, πολιτική μας». Winston Churchill, *The Second World War* (London: Cassell, 1951), Τόμος 6, σ. 255. Βλ. John Sakkas, "The Times and the British Intervention in Greece in December 1944", *Balkan Studies* (υπό δημοσίευση 2011).

³ *Labour Party Annual Conference, 1944*, σ. 145-7.

Όταν λίγους μήνες αργότερα ο Μπέβιν ανέλαβε το Φόρεϊν Όφφισ ακολούθησε σε γενικές γραμμές την πολιτική του Τσώρτσιλ στα χρόνια του πολέμου. Συνέβαλε σ' αυτό και η διατήρηση στο υπουργείο διπλωματών με συντηρητικές πεποιθήσεις. Τα ανώτατα ιδίως στελέχη, όπως οι Αλεξάντερ Κάντογκαν, Γκλάντγουιν Τζεμπ και Όρμη Σάρτζεντ, προέρχονταν από τα ευπορότερα στρώματα της βρετανικής κοινωνίας, βρίσκονταν στις ίδιες θέσεις από το 1939 και ήταν πρόθυμα να υπηρετήσουν τον Μπέβιν με τον ίδιο ζήλο που είχαν υπηρετήσει τον Ήντεν και τον Τσώρτσιλ, αν αυτός ακολουθούσε την πολιτική των προκατόχων του. Δύο ήταν οι βασικές τους αντιλήψεις: ότι η Βρετανία παρέμενε ισχυρή αυτοκρατορική δύναμη και γι' αυτό έπρεπε να διατηρήσει τις κτήσεις της και ότι η κύρια απειλή για τη θέση της στον κόσμο προερχόταν από τη Σοβιετική Ένωση. Ο αντισοβιετισμός τους είχε υποχωρήσει μετά τη γερμανική εισβολή στην ΕΣΣΔ στις 22 Ιουνίου 1941, αλλά επανήλθε το τελευταίο έτος του πολέμου, όταν άρχισαν να ανησυχούν για την τύχη της ανατολικής Ευρώπης.

Τον Απρίλιο του 1945 ο Σάρτζεντ συνέταξε μνημόνιο, στο οποίο απέρριπτε τις ζώνες επιρροής, που ο Τσώρτσιλ είχε διαπραγματευτεί στη Μόσχα τον περασμένο Οκτώβριο, και ισχυριζόταν ότι η Βρετανία μετά τον πόλεμο έπρεπε να έχει λόγο για τα ζητήματα όλης της Ευρώπης (και της ανατολικής, ιδιαίτερα στο πολωνικό, και στα Βαλκάνια). Δύο μέρες αργότερα ο Κάντογκαν σχολίασε ότι συμφωνούσε με «σχεδόν όλα τα σημεία» του Σάρτζεντ και ότι στην περίπτωση της Πολωνίας έπρεπε να εφαρμοστούν απόλυτα οι όροι της συμφωνίας της Γιάλτας.¹ Τον Ιούλιο ο Σάρτζεντ σε νέο μνημόνιο εξέφρασε την άποψη ότι η Βρετανία ως Μεγάλη Δύναμη έπρεπε να αντιμετωπίσει τη Σοβιετική Ένωση από κοινού με τις ΗΠΑ και να ξεκαθαρίσει τη θέση της σε όλα τα αμφιλεγόμενα ευρωπαϊκά ζητήματα τώρα παρά αργότερα. «Αυτό

¹ FO 371/47881, 2 Απριλίου 1946.

σημαίνει», παρατήρησε, «ότι πρέπει να διαφυλάξουμε τα συμφέροντά μας στη Φινλανδία, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, την Αυστρία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία». Αν η ανατολική Ευρώπη περιέλθει στο σοβιετικό έλεγχο, τότε οι γειτονικές περιοχές θα κινδυνεύσουν (Τουρκία, Ελλάδα, Ιταλία, Γερμανία).¹ Επρόκειτο για μια πρόωρη διατύπωση της θεωρίας του «ντόμινο», που το Φόρεϊν Όφφισ θα επικαλούνταν συχνά τα επόμενα χρόνια.

Ο Μπέβιν αποδεχόταν πλήρως τις απόψεις των υφισταμένων του για την ανάγκη διατήρησης του αυτοκρατορικού μεγαλείου της Βρετανίας και αντιμετώπισης της σοβιετικής απειλής. Κατά λογική ακολουθία έκρινε πως η βρετανική επέμβαση στην Ελλάδα ήταν απαραίτητη για να αποτραπεί ο κομμουνιστικός έλεγχος της χώρας που θα έθετε σε κίνδυνο τα βρετανικά συμφέροντα στη Μέση Ανατολή. Η περιοχή αυτή, εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης και των πλούσιων κοιτασμάτων πετρελαίου, ήταν ο πιο σημαντικός κρίκος στην αλυσίδα των αυτοκρατορικών κτήσεων. Στις 11 Αυγούστου 1945 ο Μπέβιν σε έκθεσή του προς το υπουργικό συμβούλιο επισήμανε ότι «πρέπει να διατηρήσουμε τη θέση μας στην Ελλάδα ως μέρος της πολιτικής μας στη Μέση Ανατολή και ότι, αν δεν επιβεβαιωθεί αυτή η πολιτική μας, μπορεί να υπάρξει άσχημη επίδραση στη γενική θέση μας στη Μέση Ανατολή».² Και στις 21 Φεβρουαρίου 1946 είπε στο Κοινοβούλιο ότι η βρετανική αυτοκρατορία ήταν «η μεγαλύτερη ομάδα ελεύθερων εθνών» στον κόσμο. Η διάλυσή της «θα ήταν καταστροφή». Σύμφωνα με τον υπουργό Εξωτερικών, ο κίνδυνος προερχόταν από το Στάλιν, ο οποίος στο εξωτερικό συμπεριφερόταν ακριβώς όπως ο Χίτλερ. Τον προηγούμενο μήνα σε μια προσπάθεια να δεσμεύσει τους Αμερικανούς σε μια πιο ενεργητική παρέμβαση στα διεθνή δρώμενα είχε τονίσει στον υπουργό Εξωτερικών Τζαίμς Μπερνς και στο γερουσιαστή Βάντεμπεργκ ότι ο Στάλιν

¹ George Ross, *Foreign Office and the Kremlin: British Documents on Anglo-Soviet Relations, 1941-45* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), έγγραφα 35 (σ. 119-200) και 39 (σ. 210-4).

² FO 371/48277, 11 Αυγούστου 1945.

εφάρμοζε την ίδια τεχνική με το Χίτλερ (σταδιακός έλεγχος εδαφών) και ότι η σοβιετική πίεση στην Περσία, αν δεν ελεγχόταν, θα έφερνε τη Μόσχα στα ανατολικά σύνορα της Τουρκίας και στα πετρέλαια της Μοσούλης.¹

Ο αντικομμουνισμός-αντισοβιετισμός στο Φόρεϊν Όφφισ και στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ ενισχύθηκε περαιτέρω από τις εκθέσεις ανώτατων διπλωματών την άνοιξη του 1946. Στις 22 Φεβρουαρίου ο Τζωρτζ Κένναν, ανώτατο στέλεχος της αμερικανικής πρεσβείας στη Μόσχα και ειδικός σε ρωσικά θέματα, με εκτενές τηλεγράφημά του (και ένα χρόνο αργότερα με άρθρο του, που δημοσίευσε ανώνυμα στο περιοδικό *Foreign Affairs*) υποστήριξε ότι η Σοβιετική Ένωση ακολουθούσε μια δομικά επεκτατική πολιτική, που συνδύαζε τον κομμουνιστικό ιδεολογικό ζήλο με την παλαιά παράδοση του τσαρικού επεκτατισμού. Σύμφωνα με τον Κένναν, η ιδεολογία αυτή αποτελούσε τον πυρήνα της φιλοσοφίας με την οποία ο Στάλιν αντιμετώπιζε τον κόσμο. Ο Στάλιν θεωρούσε τις δυτικές καπιταλιστικές δυνάμεις αμετάκλητα εχθρικές. Οι προστριβές της Σοβιετικής Ένωσης με την Αμερική δεν ήταν προϊόν κάποιας παρεξήγησης ή της έλλειψης επικοινωνίας, αλλά εγγενείς στον τρόπο που αντιλαμβανόταν η Σοβιετική Ένωση τις εξωτερικές υποθέσεις. Για να αποφευχθεί η παγκόσμια σοβιετική κυριαρχία ήταν ανάγκη να αντιταχτεί «μια πολιτική σταθερής ανασχεσης, σχεδιασμένη ώστε να φέρει τους Ρώσους αντιμέτωπους με μια αμετάβλητη αντισταθμιστική δύναμη σε κάθε σημείο όπου δείχνουν ότι είναι έτοιμοι να πλήξουν τα συμφέροντα ενός ειρηνικού και σταθερού κόσμου».² Ένα μήνα αργότερα ο πρέσβης της Βρετανίας στη Μόσχα και φίλος του Κένναν, Φρανκ Ρόμπερτς, απέστειλε τρεις εκθέσεις στον Μπέβιν με ίδιο περιεχόμενο,

¹ FO 800/513, 24 Ιανουαρίου 1946.

² FRUS, 1946, Vol. VI, σ. 706-9, "The Sources of Soviet Conduct" by "X", *Foreign Affairs* (July 1947): 566-82. Ο Κένναν δεν αναφέρθηκε στο τηλεγράφημά του ούτε στην δεινή κατάσταση της σοβιετικής οικονομίας ούτε στην αγωνία των Σοβιετικών για την εθνική τους ασφάλεια. Το έκανε όμως αργότερα σε δημόσιες ομιλίες του και στις αναμνήσεις του. Βλ. George Kennan, *Memoirs, 1925-1950* (New York: Pantheon, 1967), σ. 393, 402 και David Mayers, *George Kennan and the Dilemmas of US Foreign Policy* (Oxford: Oxford University Press, 1988), σ. 105-6, 109-10, 120.

αλλά με την προσθήκη ότι οι Σοβιετικοί είχαν συγκεκριμένους λόγους να εχθρεύονται «τη σοσιαλδημοκρατική Βρετανία».¹ Την ίδια περίπου περίοδο ο Βρετανός Κρίστοφερ Γουόρνερ, υψηλόβαθμος αξιωματούχος του Φόρεϊν Όφφισ, σε μακροσκελές μνημόνιό του – ένα από τα πιο σημαντικά του 1946 – με τίτλο «Η σοβιετική εκστρατεία ενάντια στη χώρα μας και η απάντησή μας» τόνιζε ότι η επιθετικότητα της Μόσχας ήταν απόρροια της επιστροφής του μαρξιστικού-σταλινικού δόγματος και της επιθυμίας της να κυριαρχήσει με κάθε μέσο (ιδεολογικό, διπλωματικό και στρατιωτικό). Η Βρετανία έπρεπε να εγκαταλείψει την πολιτική κατευνασμού προς τη Μόσχα και να ενισχύσει τη θέση της στον κόσμο.² Η αντίληψη αυτή ότι η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν μια συνηθισμένη Μεγάλη Δύναμη με τα δικά της εθνικά συμφέροντα, που μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο διαπραγματεύσεων, αλλά ένας αδιάλλακτος εχθρός, ο οποίος με μια ιδεολογική σταυροφορία απειλούσε τις βασικές αρχές και αξίες της Δύσης, είχε ήδη αρχίσει να επικρατεί στο Φόρεϊν Όφφισ και να καθορίζει την πολιτική του προς τη Σοβιετική Ένωση. Θα παραμείνει κυρίαρχη ως το τέλος της δεκαετίας του 1960.

Η σοβιετική εξωτερική πολιτική

Η πραγματικότητα βέβαια ήταν διαφορετική. Αναμφίβολα, η ίδρυση των «λαϊκών δημοκρατιών» (ουσιαστικά ολοκληρωτικών τυραννιών) στην ανατολική Ευρώπη μετά το 1945 δεν προήλθε από τη θέληση της Σοβιετικής Ένωσης να προσφέρει στους γειτονικούς λαούς τα ευεργετήματα του σοσιαλιστικού συστήματος. Ήταν αποτέλεσμα της σοβιετικής στρατιωτικής κατοχής και της επιδίωξης του Στάλιν να

¹ Και οι τρεις εκθέσεις βρίσκονται στο Foreign Office 371/56763. Η πρώτη στο φάκελο N 4146, 14 Μαρτίου, η δεύτερη στο φάκελο N 4065, 17 Μαρτίου και η τρίτη στο φάκελο N 4157, 18 Μαρτίου 1946. S. Greenwood, "Frank Roberts and the 'Other' Long Telegram: The View from the British Embassy in Moscow, March 1946", *Journal of Contemporary History*, Vol. 25, No.1 (1990): 103-22.

² FO 371/56832 N 6344, 2 Απριλίου 1946.

δημιουργήσει ένα σταθερό προγεφύρωμα ασφάλειας στα δυτικά της Σοβιετικής Ένωσης με την επικράτηση φιλοσοβιετικών κυβερνήσεων, ώστε να αποτρέψει μια νέα επίθεση εναντίον της από τη Γερμανία ή άλλη καπιταλιστική χώρα. Στη Γιουγκοσλαβία το καθεστώς επιβλήθηκε από εσωτερικές δυνάμεις που είχαν εκθρέψει η αντιστασιακή αντίσταση και αυτή ακριβώς η ιδιοτυπία επέτρεψε σ' αυτή τη χώρα να αποτινάξει τη σοβιετική κηδεμονία το 1948. Ο Στάλιν εκμεταλλεύτηκε τη ρήξη με τον Τίτο για να επιβάλει την εξουσία του στην ανατολική Ευρώπη με ακόμα πιο δυναμικό και απόλυτο τρόπο. Για το Σοβιετικό ηγέτη προτεραιότητα είχε ο γεωπολιτικός ρεαλισμός, όχι η ηθική, το δίκαιο ή η ιδεολογία. Γι' αυτό δε δίστασε να εγκαταλείψει στην τύχη τους ή να αφήσει να συντριβούν κινήματα που του ήταν φιλικά ιδεολογικά, όταν έκρινε ότι αυτό επέβαλε το συμφέρον της χώρας του, όπως στις περιπτώσεις του φιλοσοβιετικού χωριστικού κινήματος του Αζερμπαϊτζάν στο βόρειο Ιράν και του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Επίσης προέτρεψε τα ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα της Γαλλίας και της Ιταλίας να λειτουργήσουν εντός του αστικού κοινοβουλευτικού συστήματος και υποστήριξε ένα συμβιβασμό στην Κίνα ανάμεσα στους κομμουνιστές και τους εθνικιστές του Κουομιντάνγκ.

Εντούτοις, σύμφωνα με νεότερες έρευνες στα σοβιετικά αρχεία, ο Στάλιν είχε πλήρη συνείδηση της αδυναμίας της χώρας του μετά τον πόλεμο και της ισχύος των ΗΠΑ, που διέθεταν το ατομικό μονοπώλιο. Η χώρα είχε υποστεί τρομακτικές απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό (τα θύματα υπολογίζονται σε είκοσι εκατομμύρια), ενώ οι παραγωγικές της δομές είχαν σχεδόν ολοκληρωτικά καταστραφεί. Η επιχείρηση Μπαρμπαρόσα, από τους πιο φρικτούς πολέμους κατάκτησης, υποδούλωσης και εξολόθρευσης στην ανθρώπινη ιστορία, άφησε τη χώρα σε ερείπια. Το 1946 ο Στάλιν διακήρυξε ότι θα χρειαζόνταν τουλάχιστον έξι χρόνια για την αποκατάσταση των ζημιών και την ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων περιοχών

της. Γι' αυτό, η στάση του απέναντι στη Δύση δεν μπορούσε παρά να είναι ενδοτική και συναινετική. Επιθυμούσε τη συνέχιση της συνεργασίας με τις ΗΠΑ και την κοινή διαμόρφωση της δομής του μεταπολεμικού κόσμου από τις Μεγάλες Δυνάμεις, όπως είχε συμβεί μετά τους ναπολεόντειους πολέμους. Η συνεργασία αυτή θα βασιζόταν στη de facto αναγνώριση της νέας ισορροπίας ισχύος, που είχε προκύψει μετά τον πόλεμο. Ο Στάλιν θεωρούσε ότι η Σοβιετική Ένωση είχε κάθε δικαίωμα να έχει λόγο για τα μείζονα διεθνή προβλήματα και κυρίως να έχει τον έλεγχο εδαφών, για την απελευθέρωση των οποίων ο Ερυθρός Στρατός είχε χύσει πολύ αίμα. Αν και συχνά σε κομματικά και δημόσια ακροατήρια ερμήνευε τις γεωπολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις υπό το πρίσμα της μαρξιστικής θεώρησης – χαρακτηριστικός ο λόγος του στις 9 Φεβρουαρίου 1946 για την ύπαρξη δύο κόσμων ασύμβατων μεταξύ τους –, η εξωτερική πολιτική του αποσκοπούσε στην αύξηση της σοβιετικής ισχύος και ασφάλειας. Δεν είχε ούτε τη θέληση ούτε τη δυνατότητα να επιτεθεί στη δυτική Ευρώπη. Άλλωστε δεν θα είχε απαιτήσει από τους Συμμάχους να αποβιβαστούν στην Ευρώπη, ώστε να σχηματιστεί ένα δεύτερο μέτωπο, αν σκόπευε να τους διώξει. Ούτε θα αποστράτευε περίπου 10 εκατομμύρια Σοβιετικούς στρατιώτες σε τρία χρόνια (1945-8).¹ Επίσης η πολιτική της ανασυγκρότησης στο εσωτερικό δεν απέβλεπε μόνο στην οικονομική ανάπτυξη αλλά και στην ισχυροποίηση της χώρας στους τομείς της βιομηχανίας, της τεχνολογίας και της επιστήμης, ώστε να καταστεί ικανή να ανταγωνιστεί αποτελεσματικά και σε παγκόσμια κλίμακα τη Δύση. Τελικά αυτή η πολιτική συνέβαλε αργότερα στην πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαρκ

¹ Στη Γερμανία ο αριθμός των σοβιετικών στρατευμάτων μειώθηκε από περίπου 1.500.000 κατά τη λήξη του πολέμου σε 350.000 τον Ιούλιο του 1947. Παρόμοια μείωση σημειώθηκε και στα άλλα ανατολικά κράτη, ενώ στην Τσεχοσλοβακία ο σοβιετικός στρατός αποσύρθηκε τηρώντας τις διεθνείς συμφωνίες.

Μαζάουερ, «η εκβιομηχάνιση άλλαξε την κοινωνία με τρόπους που το Κόμμα δεν είχε προβλέψει: η κοινωνία έτρεχε προς τα εμπρός, ενώ το Κόμμα έμενε στάσιμο».¹

Η διαφωνία Άττλη–Μπέβιν στην εξωτερική πολιτική

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα της διάστασης Άττλη-Μπέβιν σχετικά με την αντίληψη του δεύτερου για την «υψηλή στρατηγική» και τον παγκόσμιο ρόλο της Βρετανίας δεν έχει μελετηθεί όσο θα έπρεπε. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και με τα κρατικά αρχεία της υπό εξέταση περιόδου κλειστά ήταν σχεδόν άγνωστο, αφού μόνο ο Χιου Ντάλτον, υπουργός Οικονομικών (1945-47), είχε κάνει νύξη γι' αυτό στον τρίτο τόμο των απομνημονευμάτων του, που εξέδωσε το 1962. Οι βιογράφοι του Μπέβιν και του Άττλη, Κένεθ Χάρρις και Άλαν Μπούλλοκ αντίστοιχα, αγνόησαν εντελώς τη σπουδαιότητά του.²

Την 1η Σεπτεμβρίου 1945, λίγες μόνο εβδομάδες μετά το σχηματισμό της κυβέρνησής του, ο Άττλη συνέταξε και κοινοποίησε στο υπουργικό συμβούλιο ένα μνημόνιο που προκάλεσε βαθιά αίσθηση. Σ' αυτό αμφισβητούσε τον ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής σκέψης του Μπέβιν σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Η Βρετανία, υποστήριζε, για λόγους οικονομικούς και στρατηγικούς, δεν μπορούσε να διαφυλάξει όλες τις κτήσεις της στον κόσμο.

Όσα περισσότερα κάνουμε γι' αυτές τόσο πιο γρήγορα θα αντιμετωπίσουμε ανώριμα αιτήματα για αυτοδιοίκηση. Έχουμε ήδη αρκετά ενοχλητικά προβλήματα αυτού του είδους... Η Κυρηναϊκή θα μας υποβάλει σε έξοδα που δεν μπορούμε να διαθέσουμε. Γιατί θα πρέπει να το υποστούμε αυτό; Γιατί θα πρέπει να δεχτούμε ως δεδομένο ότι μόνο λίγες μεγάλες δυνάμεις μπορούν να ασχοληθούν με καθυστερημένους λαούς... Γιατί όχι οι Ηνωμένες Πολιτείες;³

¹ Μαρκ Μαζάουερ, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001), σ. 244.

² Hugh Dalton, *High Tide and After. Memoirs 1945-1960* (London: Muller, 1962), σ. 207· Kenneth Harris, *Attlee· Bullock, Ernest Bevin*.

³ CAB 129/1 CP (45) 144, 1 Σεπτεμβρίου 1945.

Το Μάρτιο του 1946 ο Άττλη διένειμε στην επιτροπή άμυνας ένα άλλο μνημόνιο από τα ριζοσπαστικότερα που γράφτηκαν ποτέ από Βρετανό πρωθυπουργό.¹ Περιείχε περίληψη των όσων είχε εκθέσει ένα μήνα νωρίτερα στον Ντάλτον: ότι η Βρετανία σε περίπτωση νέου πολέμου δε θα μπορούσε να υπερασπιστεί τη Μεσόγειο και γι' αυτό θα έπρεπε να αποσύρει τα στρατεύματά της από την Ελλάδα και τη Μέση Ανατολή. Το μέλλον της χώρας εξαρτιόταν λιγότερο από τη Μεσόγειο και περισσότερο από τις σχέσεις της με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Το μνημόνιο προκάλεσε την αντίδραση των υποστηρικτών της «θεωρίας του κενού» στο Φόρεϊν Όφφισ και του ίδιου του Μπέβιν. Αν η Βρετανία αποσυρόταν από τη Μεσόγειο, η Σοβιετική Ένωση θα αναπλήρωνε το κενό και στη συνέχεια θα προχωρούσε προς την Αφρική, ενώ η Ιταλία, η Γαλλία και η Ισπανία θα ετίθεντο υπό την επιρροή της. Η σοσιαλδημοκρατική Βρετανία θα συνθλιβόταν ανάμεσα στις δυνάμεις του καπιταλισμού και του κομμουνισμού και θα μεταβαλλόταν σε «κόκκο σιταριού ανάμεσα σε μυλόπετρες».²

Αργότερα την ίδια χρονιά, ο Άττλη, με παρακίνηση του Ντάλτον, που είχε έντονες αμφιβολίες για τις οικονομικές δυνατότητες της Βρετανίας να παρατείνει τις δεσμεύσεις της στο εξωτερικό και συνεχώς διαμαρτυρόταν για την «ατελείωτη διαφυγή χρημάτων Βρετανών φορολογουμένων προς την Ελλάδα»,³ επαναδιατύπωσε τις αντιρρήσεις του. Την 1η Δεκεμβρίου απέστειλε προσωπική επιστολή στον Μπέβιν, ο οποίος απουσίαζε στη Νέα Υόρκη, όπου ανάμεσα στ' άλλα του επισήμαινε πως η θέση της Βρετανίας στη Μέση Ανατολή ήταν «προκεχωρημένη» και πως «το

¹ CAB 132/2, DO (46) 27, 2 Μαρτίου 1946.

² CAB 131/2 DO (46) 40, 13 Μαρτίου 1946.

³ Dalton, *High Tide and After*, σ. 207. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η Βρετανία είχε το μεγαλύτερο χρέος τρεχουσών συναλλαγών στην ιστορία της. Το μεγαλύτερο μέρος του δανείου που απέσπασε το 1945 από τις ΗΠΑ με κύριο διαπραγματευτή τον Κέυνς προοριζόταν να καλύψει τις ανάγκες της αποικιακής της πολιτικής. Βαθιά ανάσα για τη χώρα θα αποτελέσουν λίγο αργότερα τα δολάρια από το σχέδιο Μάρσαλ.

ελληνικό παιχνίδι» δεν άξιζε «όλο αυτό τον μπελά».¹ Ο Μπέβιν κατάπληκτος σχολίασε:

Η πολιτική της κυβέρνησης βασιζόταν μέχρι τώρα στην υπόθεση ότι η Ελλάδα και η Τουρκία είναι απαραίτητες για την πολιτική και στρατηγική θέση μας στον κόσμο... Μήπως πρέπει να αντιληφθώ ότι μπορεί τώρα να εγκαταλείψουμε αυτή τη θέση; Πραγματικά δεν ξέρω τι στάση να τηρήσω.²

Στις αρχές του 1947 ο Άττλη καταφέρθηκε εναντίον της πολιτικής του Γενικού Επιτελείου των Ενόπλων Δυνάμεων και συνέστησε μια γενική αναθεώρηση της στρατηγικής στη Μέση Ανατολή.³ Το Γενικό Επιτελείο επιθυμούσε τη διατήρηση βάσεων στη Μέση Ανατολή, από τις οποίες η Βρετανία θα μπορούσε να εξαπολύσει αεροπορικές επιθέσεις εναντίον της ΕΣΣΔ. Ο Μπέβιν συμεριζόταν απόλυτα το σκεπτικό της στρατιωτικής ηγεσίας. Η εργατική Realpolitik, η πολιτική της ισχύος και του εθνικού συμφέροντος έπρεπε να συνεχιστεί. Στην απάντησή του στον πρωθυπουργό έγραφε ότι:

Η πρότασή σας θα φανέρωνε την αδυναμία μας. Η οικονομική και στρατιωτική θέση μας είναι τώρα κακή. Όμως, όταν θα έχουμε ισχυροποιήσει την οικονομία μας, όταν η οικονομική αναγέννηση της Ευρώπης θα έχει προχωρήσει, όταν τελικά θα έχει γίνει ξεκάθαρο στους Ρώσους ότι δεν μπορούν να μπαίνουν σφήνα ανάμεσα στους Αμερικανούς και σε μας, θα είμαστε σε θέση να διαπραγματευτούμε με τον Στάλιν από θέση ισχύος.⁴

Ο Άττλη, μπροστά στην άκαμπτη επιμονή του Μπέβιν, θα αναγκαστεί να ενδώσει και έκτοτε δε θα ξαναενοχλήσει ποτέ τον υπουργό του. Εύλογα ανακύπτει το ερώτημα: πώς ερμηνεύεται αυτή η αιφνίδια υποχώρηση του Βρετανού πρωθυπουργού από τις αρχικές του θέσεις; Την προκάλεσε ένας συνδυασμός παραγόντων: η επιδείνωση των βρετανοσοβιετικών σχέσεων μετά τη διακήρυξη του Δόγματος Τρούμαν· η επικέντρωση της προσοχής του Μπέβιν στον ευρωπαϊκό χώρο ύστερα

¹ FO 800/475, 1 Δεκεμβρίου 1946.

² FO 800/468, 5 Δεκεμβρίου 1946.

³ FO 800/476, 5 Ιανουαρίου 1947. Bullock, *Ernest Bevin*, σ. 349-50.

⁴ FO 800/476, 9 Ιανουαρίου 1947.

από τη γνωστή ομιλία του Μάρσαλ στις 5 Ιουλίου 1947 για το σχέδιο που φέρει το όνομά του· η επιχειρηματολογία του Μπέβιν για την ανάγκη της Βρετανίας να αποκτήσει τη δική της ατομική βόμβα· η υποστήριξη που πάντα παρείχε ο Μπέβιν στον Άττλη στα εσωτερικά θέματα. Αναφορικά με το τελευταίο ο Άττλη γνώριζε πολύ καλά ότι χωρίς αυτή την υποστήριξη, η οποία στην ουσία προερχόταν από τις ισχυρές εργατικές ενώσεις τις οποίες λίγο πολύ ο Μπέβιν είχε υπό τον έλεγχό του και καθοδηγούσε, καμιά μεταρρυθμιστική αλλαγή δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στη βρετανική κοινωνία. Επιπλέον η ηγεσία του στο Εργατικό Κόμμα είχε συχνά αμφισβητηθεί στο παρελθόν από τον Εργατικό υπουργό Εσωτερικών στην κυβέρνηση συνασπισμού του Τσώρτσιλ, Χέρμπερτ Μόρισον. Το 1947, όταν ξέσπασε η κρίση της μετατρεψιμότητας της στερλίνας,¹ ο Άττλη παρέμεινε στην εξουσία χάρη στον Μπέβιν που για λόγους προσωπικούς και ιδεολογικούς αντιπαθούσε τον Μόρισον.²

Αντιδράσεις στο εργατικό κίνημα

Η «συντηρητική» εξωτερική πολιτική του Μπέβιν προκάλεσε πολλές αντιδράσεις στο εσωτερικό του κόμματος και ευρύτερα στο εργατικό κίνημα. Στα τέλη Οκτωβρίου 1946 ένας μεγάλος αριθμός Εργατικών βουλευτών απέστειλε επιστολή στον Άττλη με θέμα τον επαναπροσδιορισμό της εξωτερικής πολιτικής. Συγκεκριμένα οι βουλευτές ζητούσαν από την κυβέρνηση να συνάψει φιλικές σχέσεις με τις ΗΠΑ και τη Σοβιετική Ένωση, να καταδικάσει την «πολιτική ισχύος» και την «απαρχαιωμένη πολιτική των αυτοκρατορικών συμφερόντων» και να εξουδετερώσει τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις της Ευρώπης, που είχαν συνεργαστεί με το φασισμό. Σχετικά με τα ζητήματα της Ελλάδας και της Ισπανίας εξέφραζαν την

¹ Το 1947 η Βρετανία επιχείρησε τη μετατρεψιμότητα της στερλίνας σύμφωνα με τη συμφωνία του Μπρέττον Γουντς, αλλά μετά τις μεγάλες απώλειες ξένων διαθεσίμων, την ανέστειλε.

² Ο Μπέβιν παραιτήθηκε από το υπουργείο Εξωτερικών για λόγους υγείας το Μάρτιο του 1951 και πέθανε ένα μήνα αργότερα. Τον διαδέχθηκε ο Μόρισον αλλά μόνο για λίγους μήνες, αφού τον Οκτώβριο οι Εργατικοί έχασαν τις εκλογές.

κάπως αόριστη ευχή η Βρετανία να αποτελέσει «ηθικό παράδειγμα για την ενδυνάμωση της δημοκρατικής-σοσιαλιστικής αποφασιστικότητας».¹

Στις 18 Νοεμβρίου ο Εργατικός βουλευτής Ρίτσαρντ Κρόσμαν² ζήτησε από το Κοινοβούλιο να υποστηρίξει πρόταση μομφής κατά της κυβέρνησης, γιατί απέτυχε να αποφύγει την προσκόλλησή της στις Ηνωμένες Πολιτείες και να ακολουθήσει ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική. Στη ψηφοφορία που ακολούθησε μετά το πέρας της συζήτησης περίπου 100 Εργατικοί βουλευτές αρνήθηκαν να εγκρίνουν την πολιτική του Μπέβιν.³ Λίγους μήνες αργότερα, το Μάιο του 1947, τρεις βουλευτές, που ήταν υπέρμαχοι της άποψης ότι η σοσιαλδημοκρατική Βρετανία έπρεπε να χαράξει το δικό της δρόμο ανάμεσα στην καπιταλιστική Αμερική και την κομμουνιστική Ρωσία ως Τρίτη Δύναμη, δημοσίευσαν μια μπροσούρα 47 σελίδων με τον τίτλο «Συνεχίστε Αριστερά». Το κεφάλαιο για την εξωτερική πολιτική αναφερόταν κυρίως στις σχέσεις των υπερδυνάμεων και στην Ελλάδα. Οι Εργατικοί βουλευτές καταδίκασαν το διαχωρισμό του κόσμου σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα και στηλίτευαν τη βρετανική κυβέρνηση για τη συρρίκνωση της δημοκρατίας στην Ευρώπη. Η πολιτική του Μπέβιν, διατείνονταν, είχε δημιουργήσει στην Ελλάδα μια επικίνδυνη πόλωση ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά. Η παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων δεν βοηθούσε στην επίλυση του ελληνικού προβλήματος, αντίθετα το περιέπλεκε.⁴

Πρωτοπόρο στο κύμα των αντιδράσεων κατά της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης των Εργατικών ήταν το συνδικαλιστικό κίνημα, στο οποίο την εποχή που εξετάζουμε κυριαρχούσαν οι κομμουνιστές και οι αριστεροί Εργατικοί. Οι

¹ *Manchester Guardian*, 16 Νοεμβρίου 1946.

² Ο Κρόσμαν ανήκε στην αριστερά του Εργατικού Κόμματος. Διετέλεσε υπουργός επί Ουίλσον τη δεκαετία του 1960. Ανάμεσα στα άλλα συνέγραψε βιβλίο με τίτλο *Plato Today* (1937), στο οποίο περιέγραφε μια φανταστική επίσκεψη του Πλάτωνα στη χιτλερική Γερμανία και τη σταλινική Ρωσία, και επιμελήθηκε συλλογή αντικομμουνιστικών κειμένων με τίτλο *The God that Failed* (1949).

³ *Hansard*, 18 Νοεμβρίου 1946.

⁴ Michael Foot, Richard Crossman and Ian Mikardo, *Keep Left* (London: New Statesman, 1947), σ. 34.

κομμουνιστές ήλεγχαν τη γενική γραμματεία αρκετών εργατικών ενώσεων, όπως των ανθρακωρύχων, των ηλεκτρολόγων και των πυροσβεστών και είχαν σημαντική εκπροσώπηση στο εκτελεστικό τριών μεγάλων εργατικών ενώσεων: των μηχανικών, των ηλεκτρολόγων μηχανικών και των δημοσίων υπαλλήλων. Όμως στο εκτελεστικό της ένωσης των μεταφορέων, της μεγαλύτερης εργατικής ένωσης στον κόσμο, των καταστηματαρχών και των σιδηροδρομικών, υπερίσχυαν οι αριστεροί Εργατικοί.¹

Στα συνέδρια της TUC το 1946 και το 1947 οι προτάσεις μομφής σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, ανάμεσα στα οποία και το ελληνικό, κατέλαβαν δεσπόζουσα θέση. Εντούτοις ο Μπέβιν είχε πολύ καλές σχέσεις με τους γενικούς γραμματείς των Big Six, δηλαδή των έξι ισχυρότερων εργατικών ενώσεων (εργαζόμενοι στον κλάδο μεταφορών, δημόσιοι υπάλληλοι, ανθρακωρύχοι, μηχανικοί, σιδηροδρομικοί και υπάλληλοι καταστημάτων), οι οποίοι πρόθυμα του προσέφεραν τις ψήφους των ενώσεών τους κάθε φορά που τις χρειαζόταν. Μ' αυτό τον τρόπο ο Μπέβιν κατόρθωσε τη δύσκολη γι' αυτόν περίοδο 1945-47 να εξασφαλίσει την έγκριση των πολιτικών του επιλογών.²

Από τα μέσα του 1947 η πεποίθηση των αριστερών Εργατικών ότι η Βρετανία έπρεπε να ακολουθήσει μια ανεξάρτητη, σοσιαλιστική εξωτερική πολιτική άρχισε να κλονίζεται. Σ' αυτό συνετέλεσαν όχι μόνο οι διεθνείς εξελίξεις (όπως η ανακοίνωση του Σχεδίου Μάρσαλ για την οικονομική ενίσχυση της Ευρώπης, ο σοβιετικός

¹ Εκτενής αναφορά στο χαρακτήρα και την πολιτική σύσταση των μεγάλων βρετανικών εργατικών ενώσεων γίνεται στην εφημερίδα *The Times*, 9 και 10 Φεβρουαρίου 1948. Βλ. Henry Pelling, *The British Communist Party. A Historical Profile* (London: Macmillan, 1958), σ. 135-7.

² Η δύναμη των εργατικών ενώσεων βρισκόταν (και εξακολουθούσε να βρίσκεται ως τη δεκαετία του 1980) στην πλειοψηφία που οι αντιπρόσωποί τους κατείχαν στο Εκτελεστικό του Εργατικού Κόμματος και στη "block vote": δηλαδή η ψήφος των αντιπροσώπων της κάθε ένωσης στα συνέδρια είχε αξία ίση με τον αριθμό των εγγεγραμμένων στο κόμμα μελών της. Έτσι η μία ψήφος της ένωσης των μεταφορέων αντιστοιχούσε σε περίπου 2 εκατομμύρια ψήφους· των δημοσίων υπαλλήλων σε 650.000· των ανθρακωρύχων σε 600.000· των μηχανικών, των σιδηροδρομικών και των καταστηματαρχών σε 400.000 για την κάθε ένωση. Αυτό σημαίνει ότι οι απόψεις του εκτελεστικού οργάνου της κάθε ένωσης από τις Big Six είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού η αντικατάσταση ενός και μόνου μέλους του μπορούσε να «μετατοπίσει προς την άλλη κατεύθυνση» 400.000 με 2 εκατομμύρια ψήφους.

αποκλεισμός του Βερολίνου από τον Ιανουάριο του 1948 και η πραξικοπηματική ανάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές στην Τσεχοσλοβακία τον επόμενο Φεβρουάριο), αλλά και η αντικομμουνιστική εκστρατεία, που η κυβέρνηση των Εργατικών ξεκίνησε το Δεκέμβριο του 1947.

Με πρωτοβουλία του κοινοβουλευτικού γραμματέα του Μπέβιν Κρίστοφερ Μείχιου ιδρύθηκε μια μυστική προπαγανδιστική υπηρεσία, το Τμήμα Ερευνητικής Πληροφόρησης (ΤΕΠ), με σκοπό την έναρξη μιας «διαρκούς, έντονης εκστρατείας προπαγάνδας κατά της νεοσύστατης Κομινφόρμ και της διεθνούς κομμουνιστικής πίεσης». Το ΤΕΠ διοχέτευε στα ανώτερα κυβερνητικά κλιμάκια και στην ΤUC αντικομμουνιστικό προπαγανδιστικό υλικό που χρησιμοποιούνταν και στο εξωτερικό.¹ Συνδεόταν με το συνδικαλιστικό κίνημα διαμέσου της «Επιτροπής για την Ελευθερία Πρώτα», η οποία είχε ιδρυθεί από μέλη της συνδικαλιστικής ηγεσίας, για να περιορίσουν την κομμουνιστική επιρροή στις βρετανικές εργατικές ενώσεις. Η επιτροπή εξέδιδε ένα αντικομμουνιστικό περιοδικό με τον τίτλο *Ελευθερία Πρώτα* για ντόπιους και ξένους συνδικαλιστές, το οποίο χρηματοδοτούσε το ίδιο το Φόρεϊν Όφφισ.²

Τη διετία 1948-9 η κυβέρνηση Άττλη προέβη σε εκκαθαρίσεις κομμουνιστών από τις δημόσιες υπηρεσίες και στη διαγραφή Εργατικών βουλευτών. Στο συνδικαλισμό πολλοί κομμουνιστές αλλά και αριστεροί Εργατικοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους. Μέσα σ' αυτό το δυσμενές για τη βρετανική Αριστερά κλίμα οι ριζοσπάστες Εργατικοί ευθυγραμμίστηκαν με την επίσημη πολιτική. Το Μάρτιο του 1948 ο Κρόσμαν δήλωσε στο έκπληκτο Κοινοβούλιο ότι

¹ Το ΤΕΠ διατηρήθηκε σ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Ορισμένα στελέχη του συνεργάζονταν με αντικομμουνιστικές οργανώσεις άλλων χωρών στην Ευρώπη και στην Αμερική. Μάλιστα στις αρχές της δεκαετίας του 1970 βοήθησαν την CIA στην επεξεργασία σχεδίων για την υπονόμευση του καθεστώτος Αλιέντε στη Χιλή και για την επαναφορά της χώρας στην αποικιοκρατικού τύπου εκμετάλλευση από την ηγέτιδα του «ελεύθερου κόσμου».

² *Daily Worker*, 27 Απριλίου 1948· Richard Fletcher, "How the Foreign Office Waged Secret Propaganda War in Britain", *Observer*, 29 Ιανουαρίου 1978· Weiler, *British Labour*, σ. 189-229.

εγκαταλείπει την πολεμική του κατά της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης και συντάσσεται μ' αυτούς που θεωρούν αναγκαία την αμερικανοβρετανική συνεργασία «για να σωθούν η ευρωπαϊκή δημοκρατία και οι αξίες του δυτικού πολιτισμού».¹ Λίγες εβδομάδες αργότερα ο Μπεν Λέβυ, Εργατικός βουλευτής και μέλος της ομάδας «Συνεχίστε Αριστερά» τόνισε:

Σήμερα το ενδιαφέρον μας πρέπει να είναι να σώσουμε τον κόσμο από τον πόλεμο και τη χώρα από την καταστροφή. Δεν υπάρχει πια τρίτη επιλογή. Πρέπει να πάρουμε το ρωσικό δρόμο ή τον αμερικανικό δρόμο. Αλλά αν υπάρχουν μόνο δυο επιλογές, τι πρέπει να κάνουμε; Για καλό ή για κακό η επιλογή έχει ήδη γίνει. Είμαστε δεσμευμένοι στη δυτική συμμαχία.²

Ακόμη και ο Μάικλ Φουτ, ένας από τους σφοδρότερους επικριτές της πολιτικής του Μπέβιν και τη δεκαετία του 1980 ηγέτης του κόμματος, είχε ήδη τόσο πολύ ταυτιστεί με τις απόψεις του υπουργού Εξωτερικών, ώστε να προκαλέσει την αντίδραση στις στήλες του περιοδικού *Tribune* του 92χρονου Μπέρναρντ Σω και την παραίτηση από το περιοδικό του στενού συνεργάτη του, Ίαν Μικάρντο. Ο Φουτ είχε πια εγκαταλείψει την ιδέα μιας ανεξάρτητης, σοσιαλιστικής εξωτερικής πολιτικής. Τώρα δεν έβλεπε καμιά εναλλακτική λύση στη δυτικο-ευρωπαϊκή Ένωση και την αμερικανική συμμαχία. Η πολιτική της ουδετερότητας ήταν «φαντασία».³

Ο Ψυχρός Πόλεμος ως γεωπολιτικός και ιδεολογικός ανταγωνισμός

Ο ιδεολογικός ανταγωνισμός ήταν βασικό συστατικό του Ψυχρού Πολέμου, αλλά δεν τον προκάλεσε. Η γεωπολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ θα υπήρχε ακόμα και χωρίς τις ιδεολογικές τους διαφορές, αν και πιθανότατα σε μικρότερη ένταση και έκταση. Όμως η σημαία της ιδεολογίας κρατήθηκε ψηλά και στους δύο συνασπισμούς ως μέσο για την επίτευξη των στρατηγικών τους

¹ *Hansard*, 18 Μαρτίου 1948.

² *Hansard*, 4 Μαΐου 1948.

³ *Tribune*, 18 Μαρτίου 1949.

συμφερόντων και τον επηρεασμό της κοινής γνώμης. Από τη μια το φιλελεύθερο πολυκομματικό σύστημα, οι ελεύθεροι θεσμοί, τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Από την άλλη οι αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας και τα κοινωνικά δικαιώματα. Δεν είναι τυχαίο ότι και στα δύο στρατόπεδα κυρίαρχη αξία ήταν η δημοκρατία, που όμως πήρε για το καθένα διαφορετικό νοηματικό και πολιτικό περιεχόμενο.

Τη δεκαετία του 1940 ο γεωπολιτικός ανταγωνισμός ανάμεσα στις υπερδυνάμεις είχε επίκεντρο κυρίως την Ευρώπη (το ανατολικό της τμήμα, τα Βαλκάνια, τη Γερμανία), αλλά στη συνέχεια απλώθηκε σε διάφορες γωνιές του πλανήτη από την Κορέα ως την Κούβα. Αν και οι ευθύνες για την έναρξή του βαραίνουν και τις δύο πλευρές, πρέπει να σημειώσουμε ότι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κυρίαρχες δυνάμεις σε κάθε ήπειρο ήταν οι ΗΠΑ και η Βρετανία, όχι η εξασθενημένη από τον πόλεμο Σοβιετική Ένωση. Μάλιστα η διπλωματική ελίτ στη Βρετανία ανέμενε ότι η χώρα θα συνέχισε να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στις παγκόσμιες υποθέσεις και γι' αυτό αντιμετώπιζε τη Μόσχα ως τη μεγαλύτερη απειλή για τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας.

Η γεωπολιτική αντιπαράθεση νομιμοποιήθηκε μέσω της ιδεολογικοποίησης της πολιτικής. Στην ανατολική Ευρώπη χιλιάδες πολίτες με φιλελεύθερες και σοσιαλιστικές πεποιθήσεις υπέστησαν τη σταλινική τυραννία με τερατώδεις δίκες-παρωδία, δολοφονίες και εκτοπίσεις σε στρατόπεδα εργασίας. Στα σοβιετικά ΜΜΕ ο δυτικός άνθρωπος παρουσιαζόταν ως εκμεταλλευτής, διεφθαρμένος και πολεμοχαρής, ενώ ο ίδιος ο Στάλιν συχνά αναφερόταν στην ανωτερότητα του σοβιετικού συστήματος και την αναμενόμενη κατάρρευση του καπιταλισμού. Η Μόσχα ήταν η «Μέκκα» μιας ιδεολογίας, που λόγω του παγκόσμιου και μεσσιανικού

χαρακτήρα της έπρεπε να εξαχθεί και να επικρατήσει – κατά το πρότυπο των μονοθεϊστικών θρησκειών την περίοδο της αρχικής τους εμφάνισης.

Στη δυτική Ευρώπη και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ ο αντικομμουνισμός έλαβε υπερβολικές, σχεδόν φαντασιακές, διαστάσεις. Αν και προϋπήρξε του Ψυχρού Πολέμου, γιγαντώθηκε μετά το 1945 κυρίως εξαιτίας των φοβερών ωμοτήτων της Σοβιετικής Ένωσης στην ανατολική Ευρώπη, τις οποίες εκμεταλλεύτηκε κατάλληλα η αντισοβιετική προπαγάνδα. Το κομμουνιστικό πραξικόπημα στην Τσεχοσλοβακία το 1948 και το σχίσμα με τη Γιουγκοσλαβία είχαν ιδιαίτερη απήχηση στη δυτική κοινή γνώμη, όχι γιατί θεωρήθηκαν απειλή για την ασφάλεια της Δύσης, αλλά γιατί αφορούσαν κατάφωρη παραβίαση θεμελιωδών οικουμενικών αρχών και αξιών. Είναι εντυπωσιακό πόσο γρήγορα άλλαξε η αντίληψη των δυτικών κοινωνιών για τη Σοβιετική Ένωση. Ενώ στο τέλος του πολέμου η κομμουνιστική υπερδύναμη εθεωρείτο η κύρια αντιναζιστική και απελευθερωτική δύναμη, τρία χρόνια αργότερα αντιπροσώπευε τον τρόμο, την καταπίεση, τη διαφθορά, την αθεΐα, την επιθετικότητα. Στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες οι υπηρεσίες κατασκοπίας επεκτάθηκαν ραγδαία και ο έλεγχος των φρονημάτων πριν από την πρόσληψη στο δημόσιο έγινε κανόνας. Στις ΗΠΑ ο πόλεμος στην Κορέα και ο μακαρθισμός στο εσωτερικό κατέστησαν τη σοβιετική απειλή εθνική και προσωπική υπόθεση ενσπείροντας σ' όλη την κοινωνία το φόβο, την καχυποψία και την ανασφάλεια. Η ρητορική του Ψυχρού Πολέμου είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία στη χώρα αυτή μιας συλλογικής αντικομμουνιστικής ψύχωσης.

Εν κατακλείδι, ο Ψυχρός Πόλεμος ξεκίνησε ως γεωπολιτικός ανταγωνισμός, αλλά γρήγορα χρωματίστηκε από δύο διαμετρικά αντίθετες πολιτικο-κοινωνικές κοσμοθεωρίες, οι οποίες ενίσχυσαν την ακαμψία και πόλωση του διπολικού

συστήματος. Η συμβολή της Βρετανίας στη διαμόρφωση αυτού του συστήματος υπήρξε καθοριστική.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η σοβιετική πολιτική και ο αντικομμουνισμός

Η υψηλή στρατηγική της Σοβιετικής Ένωσης πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: αντιθέσεις και συγκλίσεις στρατηγικών στόχων ασφαλείας και ηγεμονικής επιβολής με ιδεολογικά προτάγματα

Εισαγωγή

Η Σοβιετική Ένωση, με την άνοδο των μπολσεβίκων στην εξουσία το 1917 έως και την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος το 1991, αποτελούσε μια ισχυρή κρατική δύναμη στη διεθνή πολιτική σκακιέρα, όπου η στρατηγική της δράση επηρέαζε την παγκόσμια κατανομή ισχύος, αλλά και τις διεθνείς εξελίξεις. Επιπρόσθετα, το σοβιετικό κράτος, λόγω της ιδιαιτερότητας του ιδεολογικού του χαρακτήρα, που είχε βάση τη μαρξιστική προσέγγιση,¹ επηρέαζε σε απόλυτο βαθμό την τύχη της κομμουνιστικής ιδεολογίας παγκοσμίως. Στη βάση αυτών των δύο συνθηκών το ιστορικό γεγονός της ύπαρξης του σοβιετικού κράτους δημιούργησε ένα έντονο ενδιαφέρον έρευνας αναφορικά με το αν η ιδεολογία² επηρέαζε ή όχι τη στρατηγική

* Λέκτορας, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

¹ Για το μαρξισμό βλ. Karl Marx and Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (London: Penguin Books, 2002) και για τη σχέση μαρξισμού και διεθνών σχέσεων βλ. αναλυτικά Vendulka Kubalkova and Albert A. Cruickshank, *Marxism-Leninism and Theory of International Relations* (London and Boston: Routledge and Kegan Paul, 1980) και περιληπτικά John Hobson, *The State and International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), σ. 109-144 και Stephen Hobden και Richard Wyn Jones, «Οι Μαρξιστικές θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων», στο John Baylis και Steve Smith (επιμ.), *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής: Μια εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007), σ. 303-357.

² Ως ιδεολογία ορίζεται «...ένα σύνολο δογματικών αρχών που διαμορφώνεται από μια γλώσσα, η οποία με τρόπο καθολικό καθορίζει πως ένα άτομο παρατηρεί και κατανοεί τον κόσμο και δρα ανάλογα μέσα σε αυτόν. Οι ευρέως αποδεκτές επιταγές των αρχών καθορίζουν τον πυρήνα της κρατικής ιδεολογίας, που χρησιμεύει ως απόλυτος οδηγός για τις ενέργειες του κράτους». Ορισμός που παρατίθεται στο Mark Kramer, “Ideology and the Cold War”, *Review of International Studies*, Vol. 25, No. 4 (1999), σημ. 7, σ. 540.

σκέψη των Σοβιετικών ηγετών ή αν αυτή καθοριζόταν μόνο από τις ανάγκες ασφαλείας και επιβίωσης του κράτους. Επιπλέον, κέντρισε σε μεγάλο βαθμό το επιστημονικό ενδιαφέρον της διεθνολογικής έρευνας αναφορικά με τα πραγματικά αίτια της στρατηγικής συμπεριφοράς μιας μεγάλης δύναμης, όπως ήταν η ΕΣΣΔ, καθώς δεν υπάρχουν οριστικές απαντήσεις στο ερώτημα αναφορικά με το ρόλο της ιδεολογίας στη σύγκρουση μεταξύ Δύσης και Ανατολής και κατ' επέκταση στην επιρροή της ιδεολογίας στη σοβιετική στρατηγική.¹

Υπό το φως των πιο πάνω, στο παρόν άρθρο επιδιώκεται η ανάδειξη και η ερμηνεία κρίσιμων στρατηγικών επιλογών της Σοβιετικής Ένωσης κατά τις χρονικές περιόδους πριν και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με οδηγό τα ιστορικά γεγονότα και άξονες τη θεωρία των διεθνών σχέσεων και τη στρατηγική ανάλυση. Η προσπάθεια αυτή στόχο έχει να ελέγξει το βαθμό ταύτισης ή απόκλισης των ιδεολογικών προταγμάτων για την παγκόσμια διάδοση του κομμουνισμού της σοβιετικής ηγεσίας με τις ηγεμονικές αξιώσεις της Σοβιετικής Ένωσης και τις ανάγκες ασφάλειας και επιβίωσης του κράτους. Βέβαια, η εργασία δεν φιλοδοξεί να δώσει οριστικές απαντήσεις ούτε και να καλύψει το εύρος της ακαδημαϊκής συζήτησης για το συγκεκριμένο θέμα, αλλά να εστιάσει σε συγκεκριμένες στρατηγικές επιλογές του σοβιετικού κράτους που η ανάλυση και ερμηνεία τους μπορούν να βοηθήσουν στην προσπάθεια να φωτιστούν τα πραγματικά αίτια των στρατηγικών αυτών επιλογών. Η αναζήτηση των αιτιών της σοβιετικής υψηλής

¹ Kramer, "Ideology and the Cold War", σ. 539 και Martin McCauley, *Origins of the Cold War, 1941-1949*, 3^η Εκδ. (London & New York: Pearson, 2008), σ. 5-6. Με αναφορά στη σχέση ιδεολογίας και σοβιετικού κράτους σημειώνουμε ότι τη χρονική περίοδο από το τέλος του 19^{ου} αιώνα έως την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναπτύχθηκαν τρία μεγάλα και ισχυρά ρεύματα διεθνιστικής σκέψης με έντονο ιδεολογικό χαρακτήρα. Το ένα από αυτά είναι η μαρξιστική θεώρηση της υπέρβασης του έθνους-κράτους στη βάση της αταξικής κοινωνίας, προσέγγιση με μεγάλη απήχηση κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου λόγω επιτυχίας του πολυεθνικού κράτους της ΕΣΣΔ. Βλ. Παναγιώτης Ήφαιστος, *Θεωρία διεθνούς και ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, 8^η Έκδ. (Αθήνα: Ποιότητα, 2009), σ. 311.

στρατηγικής¹ αυτές τις περιόδους αναδεικνύει το πρόβλημα αναφορικά με το ποιο ήταν πρωτευούσης σημασίας ζήτημα για τη σοβιετική εξωτερική πολιτική. Η εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος με όρους στρατηγικής ασφάλειας και επιβίωσης του κράτους ή η ιδεολογική θέση για παγκόσμια εξάπλωση του κομμουνισμού.² Αν και η ανάλυση που ακολουθεί τείνει προς μια αιτιολόγηση με βάση τα δεδομένα που παρουσιάζονται αναφορικά με το τι καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τις στρατηγικές επιλογές της Σοβιετικής Ένωσης, το ζήτημα παραμένει ανοικτό, όπως συμπεραίνεται και στο παρόν άρθρο.

Επιπρόσθετα και πέραν του πιο πάνω επιστημολογικού χαρακτήρα στόχου, επιδιώκεται η μεθοδολογική διεργασία του προσδιορισμού των μεταβλητών ελέγχου αναφορικά με τον έλεγχο υποθέσεων εργασίας που αφορούν την υψηλή στρατηγική μιας ηγεμονικής δύναμης, όπως υπήρξε η Σοβιετική Ένωση.³ Δηλαδή του προσδιορισμού των μεταβλητών εκείνων που είναι αναγκαίες για έλεγχο, έτσι ώστε να αναδεικνύουμε τα αίτια στρατηγικής δράσης μιας μεγάλης δύναμης που παλινδρομεί μεταξύ στρατηγικών αναγκών ασφάλειας και ιδεολογικών διακηρύξεων. Η επιδίωξη αυτή βρίσκεται στη διελκυστίνδα της σύζευξης των γνωστικών αντικειμένων των διεθνών σχέσεων και της ιστορίας. Δεδομένου ότι έχουμε μια ειδική ιστορική περίπτωση, τη στρατηγική δράση της Σοβιετικής Ένωσης τις χρονικές περιόδους πριν και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κρίνεται το αν μπορεί τα

¹ Για την έννοια της «υψηλής στρατηγικής» και ιδιαίτερα για αυτήν που αφορούσε στη Σοβιετική Ένωση βλ. Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Soviet Union* (New York: St. Martin's Press, 1983).

² Ο Μύλλερ υποστηρίζει ότι η Μαρξιστική-Λενινιστική ιδεολογία επηρέαζε τη σοβιετική εξωτερική πολιτική και ότι «ο Ψυχρός Πόλεμος ... και η διπολική δομή της μεταπολεμικής διεθνούς πολιτικής προέκυψε από τον ανταγωνισμό των ιδεών, από την ιδεολογική σύγκρουση», ενώ αντίθετα ο Γουόλτζ υποστηρίζει ότι «κρίνοντας βάσει του μεγέθους του διακυβεύματος και της σκληρότητας του αγώνα [στον Ψυχρό Πόλεμο] στην πολιτική της Αμερικής και της Ρωσίας η ιδεολογία υποτάχθηκε στο συμφέρον ... έτσι η Σοβιετική Ένωση την ώρα της κρίσης έγινε ρωσικό κράτος». Βλ. αντίστοιχα John Mueller, "The Impact of Ideas on Grand Strategy", στο Richard Rosecrance and Arthur A. Stein (επιμ.), *The Domestic Bases of Grand Strategy* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1993), σ. 49 και Kenneth N. Waltz, *Θεωρία διεθνούς πολιτικής* (Αθήνα: Ποιότητα, 2011), σ. 360-361.

³ Για τις έννοιες των μεταβλητών ελέγχου και των υποθέσεων εργασίας βλ. Stephen Van Evera, *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της πολιτικής επιστήμης* (Αθήνα: Ποιότητα, 2000), σ. 23-28.

στοιχεία ελέγχου να γενικευθούν και να δώσουν μια γενική διεθνολογική θεωρητική εικόνα αναφορικά με το ποια αίτια καθορίζουν πρωταρχικώς τη στρατηγική συμπεριφορά μιας ηγεμονικής δύναμης.

Θεωρητική κατοχύρωση: στρατηγικός ρεαλισμός

Για την ερμηνεία της περιπτωσιολογικής μελέτης, όπως παρουσιάστηκε πιο πάνω, απαιτείται η ύπαρξη ενός θεωρητικού πεδίου που να θέτει τα πλαίσια της ανάλυσης. Θεωρητικός λοιπόν άξονας της ανάλυσης τίθεται ο στρατηγικός ρεαλισμός που εστιάζει κυρίως στη λήψη αποφάσεων για θέματα εξωτερικής πολιτικής αναζητώντας αναλυτικά εργαλεία από τη στρατηγική σκέψη, καθώς, όταν οι ηγέτες των κρατών και κυρίως των μεγάλων δυνάμεων έρχονται αντιμέτωποι με κρίσιμα διπλωματικά και στρατιωτικά ζητήματα, είναι υποχρεωμένοι να σκέπτονται στρατηγικά, για να είναι αποτελεσματικοί.¹ Η μελέτη του τρόπου με τον οποίο λαμβάνονται αποφάσεις από τις ηγεσίες των κρατών ουσιαστικά ενδιαφέρεται για τη στρατηγική και διπλωματική πρακτική των κρατών να εξασφαλίσουν οφέλη και για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους (όπως αυτά αναλόγως ορίζονται) σε ένα άναρχο διεθνές σύστημα όπου βασικό νόμισμα συναλλαγών είναι η ισχύς. Προσδιορίζοντας την έννοια της διπλωματίας για την εκπλήρωση των στόχων του κράτους, ο Σέλλινγκ αναφέρει ότι αυτή σημαίνει διαπραγμάτευση, που επιδιώκει αποτελέσματα, ακόμα και αν δεν είναι τα ιδανικά για κανένα από τα δύο μέρη, που μπορεί να είναι ευγενής ή επιθετική, που περιλαμβάνει απειλές, αλλά και προσφορές, που σέβεται το status quo ή που απορρίπτει πλήρως τα δεδομένα εικάζοντας έλλειψη εμπιστοσύνης και που με επαρκή στρατιωτική ισχύ μπορεί μια χώρα να μην την έχει καθόλου ανάγκη.²

Σύμφωνα με τον πιο πάνω προσδιορισμό, η διπλωματία ως μέρος της στρατηγικής

¹ Robert Jackson και Georg Sorensen, *Θεωρία και μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων: Η σύγχρονη συζήτηση* (Αθήνα: Gutenberg, 2006), σ. 128.

² Thomas Schelling, *The Strategy of Conflict* (Boston: Harvard University Press, 1980), σ. 168.

συμπεριφοράς των κρατών στοχεύει στην εκπλήρωση του στόχου που θέτουν τα κράτη και ονομάζουν εθνικό συμφέρον. Το ζήτημα που προκύπτει στην παρούσα ανάλυση της περιπτωσιολογικής μας μελέτης είναι το τι ορίζεται ως εθνικό συμφέρον στη σοβιετική στρατηγική συμπεριφορά τις χρονικές περιόδους πριν και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και σε τι αποσκοπούσε η σοβιετική διπλωματία. Στην παγκόσμια προώθηση της ιδεολογίας του μαρξισμού ή στην εξασφάλιση της επιβίωσης, της ασφάλειας και αργότερα της ηγεμονίας του σοβιετικού κράτους.

Μια σημαντική έννοια της συγκεκριμένης θεωρίας είναι αυτή της απειλής, καθώς με την απειλή μπορεί να ερμηνευθεί ο τρόπος με τον οποίο οι ηγέτες αντιμετωπίζουν ορθολογικά τον κίνδυνο ενός πολέμου, κάνοντάς τους έτσι να σκέφτονται για την πιο συνετή χρήση ισχύος, ώστε ο στρατιωτικός αντίπαλος να κάνει αυτό που επιθυμούν και πολύ περισσότερο να μην κάνει αυτό που φοβούνται.¹ Η έννοια του ορθολογισμού² σημαίνει ότι κάθε κράτος, με ένα συνειδητό υπολογισμό, κάνει υπολογισμούς κόστους και οφέλους πριν από οποιαδήποτε στρατηγική του ενέργεια όπου η ορθολογική επιλογή συνίσταται από την επιλογή της εναλλακτικής ενέργειας, της οποίας οι επιπτώσεις κατατάσσονται στην υψηλότερη θέση από τη λειτουργία του αντιτίμου (κόστους) του αποφασίζοντος.³ Το ίδιο ερώτημα με αυτό της πιο πάνω παραγράφου τίθεται και στις περιπτώσεις των απειλών που δεχόταν το σοβιετικό κράτος, καθώς και της ορθολογικής του δράσης. Τι όριζε ως απειλή η Σοβιετική Ένωση και τι καθόριζε την ορθολογικότητά της αναφορικά με τις στρατηγικές αποφάσεις που λάμβανε το σοβιετικό κράτος, την παγκόσμια προώθηση της ιδεολογίας του μαρξισμού ή την εξασφάλιση της επιβίωσης, της ασφάλειας και αργότερα της ηγεμονίας του σοβιετικού κράτους;

¹ Jackson και Sorensen, *Θεωρία και μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων*, σ. 128-129.

² Για τον ορθολογισμό και την ορθολογική επιλογή βλ. περισσότερα στα Graham Allison και Philip Zelikow, *Η κρίση της Κούβας: Η ουσία της απόφασης* (Αθήνα: Παπαζήση, 2006).

³ Allison και Zelikow, *Η κρίση της Κούβας*, σ. 65.

Αναλόγως και με τα πιο πάνω, τίθεται το ερώτημα αν η εξωτερική πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης μπορούσε να έχει κοινό εφαλτήριο αναφορικά με την επιδίωξη ιδεολογικών ή στρατηγικών στόχων, δηλαδή στρατηγικές επιλογές που να εξυπηρετούσαν ταυτόχρονα και ιδεολογικούς σκοπούς και σκοπούς εθνικού συμφέροντος.

Το θεωρητικό πλαίσιο θέτει τους άξονες για την εμπειρική ανάλυση, που επιδιώκει να καταδείξει τα κίνητρα της συμπεριφοράς της ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης λίγο πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και να αναδείξει τα πραγματικά αίτια του τρόπου δράσης της. Παρά την πίστη όμως ότι μπορούμε να γνωρίζουμε το τι έκανε τους διαμορφωτές της πολιτικής να συμπεριφερθούν με τον τρόπο που συμπεριφέρθηκαν, εντούτοις πρέπει να έχουμε επίγνωση του γεγονότος ότι τα κίνητρα που τους οδήγησαν στις πράξεις αυτές σπάνια είναι σαφή και ξεκάθαρα,¹ διαπίστωση η οποία επιδρά καταλυτικά στα συμπεράσματα αναφορικά με το τι επηρέαζε τη σοβιετική διπλωματία και τον ιδεολογικό ή στρατηγικό χαρακτήρα των αποφάσεών της.

Η σοβιετική στρατηγική κατά την περίοδο πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Τη δεκαετία πριν από την έναρξη του Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν τόσο ισχυρή, ώστε να μπορεί αναπτύξει επιθετικές πρωτοβουλίες, με αποτέλεσμα περισσότερο να περιορίζεται στην προσπάθεια να αναχαιτίσει απειλές εις βάρος της, από τη Γερμανία στην Ευρώπη και από την Ιαπωνία στη Βορειοανατολική Ασία. Η ισχύς του κράτους ήταν εξασθενημένη τόσο από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όσο και από τον εμφύλιο πόλεμο που τον ακολούθησε.² Επιπρόσθετα, η κατανομή ισχύος στο διεθνές σύστημα δεν της επέτρεπε να προβάλει αναθεωρητικές τάσεις,

¹ Kramer, "Ideology and the Cold War", σ. 540.

² Michael Jabara Carley, "Years of War in the East, 1939-45: A Review Article", *Europe-Asia Studies*, Vol. 59, No. 2 (2007), σ. 333.

καθώς η Μεγάλη Βρετανία, ως αυτοκρατορική δύναμη, η Γερμανία στην Ευρώπη, η Ιαπωνία στην Ασία και οι ΗΠΑ, ως ανερχόμενη δύναμη στην Αμερική, είχαν πρωτεύοντα ρόλο στη διεθνή πολιτική. Ως εκ τούτου, βασική ανάγκη εθνικού συμφέροντος για το σοβιετικό κράτος ήταν η ασφάλειά του και λιγότερο η επέκτασή του, που θα του επέτρεπε να προωθήσει την κομμουνιστική ιδεολογία. Στο πνεύμα λοιπόν της ανάγκης για επίτευξη της ασφάλειάς της η Σοβιετική Ένωση αποκατέστησε τις διπλωματικές της σχέσεις με τις ΗΠΑ το 1933 και προχώρησε στη σύναψη συμφωνιών για θέματα ασφαλείας με τη Γαλλία, τη Μεγάλη Βρετανία και την Τσεχοσλοβακία το 1935, έστω και προσωρινών.¹ Οι στρατηγικές αυτές επιλογές έδειχναν μια αμυντική διάθεση αναφορικά με τους σοβιετικούς σχεδιασμούς τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Με τις στρατηγικές ανάγκες επιβίωσης του κράτους να είναι σε πρώτη μοίρα, αλλά και την ανάγκη εσωτερικής ενδυνάμωσης, για να αντιμετωπιστεί ο επερχόμενος γερμανικός κίνδυνος, η φιλολογία για την ιδεολογική επίθεση της Σοβιετικής Ένωσης και την παγκόσμια διάδοση του κομμουνισμού έμπαινε σε δεύτερη μοίρα. Η επιβίωση του σοβιετικού κράτους, ακόμη και με συμβιβασμούς με τις μεγάλες καπιταλιστικές δυνάμεις αν χρειαζόταν, είχε προτεραιότητα έναντι των προσωρινών κερδών της παγκόσμιας επανάστασης, γεγονός που οδήγησε τη Σοβιετική Ένωση σε σύναψη συνθηκών ειρήνης ή μη επίθεσης με τους άμεσους γείτονές της. Σε αντίθεση με την πιο πάνω θέση βρισκόταν η πίστη των επαναστατών για την αλλαγή της παγκόσμιας πολιτικής και την επιβολή της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Όταν οι μπολσεβίκοι ανέβηκαν στην εξουσία το 1917, πίστευαν ότι η διεθνής πολιτική θα υφίστατο μια θεμελιώδη μεταλλαγή και ότι η λογική της ισορροπίας της ισχύος θα εγκαταλειπόταν οριστικά, καθώς οι κομμουνιστικές επαναστάσεις, με κάποια βοήθεια

¹ Carley, “Years of War in the East, 1939-45”, σ. 334.

από τη Σοβιετική Ένωση, θα εξαπλώνονταν σε ολόκληρη την Ευρώπη και στον υπόλοιπο κόσμο δημιουργώντας κράτη παρόμοιας νοοτροπίας που θα ζούσαν ειρηνικά, προτού τελικά μαραθούν εντελώς.¹ Στο ίδιο πνεύμα ο Λένιν δήλωνε ότι σαφώς η σοβιετική επανάσταση ήταν απλά η αρχή μιας παγκόσμιας επανάστασης, ένα ιστορικό αναπόφευκτο, το οποίο ήταν αποφασισμένη να επισπεύσει η Διεθνής Κομμουνιστική Ένωση.² Όπως όμως ο ίδιος ο Λένιν διαπίστωνε, πέραν των ρητορικών του δηλώσεων για τους στόχους της κομμουνιστικής επανάστασης, η ανάγκη της επιβίωσης έβαζε σε δεύτερη μοίρα την ανάγκη για την παγκόσμια κομμουνιστική επανάσταση. Αυτές οι παλινδρομήσεις μεταξύ ρητορικών δηλώσεων για την παγκόσμια κομμουνιστική επανάσταση και ψυχρών υλικών διαπιστώσεων για την ανάγκη φυσικής επιβίωσης του σοβιετικού κράτους ήταν αποτέλεσμα της εξυπηρέτησης και των δυο σκοπών, που αφενός δεν ταυτίζονταν μεταξύ τους και αφετέρου ο δεύτερος ήταν επιτακτικότερος σε σχέση με τον πρώτο.

Επιπρόσθετα με τα πιο πάνω και σχετικά με τον τρόπο που σκεφτόταν ο Λένιν, είναι άξια αναφοράς και η στάση των μπολσεβίκων αναφορικά με την επέκταση της επανάστασης στην υπόλοιπη Ευρώπη. Έτσι, αν και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος πρόσφερε τις κατάλληλες συνθήκες για τον πολλαπλασιασμό των κομμουνιστικών κομμάτων στη Δυτική Ευρώπη, στα οποία είχαν τη δυνατότητα οι Σοβιετικοί να διεισδύσουν και να τα χρησιμοποιήσουν ως μέσα για την επίτευξη μιας παγκόσμιας επανάστασης,³ η παγκόσμια επανάσταση ουδέποτε έγινε και ο Λένιν γρήγορα εξελίχτηκε σε «...έναν πολιτικό ρεαλιστή που δεν υπολείπόταν κανενός...», όπως αναφέρει ο Τζέικομπσον περιγράφοντας την εξωτερική πολιτική της Σοβιετικής

¹ John J. Mearsheimer, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων* (Αθήνα: Ποιότητα, 2006), σ. 390.

² Susan L. Carruthers, «Διεθνής ιστορία, 1900-1945», στο John Baylis και Steve Smith, *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής: Μια εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007), σ. 118.

³ Carruthers, «Διεθνής ιστορία, 1900-1945», σ. 118-119.

Ένωσης.¹ Στην ίδια λογική, ο Ντέμπο υποστηρίζει ότι ο Λένιν εγκατέλειψε την ιδέα της διάδοσης του κομμουνισμού τόσο γρήγορα, ώστε να δημιουργούνται αμφιβολίες αν την πήρε ποτέ στα σοβαρά,² γεγονός που υποστηρίζει τη θέση ότι άλλη ήταν η ουσιαστική στρατηγική ανάγκη των ηγετών της Σοβιετικής Ένωσης τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Η ανάγκη αυτή αφορούσε πρωτίστως στην ασφάλεια του κράτους και δευτερευόντως στην επέκτασή του ως ισχυρής ηγεμονικής δύναμης που θα βοηθούσε και την ιδεολογική ανάγκη για παγκόσμια διάδοση του κομμουνισμού. Ο τρόπος που σκέφτονταν οι σοβιετικοί ηγέτες, αλλά και οι προγενέστεροί τους για τη Ρωσική Αυτοκρατορία δεν διέφερε από τον τρόπο που σκέφτονταν οι άλλοι πολιτικοί ηγέτες αναφορικά με τα κρίσιμα ζητήματα ασφαλείας του κράτους και των στρατηγικών του αναγκών. Συγκεκριμένα, ο Γουίλιαμ Φούλερ αναφέρει για τους Ρώσους ηγέτες από το 1600 έως το 1914: «Γενικά χρησιμοποιούσαν την ψυχρή γλώσσα της στρατηγικής και της ανάλυσης. Ζύγιζαν το διεθνές αντίκτυπο αυτού που είχαν πρόθεση να πράξουν, εκτιμούσαν τα ισχυρά και τα αδύνατα σημεία των μελλοντικών εχθρών τους και δικαιολογούσαν τις πολιτικές τους με βάση τα ωφέληματα που ανέμεναν ότι θα προέκυπταν για τη ρωσική ισχύ και ασφάλεια. Εντυπωσιάζεται κανείς από τη συνεχή παρουσία αυτού του τρόπου σκέψης».³ Τον ίδιο τρόπο σκέψης των ηγετών της Ρωσικής Αυτοκρατορίας έδειχναν να ενστερνίζονται και οι Σοβιετικοί ηγέτες, παρά την ιδεολογική διαφορά με τους προκατόχους τους, ιδιαίτερα όταν χρονικές συγκυρίες έθεταν σε άμεσο κίνδυνο τη σοβιετική ασφάλεια, όπως τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η ταύτιση της σκέψης των Ρώσων ηγετών, αναφορικά με την επιδίωξη της ασφαλείας του ρωσικού κράτους, σε

¹ Jon Jacobson, *When the Soviet Union Entered World Politics* (Berkeley: University of California Press, 1994), σ. 3.

² Richard K. Debo, *Revolution and Survival: the Foreign Policy of Soviet Russia, 1917-18* (Toronto: University of Toronto Press, 1979), σ. 416.

³ William C. Fuller, Jr., *Strategy and Power in Russia, 1600-1914* (New York: The Free Press, 1992), σ. 132.

διαφορετικές χρονικές περιόδους και κάτω από διαφορετικά ιδεολογικά καθεστώτα φανερώνει την πραγματική αιτία στρατηγικής συμπεριφοράς μιας μεγάλης δύναμης, όταν αυτή απειλείται. Η έννοια της απειλής είναι πρωταρχικής σημασίας ως μεταβλητής για τον προσδιορισμό των στρατηγικών συμπεριφορών μιας ηγεμονικής δύναμης.

Ενώ η επανάσταση των μπολσεβίκων στη Ρωσία συμπλήρωνε περίπου μια δεκαετία, την περίοδο 1928-1934 παρατηρείται μια επανάληψη της επαναστατικής ρητορικής και μια τάση διπλωματικής απομόνωσης της χώρας, με συνέπεια η Σοβιετική Ένωση να μην κάνει τίποτα, για να εμποδίσει την άνοδο του Χίτλερ, ελπίζοντας πως εκείνος θα εξομάλυνε το δρόμο για μια κομμουνιστική επανάσταση στη Γερμανία. Ωστόσο τα διακηρυγμένα σχέδιά του, για να επεκταθεί προς τα ανατολικά, έκαναν σύντομα σαφές στους Σοβιετικούς πως χρειαζόταν μια νέα διπλωματική τακτική. Με τις απειλές να διογκώνονται από τα δυτικά της και από τα ανατολικά της και με την έλλειψη συμμάχων η αλλαγή της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής ήταν αναγκαία. Αρχιτέκτονας αυτής της αλλαγής ήταν ο Λιτβίνοφ, ως κομισάριος Εξωτερικών Υποθέσεων από το 1931-1939, ο οποίος επιδίωκε την ουσιαστική αναζήτηση συμμάχων και υποστηρικτών, με αποτέλεσμα η νέα στρατηγική, που μορφοποιήθηκε στο 7^ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς το 1935 με το δόγμα του Λαϊκού Μετώπου, να κάνει την κομμουνιστική ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης σύμμαχο με οποιαδήποτε άλλα αντιτιθέμενα προς αυτή καθεστώτα και κυβερνήσεις, ακόμη και με την Γερμανία του Χίτλερ.¹ Παράλληλα, κατά την περίοδο 1933-1937 η σοβιετική αμυντική βιομηχανία επεκτάθηκε δύομισι φορές γρηγορότερα από ό,τι όλη η υπόλοιπη βιομηχανία και ο προϋπολογισμός για το

¹ Geoffrey Roberts, "Litvinov's Lost Peace, 1941–1946", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 4, No. 2 (2002), σ. 23 και Waltz, *Θεωρία διεθνούς πολιτικής*, σ. 346.

στρατό και το ναυτικό αυξήθηκε με υψηλούς ρυθμούς.¹ Παρά τις έντονες όμως στρατιωτικές προετοιμασίες, η κατάσταση του ρωσικού στρατού δεν βρισκόταν σε ικανοποιητικό επίπεδο και η ΕΣΣΔ δεν ήταν έτοιμη για πόλεμο, παρόλο που διακήρυσσε ότι ήταν αήττητη. Η μεταστροφή αυτή της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής και η επικέντρωση της σοβιετικής στρατηγικής στην ανάπτυξη της στρατιωτικής ισχύος του κράτους έδειχναν, πρώτον, ότι η σοβιετική ηγεσία λάμβανε σοβαρά υπόψη τις απειλές για την ασφάλειά της και, δεύτερον, την πίστη ότι αυτή εξασφαλιζόταν μόνο με την κατοχή στρατιωτικής ισχύος. Υπό το βάρος μιας απειλής, που επιβουλεύεται την ύπαρξη του κράτους, ο φόβος και η ανάγκη της επιβίωσης αποτελούσαν τις βασικές και πρωταρχικές αιτίες δράσης. Επιπρόσθετα, ισχυρό μέσο, για να αναχαιτιστούν οι όποιες απειλές σε βάρος του κράτους, ήταν η επαρκής κατοχή στρατιωτικής ισχύος, καθώς η τελευταία αποτελεί κρίσιμο παράγοντα στο σχεδιασμό στρατηγικής από ένα κράτος και μάλιστα μια μεγάλη δύναμη.

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1930 οι φόβοι της Σοβιετικής Ένωσης για επέκταση της γερμανικής απειλής επαληθεύτηκαν και αυτό που ενδιέφερε τη ρωσική στρατηγική τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ήταν η αναζήτηση τρόπων για την επιτυχή απόκρουσή της. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Στάλιν, υποχρεωμένος να διαλέξει ανάμεσα σε μια συμφωνία με το Χίτλερ και σε συμμετοχή του σε ένα συνασπισμό εναντίον του Χίτλερ, επέλεξε μια συμφωνία με την ηγεμονική δύναμη² υπογράφοντας έτσι ένα σύμφωνο μη επίθεσης με τη ναζιστική Γερμανία (Ναζιστικό-Σοβιετικό Σύμφωνο) στις 23 Αυγούστου 1939. Αυτό έδειχνε το πόσο μικρό ρόλο έπαιζε εκείνη τη χρονική στιγμή η ιδεολογία για τη σοβιετική εξωτερική πολιτική αναφορικά με την επιλογή συμμάχου, παρόλο που ο Στάλιν δεν εγκατέλειψε εντελώς

¹ Alexander Hill, *The Great Patriotic War of the Soviet Union, 1941-45: A Documentary Reader* (London and New York: Routledge, 2009), σ. 7-9.

² Adam Watson, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας: Μια ιστορική συγκριτική ανάλυση* (Αθήνα: Ποιότητα, 2006), σ. 494.

τη στήριξη της ΕΣΣΔ προς τα κομμουνιστικά κόμματα. Αντί της ιδεολογικής συνέπειας στην εξωτερική πολιτική, το θέμα της σοβιετικής ασφάλειας ήταν πάνω από όλα, καθώς με βάση το Σύμφωνο αυτό παραχωρείτο στην ΕΣΣΔ γη στη Βαλτική ως αντάλλαγμα για τη σοβιετική συναίνεση όσον αφορά στην προέλαση του Χίτλερ στην Πολωνία¹, γεγονότα που περιόριζαν έστω και προσωρινά τη γερμανική επίθεση προς τα ανατολικά. Η συμπεριφορά αυτή επαλήθευε τη θέση ότι τα κράτη σχεδιάζουν στρατηγική με κριτήριο την ορθολογική δράση, που θα αποφέρει τα μέγιστα δυνατά οφέλη και θα περιορίσει στο ελάχιστο δυνατό τον κίνδυνο. Το μέγιστο δυνατό όφελος για τη Σοβιετική Ένωση σε αυτή την περίπτωση ήταν τα εδάφη που θα αύξαναν την αμυντική δυνατότητά της και ο ελάχιστος δυνατός κίνδυνος η γερμανική επιθετικότητα έστω και με τον πρόσκαιρο περιορισμό της. Οι μεταβλητές κόστος και όφελος, με κριτήριο την εθνική-κρατική ασφάλεια, έχουν μείζονα σημασία για τη στρατηγική συμπεριφορά ενός κράτους.

Πριν όμως από την υπογραφή του γερμανοσοβιετικού συμφώνου η Σοβιετική Ένωση επιδίωξε τη μεταφορά των βαρών της γερμανικής επιθετικότητας στις άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Ο Στάλιν, ερμηνεύοντας τη Συμφωνία του Μονάχου μεταξύ Γερμανίας και της Γαλλίας-Βρετανίας ως άδεια προς το Χίτλερ να επιτεθεί προς τα ανατολικά, διαπιστώνοντας ουσιαστικά ότι καταρρέει το σύστημα της συλλογικής ασφάλειας, αναπροσάρμοσε τη στρατηγική του εξετάζοντας τις πιθανότητες ενός συμβιβασμού με τους Γερμανούς.² Λίγο πριν από την έναρξη του

¹ Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars: from World War to Cold War, 1939-1953* (New Haven: Yale University Press, 2006), σ. 32-33 και 39· Mearsheimer, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων*, σ. 40 και Carruthers, «Διεθνής ιστορία, 1900-1945», σ. 125.

² Roberts, *Stalin's Wars: from World War to Cold War*, σ. 31. Αντίθετα με την πιο πάνω άποψη, ο Σουβόροφ υποστηρίζει ότι ο Στάλιν σε καμιά περίπτωση δεν είχε εξαπατηθεί από το Χίτλερ είτε η Σοβιετική Ένωση ήταν θύμα της γερμανικής επίθεσης. Ο Στάλιν ούτε φοβήθηκε το Χίτλερ ούτε έκανε το λάθος να τον εμπιστευτεί με το γερμανοσοβιετικό Σύμφωνο. Αντ' αυτού οδήγησε κατά προτίμηση σε πόλεμο την ΕΣΣΔ με τη Γερμανία πιστεύοντας σε μια προσπάθεια να καταλάβει τον κόσμο όλο, αφού πρώτα εξουδετέρωνε την καπιταλιστική Γερμανία επηρεασμένος βαθύτατα από τα οράματα μιας παγκόσμιας κομμουνιστικής επανάστασης. Βλ. Viktor Suvorov, *Icebreaker: Who Started the Second World War?* (London: Hamish Hamilton, 1990) και Viktor Suvorov, *The Chief*

πολέμου και όταν πλέον ήταν σίγουρη η γερμανική επίθεση ενάντια στη Σοβιετική Ένωση, η κύρια σοβιετική στρατηγική για την αντιμετώπιση της Γερμανίας περιείχε μια σημαντική επιθετική διάσταση. Επιπρόσθετα, όταν ο Στάλιν κατάλαβε ότι η Γερμανία θα ξεκινούσε έναν πόλεμο με τις μεγάλες δυνάμεις στην Ευρώπη, ακολούθησε μια στρατηγική μεταφοράς των βαρών, έτσι ώστε να δεχθούν πρώτες το γερμανικό κτύπημα η Βρετανία και η Γαλλία.¹ Έτσι, στις 17 Απριλίου του 1939 η ΕΣΣΔ προτείνει συμμαχία με τη Βρετανία και τη Γαλλία και στις 12 Αυγούστου του 1939 οι τελευταίες ξεκινούν στρατιωτικές διαπραγματεύσεις με την πρώτη,² γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η επιλογή συμμάχων έχει βασική αιτία την όσο το δυνατόν καλύτερη εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος της επιβίωσης και της ασφάλειας. Ούτε και σε αυτή τη στρατηγική επιλογή προείχε η ιδεολογική συνέπεια στην εξωτερική πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης, καθώς η συμμαχία με δύο κράτη που βρίσκονταν στο αντίπαλο ιδεολογικό στρατόπεδο κρίθηκε επιβεβλημένη υπό τις συστημικές ανάγκες εξασφάλισης της επιβίωσης του κράτους.

Τέλος, μια άλλη κρίσιμη παράμετρος για την κατανόηση της υψηλής σοβιετικής στρατηγικής την προπολεμική περίοδο ήταν οι σχέσεις της ΕΣΣΔ με την Κίνα αλλά και την Ιαπωνία. Οι σχέσεις της Σοβιετικής Ένωσης με την Κίνα έφτασαν στο σημείο των ένοπλων συγκρούσεων στη Μαντζουρία το 1929, ενώ με την κατάληψη της Μαντζουρίας το 1931 από τους Ιάπωνες εμφανίστηκε μια καινούρια και πιο επικίνδυνη απειλή για τους Σοβιετικούς, αυτή του ιαπωνικού επεκτατισμού.³

Culprit: Stalin's Grand Design to Start World War II (Annapolis, Maryland: Naval Institute Press, 2008). Πάντως, θα πρέπει να τονιστεί ότι η θέση αυτή του Σουβόροφ έχει δεχθεί οξύτατη κριτική. Για την κριτική αυτή βλ. μεταξύ άλλων, Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia* (New Haven and London: Yale University Press, 1999).

¹ Mearsheimer, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων*, σ. 400-401.

² Carruthers, «Διεθνής ιστορία, 1900-1945», σ. 136 και Carley, “Years of War in the East, 1939-45”, σ. 335.

³ Η ιαπωνική απειλή κατά της Σοβιετικής Ένωσης αποκρυσταλλώθηκε με την υπογραφή συμφώνου συμμαχίας μεταξύ Γερμανίας και Ιαπωνίας το Νοέμβριο του 1936. Βλ. Francois-Charles Mougel και Severine Pacteau, *Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα* (Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2007), σ. 78.

Αυτό καταδεικνύει ότι οι πολλαπλές απειλές που δεχόταν το σοβιετικό κράτος, τόσο από τα δυτικά του όσο και από τα ανατολικά, μάλλον το έκαναν πρωταρχικώς να δρα με άξονα τη στρατηγική του ασφάλεια και δευτερευόντως με ιδεολογικούς όρους.

Η σοβιετική στρατηγική μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Με τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι δύο από τις νικήτριες δυνάμεις της συμμαχίας ενάντια στη Γερμανία, οι ΗΠΑ και η Σοβιετική Ένωση, συνειδητοποιώντας τις στρατιωτικές και οικονομικές δυνατότητές τους σε σχέση με τα ευρωπαϊκά κράτη, αναδείχθηκαν σε «υπερδυνάμεις»,¹ συνδυάζοντας παγκόσμιους πολιτικούς στόχους με στρατιωτικές δυνατότητες που περιελάμβαναν τα όπλα μαζικής καταστροφής και τα μέσα μεταφοράς τους σε διηπειρωτικές αποστάσεις.² Το κενό ισχύος στην Ευρώπη μετά τη λήξη του πολέμου και η ισχυρή τους θέση στο διεθνές σύστημα οδήγησε τις υπερδυνάμεις στην αναζήτηση ενός παγκόσμιου ηγεμονικού ρόλου με τη δημιουργία δύο αντίπαλων ηγεμονικών συμμαχικών δομών,³ γεγονότα που άλλαξαν και τη στρατηγική συμπεριφορά της Σοβιετικής Ένωσης από το 1945 και μετά. Ήδη, από την περίοδο 1941-1942, εν μέσω πολέμου, οι Σοβιετικοί προετοίμαζαν το έδαφος για μια μεταπολεμική ευρασιατική τάξη πραγμάτων στη βάση ζωνών επιρροής και εδαφικών ανακατατάξεων, απορρίπτοντας την ιδέα μιας παγκόσμιας ομοσπονδίας θεωρώντας την τελευταία ως κίνηση αστών που απέβλεπε

¹ Ο όρος «υπερδύναμη» χρησιμοποιείται, για να χαρακτηρίζει τις ΗΠΑ και τη Σοβιετική Ένωση μετά το 1945, υποδηλώνοντας τη διεθνή πολιτική τους εμπλοκή και τις στρατιωτικές τους ικανότητες, συμπεριλαμβανομένων ειδικά και των πυρηνικών τους οπλοστασίων. Ο ορισμός παρατίθεται στο Len Scott, «Διεθνής ιστορία, 1945-1990», στο John Baylis και Steve Smith, *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής: Μια εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007), σ. 149.

² Scott, «Διεθνής ιστορία, 1945-1990», σ. 148.

³ Kramer, «Ideology and the Cold War», σ. 547 και Panayiotis Ifestos, *Nuclear Strategy and European Security Dilemmas: Towards an Autonomous European Defence System?* (Aldershot: Avebury Press, 1988), σ. 19.

στην επέμβαση στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ.¹ Έτσι, με πρόσχημα ιδεολογικά πιστεύω ή ακόμα και με αληθινή πίστη προς αυτά η σοβιετική ηγεσία επιδίωκε να εξασφαλίσει τα συμφέροντα του κράτους. Η στρατηγική της Σοβιετικής Ένωσης για ηγεμονική επιβολή, ως πανίσχυρης πλέον κρατικής δύναμης, συγκλίνει περισσότερο με την προσπάθεια για παγκόσμια επικράτηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας, γεγονός που καταδεικνύει ότι πολλές φορές οι επιλογές στρατηγικής δράσης από τη Σοβιετική Ένωση μπορούσαν παράλληλα να εξυπηρετούν και τα ηγεμονικά της εθνικά συμφέροντα και την παγκόσμια προώθηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας.

Όταν το Γ΄ Ράιχ και η Ιαπωνία κατέρρευσαν το 1945 δεν υπήρχε καμιά άλλη δύναμη, είτε στην Ευρώπη είτε στη Βορειοανατολική Ασία, που να μπορούσε να σταματήσει τον πανίσχυρο τότε Κόκκινο Στρατό από του να καταλάβει αυτές τις περιφέρειες και να εγκαθιδρύσει σοβιετική ηγεμονία και μόνο οι ΗΠΑ ήταν το μοναδικό κράτος που ήταν αρκετά ισχυρό, ώστε να αναχαιτίσει τη σοβιετική επέκταση.² Ο Στάλιν, που αντιλαμβανόταν την πολιτική με όρους ωμής ισχύος, βρήκε την ευκαιρία στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου να επεκτείνει την αυτοκρατορία του και να αυξήσει την ασφάλειά της έναντι εξωτερικών απειλών. Έτσι, με τη λήξη του πολέμου η συμμαχία της Σοβιετικής Ένωσης με τις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία δέχθηκε ισχυρό πλήγμα, καθώς οι επεκτατικές διαθέσεις του Στάλιν, με τις σοβιετικές απαιτήσεις για κυρίαρχη θέση στην Ανατολική Ευρώπη, για ανάκτηση των περιοχών στην Άπω Ανατολή, για έλεγχο των Στενών των Δαρδανελίων, για κηδεμονία κρατών στην αφρικανική Μεσόγειο και για σοβιετική συμμετοχή στον έλεγχο της γερμανικής βιομηχανικής περιοχής του Ρουρ,

¹ Ήφαιστος, *Θεωρία διεθνούς και ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, σ. 312. Περισσότερα για τους σχεδιασμούς της Σοβιετικής Ένωσης, εν μέσω πολέμου, για το μεταπολεμικό καθεστώς βλ. στο Geoffrey Roberts, "Stalin at the Tehran, Yalta, and Potsdam Conferences", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 9, No. 4 (2007), σ. 6-40.

² Mearsheimer, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων*, σ. 631.

συνάντησαν τη διογκούμενη αντίδραση των συμμάχων του κατά της Γερμανίας.¹ Επιπρόσθετα, ο Στάλιν, κατέχοντας μια σειρά υποτελών κρατών με καθεστώτα που τον αναγνώριζαν ως απόλυτο κυρίαρχο, μέσω της επιρροής των κομμουνιστικών κομμάτων που υπάκουαν σε αυτόν² και μέσω άλλων μορφών πίεσης, επιδίωκε να εγκαθιδρύσει μια ηγεμονία στη Δυτική Ευρώπη και σε περιοχές της Ασίας ή τουλάχιστον να εμποδίσει στρατηγικές εχθρικές προς τα συμφέροντά του.³ Με τη λήξη του πολέμου πρώτιστη σοβιετική επιδίωξη ήταν η επιβολή ηγεμονίας και αυτό καταδεικνύεται από το γεγονός ότι οι σοβιετικές ένοπλες δυνάμεις είχαν σχεδιαστεί και εξοπλιστεί για επιθετικό πόλεμο και όχι μόνο απαραίτητα για την απόκρουση της Γερμανίας. Οι ηγεμονικές αξιώσεις του Στάλιν εμπεριείχαν και ιδεολογική επιβολή και στρατηγικό έλεγχο, καθώς τα δύο μπορούσαν να συνυπάρχουν στους σοβιετικούς στρατηγικούς σχεδιασμούς. Η χρήση της ιδεολογίας και η επιβολή κομμουνιστικών κομμάτων στα κράτη-πελάτες μάλλον εξυπηρετούσε το ηγεμονικό στρατηγικό όφελος της Σοβιετικής Ένωσης και λιγότερο τις ιδεολογικές ανάγκες, καθώς η κομμουνιστική παγκόσμια επανάσταση δεν μπορούσε να επαναπαυθεί μόνο με την ύπαρξη μερικών ανεξάρτητων στους τύπους λαϊκών δημοκρατιών και μάλιστα υπό την επικυριαρχία μιας υπερδύναμης. Δεδομένης της συγκεκριμένης παρατήρησης τονίζεται ότι η μελέτη της στρατηγικής συμπεριφοράς μια μεγάλης δύναμης πρέπει να ερμηνεύει τη μεταβλητή ιδεολογία ως μέσο εκπλήρωσης της ηγεμονικής στρατηγική και όχι απαραίτητα ως αυτοσκοπό της.

¹ Για τις αξιώσεις του Στάλιν μετά την λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Roberts, *Stalin's Wars: from World War to Cold War* και Roberts "Stalin at the Tehran, Yalta, and Potsdam Conferences".

² Στα μεταπολεμικά χρόνια η Πολωνία, η Τσεχοσλοβακία, η Ουγγαρία, η Ρουμανία, η Αλβανία, και η Βουλγαρία μετατράπηκαν όλες σε σοβιετικούς δορυφόρους απόλυτα υποταγμένους στη θέληση του Στάλιν.

³ Watson, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, σ. 504-505.

Στην Ανατολική Ευρώπη η Σοβιετική Ένωση επέβαλε μια κυριαρχία που ενοποίησε ουσιαστικά αλλά όχι μόνιμα την περιοχή,¹ ενώ παράλληλα βρισκόταν για πρώτη φορά στην ιστορία της χωρίς αντίπαλη δύναμη στην Ευρασία και έλεγχε περιοχές στις οποίες προηγουμένως δεν είχε ασκήσει την ισχύ της ως αποτέλεσμα της εξέλιξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου που επέτρεψε στην ΕΣΣΔ να παγιώσει τα εδαφικά της κέρδη στην Ανατολική Ευρώπη.² Προφητικά ο Μακίντερ έγραφε το 1943 ότι «...εάν η Σοβιετική Ένωση αναδειχθεί ο νικητής του πολέμου κατά της Γερμανίας, θα αναδειχθεί ως η μεγαλύτερη ηπειρωτική δύναμη της υδρογείου. Επιπλέον, θα είναι η ισχυρότερη δύναμη από άποψη δυνατοτήτων άμυνας κατά εξωτερικών επιθέσεων. Η καρδιά της Γης [...] για πρώτη φορά στην ιστορία κυβερνάται από ένα μεγάλο στρατό υψηλών ποιοτικών προδιαγραφών».³ Η ισχυροποίηση της Σοβιετικής Ένωσης στις υπό αναφορά γεωγραφικές περιοχές της έδινε τη δυνατότητα, με πρόσχημα ή όχι την κομμουνιστική ιδεολογία, να παρεμβαίνει στα κηδευόμενα κράτη και να ασκεί την ηγεμονία της. Στη συγκεκριμένη στρατηγική δράση η προώθηση της ιδεολογίας και των σοβιετικών ηγεμονικών βλέψεων μπορούσαν να εξυπηρετούνται παράλληλα χωρίς το ένα να συγκρούεται με το άλλο. Έτσι, και αναφορικά με τις στρατηγικές επιδιώξεις του σοβιετικού καθεστώτος έξω από τα σύνορα της ΕΣΣΔ κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, παρατηρούμε ότι η Σοβιετική Ένωση ασκούσε κυριαρχία στα παρακείμενα κράτη πελάτες της στα οποία διατηρούσε στρατεύματα και προσέφερε ένα μικρό βαθμό προστασίας σε μικρά κράτη που φοβούνταν έναν ισχυρό γείτονά τους και υιοθετούσαν μια σοβιετική περίπου μορφή διακυβέρνησης, όπως η Κούβα, το

¹ Watson, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, σ. 496.

² Ηλίας Κουσκουβέλης, *Θεωρία Διεθνών Σχέσεων: Αποτροπή και πυρηνική στρατηγική στον Ψυχρό Πόλεμο* (Αθήνα: Ποιότητα, 2000), σ. 73.

³ Sir Halford J. Mackinder, "The Round World and the Winning of the Peace", *Foreign Affairs*, Vol. 21, No. 4 (1943), σ. 601.

Βιετνάμ, η Αγκόλα και η Νότια Υεμένη.¹ Πέραν του γεγονότος της ύπαρξης κρατών-πελατών σε κάθε ηγεμονική επιβολή που διαπιστώνεται με την πιο πάνω αναφορά, κρίσιμη είναι η επισήμανση της γεωγραφικής επέκτασης ενός ηγεμόνα, που στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης μεταφραζόταν σε δημιουργία λαϊκών δημοκρατιών με φιλοσοβιετικές τάσεις. Η επιδίωξη της Σοβιετικής Ένωσης να ενοποιήσει στρατηγικά και ιδεολογικά ένα γεωγραφικό χώρο, μέσω της δημιουργίας εξαρτημένων από αυτή κρατών, ήταν μια παγιωμένη συμπεριφορά των μεγάλων δυνάμεων στο μετα-Βεσταφαλιανό σύστημα, αλλά και των αυτοκρατορικών δομών πριν από αυτό.² Σύμφωνα με αυτή, ηγεμονικές στρατηγικές επιδιώξεις και ανάγκες ιδεολογικών επιβολών ταυτίζονταν, καθώς και τα δύο εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό, την επικράτηση και διατήρηση της εξουσίας του ηγεμόνα.

Παράλληλα με την ισχυροποίηση της ΕΣΣΔ από τη νίκη της στον πόλεμο, η λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σηματοδοτεί την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου που σημάδεψε την κατάρρευση της συμμαχίας που δημιουργήθηκε κατά την περίοδο του πολέμου. Η συμμαχία μεταξύ του Ηνωμένου Βασιλείου, της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ είχε μόνο προσωρινό χαρακτήρα και, για να αντιμετωπιστεί η γερmanoϊαπωνική απειλή και, όταν έπαψε αυτή να υφίστανται με τη λήξη του πολέμου, έπαψε να υφίσταται και η συγκεκριμένη συμμαχία³ επιβεβαιώνοντας ότι οι συμμαχίες δομούνται πάνω σε κοινά συμφέροντα και κοινές απειλές. Επιπρόσθετα, η κατάρρευση της συμμαχίας εξέφραζε την αποτυχία να εφαρμοστούν οι αρχές οι οποίες είχαν συμφωνηθεί από τις μεγάλες δυνάμεις στις μεταξύ τους διασκέψεις κατά

¹ Watson, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, σ. 507.

² Βλ. στα Watson, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας* και Mearsheimer, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων* τις περιπτωσιολογικές μελέτες που επιβεβαιώνουν το επιχείρημα. Σύμφωνα με τον Wight η συγκεκριμένη συμπεριφορά εντάσσεται στο ρεύμα σκέψης των επαναστατικών, οι οποίοι πιστεύουν με πάθος στην ηθική ενότητα της κοινωνίας, που ταυτίζονται με αυτή και, κατά συνέπεια, αφενός ισχυρίζονται ότι μιλούν εν ονόματι αυτής της ενότητας και αφετέρου αισθάνονται τεράστια υποχρέωση να την πραγματώσουν ως πρώτο στόχο της διεθνούς πολιτικής. Βλ. Martin Wight, *Διεθνής θεωρία: Τα τρία ρεύματα σκέψης*, 3^η Έκδ. (Αθήνα: Ποιότητα, 2005), σ. 10.

³ Scott, «Διεθνής ιστορία, 1945-1990», σ. 148 και Watson, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, σ. 500.

την πολεμική περίοδο.¹ Για το χαρακτήρα των σχέσεων που θα προέκυπταν μετά την κατάρρευση της συμμαχίας και καθώς ο πόλεμος πλησίαζε προς το τέλος του, ο Λιτβίνοφ, με τη ρεαλιστική αντίληψή του για την εξωτερική πολιτική, υποστήριξε μια μεταπολεμική διευθέτηση με διαίρεση του κόσμου σε σφαίρες επιρροής αλλά προτείνοντας μια πιο μετριοπαθή στάση στην αντιπαράθεση με τη Δύση ως εναλλακτική της ολοκληρωτικής σύγκρουσης που ήθελε ο Στάλιν.² Έτσι, όταν ο στόχος της συμμαχίας εκπληρώθηκε, η Σοβιετική Ένωση εγκατέλειψε τους πρώην συμμάχους της και πλέον βρέθηκε στο αντίπαλο στρατόπεδο με αυτούς. Αίτιο αυτής της δράσης ήταν η μεταβολή ισχύος στο διεθνές σύστημα και η δημιουργία δύο ισχυρών πόλων που επιδίωκαν να ασκήσουν ηγεμονία. Έτσι, από το 1945 και μετά ξεσπά ο Ψυχρός Πόλεμος όπου η Σοβιετική Ένωση ανταγωνίζεται τις ΗΠΑ όχι βέβαια μόνο σε στρατηγικούς όρους, αλλά και σε ιδεολογικούς.³ Δεικτικό αυτής της συγκρουσιακής αντίληψης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων ήταν το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση, θεωρώντας το μηχανισμό του ΟΗΕ ακατάλληλο για την επίλυση των συγκρούσεων μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων, επέμεινε ότι αυτές έπρεπε να γίνονται με άμεσες διαπραγματεύσεις, ενώ παράλληλα το σοβιετικής σύλληψης δικαίωμα αρνησικυρίας για τη δράση του Συμβουλίου Ασφαλείας ήταν σύμφωνο με την παραδοσιακή άσκηση πολιτικής,⁴ φανερώνοντας τις στρατηγικές προτεραιότητες της Σοβιετικής Ένωσης για τη διαμόρφωση της ισορροπίας ισχύος μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η σοβιετική στρατηγική, που πριν από τον πόλεμο ήταν

¹ Walter Lipgens, "European Federation in the Political Thought of Resistance Movements During World War II", στο Willis Roy (επιμ.), *European Integration* (New York: New Viewpoints, 1975), σ. 11-15.

² Roberts, "Litvinov's Lost Peace", σ. 24 και 40-42.

³ Για να επισημανθεί ο αμετάκλητος χαρακτήρας της ρήξης μεταξύ σοσιαλισμού και καπιταλισμού, η ΕΣΣΔ ενίσχυσε την επιρροή της στο σύνολο του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος δημιουργώντας το Σεπτέμβριο του 1947, την Κομινφόρμ που περιελάμβανε όλα τα κομμουνιστικά κόμματα, και επιταχύνοντας την διαδικασία μετατροπής των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης σε «λαϊκές δημοκρατίες», αποφασιστικό βήμα για το οποίο υπήρξε το πραξικόπημα της Πράγας το Φεβρουάριο του 1948. Βλ. Mougel και Pacteau, *Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, σ. 96.

⁴ Watson, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, σ. 502.

έντονα επηρεασμένη από τον κοινό στόχο της αντιμετώπισης της γερμανικής απειλής, όταν μεταβλήθηκε ο συσχετισμός ισχύος, άλλαξε χαρακτήρα επιβεβαιώνοντας ότι οι επιδιωκόμενοι εθνικοί στόχοι κάθε κράτους είναι σε συνάρτηση με την παγκόσμια κατανομή ισχύος.

Μια σημαντική παράμετρος του στρατηγικού ανταγωνισμού μεταξύ των δύο αντίπαλων στρατόπεδων ήταν τα πυρηνικά όπλα. Με τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη δεκαετία που ακολούθησε η ΕΣΣΔ υστερούσε σημαντικά στο συσχετισμό ισχύος σε σχέση με τις ΗΠΑ όσον αφορά τα πυρηνικά όπλα και έτσι το σοβιετικό κράτος επικεντρώθηκε σε μια προσπάθεια να αυξήσει την πυρηνική ισχύ του, για να εξισορροπήσει τις ΗΠΑ.¹ Ο ανταγωνισμός μεταξύ των υπερδυνάμεων για το στρατηγικό πλεονέκτημα στα πυρηνικά όπλα αύξανε τη μεταξύ τους σύγκρουση που περισσότερο κατευθυνόταν σε στρατηγικούς συσχετισμούς και λιγότερο σε ιδεολογικές αντιπαραθέσεις. Η σοβιετική παρουσία στην Ανατολική Ευρώπη συνιστούσε απειλή για τους συμμάχους των ΗΠΑ στη Δυτική Ευρώπη και η παρουσία αυτή αποτελούσε ένα αντίβαρο κατά της απειλής χρησιμοποίησης των αμερικανικών πυρηνικών όπλων εναντίον της ΕΣΣΔ.² Με αυτή τη διαπίστωση παρατηρούμε ότι η απόκτηση πυρηνικών όπλων από τη Σοβιετική Ένωση στόχο είχε να εξυπηρετήσει στρατηγικά της συμφέροντα και να αποτρέψει μια πυρηνική αμερικανική επίθεση εναντίον της. Παράλληλα, ο μεγάλος σοβιετικός φόβος από την ανατροπή της ισορροπίας ισχύος στα πυρηνικά όπλα έδειχνε το πόσο σημαντικοί ήταν οι στρατηγικοί προσανατολισμοί της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής. Η κατοχή πυρηνικών όπλων αποτελεί μια ιδιαίτερη μεταβλητή ελέγχου στον καθορισμό της στρατηγικής συμπεριφοράς μιας μεγάλης δύναμης, καθώς ως στρατηγικός τους

¹ Κουσκουβέλης, *Θεωρία Διεθνών Σχέσεων*, σ. 84 και 91. Περισσότερα για την εξέλιξη της πυρηνικής στρατηγικής, με αναφορές και στην ΕΣΣΔ, βλ. Lawrence Freedman, *The Evolution of Nuclear Strategy*, 3^η Έκδ. (Houndmills and New York: St. Martin's Press, 2003).

² Ifestos, *Nuclear Strategy and European Security Dilemmas*, σ. 20 και Κουσκουβέλης, *Θεωρία Διεθνών Σχέσεων*, σ. 73.

χαρακτήρας, ως όπλων ολοκληρωτικής καταστροφής, εξορθολογίζει την κρατική συμπεριφορά. Σε σχέση με την ιδεολογία ο πυρηνικός ανταγωνισμός και ο τρόμος των πυρηνικών έβαζε την παγκόσμια διάδοση του κομμουνισμού σε δεύτερη μοίρα, καθώς τα πυρηνικά όπλα και ο πυρηνικός φόβος όπως αναφέρει ο Γκάντις είχαν ως αποτέλεσμα «...να αλλάζει ένα κράτος, το οποίο, αν μετρούσε μόνο η ιδεολογία, θα είχε αναζητήσει την πλήρη αναδιάρθρωση του υφιστάμενου διεθνούς συστήματος [...]. Η Σοβιετική Ένωση αρκέστηκε σε ένα σύστημα στο εσωτερικό του οποίου αναζητούσε τη δράση, ενώ ο στόχος ανατροπής του καπιταλισμού μετατέθηκε σε ένα αόριστο και απροσδιόριστο μέλλον».¹

Πέραν των πυρηνικών όπλων, ο στρατηγικός ανταγωνισμός ΗΠΑ-Σοβιετικής Ένωσης, στις πρώτες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου, κινούνταν σε πολλά επίπεδα που σε πολλές περιπτώσεις οι στρατηγικές τους ανάγκες υπερέβαιναν τις ιδεολογικές διακηρύξεις της ΕΣΣΔ. Μια πτυχή της αμερικανοσοβιετικής σύγκρουσης αφορούσε στην Κίνα και τη θέση της στην παγκόσμια κατανομή ισχύος, πτυχή ιδιαίτερα κρίσιμη για τους Σοβιετικούς λόγω της ιδεολογικής συγγένειας των δύο κρατών. Η νίκη των Κινέζων κομμουνιστών το 1949 χαιρετίστηκε ως ένας μεγάλος θρίαμβος για το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα,² αλλά οι προστριβές μεταξύ Πεκίνου και Μόσχας εκδηλώθηκαν σχεδόν αμέσως.³ Ξεκινώντας με τη ρήξη του 1959-1960, το σινοσοβιετικό διαζύγιο ολοκληρώνεται στα μέσα της δεκαετίας 1960. Η μαοϊκή Κίνα, που έχει μπει στην περιπέτεια της πολιτιστικής επανάστασης, απορρίπτει το

¹ John Lewis Gaddis, *The Long Peace: Inquires into the History of the Cold War* (New York: Oxford University Press, 1987), σ. 235. Για την αλλαγή του τρόπου σκέψης του Gaddis αναφορικά με τα στρατηγικά ή ιδεολογικά αίτια της σοβιετικής στρατηγικής, όπου στην αρχή τόνιζε το εθνικό συμφέρον ασφαλείας και αργότερα το ρόλο των ιδεών και των εικόνων βλ. McCauley, *Origins of the Cold War*, σ. 113.

² John Lewis Gaddis, *We Now Know: Rethinking Cold War History* (New York: Oxford University Press, 1997), σ. 290-291.

³ Για τις διαχρονικά τεταμένες σχέσεις μεταξύ Στάλιν και Μάο, παρά την πρόσκαιρη και φαινομενική υποστήριξη της ΕΣΣΔ, βλ. Odd Arne Westad, "Secrets of the Second World: The Russian Archives and the Reinterpretation of Cold War History", *Diplomatic History*, Vol. 21, No. 2 (1997), σ. 267.

σοβιετικό «ρεβιζιονισμό», που εγκαινιάστηκε με το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1965 καταδικάζοντας το σταλινισμό, και αμφισβητεί τον ιμπεριαλισμό της ΕΣΣΔ. Ιδεολογική, πολιτική και διπλωματική η διαμάχη τροφοδοτείται με εδαφικές διαφωνίες που γεννήθηκαν από τις άνισες διεθνείς συνθήκες του 19^{ου} αιώνα. Παράλληλα αναπτύσσεται μεταξύ Σοβιετικών και Κινέζων ένας ανταγωνισμός για την κατάκτηση της παγκόσμιας κοινής γνώμης και κυρίως του Τρίτου Κόσμου, όπου η Κίνα εμφανίζεται σαφώς ως πιθανός ηγέτης όλων των χωρών που αγωνίζονται ενάντια στην ηγεμονία των υπερδυνάμεων.¹ Οι κρίσεις αυτές έδειχναν ότι η ιδεολογική και διπλωματική ενότητα του ανατολικού συνασπισμού διαλυόταν. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 η Σοβιετική Ένωση είχε έρθει σε σοβαρή ρήξη με την Κίνα, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και μια σειρά μεθοριακών επεισοδίων για εδαφικές διαμάχες, γεγονός που οδήγησε την Κίνα να συμπράξει με τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης.² Τα γεγονότα αυτά έδειχναν, πρώτον, ότι μπορούσαν να υπάρχουν στρατηγικές αντιπαραθέσεις μεταξύ κρατών με ίδιο ιδεολογικό υπόβαθρο (ΕΣΣΔ και Κίνα) και, δεύτερον, ότι η επιλογή συμμάχου για την εξασφάλιση του εθνικού συμφέροντος έμπαινε σε πρώτη μοίρα, όταν η συμμαχία αυτή θα εξασφάλιζε σημαντικά ζητήματα κρατικής επιβίωσης (συμμαχία Κίνας με ΗΠΑ και Ιαπωνία εναντίον της ΕΣΣΔ). Αν οι ιδεολογικοί λόγοι είχαν προτεραιότητα έναντι της εθνικής ασφάλειας, μάλλον ΕΣΣΔ και Κίνα θα συμμαχούσαν για την παγκόσμια διάδοση του κομμουνισμού, καθώς οι αταξικές κοινωνικοπολιτικές δομές των δύο κρατών και η ιδεολογική τους συγγένεια θα δημιουργούσαν μια διαφορετική δομή στο διεθνές σύστημα σε αντίθεση με αυτή που το χαρακτηρίζει διαχρονικά.³

¹ Mougél και Pacteau, *Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, σ. 116-117.

² Mearsheimer, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων*, σ. 394 και Scott, «Διεθνής ιστορία, 1945-1990», σ. 156-157.

³ Συμπέρασμα που αναδεικνύεται και στο Ifestos, *Nuclear Strategy and European Security Dilemmas*, σ. 92.

Σύμφωνα με τις πιο πάνω επισημάνσεις, η ανάδυση της Σοβιετικής Ένωσης ως παγκόσμιας δύναμης μετά το 1945 αποτελεί σημαντική παράμετρο για την κατανόηση των διεθνών υποθέσεων κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Οι σχέσεις μεταξύ της ΕΣΣΔ και των ανατολικών ευρωπαϊκών της συμμάχων, οι σχέσεις της ΕΣΣΔ με τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας και οι σοβιετικές σχέσεις με διάφορα επαναστατικά κινήματα και κυβερνήσεις στον Τρίτο Κόσμο έχουν αποτελέσει κρίσιμα θέματα στη διεθνή πολιτική, καθώς επίσης κύριους παράγοντες των υποθέσεων ΗΠΑ-ΕΣΣΔ.¹ Οι σχέσεις αυτές χαρακτηρίζονταν από την προσπάθεια να αποκτήσει η Σοβιετική Ένωση κράτη-πελάτες για τη διατήρηση της ηγεμονίας της και βέβαια ως πρακτική εξισορρόπησης μιας άλλης ηγεμονικής δύναμης που επίσης επιδίωκε να δημιουργήσει κράτη-πελάτες. Επιπρόσθετα, σημαντικό αναφορικά με τη μελέτη του τότε διεθνούς συστήματος είναι το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση προσπάθησε επίσης να αποκτήσει ισχύ και επιρροή στη Βορειοανατολική Ασία κατά την πρώιμη φάση του Ψυχρού Πολέμου, παρότι η περιφέρεια αυτή σαφώς έτυχε μικρότερης προσοχής απ' ό,τι η Ευρώπη.² Οι επιλογές αυτές φανέρωναν την αδήριτη ανάγκη ενός παγκόσμιου ηγεμόνα για έλεγχο γεωγραφικών περιφερειών, κρίσιμων για τη διαφύλαξη των ηγεμονικών του κεκτημένων και την εδραίωση της επικυριαρχίας του στη σφαίρα επιρροής του. Ενώ η στρατηγική διατήρησης της σοβιετικής ηγεμονίας μπορεί να ταυτιζόταν με την προώθηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας, η στρατηγική της εξισορρόπησης του αντίπαλου ηγεμόνα ήταν αμιγώς επιλογή εξασφάλισης του εθνικού συμφέροντος χωρίς ιδεολογικούς εξαναγκασμούς όπως η παγκόσμια διάδοση του κομμουνισμού. Έτσι κρίσιμη μεταβλητή για την κατανόηση της συμπεριφοράς μιας μεγάλης

¹ Scott, «Διεθνής ιστορία, 1945-1990», σ. 153.

² Mearsheimer, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων*, σ. 410.

δύναμης, και μάλιστα υπερδύναμης, είναι η ισορροπία ισχύος μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και η ανάγκη εξισορρόπησης του αντίπαλου δέους.

Ιδεολογική σύγκρουση: ιδεολογικοί και στρατηγικοί στόχοι

Η αντιπαράθεση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, με επίκεντρο τη σύγκρουση δυο αντίθετων ιδεολογικών ρευμάτων, ήταν ένα ιστορικό γεγονός από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έως και το τέλος της δεκαετίας του 1990, παράλληλα με την ύπαρξη μιας έντονης στρατηγικής διαμάχης. Από την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου και ιδιαίτερα την περίοδο 1945-1953 στη Δύση κλιμακωνόταν το αίσθημα ότι η σοβιετική πολιτική προς την Ανατολική Ευρώπη δεν οδηγούνταν από το ιστορικό θέμα της ασφάλειας αλλά από την ιδεολογική διεύρυνση.¹ Την ίδια όμως στιγμή και με δεδομένη την ανησυχία της Δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα των Βρετανών για θέματα ασφάλειας και άμυνας που αφορούσαν ζωτικά εθνικά συμφέροντά τους,² τα στρατηγικά ζητήματα ήταν πάντα υπαρκτά, καθώς η όποια ιδεολογική επέκταση της Σοβιετικής Ένωσης θα συνοδευόταν και από ηγεμονικές βλέψεις σε βάρος άλλων κρατών που θα περιόριζαν τα κυριαρχικά δικαιώμα των τελευταίων. Με βάση τις στρατηγικές αυτές ανησυχίες οι Αμερικανοί στόχευαν στη δημιουργία μιας δυτικοευρωπαϊκής οντότητας στην ευρύτερη ατλαντική κοινότητα, που θα αποτελούσε ουσιαστικά το δυτικό πόλο του αναδυόμενου διπολικού ευρωπαϊκού συστήματος και την ανατολική εσχατιά της Ατλαντικής Συμμαχίας³ ως αποτρεπτικό τείχος της σοβιετικής επέκτασης. Έτσι, οι φόβοι των Δυτικών για επέκτασης της Σοβιετικής Ένωσης, τόσο στρατηγικά όσο και ιδεολογικά επιβεβαίωναν ότι η απειλή που εκπορεύεται από μια ηγεμονική δύναμη έναντι των άλλων μπορεί να ταυτίζεται

¹ Scott, «Διεθνής ιστορία, 1945-1990», σ. 154.

² Ifestos, *Nuclear Strategy and European Security Dilemmas*, σ. 39-40 και Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος και Παναγιώτης Ήφαιστος, *Ευρωατλαντικές Σχέσεις*, 5^η Έκδ. (Αθήνα: Ποιότητα, 2009), σ. 58.

³ Αρβανιτόπουλος και Ήφαιστος, *Ευρωατλαντικές Σχέσεις*, σ. 106.

ιδεολογικούς και στρατηγικούς σκοπούς. Έτσι, η άμυνα των Δυτικών σε αυτή την απειλή έπαιρνε και στρατηγικό χαρακτήρα (NATO) αλλά και ιδεολογικό (φιλελεύθερο οικονομικό σύστημα και φιλελεύθερη δημοκρατία). Τα δεδομένα αυτά δυσχεραίνουν την προσπάθεια να διαλευκανθούν τα πραγματικά αίτια της σύγκρουσης και κυρίως τον τρόπο σκέψης των ηγετών της περιόδου, με αποτέλεσμα ιδεολογικοί και στρατηγικοί λόγοι να συνυπάρχουν.

Τους δυτικούς φόβους για ιδεολογική επέκταση του κομμουνισμού επιβάρυναν και τα επίπεδα ισχύος της Σοβιετικής Ένωσης στον ανατολικό συνασπισμό, που η ίδια είχε δημιουργήσει, καθώς η απόλυτη κυριαρχική της θέση έλεγχε τα πάντα. Η οργάνωση του σοσιαλιστικού συνασπισμού ήταν πιο αυστηρή και πιο υποταγμένη, σε σχέση με αυτή της καπιταλιστικής Δύσης, στη θέληση του φυσικού ηγέτη του, καθώς η δομή του ηγεμονικού συνασπισμού του Συμφώνου της Βαρσοβίας έδινε τον απόλυτο έλεγχο στη Σοβιετική Ένωση.¹ Η πολιτική και ιδεολογική ενοποίηση του ανατολικού συνασπισμού με βάση το μοντέλο της «λαϊκής δημοκρατίας» ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1949 με τη σχεδόν ταυτόχρονη γέννηση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας και της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ενώ την ίδια χρονιά ιδρύεται το Συμβούλιο Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας (KOMEKON) που οργανώνει τη «σοσιαλιστική κατανομή της εργασίας» υπό τον έλεγχο της ΕΣΣΔ επισπεύδοντας την οικονομική διαδικασία για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό.² Η ιδέα ότι ο κομμουνισμός αποτελούσε μια μονολιθική πολιτική οντότητα η οποία ελεγχόταν από τη Μόσχα είχε γίνει μόνιμη εμμονή των ΗΠΑ, την οποία όμως δεν συμμερίζονταν οι Ευρωπαίοι σύμμαχοί τους, παρόλο που οι τελευταίοι εξαρτιόνταν από τους πρώτους για στρατιωτική ασφάλεια, εξάρτηση η οποία μεγάλωνε όσο εδραιωνόταν η αντιπαράθεση του Ψυχρού Πολέμου στην

¹ Kramer, “Ideology and the Cold War”, σ. 549.

² Kramer, “Ideology and the Cold War”, σ. 556 και Mougél και Pacteau, *Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, σ. 98.

Ευρώπη.¹ Αυτό δείχνει ότι αυτοί που πρωτίστως ένιωθαν τη σοβιετική απειλή (δυτικοί Ευρωπαίοι) έθεταν τα ζητήματα ασφαλείας πιο πάνω από τις ιδεολογικές αντιπαράθεσεις Ανατολής-Δύσης, ενώ οι Αμερικανοί που έπρεπε να διατηρήσουν την ηγεμονική τους θέση στη δυτική συμμαχία επιβαλλόταν να χρησιμοποιούν και τον ιδεολογικό κίνδυνο που πηγάζε από την ισχύ της αντίπαλης ηγεμονικής δύναμης. Για τους ασθενέστερους προέχει η ασφάλεια και η επιβίωση, ενώ για τις μεγάλες δυνάμεις που επιζητούν ηγεμονία η ιδεολογία είναι μια σημαντική παράμετρος για την επιβολή της και κρίσιμη μεταβλητή για την κατανόηση της συμπεριφοράς της.

Η σοβιετική εξουσία διαμορφώθηκε και νομιμοποιήθηκε στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης από τα δόγματα του Μαρξισμού-Λενινισμού, όμως η μαρξιστική ιδεολογία δεν ήταν από μόνη της αρκετή, ώστε να κάνει τα άλλα κράτη να υποταχθούν στο σοβιετικό έλεγχο ή έστω στη σοβιετική εξουσία, όπως η Γιουγκοσλαβία και η Κίνα, με κουμμουνιστικές κυβερνήσεις αλλά χωρίς σοβιετικά στρατεύματα, που αποσπάστηκαν από το σοβιετικό συνασπισμό και έγιναν ηγέτες του Κινήματος των Αδελφωμάτων.² Αυτό καταδείκνυε ότι η ιδεολογία από μόνη της δεν ήταν ικανή να επιβάλει την ηγεμονία και αντίστροφα η ιδεολογική ταύτιση δεν σήμαινε απαραίτητα και στρατηγική εξάρτηση από τον ηγεμόνα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας όπου η ΕΣΣΔ αντιμετώπιζε προβλήματα με τον Τίτο, καθώς η σοβιετική επιρροή ήταν ανίσχυρη έως ανύπαρκτη, παρά τις ίδιες ιδεολογικές βάσεις των δύο κρατών. Ο Τίτο επέμενε να διευθύνει τις υποθέσεις του κόμματός του και της χώρας του χωρίς τις σοβιετικές παρεμβάσεις, με αποτέλεσμα ο Στάλιν την άνοιξη του 1948 να προσπαθήσει να τον αποσταθεροποιήσει, με την υποστήριξη της Κομινφόρμ, για την ανάκτηση του πολιτικού ελέγχου της

¹ Scott, «Διεθνής ιστορία, 1945-1990», σ. 155.

² Watson, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, σ. 507.

Γιουγκοσλαβίας, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.¹ Αρνούμενος ο Τίτο να υποταγεί στα κελεύσματα του Στάλιν και εκφράζοντας την περιφρόνησή του προς την ΕΣΣΔ διακήρυξε ότι ένα κομμουνιστικό καθεστώς μπορεί να επιβιώσει δίχως την υποστήριξη της Μόσχας, με αποτέλεσμα το κομμουνιστικό κόμμα του να διαγραφεί από την Κομινφόρμ και οι Γιουγκοσλάβοι να αποκηρυχτούν ως αντεπαναστάτες.² Ο Τίτο, μπροστά στη σοβιετική απειλή για εισβολή, ζήτησε τη συνδρομή της Δύσης, την οποία και του έδωσαν οι ΗΠΑ με οικονομική και στρατιωτική βοήθεια³ ανοίγοντας έτσι το πρώτο ρήγμα στο παγκόσμιο μονολιθικό σύστημα του κομμουνισμού. Το γεγονός αυτό έδειχνε ότι οι αιτίες της συμπεριφοράς της ΕΣΣΔ έναντι των κρατών-πελατών της ήταν δυσδιάκριτες ανάμεσα στα ιδεολογικά και στρατηγικά συμφέροντα της υπερδύναμης. Επιπρόσθετα, έδειχνε ότι πρωτεύουσας σημασίας ζήτημα για τα κράτη, όπως η Γιουγκοσλαβία, ήταν το εθνικό συμφέρον διατήρησης της κυριαρχίας τους, γεγονός που έβαζε τους κοινούς ιδεολογικούς στόχους σε δεύτερη μοίρα. Στην περίπτωση της ΕΣΣΔ, ως υπερδύναμης, έδειχνε την ταύτιση ιδεολογικών και στρατηγικών της στόχων, καθώς στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορούσαν να συνυπάρχουν.

Μια σημαντική επισήμανση για τη σχέση μεταξύ των ιδεολογικών επικλήσεων και την επίτευξη αναγκαίων στρατηγικών στόχων είχε να κάνει με το χαρακτήρα και το σκοπό του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στις απαρχές του πολέμου ο Στάλιν, εκμεταλλευόμενος τον πατριωτισμό και την αυτοθυσία του σοβιετικού λαού στη γερμανική επίθεση, ταύτιζε τον εαυτό του με τον πατριωτισμό. Έτσι, ο πόλεμος έγινε ο μεγάλος πατριωτικός πόλεμος, η μεγάλη μάχη για τα πάτρια εδάφη, την εθνική ανεξαρτησία και τις δημοκρατικές ελευθερίες, καθώς και ένας εθνικός

¹ Kramer, "Ideology and the Cold War", σ. 556 και Mougél και Pacteau, *Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, σ. 99.

² McCauley, *Origins of the Cold War*, σ. 98-99.

³ Waltz, *Θεωρία διεθνούς πολιτικής*, σ. 359.

πόλεμος για την απελευθέρωση, σε συμμαχία με τους άλλους λαούς και κράτη που υπερασπίζονταν την ελευθερία,¹ βάζοντας τα συνθήματα περί ταξικών αγώνων στο περιθώριο. Επιπρόσθετα, η ηγεσία του κομμουνιστικού κόμματος κατά τη διάρκεια του πολέμου είχε επιδιώξει να διευρύνει την απήχυσή της στο στρατό βάζοντας στο περιθώριο τη μαρξιστική-λενινιστική της ιδεολογία και δίνοντας έμφαση στο μεγάλο ενωτικό στοιχείο του πατριωτισμού. Παρόλα αυτά όμως, προς το τέλος του πολέμου και μετά τη λήξη του, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο του Στάλιν και του κόμματος στη σοβιετική νίκη, ανανεώθηκε και εντάθηκε η ιδεολογική καθοδήγηση του στρατού. Μια σειρά αυταρχικών διακηρύξεων από τους ηγέτες του κομμουνιστικού κόμματος επαναβεβαίωνε την ιστορική προοπτική του μαρξισμού-λενινισμού. Ο σοβιετικός πατριωτισμός συνέδεσε ιδεολογικά το ρωσικό εθνικισμό με το μαρξισμό-λενινισμό, υπογραμμίζοντας τον κυρίαρχο ρόλο του μεγάλου ρωσικού λαού στη σοβιετική οικογένεια εθνών και διακηρύσσοντας την ανωτερότητα της σοβιετικής κοινωνικής και πολιτικής τάξης έναντι του καπιταλισμού. Η διαφοροποίηση της στάσης της σοβιετικής ηγεσίας αναφορικά με το χαρακτήρα του πολέμου φανέρωνε τη βαθύτερη αιτία της συμπεριφοράς της. Η αιτία αυτή ήταν η σοβιετική νίκη, για την οποία μπορούσαν να παραμεριστούν οι ιδεολογικές διακηρύξεις αν αυτό βοηθούσε την επίτευξη του στόχου, αλλά, όταν η νίκη επιτεύχθηκε, μπορούσαν να επανέλθουν οι ιδεολογικές διακηρύξεις.

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε ότι την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου πολύ συχνά δεν υπήρχε σύγκρουση ανάμεσα στις επιταγές της μαρξιστικής ιδεολογίας και του εθνικοκρατικού συμφέροντος, όπως στην περίπτωση της σύγκρουσης της Σοβιετικής Ένωσης με τις ΗΠΑ για ζητήματα ηγεμονικών αξιώσεων ή στην περίπτωση του παρεμβατικού ρόλου των Σοβιετικών στον Τρίτο Κόσμο. Σχεδόν κάθε

¹ Roberts, "Litvinov's Lost Peace", σ. 23 και Hill, *The Great Patriotic War of the Soviet Union*, σ. 290.

φορά που η Σοβιετική Ένωση συμπεριφερόταν επιθετικά για λόγους που είχαν σχέση με την ασφάλειά της, η ενέργειά της μπορούσε να δικαιολογηθεί με βάση την προώθηση της εξάπλωσης του κομμουνισμού.¹ Όμως, όποτε υπήρχε σύγκρουση μεταξύ των δύο προσεγγίσεων, οι στρατηγικές ανάγκες εκπλήρωσης του εθνικού συμφέροντος πάντοτε επικρατούσαν, όπως στις περιπτώσεις της Γιουγκοσλαβίας και της Κίνας, ή αυτή που αφορούσε στο χαρακτήρα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την ανάγκη επίτευξης της νίκης πάση θυσία. Παραμένουν όμως δυσδιάκριτα τα όρια διαχωρισμού μεταξύ της ιδεολογικής και της στρατηγικής αντιπαράθεσης.

Επίλογος

Συμπερασματικά από την πιο πάνω ανάλυση της σοβιετικής υψηλής στρατηγικής κατά τις περιόδους πριν και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θα μπορούσαν να επισημανθούν τα παρακάτω: Πρώτον, η στρατηγική συμπεριφορά της Σοβιετικής Ένωσης περισσότερο καθοριζόταν από τα δομικά χαρακτηριστικά του συστήματος που την περίοδο πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χαρακτηρίζονταν από την αστάθεια και τη γερμανική απειλή που έπρεπε να αντιμετωπιστεί, ενώ την περίοδο μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το σύστημα ήταν διπολικό και υπήρχε ένας έντονος ηγεμονικός ανταγωνισμός με τις ΗΠΑ όπου έπρεπε να εξισορροπείται η αμερικανική ισχύς. Δεύτερον, η κομμουνιστική ιδεολογία και η παγκόσμια διάδοσή της ήταν μέρος της επίσημης σοβιετικής διπλωματίας αλλά φαινόταν ότι έμπαινε σε δεύτερη μοίρα, όταν διακυβεύονταν στρατηγικής σημασίας συμφέροντα του κράτους, όπως αυτά που αφορούσαν την ασφάλεια και επιβίωσή του και τη διατήρηση της ηγεμονίας του. Πριν από την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου πρώτιστος στρατηγικός στόχος ήταν η αναχαίτιση της γερμανικής απειλής και έτσι η παγκόσμια προώθηση

¹ Mearsheimer, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων*, σ. 394.

του κομμουνισμού έμπαινε σε δεύτερη μοίρα. Μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου πρώτιστος στρατηγικός στόχος ήταν η διατήρηση των ηγεμονικών κεκτημένων της ΕΣΣΔ, τουλάχιστον στη σφαίρα επιρροής της και η αντιμετώπιση της αμερικανικής ηγεμονίας, έτσι η ιδεολογική επέκταση με τη στήριξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας σε άλλα κράτη μπορούσε να συμπλέει με το βασικό στρατηγικό στόχο. Τρίτον, και σε συνάρτηση με τα δύο προηγούμενα, η δομή του συστήματος, ο συσχετισμός ισχύος με τα άλλα κράτη και οι ανάγκες του εθνικού συμφέροντος της Σοβιετικής Ένωσης καθόριζαν σε σημαντικό βαθμό τις στρατηγικές της επιλογές. Όπως ο Μήρσαϊμερ υποστηρίζει, διαχρονικά η σοβιετική συμπεριφορά στην εξωτερική πολιτική καθοδηγούνταν βασικά από υπολογισμούς περί ισχύος και όχι από την κομμουνιστική ιδεολογία.¹ Τέταρτον, το περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφωνόταν η σοβιετική στρατηγική επέβαλε μια συγκεκριμένη πρακτική συμπεριφορά. Το περιβάλλον αυτό χαρακτηριζόταν από την ύπαρξη άλλων κρατών που η ΕΣΣΔ έπρεπε να τα εξισορροπήσει, όταν είχε ίση ισχύ με αυτά (ΗΠΑ μετά το 1945), να τα αποτρέψει, όταν την απειλούσαν (Γερμανία πριν το 1939), να συμμαχήσει μαζί τους, όταν είχε κοινά συμφέροντα με αυτά (Μεγάλη Βρετανία και Γαλλία πριν από το 1939) και να ασκήσει ηγεμονική επιρροή, όταν ήταν υπέρμετρα ισχυρή έναντι αυτών (κράτη ανατολικού μπλοκ μετά το 1945). Αντίθετα, δυσδιάκριτα ήταν τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος που αφορούσε την κομμουνιστική ιδεολογία, καθώς οι αναφορές για μια παγκόσμια κομμουνιστική ιδεολογία είχαν συνήθως ρητορικό χαρακτήρα ή στην καλύτερη περίπτωση μπορούσαν να συμπλέουν με τις σοβιετικές στρατηγικές ανάγκες της επιβολής ηγεμονίας. Άλλωστε, όπως συμπεραίνει και ο Κρέιμερ, η ιδεολογία και τα ιδεολογικά κίνητρα από μόνα τους είναι δύσκολο να ερμηνεύσουν το τι συνέβαινε αναφορικά με τη σοβιετική

¹ Mearsheimer, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων*, σ. 392-393.

στρατηγική.¹ Όταν οι ανταγωνιστές της ΕΣΣΔ δρούσαν με όρους πολιτικής ισχύος και εθνικού συμφέροντος, ήταν αδύνατο να τους αντιμετωπίσει με άλλους όρους, αλλά, όταν υπήρχε ανάγκη να χρησιμοποιηθούν και ιδεολογικοί λόγοι, δεν υπήρχε δισταγμός στην εκμετάλλευσή τους. Πέμπτον, σε αρκετές περιπτώσεις η ιδεολογική προώθηση του κομμουνισμού σε παγκόσμια κλίμακα από τη σοβιετική ηγεσία ταυτιζόταν με την ανάγκη της διατήρησης της ηγεμονίας, καθώς το πρώτο βοηθούσε στο να εξασφαλίζεται το δεύτερο. Άρα, η ύπαρξη ενός ιδεολογικού υποβάθρου είναι απαραίτητη για την επιβολή ηγεμονίας προς άλλα κράτη.

Πέραν των πιο πάνω συμπερασμάτων, επισημαίνεται ως κατακλείδα και το εξής. Δεδομένου ότι βασικός θεωρητικός άξονας της κομμουνιστικής ιδεολογίας, όπως διατυπωνόταν από τους Μαρξ και Ένγκελς, είναι οι θέσεις ότι, πρώτον, βασικές μονάδες ανάλυσης στις διεθνείς σχέσεις είναι οι κοινωνικές τάξεις και σε καμιά περίπτωση τα έθνη ή τα κράτη και, δεύτερον, ότι το κράτος είναι η έκφραση της πολιτικής εξουσίας και αυτή η πολιτική εξουσία θα πάψει να υπάρχει, επειδή ακριβώς αποτελεί την επίσημη έκφραση του ανταγωνισμού στην αστική κοινωνία,² τότε τίθεται το ζήτημα της ύπαρξης του σοβιετικού κράτους, και ως αποτέλεσμα αυτού η στρατηγική του δράση, και του ασύμβατου χαρακτήρα των τελευταίων με το θεωρητικό άξονα του κομμουνισμού. Το γεγονός και μόνο της φυσικής ύπαρξης του σοβιετικού κράτους και της δράσης του, όπως παρουσιάστηκε πιο πάνω, με τους περιορισμούς του διεθνούς συστήματος, αλλά και της συνύπαρξης με άλλα κράτη, που είτε συνεργάζεται είτε συγκρούεται είτε ηγεμονεύει, φανερώνει ότι η ηγεσία του λειτουργούσε πρωτίστως με όρους εθνικής εξασφάλισης των στρατηγικών στόχων μιας κρατικής μονάδας και κυρίως την επιβίωσή της.

¹ Kramer, "Ideology and the Cold War", σ. 573.

² Δημήτρης Κώνστας και Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, *Διεθνείς Σχέσεις: Συνέχεια και μεταβολή* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1997), σ. 74 και 76.

Επιπρόσθετα σημειώνεται, ως στοιχείο που αναδεικνύει η παρούσα ανάλυση, η μεθοδολογική ανάγκη για τον έλεγχο των μεταβλητών που είναι αναγκαίες για τη μελέτη της στρατηγικής συμπεριφοράς μιας μεγάλης δύναμης. Τα στοιχεία της εθνικής ασφάλειας και επιβίωσης, της διατήρησης των ηγεμονικών κεκτημένων, της διατήρησης της ισορροπίας ισχύος, της αναζήτησης όλο και μεγαλύτερης στρατιωτικής ισχύος (στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης έφτασε μέχρι τα πυρηνικά όπλα και τους βαλλιστικούς πυραύλους) είναι κρίσιμες μεταβλητές ελέγχου για τον προσδιορισμό της στρατηγικής συμπεριφοράς μιας μεγάλης δύναμης. Οι παράγοντες αυτοί καθίστανται κρίσιμοι ως μεταβλητές ελέγχου της στρατηγικής δράσης μιας μεγάλης δύναμης, καθώς ο χαρακτήρας των παραγόντων αυτών καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τα αίτια της συμπεριφοράς της. Προσδιορίζοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της στρατηγικής μιας μεγάλης δύναμης, μέσα από το ειδικό της περιπτώσιολογικής μελέτης που αφορούσε στη στρατηγική της Σοβιετικής Ένωσης και με τις γενικεύσεις και αφαιρέσεις της θεωρίας μπορούν να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα αναφορικά με παγιωμένες επαναλαμβανόμενες στρατηγικές συμπεριφορές των μεγάλων δυνάμεων, αλλά και με τον ανεξάρτητο ή εξαρτημένο χαρακτήρα των μεταβλητών που τίθενται για έλεγχο σε σχέση με τη στρατηγική δράση του κράτους.

Η συζήτηση αναφορικά με τα πραγματικά αίτια της στρατηγικής συμπεριφοράς των μεγάλων δυνάμεων και της σύγκρουσης στρατηγικών και ιδεολογικών προτεραιοτήτων σε αυτή ούτε καινούρια είναι ούτε μπορεί να οριστικοποιηθεί. Ιδιαίτερα η προσπάθεια αναζήτησης των αιτιών συμπεριφοράς της Σοβιετικής Ένωσης και η ανάλυση της υψηλής της στρατηγικής και επίπονη είναι και μεγάλη έκταση έχει. Όπως συμπερασματικά καταλήγει ο Νάιμαρκ, τα κίνητρα πίσω από τις δράσεις της Σοβιετικής Ένωσης ήταν συχνά περίπλοκα μικτά και μπορεί να

είναι σχεδόν αδύνατο να γνωρίζουμε αν η συμπεριφορά της θα ήταν αισθητά διαφορετική στην περίπτωση που απουσίαζαν οι ιδεολογικοί παράγοντες.¹ Το παρόν κείμενο επιδιώκει να αναδείξει τη συζήτηση αυτή μέσα στα πλαίσια των διεπιστημονικών προσπαθειών που αφορούν την αλληλεπίδραση της θεωρίας των διεθνών σχέσεων με άλλα γνωστικά αντικείμενα, αλλά και να υποστηρίξει μια θέση αναφορικά με το ποια είναι τα πραγματικά αίτια της σοβιετικής συμπεριφοράς μέσω του επαληθευτικού ελέγχου της περιπτωσιολογικής μελέτης που το αφορά. Τα πορίσματά του βρίσκονται σε ένα συνεχή εμπειρικό έλεγχο για την επαλήθευση ή τη διάψευσή τους.

¹ Βλ. Norman M. Naimark, *The Russians In Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University, 1995).

Όψεις των σοβιετικών προτεραιοτήτων, 1941-1950

«Λέγεται ότι κάποιες φορές είναι δύσκολο να τραβήξεις μια γραμμή ανάμεσα στην επιθυμία για ασφάλεια και στην επιθυμία για επέκταση. Και, πράγματι, αυτό μερικές φορές είναι δύσκολο» (Βιάτσεσλαβ Μολότωφ, Μάιος 1946).¹

Το παρόν κείμενο αναλύει τις προτεραιότητες της σοβιετικής στρατηγικής έπειτα από την γερμανική επίθεση τον Ιούνιο του 1941 και την ακόλουθη σύμπληξη της συμμαχίας των Τριών Μεγάλων (ΗΠΑ, Βρετανίας, ΕΣΣΔ), ως την έκρηξη και κλιμάκωση του Πολέμου της Κορέας το 1950. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι εδώ δεν είναι δυνατό να υπάρξει πλήρης ανάλυση της σοβιετικής υψηλής στρατηγικής, ούτε βέβαια λεπτομερής καταγραφή των, συχνά περίπλοκων και αντιφατικών, σοβιετικών κινήσεων κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και της πρώιμης ψυχροπολεμικής περιόδου. Θα καταδειχθεί απλώς ότι οι σοβιετικές επιδιώξεις παρέμειναν σε αξιοσημείωτο βαθμό σταθερές καθ' όλη αυτήν την περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας το διεθνές σύστημα υπέστη συστημικές αλλαγές. Βασικές προτεραιότητες υπήρξαν η διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας και της συνοχής της ΕΣΣΔ, η εδαφική επέκταση και η ενίσχυση της σοβιετικής επιρροής σε διάφορες γεωγραφικές περιφέρειες, η αύξηση των υλικών συντελεστών ισχύος της ΕΣΣΔ, η αποφυγή περικύκλωσης από έναν καπιταλιστικό συνασπισμό, η μεταφορά βαρών και η κατατριβή πραγματικών ή δυνητικών ανταγωνιστών της ΕΣΣΔ (καπιταλιστών και μη), και η ανάσχεση της γερμανικής ισχύος.

* Διδάκτωρ Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Queen Mary London.

¹ Παρατίθεται στο Geoffrey Roberts, "Litvinov's Lost Peace, 1941-1946", *Journal of Cold War Studies*, Vol.4, No.2 (άνοιξη 2002): 23-54 (υποσημείωση 74).

Το θεμελιώδες ερώτημα για την κατανόηση της σοβιετικής στρατηγικής:

ασφάλεια ή ιδεολογία;

Ένα από τα κύρια ερωτήματα της βιβλιογραφίας των διεθνών σχέσεων, της πολιτικής επιστήμης και της διεθνούς ιστορίας είναι ποια υπήρξε κατά τη δεκαετία του 1940 η βασική προτεραιότητα της σοβιετικής υψηλής στρατηγικής πολιτικής: η προώθηση του κρατικού συμφέροντος (με κυριότερο την ασφάλεια) ή η εξάπλωση της κομμουνιστικής ιδεολογίας;¹ Το παρόν κείμενο θα επιχειρήσει να καταδείξει ότι ο Στάλιν και οι συνεργάτες του, παρότι κατά κανόνα έτειναν να ερμηνεύουν τις γεωπολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις με ιδεολογικούς όρους (υπό το πρίσμα της μαρξιστικής-κομμουνιστικής ιδεολογίας),² ωστόσο δρούσαν με πρωταρχικό στόχο την προώθηση των συμφερόντων της ΕΣΣΔ, τα οποία δεν ήταν απαραίτητα συνυφασμένα με την επέκταση της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Πρώτο και κύριο μέλημα υπήρξε η αύξηση της σοβιετικής ισχύος, ώστε να ενισχυθεί η ασφάλεια της ΕΣΣΔ έναντι εξωτερικών απειλών.

Ήδη πριν εκπνεύσει η δεκαετία του 1930 ακόμα και ορκισμένοι ιδεολογικοί αντίπαλοι του κομμουνισμού, όπως ο Χίτλερ και ο Ρίμπεντροπ, θεωρούσαν τον Στάλιν «συντηρητικό» παρά επαναστατικό ηγέτη, που έτεινε να μετατρέψει την ΕΣΣΔ σε «εθνικό και φυσιολογικό κράτος» όπου θα επικρατούσε ένα είδος «σλαβομοσχοβίτικου εθνικισμού».³ Λίγα χρόνια αργότερα κατά κάποιον τρόπο ο ίδιος ο Στάλιν επιβεβαίωσε τις παραπάνω εκτιμήσεις διαπραγματευόμενος με έναν άλλο επιφανή εκπρόσωπο του «ιμπεριαλιστικού» μπλοκ (αλλά σύμμαχο στην

¹ Διονύσης Χουρχούλης, «Η σοβιετική πολιτική μετά τον πόλεμο», *Η Καθημερινή*, 14 Αυγούστου 2011.

² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν σχετικές δηλώσεις του Βιάτσεσλαβ Μολότοφ: «Χωρίς διεθνή επανάσταση ούτε η Σοβιετική Ένωση ούτε κάποια άλλη [σοσιαλιστική] χώρα δύναται να θριαμβεύσει. Χωρίς διεθνή επανάσταση κανείς δεν μπορεί να θριαμβεύσει. Χρειάζεται να αυξήσουμε τον αριθμό των φίλων μας». Παρατίθεται στο Jonathan Haslam, *Russia's Cold War. From the October Revolution to the Fall of the Wall* (New Haven & London: Yale University Press, 2011), σ. 1.

³ Jean-Jacques Marie, *Ιωσήφ Βισαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι Στάλιν* (Αθήνα: Οδυσσέας, 2003), σ. 574.

πολεμική προσπάθεια), τον Τσώρτσιλ. Συγκεκριμένα, τον Νοέμβριο του 1943 ο Σοβιετικός ηγέτης ανέφερε στον Βρετανό πρωθυπουργό την πρόθεσή του να επιβάλει στη Φινλανδία εδαφικές «διευθετήσεις» και την πληρωμή αποζημίωσης. Όταν ο Τσώρτσιλ αντέδρασε υπενθυμίζοντας στον συνομιλητή του το σύνθημα των μπολσεβίκων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου «όχι προσαρτήσεις, όχι πολεμικές αποζημιώσεις», ο Στάλιν απάντησε σκωπτικά «μα σου είπα, έχω γίνει συντηρητικός».¹

Πράγματι, ήδη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, η γεωπολιτική κληρονομιά της τσαρικής Ρωσίας βάρυνε αποφασιστικά στη διαμόρφωση των προτεραιοτήτων της σοβιετικής στρατηγικής. Όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, βασική προτεραιότητα του σοβιετικού καθεστώτος τόσο κατά τη διάρκεια του πολέμου, όσο και στην αμέσως μεταπολεμική περίοδο, υπήρξε η διατήρηση και ενίσχυση της συνοχής του σοβιετικού κράτους και η καταστολή αποσχιστικών/αυτονομιστικών εθνικιστικών κινήσεων εντός της ΕΣΣΔ. Σε συνθήκες «καπιταλιστικής περικύκλωσης» και σε ένα κλίμα «πανταχού παρούσας συνωμοσίας», χαρακτηριστικό της έννοιας «εχθροί του λαού» (*vragi naroda*) υπήρξε η αναπόσπαστη σύνδεση εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών, η σύντηξη του παραδοσιακού κρατικού συμφέροντος με την κομματική ιδεολογία.² Όπως ο Στάλιν κατέστησε σαφές ενώπιον των στενότερων συνεργατών του στις 7 Νοεμβρίου 1937 (εν μέσω του Μεγάλου Τρόμου, των σταλινικών εκκαθαρίσεων της εποχής), κανένα ίχνος ελέους δεν θα επιφυλάσσονταν προς τους «εχθρούς του λαού» – ταξικούς, κομματικούς και, ολοένα και περισσότερο, εθνικούς (δηλαδή εθνικές μειονότητες εντός της ΕΣΣΔ), διακηρύσσοντας: «οι τσάροι έκαναν ένα σωστό πράγμα –

¹ Geoffrey Roberts, “Stalin at the Tehran, Yalta, and Potsdam Conferences”, *Journal of Cold War Studies*, Vol.9, No.4 (2007): 6-40.

² Jeffrey Burds, “The Soviet War against ‘Fifth Columnists’: The Case of Chechnya, 1942-4”, *Journal of Contemporary History*, Vol.42, No.2 (2007): 267-314.

δημιούργησαν ένα τεράστιο κράτος που εκτείνεται ως την Καμτσάτκα. Εμείς [οι μπολσεβίκοι] κληρονομήσαμε αυτό το κράτος. Και είμαστε εμείς, που για πρώτη φορά εδραιώσαμε και ενισχύσαμε αυτό το κράτος ως μία ενιαία και αδιαίρετη οντότητα. Εμείς έχουμε ενοποιήσει το κράτος κατά τέτοιο τρόπο ώστε αν ένα μέρος απομονωνόταν από το κοινό σοσιαλιστικό κράτος, όχι μόνο θα προξενούσε βλάβη στο τελευταίο αλλά [το κομμάτι εκείνο] δεν θα edύνατο να υπάρξει ανεξάρτητο και αναπόφευκτα θα έπεφτε κάτω από ξένο ζυγό. Συνεπώς, όποιος επιχειρεί να καταστρέψει αυτή την ενότητα του σοσιαλιστικού κράτους, όποιος επιδιώκει τον διαχωρισμό οποιουδήποτε κομματιού ή οποιασδήποτε εθνικότητας – εκείνος ο άνδρας είναι εχθρός, ένας ορκισμένος εχθρός του κράτους και των λαών της ΕΣΣΔ. Και θα καταστρέψουμε τον καθένα και οποιονδήποτε τέτοιο εχθρό, ακόμη κι αν υπήρξε ένας παλαιός Μπολσεβίκος· θα καταστρέψουμε όλο του το σόι, την οικογένεια του. Θα καταστρέψουμε δίχως οίκτο οποιονδήποτε που, με τις πράξεις ή τις σκέψεις του – ναι, τις σκέψεις του – απειλεί την ενότητα του σοσιαλιστικού κράτους».¹

Το *Anschluss*, η Συμφωνία του Μονάχου και η κατάλυση της τσεχοσλοβακικής ανεξαρτησίας το 1938-9 έδωσαν τη χαριστική βολή σε κάθε προοπτικής ανάσχεσης των Ναζί μέσω της δημιουργίας ενός συστήματος συλλογικής ασφάλειας. Επιδιώκοντας να αποφύγει μια διμέτωπη αντιπαράθεση με τη ναζιστική Γερμανία, τουλάχιστον στο εγγύς μέλλον, να τερματίσει τη διπλωματική απομόνωση της ΕΣΣΔ, να επιτύχει την επέκταση των σοβιετικών συνόρων προς δυσμάς, και διατηρώντας ελευθερία κινήσεων ελπίζοντας ότι η χώρα του θα μπει σε τυχόν ευρωπαϊκό πόλεμο «υπό ευνοϊκές συνθήκες» στο μέλλον, ο Στάλιν πρόκρινε τη συνεννόηση με τον Χίτλερ. Το σύμφωνο μη επίθεσης Μολότωφ-Ρίμπεντροπ της 23ης

¹ Ivo Banac (επιμ.), *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949* (New Haven & London: Yale University Press, 2003), σ. 65.

Αυγούστου 1939 κατέδειξε με ενάργεια τον πρωτεύοντα ρόλο του πολιτικού ρεαλισμού (συχνά σε κυνικό βαθμό) στη διαμόρφωση των σοβιετικών προτεραιοτήτων της υψηλής στρατηγικής. Αντίθετα, ο ρόλος της Μόσχας ως ορμητηρίου για την εξάπλωση της παγκόσμιας επανάστασης υποβαθμίστηκε περαιτέρω. Ήδη από τον Αύγουστο του 1940 είχε εκδοθεί καινούργιος στρατιωτικός κανονισμός που όριζε τον Κόκκινο Στρατό ως όργανο εθνικής άμυνας και όχι ως εργαλείο επέκτασης της επανάστασης.¹

Τελικά, κι ενώ πρώτα οι Σοβιετικοί κατήγαγαν πύρρειο νίκη εναντίον της Φινλανδίας στο φινλανδο-σοβιετικό πόλεμο του 1939-40, η ΕΣΣΔ υπέστη με τη σειρά της τον γερμανικό κεραυνοβόλο πόλεμο τον Ιούνιο του 1941. Ο «Μεγάλος Πατριωτικός Πόλεμος» δεν αποτέλεσε απλώς την μετάβαση από την περίοδο του Μεσοπολέμου στην μεταπολεμική εποχή: κόστισε τη ζωή δεκάδων εκατομμυρίων Σοβιετικών πολιτών, άλλαξε τον βίο εκατοντάδων εκατομμυρίων επιζώντων, καθώς και τον κόσμο στον οποίο ζούσαν. Ο Στάλιν, από την πλευρά του, αποπειράθηκε και πέτυχε να κινητοποιήσει τις μάζες απευθυνόμενος στο ρωσικό πατριωτικό αίσθημα, παρά στην κομμουνιστική ιδεολογία.²

Μετά την αρχική απόκρουση της γερμανικής εισβολής το 1941 και τη σύμπληξη της συμμαχίας των Τριών Μεγάλων, και μέχρι τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι κύριες σοβιετικές προτεραιότητες αφορούσαν ζητήματα ασφαλείας, όπως: η εμπέδωση της τριμερούς συνεργασίας με Βρετανία και ΗΠΑ, το άνοιγμα δεύτερου μετώπου (στη Δυτική Ευρώπη), και η συνέχιση της αμερικανικής οικονομικής και τεχνικής βοήθειας.³ Η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν πλέον ο απομονωμένος παρίας της διεθνούς σκηνής, αλλά ισότιμος εταίρος των ΗΠΑ και της

¹ Marie, *Ιωσήφ Βισαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι Στάλιν*, σ. 550-3, 569.

² John Barber and Mark Harrison, "Patriotic War, 1941-1945", στο Ronald Grigor Suny (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, vol. III: The Twentieth Century* (Cambridge: CUP, 2006), σ. 217-42· Archie Brown, *The Rise & Fall of Communism* (London: Vintage, 2010), σ. 141-2.

³ Richard Overy, *Why the Allies Won* (London: Pimlico, 2006), σ. 301-3, 310-312.

Βρετανίας. Τον Ιανουάριο του 1945 ο Στάλιν δήλωνε σε αντιπροσωπεία Γιουγκοσλάβων κομμουνιστών: «Στην εποχή του ο Λένιν δεν μπορούσε να φανταστεί τον συσχετισμό ισχύος που έχουμε επιτύχει σε αυτόν τον πόλεμο. Ο Λένιν υπολόγιζε ότι όλοι θα μας επιτίθονταν· και το καλύτερο που θα μπορούσε να συμβεί θα ήταν αν κάποια μακρινή χώρα, λόγου χάρη η Αμερική, παρέμενε ουδέτερη. Και τώρα έχει συμβεί ότι ένα γκρουπ της αστικής τάξης στράφηκε εναντίον μας, και ένα άλλο [στράφηκε] προς εμάς. Στο παρελθόν ο Λένιν δεν θεωρούσε εφικτό να συμμαχήσουμε με μια πτέρυγα της αστικής τάξης και να πολεμήσουμε την άλλη. Εμείς πετύχαμε να το κάνουμε αυτό· κατευθυνόμαστε όχι από το συναίσθημα, αλλά από τον κοινό νου, ανάλυση και υπολογισμό».¹

Παράλληλα, στις αρχές του 1943 ο Στάλιν κατανόησε ότι η διατήρηση της Κομμουνιστικής Διεθνούς (Κομιντέρν), θεωρητικά του κύριου όργανο εξάπλωσης της επανάστασης, δεν προσέφερε κανένα πλεονέκτημα στην ΕΣΣΔ· αντιθέτως, προκαλούσε την καχυποψία των Δυτικών συμμάχων και περιέπλεκε τους χειρισμούς της σοβιετικής ηγεσίας – η οποία σε αυξανόμενο βαθμό ενεργούσε με όρους της *Realpolitik*. Άλλωστε, η διάλυση της Κομιντέρν ουδόλως θα εξασθένιζε τη διεθνή θέση της Μόσχας και την πρωτοκαθεδρία της στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα.² Τελικά, η οργάνωση διαλύθηκε επίσημα τον Ιούνιο του 1943 ως ανέξοδη χειρονομία καλής θέλησης προς τους δυτικούς συμμάχους.

Αλλά και μετά τη λήξη του πολέμου και καθώς η συμμαχία των Τριών Μεγάλων διαλύθηκε, κύρια προτεραιότητα του Στάλιν παρέμεινε η ενίσχυση της σοβιετικής ασφάλειας. Έτσι, στην Ανατολική Ευρώπη, η οποία άλλωστε βρισκόταν πλέον υπό άμεσο σοβιετικό έλεγχο, το Κρεμλίνο πρόταξε την επιβολή κομμουνιστικών καθεστώτων, κρίνοντας αυτή την εξέλιξη ως απαραίτητη για την

¹ Παρατίθεται στο Haslam, *Russia's Cold War*, σ. 79.

² Kevin McDermott και Jeremy Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke & London: Macmillan, 1996), σ. 209.

παγίωση της σοβιετικής επιρροής.¹ Αντιθέτως, σε άλλες περιπτώσεις η Μόσχα δεν στάθηκε αρωγός στην επέκταση του κομμουνισμού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα η στάση της απέναντι στα ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ελλάδας. Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, ακόμα πιο αμφιλεγόμενη υπήρξε η σοβιετική στάση απέναντι στα κομμουνιστικά κόμματα του Ιράν και της Κίνας και στο καθεστώς της Βόρειας Κορέας.

Η ΕΣΣΔ και οι συντελεστές και συσχετισμοί ισχύος

Η γερμανική εισβολή στην ΕΣΣΔ στις 22 Ιουνίου 1941 σηματοδότησε μια αλλαγή πλευσης της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής και συνακόλουθα της πολιτικής του διεθνούς κομμουνισμού. Ο Στάλιν και οι συνεργάτες του είχαν να αντιπαλέψουν τη μέγιστη απειλή που απειλούσε με άμεσο αφανισμό την ΕΣΣΔ και το σοβιετικό καθεστώς, και όφειλαν να συγκεντρώσουν όλους τους διαθέσιμους συντελεστές ισχύος για να αντισταθούν εναντίον των Γερμανών, των συμμάχων τους και όσων εντός της ΕΣΣΔ διείδαν την ευκαιρία να απαλλαγούν από τη σοβιετική κυριαρχία. Ακόμη, οι Σοβιετικοί είχαν απόλυτη ανάγκη από συμμάχους, κυρίως τους Βρετανούς και σύντομα τους Αμερικανούς, και τόσο ο Στάλιν όσο και οι συνεργάτες του κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια, διαρκούντος του πολέμου, να αναπτύξουν και να παγιάσουν τη συμμαχία με τους δυτικούς συμμάχους. Παράλληλα, το 1941-42 η ΕΣΣΔ προσπάθησε, και κατάφερε, να αποφύγει επίθεση των Ιαπώνων στα ανατολικά της σύνορα. Αλλά και μετά τη αλλαγή του ρου του πολέμου σε Ευρώπη και Ασία, ο Στάλιν δεν ενεπλάκη εναντίον των δυνάμεων του Τόκιο στη Μαντζουρία παρά μόνο μετά την οριστική γερμανική ήττα το 1945.²

¹ Vladislav Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007), σ. 21.

² Odd Arne Westad, *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), σ. 57.

Από την άλλη, το Κρεμλίνο είχε, σύμφωνα με τον κορυφαίο Σοβιετικό διπλωμάτη Μαξίμ Λιτβίνωφ, «μια ξεπερασμένη αντίληψη ασφαλείας με όρους εδαφικούς – όσα περισσότερα [εδάφη] έχεις, τόσο ασφαλέστερος είσαι».¹ Έτσι, αμέσως μόλις διαφάνηκε η προοπτική νίκης μετά την επικράτηση των σοβιετικών όπλων στο Στάλινγκραντ στις αρχές του 1943, άρχισαν να αποκρυσταλλώνονται οι στόχοι των σοβιετικών επιδιώξεων – πρωτίστως στην Ανατολική, Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, και δευτερευόντως στην Άπω Ανατολή. Πάντως, μέχρι και το 1944 η σοβιετική ηγεσία παρέμεινε ιδιαίτερα προσεκτική στη διατύπωση των μεταπολεμικών αξιώσεών της. Καχύποπτη έναντι των δυτικών συμμάχων και φοβούμενη ότι οι τελευταίοι ίσως επιδίωκαν συνδιαλλαγή με ένα γερμανικό καθεστώς διάδοχο του ναζιστικού πριν επέλθει η οριστική γερμανική ήττα, φρόντισε να ελαχιστοποιήσει τυχόν τριβές με τους Βρετανούς και τους Αμερικανούς έως το 1945.²

Πρώτο μέλημα υπήρξε η αποκατάσταση της εδαφικής ακεραιότητας της ΕΣΣΔ και η διατήρηση της εσωτερικής συνοχής. Από το 1941 και την έναρξη της επιχείρησης Μπαρμπαρόσα και ως το 1943-4, όταν οι γερμανικές στρατιές παρέμεναν καρφωμένες βαθιά μέσα στη σοβιετική ενδοχώρα, διάφορες εθνοτικές ομάδες συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς ή βρήκαν την ευκαιρία να αγωνιστούν ένοπλα εναντίον της σοβιετικής εξουσίας. Χαρακτηριστικό (άλλα όχι μοναδικό) παράδειγμα, η περιοχή της Τσετσενίας στον Καύκασο.³ Αλλά και μετά την εκδίωξη των Γερμανών από τη δυτική ΕΣΣΔ το 1944, οι σοβιετικές αρχές και ο Κόκκινος Στρατός αντιμετώπισαν ένοπλη αντίσταση σε μεγάλο μέρος της Λιθουανίας, της Λεττονίας, της Εσθονίας, της δυτικής – κυρίως – Ουκρανίας, καθώς και σε (πρώην) πολωνικά

¹ *Washington Post*, 23 Ιανουαρίου 1952.

² Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939-1953* (New Haven & London: Yale University Press, 2006), σ. 165-8, 174.

³ Brown, *The Rise & Fall of Communism*, σ. 140-1· Burds, “The Soviet War against ‘Fifth Columnists’”, ιδίως σ. 288-307.

εδάφη. Μάλιστα, σε εκείνες της περιοχές σημαντικό μέρος του πληθυσμού παρέμενε εχθρικό απέναντι στη σοβιετική κυριαρχία και το σταλινικό καθεστώς και μετά το 1944-45. Λίγο μετά τη λήξη του πολέμου το Κρεμλίνο προχώρησε σε ένα ευρύ πρόγραμμα εκτοπίσεων, που περιλάμβανε τη μετεγκατάσταση στη Σιβηρία σημαντικής μερίδας του πληθυσμού των Βαλτικών δημοκρατιών, αλλά και πλήθους Σοβιετικών πολιτών, Σοβιετικών πρώην αιχμαλώτων πολέμου των Ναζί, καθώς και Γερμανών αιχμαλώτων.¹

Ακολούθως, μετά την ανακατάληψη των σοβιετικών εδαφών έως τα μέσα του 1944, και την οριστική συντριβή του Άξονα το επόμενο έτος, κύριο μέλημα του Κρεμλίνου υπήρξε η αύξηση της σοβιετικής ισχύος. Σύμφωνα με τον Στάλιν, «κανένας δεν λυπάται ούτε σέβεται τον αδύναμο. Ο σεβασμός επιφυλάσσεται μόνο στον δυνατό».² Παρά τις ριζικές αλλαγές στον παγκόσμιο και τους περιφερειακούς συσχετισμούς ισχύος που συντελέστηκαν με τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η σοβιετική ηγεσία πίστευε ότι ο κίνδυνος της καπιταλιστικής περικύκλωσης συνέχιζε να ελλοχεύει. Συνεπώς, όπως είχε συμβεί και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η ΕΣΣΔ όφειλε να ενισχύσει το στρατιωτικό, τεχνολογικό και οικονομικό της δυναμικό και να καλύψει το χάσμα ισχύος, αυτή τη φορά κυρίως σε σχέση με τις ΗΠΑ.³

Συγκεκριμένα, ήδη στις αρχές του 1945 οι αντιλήψεις του Στάλιν σχετικά με τη μεταπολεμική τάξη πραγμάτων και τον συσχετισμό ισχύος, ιδίως στην Ευρώπη, υπέστησαν μια ριζική αλλαγή: μέχρι τα τέλη του 1944 ο σοβιετικός ηγέτης θεωρούσε ότι μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι ΗΠΑ ουσιαστικά θα αποσύρονταν από τις ευρωπαϊκές υποθέσεις: συνάμα η ΕΣΣΔ θα έβρισκε ένα *modus vivendi* με την (εξασθενημένη) Βρετανία, η οποία αναμενόταν να ηγηθεί των κρατών της Δυτικής

¹ Matthew Evangelista, "Stalin's Postwar Army Reappraised", *International Security*, Vol.7, No.3 (χειμώνας 1982/3): 110-138.

² Παρατίθεται στο Zubok, *A Failed Empire*, σ. 19.

³ Melvyn Leffler, *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War* (New York: Hill and Wang, 2007), σ. 15.

Ευρώπης και παρέμενε η κυρίαρχη δύναμη στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Ωστόσο, κατά το πρώτο δέμηνο του 1945 ο Στάλιν κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι ΗΠΑ θα υποσκέλιζαν τη Βρετανία στη Δυτική Ευρώπη, θα εξελίσσονταν σε παγκόσμια δύναμη και θα επιχειρούσαν να περιορίσουν την ισχύ και επιρροή της ΕΣΣΔ ιδίως στην Ανατολική Ευρώπη.¹

Σύμφωνα με τους Σοβιετικούς, η διανομή της λείας του πολέμου θα μπορούσε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού ισοζυγίου ισχύος. Το 1945, στις Διασκέψεις της Γιάλτας και του Πότσταμ η σοβιετική ηγεσία έθεσε το ζήτημα του διαμοιρασμού του γερμανικού και ιταλικού πολεμικού και εμπορικού στόλου. Ο Στάλιν επιδίωκε να παραχωρηθεί στην ΕΣΣΔ μεγάλο τμήμα του γερμανικού και του ιταλικού ναυτικού, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως πυρήνας για τη δημιουργία αξιόλογης σοβιετικής ναυτικής δύναμης. Συναφής με την παραπάνω επιδίωξη ήταν και η απαίτηση για την εκχώρηση δικαιωμάτων ή βάσεων σε λιμάνια και στρατηγικές περιοχές στα Στενά, τη Μεσόγειο και την Άπω Ανατολή.² Ακόμη, οι Σοβιετικοί επιζητούσαν να λάβουν τη μερίδα του λέοντος από τις γερμανικές πολεμικές επανορθώσεις. Μετά τη λήξη του πολέμου, προκειμένου να ενισχυθεί άμεσα το σοβιετικό παραγωγικό δυναμικό αλλά και εν είδει πολεμικής αποζημίωσης, οι Σοβιετικοί αποψίλωσαν τη ζώνη κατοχής τους στη Γερμανία από τις βιομηχανικές της μονάδες (και άλλα αγαθά) μεταφέροντάς τες στην ΕΣΣΔ.³ Επιπλέον, κινήθηκαν δραστήρια ώστε να επιτύχουν ευνοϊκές συμφωνίες εξόρυξης και εκμετάλλευσης πετρελαίου στο Ιράν.

Η ρίψη των ατομικών βομβών στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι όξυνε την ανασφάλεια και την καχυποψία των Σοβιετικών, οι οποίοι εξέλαβαν τη χρήση του νέου όπλου ως απόπειρα συγκαλυμμένου εκφοβισμού της ΕΣΣΔ. Έτσι, τρεις μόλις

¹ Haslam, *Russia's Cold War*, σ. 28-29, 33.

² Roberts, 'Stalin at the Tehran', σ. 16-17, 27, 31-33.

³ Zubok, *A Failed Empire*, σ. 64, 69.

μήνες μετά τη λήξη του πολέμου στην Ευρώπη ο Στάλιν έθεσε την πολεμική βιομηχανία, την επιστημονική κοινότητα και τον κομματικό μηχανισμό επί ποδός πολέμου με στόχο την κατασκευή της σοβιετικής ατομικής βόμβας το ταχύτερο δυνατό.¹ Ο σοβιετικός επανεξοπλισμός περιλάμβανε ακόμη δύο προγράμματα: την ανάπτυξη πυραυλικών συστημάτων και την ενίσχυση της αντιαεροπορικής άμυνας.² Μάλιστα, οι δυνάμεις αντιαεροπορικής άμυνας (*PVO Strany – αντιαεροπορική άμυνα του Έθνους*) αναπτύχθηκαν με αλματώδη ρυθμό στην πρώιμη μεταπολεμική περίοδο. Κύρια αποστολή της *PVO Strany* υπήρξε η άμυνα της ΕΣΣΔ έναντι στρατηγικών βομβαρδισμών, και για το λόγο αυτό οι δυνάμεις εκείνες βρίσκονταν συνεχώς σε υψηλή επιχειρησιακή ετοιμότητα.³ Παράλληλα, από το φθινόπωρο του 1945 ο Στάλιν υιοθέτησε στο πολιτικο-διπλωματικό επίπεδο ιδιαίτερα άκαμπτη στάση σε μια σειρά από ανοιχτά ζητήματα έναντι των Αμερικανών και των Βρετανών, ώστε να καταστήσει σαφές ότι η ΕΣΣΔ δεν επρόκειτο να υποκύψει σε «ατομικό καταναγκασμό».⁴

Στο εσωτερικό μέτωπο ο Στάλιν και η κομματική ελίτ κινητοποίησαν ξανά τη σοβιετική κοινωνία ώστε να επιτευχθεί η οικονομική ανασυγκρότηση, αλλά και η ιδεολογική περιχαράκωση και η σφυρηλάτηση ενός συμπαγούς εσωτερικού μετώπου στη σοβιετική κοινωνία (μέσω και της αναβίωσης διώξεων και καταδικών). Αμφότερες αυτές οι επιδιώξεις αποτελούσαν απαραίτητες προϋποθέσεις για την επιτυχή διεξαγωγή ενός μακροχρόνιου Ψυχρού Πολέμου με τη Δύση.⁵ Κι αυτό διότι είχε καταστεί φανερό ότι με τη νικηφόρο λήξη του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου,

¹ David Holloway, “Nuclear Weapons and the Escalation of the Cold War, 1945-1962”, στο Melvyn Leffler και Odd Arne Westad (επιμ.) *The Cambridge History of the Cold War, vol.1: Origins* (Cambridge: CUP, 2010), σ. 376-97.

² Zubok, *A Failed Empire*, σ. 27.

³ Evangelista, “Stalin’s Postwar Army Reappraised”, σ. 132.

⁴ Vladimir Pechatnov, “‘The Allies are pressing on you to break your will...’: Foreign Policy Correspondence between Stalin and Molotov and other Politburo Members, September 1945-December 1946”, *CWIHP Working Paper No.26* (Washington, DC: Woodrow Wilson Center, 1999), σ. 1-25.

⁵ David Priestland, “Cold War Mobilisation and Domestic Politics: The Soviet Union, 1945-62”, στο Leffler & Westad (επιμ.) *The Cambridge History of the Cold War, vol.1*, σ. 442-63.

πλήθος κόσμου αλλά και μερίδα της κρατικής και κομματικής ελίτ προσδοκούσε καλύτερες μέρες: όχι μόνο άνοδο του βιοτικού επιπέδου, αλλά και χαλάρωση της καταπίεσης και μεγαλύτερη πνευματική/πολιτιστική ανεκτικότητα. Ωστόσο, εκείνες οι προσδοκίες διαψεύστηκαν γρήγορα από τον ίδιο τον Στάλιν που δεν επιθυμούσε να επικρατήσει είτε πνεύμα ηττοπάθειας εξαιτίας του αμερικανικού ατομικού μονοπωλίου, είτε πνεύμα «γεωπολιτικής ικανοποίησης», λόγω των επιτυχιών του πολέμου. Το κράτος και το κόμμα παρέμειναν μυστικοπαθή και η σοβιετική κοινωνία αποκομμένη από τον καπιταλιστικό περίγυρο.¹ Ένα νέο πενταετές πλάνο τέθηκε σε εφαρμογή, και, αν και αποφεύχθηκαν οι προ του 1941 ακρότητες, προτεραιότητα δόθηκε για άλλη μια φορά στην ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας παρά στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών.² Οι πολιτικές αυτές ακολουθήθηκαν και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου ως το 1948 επιβλήθηκε πλήρης σοβιετικός έλεγχος.

Το επίσημο έναυσμα για τη μεταπολεμική κινητοποίηση δόθηκε στις 9 Φεβρουαρίου 1946, όταν ο Στάλιν εκφώνησε λόγο στο θέατρο Μπολσόι με αφορμή τις «εκλογές» για την ανάδειξη του πρώτου μεταπολεμικού Ανώτατου Σοβιέτ. Ο λόγος του Στάλιν, βαθιά ιδεολογικός, αποτέλεσε μια διακήρυξη της ύπαρξης δύο κόσμων ασύμβατων μεταξύ τους. Παράλληλα, έδωσε μια ζοφερή εικόνα της μεταπολεμικής εποχής: οι ανταγωνισμοί και οι αντινομίες του καπιταλιστικού συστήματος και του «ιμπεριαλισμού» θα προκαλούσαν αργά ή γρήγορα νέα γενική ανάφλεξη. Ο Σοβιετικός ηγέτης κάλεσε την κομματική νομενκλατούρα σε νέες

¹ Barber and Harrison, “Patriotic War, 1941-1945”, σ. 239· Gorlizki and Khlevniuk, “Stalin and his Circle”, στο Suny (επιμ.), *The Cambridge History of Russia*, vol. III, σ. 243-67.

² Priestland, “Cold War Mobilisation and Domestic Politics”, σ. 446-7.

θυσίες, ώστε να ενισχυθεί το παραγωγικό δυναμικό της ΕΣΣΔ και να υπάρξει ραγδαία πρόοδος στο επιστημονικό και τεχνολογικό πεδίο.¹

Παρά τον οξύτατο ιδεολογικό λόγο του στο κομματικό ακροατήριο, ο Στάλιν παρέμενε αμείλικτα ρεαλιστής. Επιθυμούσε την κινητοποίηση των ελίτ, του κόμματος και του λαού για να ενισχύσει τη σοβιετική ασφάλεια αυξάνοντας το στρατιωτικό και βιομηχανικό δυναμικό της χώρας, ώστε να δύναται να αντιμετωπίσει «κάθε ενδεχόμενο», όπως το έθεσε, στο εγγύς μέλλον. Καθώς τα σημαντικότερα σοβιετικά εξοπλιστικά προγράμματα της εποχής, όπως η κατασκευή της ατομικής βόμβας, παρέμεναν άκρως απόρρητα, ο Στάλιν επιστράτευσε την ιδεολογία για να εμπνεύσει το ΚΚΣΕ και τον λαό προκειμένου να υπομείνουν αγόγγυστα τις νέες θυσίες. Η Χιροσίμα και το Ναγκασάκι είχαν πρόσφατα καταδείξει ότι η ΕΣΣΔ όφειλε για άλλη μια φορά (όπως και κατά τη δεκαετία του 1930 με την εφαρμογή των πρώτων πενταετών πλάνων) να αφιερώσει όλες τις δυνάμεις της στην κάλυψη του τεχνολογικού χάσματος από τη Δύση – ιδίως σε στρατιωτικές τεχνολογίες αιχμής όπως η ατομική βόμβα, οι πύραυλοι, και το ολοκληρωμένο σύστημα αεράμυνας.²

Δεν υπήρχε περιθώριο για χαλάρωση της επαγρύπνησης και της προσπάθειας για την αύξηση της σοβιετικής ασφάλειας. Ένα από τα διδάγματα που άντλησε ο Στάλιν και πολλοί συνεργάτες του από την οδυνηρή εμπειρία του τελευταίου πολέμου υπήρξε ότι η Σοβιετική Ένωση είχε πληρώσει βαρύ τίμημα το καλοκαίρι του 1941 εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς στρατιωτικής ετοιμότητας, αποφεύγοντας στο παρά πέντε την κατάρρευση και την ήττα. Συνεπώς, στη μεταπολεμική εποχή κρίθηκε απαραίτητη η διατήρηση της έμφασης στη βαριά βιομηχανία παρά παραγωγή καταναλωτικών αγαθών και η περαιτέρω ενίσχυση και

¹ Gorlizki και Khlevniuk, “Stalin and his Circle”, σ. 258· Vladimir Pechatnov, “The Soviet Union and the world, 1944-1953”, στο Leffler και Westad (επιμ.) *The Cambridge History of the Cold War, vol. I*, σ. 90-111.

² David Holloway, “Science, Technology and Modernity”, στο Suny (επιμ.), *The Cambridge History of Russia, vol. III*, σ. 549-78.

εκσυγχρονισμός των σοβιετικών ένοπλων δυνάμεων. Άλλωστε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Κόκκινος Στρατός είχε μετατραπεί από μια δύναμη τυφεκιοφόρων υποστηριζόμενων από μερικά άρματα και αεροσκάφη, στον ισχυρότερο στρατό ξηράς της υφηλίου, με τις ανάλογες ανάγκες. Έτσι, το στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα που είχε δημιουργηθεί στα Ουράλια και τη δυτική Σιβηρία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου διατηρήθηκε και αναπτύχθηκε περαιτέρω.¹

Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη

Ήδη κατά τη διάρκεια των πρώτων επαφών του με τους Αμερικανούς και Βρετανούς κατά το δεύτερο μισό του 1941 – και παρά τη δυσχερέστατη σοβιετική θέση κατά την περίοδο αυτή – ο Στάλιν κατέστησε σαφές στους συνομιλητές του ότι μετά τη, διόλου διαφανόμενη τότε, γερμανική ήττα, η ΕΣΣΔ θα προσαρτούσε ξανά τα τρία Βαλτικά κράτη και τα πολωνικά εδάφη που είχε καταλάβει μετά την υπογραφή του συμφώνου Μολότοφ-Ρίμπεντροπ και την έκρηξη του πολέμου. Επεκτείνοντας τα σοβιετικά σύνορα προς δυσμάς, στόχος ήταν να ενισχυθεί η σοβιετική ασφάλεια.² Κατά τη διάρκεια της Διάσκεψης της Τεχεράνης ο Στάλιν παρέμεινε μάλλον αινιγματικός ως προς τις εδαφικές αξιώσεις της ΕΣΣΔ μετά τη λήξη του πολέμου, υπογραμμίζοντας μόνο ότι μεταπολεμικά οι σύμμαχοι όφειλαν να διατηρήσουν στην κατοχή τους «τα στρατηγικά σημεία της υφηλίου ώστε αν η Γερμανία κινούσε έστω και έναν μύ να εμποδιστεί [από τους συμμάχους] αμέσως». Ωστόσο όταν ρωτήθηκε ευθέως ποιες εδαφικές αξιώσεις είχε κατά νου, ο Στάλιν συμπλήρωσε ότι «δεν είναι ανάγκη να

¹ Barber και Harrison, “Patriotic War, 1941-1945”, σ. 241.

² Leffler, *For the Soul of Mankind*, σ. 24· Marie, *Ιωσήφ Βισαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι Στάλιν*, σ. 629.

μιλήσουμε τώρα για τυχόν σοβιετικές επιθυμίες, αλλά όταν έρθει η ώρα, θα μιλήσουμε».¹

Οι σοβιετικές εδαφικές αξιώσεις έλαβαν πιο συγκεκριμένη μορφή, και τελικά έγιναν αποδεκτές από τους Βρετανούς και τους Αμερικανούς στη Διάσκεψη της Γιάλτας. Ο Στάλιν πάντως ήταν αποφασισμένος να θέσει υπό πλήρη σοβιετικό έλεγχο τη μεταπολεμική Πολωνία, χώρα παραδοσιακά διακείμενη εχθρικά προς τη Ρωσία/ΕΣΣΔ. Συνεπώς, και παρά τις αγγλοαμερικανικές αντιδράσεις, από πολύ νωρίς ο Στάλιν φρόντισε να ελέγξει πλήρως την πολωνική κυβέρνηση και προχώρησε άμεσα στη σοβιετοποίηση της χώρας. Η εδραίωση ενός πολωνικού κράτους φιλικού προς την ΕΣΣΔ αποτελούσε ζωτικό σοβιετικό συμφέρον.² Φυσικά, σταδιακά η σοβιετική σφαίρα επιρροής παγιώθηκε και στα υπόλοιπα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης που είχαν απελευθερωθεί από τον Κόκκινο Στρατό.

Το επίκεντρο πάντως του σοβιετικού ενδιαφέροντος κατά τη δεκαετία του 1940 υπήρξε η Γερμανία. Ο Στάλιν έθεσε το θέμα του μέλλοντος της Γερμανίας και των Γερμανών και στις τρεις διασκέψεις των Τριών Μεγάλων. Ο σοβιετικός ηγέτης έκρινε ως ανεπαρκείς τις αμερικανικές και βρετανικές προτάσεις για τον μεταπολεμικό περιορισμό και έλεγχο της γερμανικής ισχύος (αφοπλισμός, οικονομικός έλεγχος, σχετικά περιορισμένες εδαφικές απώλειες) και θεωρούσε απίθανη τη μεταπολεμική αναμόρφωση του «εθνικού χαρακτήρα» των Γερμανών. Εκτιμούσε ότι η Γερμανία, ακόμα και μετά από μια νέα, ολοκληρωτική αυτή τη φορά, ήττα, θα ανέκαμπτε πλήρως έπειτα από 15 έως 20 χρόνια, και η ταυτόχρονη αναβίωση του γερμανικού εθνικισμού και милитарισμού θα οδηγούσε σε έναν νέο πόλεμο. Συνεπώς, οι Τρεις Μεγάλοι όφειλαν να λάβουν μέτρα τέτοιας φύσης ώστε να διαφυλαχθεί η παγκόσμια ειρήνη για τουλάχιστον μισό αιώνα. Αυτά περιλάμβαναν

¹ Παρατίθεται στο Haslam, *Russia's Cold War*, σ. 17.

² Norman Naimark, "The Sovietisation of Eastern Europe, 1944-1953", στο Leffler και Westad (επιμ.) *The Cambridge History of the Cold War*, vol.1, σ. 175-97.

όχι μόνο την εδαφική αναδίπλωση των Γερμανών προς όφελος της ΕΣΣΔ και της Πολωνίας, αλλά και τον μόνιμο κατακερματισμό της Γερμανίας. Τέλος, οι Σοβιετικοί ζητούσαν την καταβολή υπέρογκων αποζημιώσεων σε είδος, ώστε σταδιακά να επέλθει και ο οικονομικός/βιομηχανικός αφοπλισμός της Γερμανίας. Σε κάθε περίπτωση, η γερμανική οικονομία έπρεπε να τεθεί υπό τριμερή αγγλο-αμερικανο-σοβιετικό έλεγχο για μια παρατεταμένη χρονική περίοδο.¹

Όμως, ο Στάλιν μπορούσε να πετύχει τους παραπάνω στόχους κυρίως μέσω της συνέχισης της τριμερούς συνεργασίας με Ουάσιγκτον και Λονδίνο. Μετά την κατάρρευση της συνεργασίας με τους Δυτικούς, τη διακοπή ροής επανορθώσεων από τις δυτικές ζώνες κατοχής προς την ΕΣΣΔ και την εξαγγελία του Σχεδίου Μάρσαλ, το οποίο θα επανέντασσε τη Γερμανία στο ευρωπαϊκό οικονομικό – και τελικά πολιτικό – γίγνεσθαι, ο Στάλιν διείδε την απόπειρα δημιουργίας ενός αντισοβιετικού διατλαντικού μπλοκ υπό αμερικανική καθοδήγηση. Ο φόβος καπιταλιστικής περικύκλωσης, με αιχμή του δόρατος μια αναγεννημένη Γερμανία, αναβίωσε.² Αποφασίζοντας την απόρριψη του Σχεδίου Μάρσαλ (πρωτοβουλία η οποία αποτέλεσε σημείο καμπής της σοβιετικής πολιτικής) το Κρεμλίνο επέλεξε να ακολουθήσει την οδό της απομόνωσης από τον δυτικό κόσμο. Η σοβιετική ηγεσία έκρινε ότι η ΕΣΣΔ ήταν αδύνατο να επωφεληθεί από την αμερικανική οικονομική βοήθεια και να ενταχθεί σε μια ευρεία ευρωπαϊκή (ή παγκόσμια) οικονομική και πολιτική συσσωμάτωση δίχως να εγκαταλείψει ζωτικά σοβιετικά συμφέροντα ασφαλείας στην Ανατολική Ευρώπη. Φαινόταν αναπόφευκτο ότι η αμερικανική οικονομική διείσδυση θα αποτελούσε τον Δούρειο Ίππο και για δυτική πολιτική

¹ Roberts, “Stalin at the Tehran”, σ. 13-14, 18, 22-24· Leffler, *For the Soul of Mankind*, σ. 30-31.

² Leffler, *For the Soul of Mankind*, σ. 65-66,

διείσδυση σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη, υπονομεύοντας έτσι τη σοβιετική ζώνη ασφαλείας στην περιοχή.¹

Ο Στάλιν απάντησε στις δυτικές πρωτοβουλίες του 1947 αρχικά καλώντας τα κομμουνιστικά κόμματα στα κράτη της δυτικής Ευρώπης (κυρίως στη Γαλλία και την Ιταλία) να εγκαταλείψουν τη μετριοπαθή τους πολιτική – που τούς είχε επιβάλει το ίδιο το Κρεμλίνο τα προηγούμενα έτη – οργανώνοντας γενικές απεργίες και μαζικές, μαχητικές διαδηλώσεις. Οι κινητοποιήσεις εκείνες αποσκοπούσαν στην αποσταθεροποίηση της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας και στην υπονόμευση της εφαρμογής του Σχεδίου Μάρσαλ. Παράλληλα, τον Σεπτέμβριο του 1947 ιδρύθηκε η Κομινφόρμ ως όργανο αυστηρού ελέγχου και συντονισμού των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, ενώ το Κρεμλίνο ανάγκασε τους ανατολικοευρωπαίους συμμάχους του να αρνηθούν τη συμμετοχή τους στο Σχέδιο Μάρσαλ. Ταυτόχρονα, ολοκληρώθηκε η μετατροπή των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης σε λαϊκές δημοκρατίες με πλήρη επιβολή της δικτατορίας του προλεταριάτου και μεταρρυθμίσεις οικονομικοκοινωνικού χαρακτήρα, όπως η έναρξη προγραμμάτων ραγδαίας εκβιομηχάνισης. Μόνο η Τσεχοσλοβακία συνέχισε να έχει πολυκομματική κυβέρνηση (με ισχυρή κομμουνιστική συμμετοχή), αλλά μια τέτοια εξαίρεση δεν ήταν πλέον δυνατό να γίνει ανεκτή: τον Φεβρουάριο του 1948 το τοπικό κομμουνιστικό κόμμα οργάνωσε ένα αναίμακτο πραξικόπημα και ανέλαβε πλήρως τα ηνία της χώρας.²

Λίγους μήνες αργότερα έλαβε χώρα η πιο επικίνδυνη κρίση του πρώιμου Ψυχρού Πολέμου: η Μόσχα, θορυβημένη από τη δυτική πολιτική στη Γερμανία, όπου οι Αμερικανοί, οι Βρετανοί και οι Γάλλοι είχαν αποφασίσει να ενοποιήσουν τις τρεις

¹ Geoffrey Roberts, “Moscow and the Marshall Plan: Politics, Ideology and the Onset of the Cold War, 1947”, *Europe-Asia Studies*, Vol.46, No.8 (1994): 1371-86.

² Pechatnov, “The Soviet Union and the World”, σ. 105-6· Naimark, “The Sovietisation of Eastern Europe”, σ. 189, 191.

αντίστοιχες ζώνες κατοχής, να επιτρέψουν την αναγέννηση της γερμανικής βιομηχανίας και να συστήσουν ένα δυτικογερμανικό κράτος, αποφάσισε να επιφέρει ένα πλήγμα στη γερμανική πολιτική της Δύσης. Τον Ιούνιο του 1948 ο Στάλιν διέταξε τον αποκλεισμό του Δυτικού Βερολίνου, που ως θύλακας των Δυτικών βρισκόταν βαθιά στη σοβιετική ζώνη κατοχής. Πάντως, μετά την αναπάντεχα δυναμική αμερικανική αντίδραση και την επιτυχή επιχείρηση ανεφοδιασμού από τον αέρα, η ΕΣΣΔ, δίχως να υποχωρήσει εμφανώς, δεν κλιμάκωσε περαιτέρω.¹

Μεσόγειος και Μέση Ανατολή

Στις περιοχές της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής ο Στάλιν και η σοβιετική ηγεσία διαρκούντος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ακολούθησαν μια μάλλον οπορτουνιστική και προσεκτική πολιτική, καθώς ήδη στις περιοχές αυτές διαμορφωνόταν σταδιακά μια ζώνη δυτικής επιρροής. Ήδη τον Μάρτιο του 1944, μετά την επιστροφή του ιστορικού ηγέτη του ιταλικού ΚΚ (PCI), Παλμίρο Τολλιάτι, στην Ιταλία, ο Στάλιν τον αποθάρρυνε από το να κρατήσει μια σκληρή αντιπολιτευτική στάση έναντι του καθεστώτος του Στρατάρχη Πιέτρο Μπαντόλιο (που πλέον συνεργαζόταν με τους Συμμάχους). Προτεραιότητα είχε η ενότητα όλων των «αντιφασιστικών κομμάτων». Μάλιστα, ο Στάλιν είπε στον Ιταλό κομμουνιστή ηγέτη ότι το PCI θα μπορούσε ακόμα και να συμμετάσχει στην κυβέρνηση του Μπαντόλιο, αν δινόταν η ευκαιρία.² Ανάλογη υπήρξε η στάση του Στάλιν και έναντι των Γάλλων κομμουνιστών. Τον Νοέμβριο του 1944 ο Στάλιν ενημέρωσε τον ηγέτη του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος (PCF), Μωρίς Τορέζ, ότι ο Ντε Γκωλ, που υποστηριζόταν από το Λονδίνο, είχε πλέον την ευκαιρία να ηγηθεί της μεταπολεμικής

¹ Lafeber, *America, Russia, and the Cold War, 1945-2000* (New York: McGraw Hill, 2002 [ninth edition]), σ. 84-85, 89.

² Haslam, *Russia's Cold War*, σ. 22.

Γαλλίας. Συνεχίζοντας, «συμβούλευσε» τον Τορέζ: «τώρα το PCF δεν είναι αρκετά ισχυρό ώστε να εξουδετερώσει τη γαλλική κυβέρνηση».¹

Παρομοίως, ο Στάλιν αποδέχτηκε το φθινόπωρο του 1944 την υπαγωγή της Ελλάδας στη βρετανική σφαίρα επιρροής. Ήδη πριν τη σύναψη της συμφωνίας των ποσοστών τον Οκτώβριο, ο Ερυθρός Στρατός, καταλαμβάνοντας τη Βουλγαρία, δεν κατήλθε στο Αιγαίο και στη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, αλλά σταμάτησε την προέλασή του στα προ του 1941 ελληνοβουλγαρικά σύνορα.² Αυτή η κίνηση ήταν δηλωτική της πολιτικής της Μόσχας απέναντι στο «ελληνικό ζήτημα» και ο ίδιος ο Στάλιν ουδέποτε ενέκρινε τη χορήγηση απτής, υλικής βοήθειας προς το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Όταν κατά τις συγκρούσεις των Δεκεμβριανών το ΚΚΕ ζήτησε σοβιετική βοήθεια ο Στάλιν ενημέρωσε τον Βούλγαρο κομμουνιστή ηγέτη Δημητρώφ ότι «οι Έλληνες φίλοι μας δεν δύνανται να υπολογίζουν σε ενεργό επέμβαση και βοήθεια από εδώ». Ακόμη, ο Στάλιν ισχυρίστηκε ότι είχε συμβουλευτεί εναντίον της ανάληψης ένοπλου αντάρτικου αγώνα στην Ελλάδα, ότι οι κομμουνιστές δεν έπρεπε να παραιτηθούν από την κυβέρνηση Παπανδρέου, κι ότι πλέον είχαν αναλάβει προσπάθεια μεγαλύτερη των δυνατοτήτων τους. Ο Στάλιν παραδέχτηκε ότι προφανώς το ΚΚΕ πόνταρε στην κάθοδο του Κόκκινου Στρατού στο Αιγαίο, κάτι που ήταν ανέφικτο.³

Τελικά, στις αρχές του 1946 ο Στάλιν συμβούλευσε το ΚΚΕ να ακολουθήσει μια στρατηγική «πολιτικής κινητοποίησης του λαού» και οργάνωσης της «λαϊκής αυτοάμυνας», αλλά ρητά αποθάρρυνε την προετοιμασία για «ένοπλη εξέγερση

¹ Haslam, *Russia's Cold War*, σ. 27.

² Γεώργιος Καζαμίας, «Το διεθνές διπλωματικό παρασκήνιο και η αποχώρηση των Βουλγάρων από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», στο Ξανθίαπη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944* (Παρατηρητής και ΙΜΧΑ: Θεσσαλονίκη, 2002), σ. 235-72.

³ Banac (επιμ.), *The Diary*, σ. 345, 352-3

εναντίον του αντιδραστικού μοναρχικού καθεστώτος».¹ Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι το Κρεμλίνο έτεινε να αποδεχτεί τον μειωμένο ρόλο της ΕΣΣΔ στις ελληνικές μεταπολεμικές υποθέσεις ήδη από το 1943: σημαίνοντες Σοβιετικοί διπλωμάτες, όπως ο Ιβάν Μαΐσκυ (τότε πρεσβευτής στο Λονδίνο), αναγνώριζαν τους ιδιαίτερους δεσμούς των Βρετανών με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και το στέμμα, και, αντιστρόφως, το μειωμένο σοβιετικό ενδιαφέρον, εν αντιθέσει με τα βαλκανικά κράτη της ενδοχώρας.²

Από την άλλη πλευρά, το Κρεμλίνο έκρινε ότι η ιταλική ήττα πρόσφερε νέες ευκαιρίες για την ενίσχυση της (μηδամηνής) σοβιετικής παρουσίας στη Μεσόγειο. Η ΕΣΣΔ επιδίωκε να αποκτήσει επιρροή και, περιορισμένες έστω, δυνατότητες προβολής ισχύος για να προστατεύσει το μαλακό της υπογάστριο στα νοτιοδυτικά της σύνορα (στη Μαύρη Θάλασσα και τον Καύκασο). Από το 1945 η Μόσχα επιδίωξε να λάβει «εντολή» του ΟΗΕ για τη διοίκηση της Τριπολίτιδος ή της Κυρηναϊκής στη Λιβύη. Τελικά οι συσχετισμοί ισχύος δεν επέτρεψαν στην ΕΣΣΔ να πετύχει την επέκταση της πολιτικής και ναυτικής της επιρροής στη Μεσόγειο κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940. Μετά τη λήξη της συνεργασίας των Τριών Μεγάλων και με την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, οι Δυτικοί Σύμμαχοι δεν συναίνεσαν στην παραχώρηση «εντολής» ή βάσεων σε Λιβύη, ή, εναλλακτικά, στα Δωδεκάνησα.³

Κάτι ανάλογο συνέβη και στην περίπτωση των σοβιετικών αξιώσεων έναντι της Τουρκίας και του Ιράν, όπου το Λονδίνο και η Ουάσιγκτον αντέδρασαν δυναμικά και στήριξαν τις τοπικές κυβερνήσεις. Πράγματι, η πλήρης κυριαρχία στη Μαύρη Θάλασσα και ο έλεγχος των Στενών αποτελούσαν πάγιους στόχους της τσαρικής υψηλής στρατηγικής. Το 1945 ΕΣΣΔ απαίτησε τον έλεγχο των Στενών από κοινού με

¹ Banac (επιμ.), *The Diary*, σ. 396.

² Roberts, *Stalin's Wars*, σ. 220.

³ Sergei Mazov, "The USSR and the Former Italian Colonies, 1945-1950", *Cold War History*, Vol.3, No.3 (April 2003): 49-78.

την Τουρκία (και την εγκατάσταση βάσεων στην περιοχή) και ήγειρε αξιώσεις στις περιοχές του Καρς και του Αρνταχάν. Οι απαιτήσεις αυτές υπήρξαν μέσα πίεσης για την μετατροπή της Τουρκίας σε σοβιετικό δορυφόρο. Όταν όμως, ιδίως το 1946, οι Βρετανοί και οι Αμερικανοί υποστήριξαν δυναμικά την Άγκυρα, η ΕΣΣΔ αναγκάστηκε να αποκλιμακώσει την πίεση της. Στην πρώιμη μεταπολεμική περίοδο, η ισχύς της Βρετανίας (ακόμα σημαντική) και των ΗΠΑ στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή δεν άφησαν περιθώριο στους Σοβιετικούς να συμπεριλάβουν την Τουρκία στη ζώνη ασφαλείας τους.¹

Παρόμοια έκβαση είχε και η σοβιετική προσπάθεια απόκτησης μιας ζώνης οικονομικής εκμετάλλευσης στο Βόρειο Ιράν. Κύριο κίνητρο των Σοβιετικών ήταν να αποκτήσουν μέσω ετεροβαρούς συμφωνίας πρόσβαση στις ιρανικές πετρελαιοπηγές, και ει δυνατό, να «φινλανδοποιήσουν» το Ιράν. Άλλωστε, το Ιράν ήδη από το 1907 είχε αποτελέσει πεδίο επιτυχούς συμβιβασμού των συμφερόντων της Ρωσίας και της Βρετανίας, στα πλαίσια της διμερούς προσέγγισης των δύο Δυνάμεων. Το 1941 σοβιετικά και βρετανικά στρατεύματα είχαν θέσει υπό τον έλεγχο των δυνάμεων τους το Ιράν, με την προοπτική να αποχωρήσουν μετά την ήττα της Γερμανίας. Ωστόσο, ήδη πριν τη λήξη του πολέμου η ΕΣΣΔ απαίτησε να εξασφαλίσει ειδικά προνόμια για την εκμετάλλευση των ιρανικών πετρελαιοπηγών. Ως όργανο πίεσης ο Στάλιν χρησιμοποίησε το ιρανικό Κομμουνιστικό Κόμμα, γρήγορα όμως άλλαξε πλεύση υποστηρίζοντας τις αποσχιστικές τάσεις των Αζέρων μειονοτικών. Η σοβιετική πίεση κινητοποίησε τους Βρετανούς και κυρίως τις ΗΠΑ, και προξένησε την πρώτη μείζονα

¹ Για το ζήτημα των σοβιετικών αξιώσεων και τις πιέσεις στην Τουρκία καθώς και την αγγλοαμερικανική αντίδραση, βλέπε ενδεικτικά: Bruce Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East* (Princeton: Princeton University Press, 1980), σ. 255-70, 355-73· Mustafa Stki Bilgin και Steven Morewood, "Turkey's Reliance on Britain: British Political and Diplomatic Support for Turkey against Soviet Demands, 1943-47", *Middle Eastern Studies* Vol.40, No.2 (2004): 24-57· Jonathan Knight, "American Statecraft and the 1946 Black Sea Straits Controversy", *Political Science Quarterly* Vol.90, No.3 (1975): 451-75· Ekavi Athanassopoulou, *Turkey: Anglo-American Security Interests, 1945-52* (London: Frank Cass, 1999), σ. 8-50.

αμερικανο-σοβιετική κρίση. Τελικά, μετά από έντονες αμερικανικές πιέσεις τα σοβιετικά στρατεύματα αποχώρησαν από το Ιράν την άνοιξη του 1946, ενώ το ιρανικό κοινοβούλιο ουδέποτε επικύρωσε την ιρανο-σοβιετική οικονομική συμφωνία για την συνεκμετάλλευση του πετρελαίου.¹

Άπω Ανατολή

Ο Στάλιν από νωρίς προσπάθησε να επεκτείνει τη σοβιετική επιρροή και στην Άπω Ανατολή. Ήδη από το φθινόπωρο του 1943, ο Σοβιετικός ηγέτης δεσμεύτηκε να συμμετάσχει στον πόλεμο εναντίον τα Ιαπωνίας μετά την οριστική συνθηκολόγηση της Γερμανίας.² Έτσι, μετά και την ιαπωνική ήττα και την εκδίωξη των Ιαπώνων από την Κίνα και την Κορέα, η ΕΣΣΔ θα επιτύγχανε να αυξήσει την ασφάλεια και επιρροή της και στα ανατολικά της σύνορα και προσδοκούσε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων στην Άπω Ανατολή. Στα τέλη του 1944 ο Στάλιν σχολίασε στον Αμερικανό πρεσβευτή Άβερελ Χάρριμαν ότι «τώρα όλες οι έξοδοι στον Ειρηνικό κατέχονται ή αποκλείονται από τον εχθρό». Οι απαιτήσεις της ΕΣΣΔ περιλάμβαναν την μακροχρόνια μίσθωση των κινέζικων λιμένων του Πορτ Άρθουρ και του Ντάιρεν (μετά την οριστική ιαπωνική ήττα και την εκκένωση της περιοχής από τους Ιάπωνες), καθώς και την εκμετάλλευση των σιδηροδρόμων της Μαντζουρίας, της πιο πλούσιας επαρχίας τη Κίνας, στα βορειοανατολικά της χώρας.³ Ακόμη, την ίδια περίοδο ο Σοβιετικός ηγέτης ζήτησε από τον Ρούσβελτ – και ο τελευταίος συναίνεσε – να αποκατασταθούν «τα προηγούμενα δικαιώματα της Ρωσίας που παραβιάσθηκαν από την ύπουλη ιαπωνική

¹ Για την ιρανική κρίση, βλέπε ενδεικτικά Kuniholm, *The Origins*, σ. 214-6, 270-91, 304-42· Natalia Yegorova, “The ‘Iran Crisis’ of 1945-1946: A View from the Russian Archives”, *CWIHP Working Paper No.15* (Washington, D.C: Woodrow Wilson International Center, 1995), σ. 1-24.

² Roberts, “Stalin at the Tehran”, σ. 13.

³ Haslam, *Russia's Cold War*, σ. 27.

επίθεση το 1904».¹ Πράγματι, κατά τη διάρκεια της Διάσκεψης της Γιάλτας τον Φεβρουάριο του 1945 ο Στάλιν και ο Ρούσβελτ συμφώνησαν ότι, δύο έως τρεις μήνες έπειτα από την τελική συνθηκολόγηση των Ναζί, η ΕΣΣΔ θα λάμβανε ενεργά μέρος στον πόλεμο εναντίον των Ιαπώνων. Σε αντάλλαγμα, η Μόσχα θα ανακτούσε τη Νότια Σαχαλίνη, την οποία η Ρωσία είχε χάσει μετά τον πόλεμο του 1904-5, καθώς και τις Κουρίλες Νήσους, ενώ θα αποκτούσε ειδικά προνόμια στη Μαντζουρία.²

Οι Σοβιετικοί ιθύνοντες προσδοκούσαν πολλά περισσότερα οφέλη στην περιοχή, ελπίζοντας ότι ο Κόκκινος Στρατός θα διαδραμάτιζε τελικά σημαντικότερο ρόλο στην τελική ήττα και συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας. Τον Ιούλιο του 1945 ο Στάλιν σχεδίαζε την κατάληψη του Χοκκάιντο, της βορειότερης εκ των νήσων που απαρτίζουν το μητροπολιτικό ιαπωνικό έδαφος. Όπως εκμυστηρεύτηκε την ίδια περίοδο στον Κινέζο υπουργό Εξωτερικών Σουνγκ, ο Στάλιν επιθυμούσε η Ιαπωνία να καταστεί «ευάλωτη από βορρά, δύση, νότο, ανατολή, τότε θα παραμείνει ήσυχη». Και συμπλήρωσε ότι «η Ιαπωνία θα συντριβεί, αλλά θα ανακτήσει την ισχύ της σε 20 έως 30 έτη· όλος ο σχεδιασμός των σχέσεων μας με την Κίνα βασίζεται σε αυτή [την εκτίμηση]».³ Ωστόσο, η συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας μετά τη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι εκ των πραγμάτων περιόρισαν τις σοβιετικές φιλοδοξίες και κατέστησαν τις ΗΠΑ αποκλειστικό ρυθμιστή της μεταπολεμικής κατάστασης στην Ιαπωνία.

Αντιθέτως, η αναζωπύρωση του κινεζικού εμφυλίου πολέμου μετά το 1945-6 έδωσε στην ΕΣΣΔ νέες δυνατότητες παρεμβολής. Ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου ο Στάλιν διατήρησε εγκάρδιες σχέσεις με το Κουομιντάνγκ (τους Κινέζους εθνικιστές) του Τσιανγκ-Και Σεκ και ζήτησε από το ΚΚ Κίνας και τον ηγέτη του, Μάο Τσε-Τουνγκ, να αποφύγει την εμφύλια σύρραξη και να έρθει σε συνεννόηση με τους εθνικιστές. Και σε εκείνη την περίπτωση τα συμφέροντα

¹ Zubok, *A Failed Empire*, σ.13.

² Roberts, *Stalin's Wars*, σ. 241-2.

³ Haslam, *Russia's Cold War*, σ. 60-61.

ασφαλείας της ΕΣΣΔ είχαν σαφή προτεραιότητα έναντι της υποστήριξης των Κινέζων συντρόφων που καταδιώκονταν από τις υπέρτερες δυνάμεις του Τσιανγκ. Και τούτο διότι το Κρεμλίνο θεωρούσε το Κουομιντάνγκ πολύτιμο αρωγό στην ανάσχεση του ιαπωνικού επεκτατισμού στην περιοχή.¹ Άλλωστε μεσούντος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Στάλιν, σε συζήτηση με τον Άβερελ Χάρριμαν, χαρακτήρισε τον Μάο και τους Κινέζους συντρόφους του ως «βουτυρο-κομμουνιστές» ('margarine communists'). Επιπλέον, πίεσε τον Μάο και το ΚΚΚ να συμπήξουν ένα «εθνικό μέτωπο» με το Κουομιντάνγκ εναντίον των Ιαπώνων ώστε να παύσει ο κινεζικός εμφύλιος, και να αποδεχτούν την προοπτική δράσης στα πλαίσια ενός προοδευτικού δημοκρατικού καθεστώτος στην μεταπολεμική εποχή.²

Τον Αύγουστο του 1945 η ΕΣΣΔ υπέγραψε συνθήκη Φιλίας και Συμμαχίας με το Κουομιντάνγκ, αναγνωρίζοντάς το ως νόμιμη κυβέρνηση της Κίνας. Σε αντάλλαγμα, οι Κινέζοι εθνικιστές αποδέχτηκαν τις αξιώσεις της ΕΣΣΔ για παροχή ειδικών προνομίων στους λιμένες και τους σιδηροδρόμους της Μαντζουρίας. Έχοντας συντρίψει τον ιαπωνικό στρατό στην Μαντζουρία τον Αύγουστο του 1945, οι Σοβιετικοί απέσυραν τελικά τις δυνάμεις τους από την περιοχή την άνοιξη του 1946, αφού πρώτα την αποψίλωσαν από τις βιομηχανικές της εγκαταστάσεις. Ακόμη, άφησαν φεύγοντας τεράστιες ποσότητες ιαπωνικού πολεμικού υλικού στους Κινέζους κομμουνιστές του Μάο.³ Παράλληλα, ο κινεζικός εμφύλιος αναζωπυρώθηκε.

Μέχρι τα τέλη του 1949 οι δυνάμεις του Μάο είχαν ισχυροποιηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε προετοίμαζαν την τελική τους επίθεση προς τα νότια για να συντρίψουν το Κουομιντάνγκ και να ενοποιήσουν την Κίνα. Τότε ο Στάλιν προσπάθησε να αποτρέψει τον Μάο από το να επιδιώξει την πλήρη επικράτηση του ΚΚΚ στην Κίνα,

¹ Brown, *The Rise & Fall of Communism*, σ. 185.

² Roberts, *Stalin's Wars*, σ. 289.

³ David Reynolds, *One World Divisible. A Global History since 1945* (London: Penguin, 2002), σ. 44· Lafeber, *America, Russia*, σ.37.

επικαλούμενος το ενδεχόμενο μείζονος ήττας των Κινέζων κομμουνιστών, καθώς και τον φόβο αμερικανικής στρατιωτικής ανάμειξης και ραγδαίας κλιμάκωσης του Ψυχρού Πολέμου. Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι ο Στάλιν αδιαφορούσε για την εξάπλωση της παγκόσμιας επανάστασης στην πολυπληθέστερη χώρα του κόσμου, αλλά αντιθέτως επεδίωκε τη διαιώνιση της αστάθειας στην Κίνα: ήταν προς όφελος των συμφερόντων της ΕΣΣΔ να μην ενοποιηθεί η Κίνα υπό μια ενιαία, στιβαρή ηγεσία (εθνικιστική ή κομμουνιστική). Στην παρούσα συγκυρία, η καλύτερη λύση θα ήταν η λήξη του κινεζικού εμφυλίου και η εγκαθίδρυση δύο κρατικών οντοτήτων, με σύνορο τον ποταμό Γιανγκτσέ.¹

Τελικά το 1949 οι Κινέζοι Κομμουνιστές εξήλθαν νικητές από τον εμφύλιο πόλεμο, κάτι που δεν φαίνεται να χαροποίησε ιδιαίτερα τον Στάλιν. Ο τελευταίος παρέμεινε δύσπιστος έναντι του κινεζικού κομμουνιστικού εγχειρήματος και της ηγεσίας του ΚΚΚ. Εξακολουθούσε να θεωρεί τον Μάο και τους συνεργάτες τους ως εκπροσώπους μάλλον μιας «εθνικής επαναστατικής-δημοκρατικής» κυβέρνησης, παρά μιας κομμουνιστικής.² Ωστόσο, η πλήρης επικράτηση του Μάο και η ανακήρυξη της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας οδήγησαν το Κρεμλίνο στην απόφαση να αναθεωρήσει την πολιτική του. Στις 14 Φεβρουαρίου 1950 Μόσχα και Πεκίνο υπέγραψαν συνθήκη φιλίας και αμοιβαίας βοήθειας, ενώ ο Στάλιν ουσιαστικά προβίβασε την κομμουνιστική Κίνα σε στρατηγικό εταίρο της ΕΣΣΔ, αναγνωρίζοντάς της το δικαίωμα (και μεταφέροντας της το βάρος) της επέκτασης της επανάστασης στη ΝΑ Ασία. Παράλληλα, υπό το πρίσμα των πρόσφατων εξελίξεων (επιτυχής δοκιμή σοβιετικής ατομικής βόμβας τον Σεπτέμβριο του 1949, επικράτηση του Μάο στην Κίνα και συνομολόγηση της σινο-σοβιετικής συμμαχίας), ο Στάλιν έδωσε την έγκρισή του στο καθεστώς της Βόρειας Κορέας να επιχειρήσει τη βίαιη επανένωση

¹ Donggil Kim, "The Crucial Issues of the Early Cold War: Stalin and the Chinese Civil War", *Cold War History* Vol.10, No.2 (2010): 185-202.

² Westad, *The Global Cold War*, σ. 65-66.

με τη Νότια Κορέα. Καθ' αυτόν τον τρόπο θα απομακρυνόταν πιθανός κίνδυνος στο μέλλον εκ μέρους των ΗΠΑ ή μιας αναγεννημένης Ιαπωνίας εναντίον της Μαντζουρίας και της Σοβιετικής Άπω Ανατολής. Παρόλα αυτά, ο Σοβιετικός ηγέτης κατέστησε σαφές ότι σε περίπτωση κλιμάκωσης του πολέμου και αμερικανικής επέμβασης, οι Βορειοκορεάτες δεν έπρεπε να προσδοκούν στρατιωτική επέμβαση της ΕΣΣΔ, αλλά μόνο της Κίνας. Πράγματι, μετά την έκρηξη του Πολέμου της Κορέας και την εμπλοκή αμερικανικών και άλλων συμμαχικών δυνάμεων, που με τη σειρά τους οδήγησαν στην είσοδο της Κίνας στον πόλεμο στο πλευρό της Βόρειας Κορέας, η ΕΣΣΔ έμεινε ουσιαστικά αμέτοχη: οι Σοβιετικοί όχι μόνο δεν διακινδύνευσαν ανεξέλεγκτη κλιμάκωση της σύγκρουσης που ίσως οδηγούσε σε μείζονα σύγκρουση με τις ΗΠΑ, αλλά εφάρμοσαν μια κλασική στρατηγική μεταφοράς των βαρών στην Κίνα και κατατριβής των Αμερικανών (και των συμμάχων τους), η οποία διήρκεσε τρία έτη. Έτσι, σώθηκε το καθεστώς της Βόρειας Κορέας, παγιώθηκε για δύο δεκαετίες η σινο-αμερικανική αντιπαλότητα, και (βραχυπρόθεσμα) δέθηκε το Πεκίνο στο άρμα της Μόσχας.¹

Συμπεράσματα

Η επιχείρηση Μπαρμπαρόσα και η παρ' ολίγον συντριβή από τους Γερμανούς κατέδειξε με ενάργεια τις χρόνιες, κρίσιμες αδυναμίες της Ρωσίας/ΕΣΣΔ: λόγου χάριν, το ευπρόσβλητο και ευάλωτο των συνόρων της, την κοινωνική, οικονομική, βιομηχανική και στρατιωτική της υστέρηση σε σχέση με τις άλλες μεγάλες δυνάμεις, και την αδυναμία της να αντιμετωπίσει επιτυχώς μικρότερους, αλλά τεχνολογικά υπέρτερους αντιπάλους, όπως η Γερμανία (και παλαιότερα η Ιαπωνία). Τις πρώτες

¹ Για τις παραπάνω εξελίξεις στην Άπω Ανατολή κατά το 1949-50, βλέπε ενδεικτικά Shen Zhihua, "Sino-Soviet Relations and the Origins of the Korean War: Stalin's Strategic Goals in the Far East", *Journal of Cold War Studies* Vol.2, No.2 (2000): 44-68· Niu Jun, "The Birth of the People's Republic of China and its Entry into the Korean War", στο Leffler και Westad (επιμ.) *The Cambridge History of the Cold War*, vol.1, σ. 221-43.

εβδομάδες μετά την εκδήλωση της γερμανικής επίθεσης και τις καταστροφικές ήττες του Ερυθρού Στρατού, ο Στάλιν αποφάνθηκε ενώπιον των συνεργατών του: «Ο Λένιν μας κληροδότησε ένα μεγάλο κράτος, και εμείς τα θαλασσόσαμε». Εύλογα, μετά την επιβίωση της ΕΣΣΔ έπειτα από την απόκρουση της γερμανικής εισβολής, η επίτευξη της μέγιστης δυνατής ασφάλειας από εξωτερικές απειλές αποτέλεσε την ύψιστη προτεραιότητα του Κρεμλίνου. Σύμφωνα με το σκεπτικό του Στάλιν, δύο ήταν ανέκαθεν τα προαπαιτούμενα της σοβιετικής ασφάλειας: η ενίσχυση του βιομηχανικού και στρατιωτικού δυναμικού, και η εδαφική επέκταση της ΕΣΣΔ.¹

Έχοντας αντιμετωπίσει κατά τη διάρκεια μισού αιώνα δύο θανάσιμες εισβολές από τη Γερμανία (το 1917-18 και το 1941), καθώς και συνεχή πίεση εξ ανατολών από την Ιαπωνία (το 1904-5, 1918-22 και το 1938-9), ήταν λογικό ο Στάλιν και οι υπόλοιποι Σοβιετικοί ιθύνοντες να επιθυμούν την επέκταση τη σοβιετικής κυριαρχίας πρωτίστως στην Ευρώπη, και δευτερευόντως σε μεγάλο μέρος της ΒΑ Ασίας, ώστε να ενισχύσουν τη σοβιετική θέση και ασφάλεια.² Η εμπειρία του 1941-2, όπου κατέστη φανερή η σημασία της άμυνας εις βάθος, φάνηκε να επαληθεύει τη στρατηγική αξία της εδαφικής επέκτασης και της δημιουργίας πέριξ της ΕΣΣΔ μιας ζώνης κρατών φιλικών προς τη Μόσχα. Επιπροσθέτως, στα μέσα της δεκαετίας του 1940, με τη συντριβή της Γερμανίας και της Ιαπωνίας, και την εξουθένωση άλλων παραδοσιακών δυνάμεων, όπως της Γαλλίας και η Κίνας, αλλά και της Βρετανίας, έκανε την εμφάνισή του ένα πρωτοφανές κενό ισχύος: ο Στάλιν έσπευσε να το εκμεταλλευθεί ώστε να καταστήσει την ΕΣΣΔ κυρίαρχη δύναμη της Ευρασίας.

Μετά το 1945, ο μόνος αντίπαλος που θα μπορούσε να αναχαιτίσει την ΕΣΣΔ ήταν οι ΗΠΑ· εκείνες διέθεταν ασυναγώνιστη οικονομική ισχύ και παραγωγική ικανότητα, έναν πανίσχυρο στόλο βομβαρδιστικών που μαζί με την

¹ Pechatnov, "The Soviet Union and the world", σ. 90-92.

² John Mearsheimer, *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων* (Αθήνα: Ποιότητα, 2007), σ. 402-5.

ατομική βόμβα αποτελούσε δυνάμει θανάσιμη απειλή, και μια ιδεολογία και ένα πολιτικό σύστημα που πρόσφεραν έναν θελκτικό, εναλλακτικό τρόπο ζωής στους καθημαγμένους Ευρωπαίους, Ιάπωνες, και όχι μόνο. Απέναντι σε μια τέτοια δύναμη, η ΕΣΣΔ δεν είχε την πολυτέλεια να διακινδυνεύσει πλήρη ρήξη και θερμή αναμέτρηση, καθώς οι πληγές του πολέμου ήταν εμφανείς στις υποδομές, τον παραγωγικό της ιστό και το ανθρώπινο δυναμικό της. Εξάλλου όσο μέσω της συνεννόησης με τη Δύση προωθούνταν τα σοβιετικά συμφέροντα ασφαλείας, ο Στάλιν ήταν έτοιμος να συνεργαστεί με τον Τρούμαν, όπως είχε κάνει με τον Ρούσβελτ και τον Τσώρτσιλ (και πιο πριν ακόμα και τον Χίτλερ). Ωστόσο, τόσο το ιδεολογικό του υπόβαθρο όσο και η ιστορική εμπειρία τού υπαγόρευαν ότι «το νερό με τη φωτιά δεν μπορούν να έρθουν σε [μόνιμη] συνεννόηση» και ότι «θα έρθει ο καιρός που η σύγκρουση θα είναι αναπόφευκτη».¹ ή ότι, όπως διευκρίνιζε στις αρχές του 1945, «σήμερα πολεμάμε σε συμμαχία με τη μία [καπιταλιστική] φατρία εναντίον της άλλης, και στο μέλλον θα πολεμήσουμε και εναντίον αυτής της φατρίας». Η ώρα εκείνη δεν είχε φτάσει πάντως στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940. Όπως αποφάνθηκε το 1948 με αφορμή την ανάγκη λήξης της κομμουνιστικής εξέγερσης στην Ελλάδα, «όλο το ζήτημα έχει να κάνει με την ισορροπία ισχύος. Αν είσαι δυνατός, χτύπα. Ειδάλλως, μην μπαίνεις στον αγώνα. Δεχόμαστε να πολεμήσουμε όχι όταν θέλει ο εχθρός μας, αλλά όταν αυτό είναι προς το συμφέρον μας».²

¹ Leonid Gibianskii "The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946-1948", *CWIHP Bulletin* No.10 (March 1998), σ. 112-134.

² Ivo Banac (ed.), *The Diary*, σ. 358, 443.

Ένα υπόδειγμα παραδοσιακής ρωσικής πολιτικής;

Οι κρίσεις στο «βόρειο κρηπίδωμα», 1945-46

Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Ιωσήφ Στάλιν φέρεται να εκμυστηρεύτηκε στον Γιουγκοσλάβο κομμουνιστή ηγέτη, Μίλοβαν Τζίλας, ότι «τούτος ο πόλεμος διαφέρει από τους προηγούμενους στο ότι όπου φθάσουν τα στρατεύματα του νικητή, εκεί θα σταματήσει και το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό του σύστημα»¹ –μια φράση ασφαλώς ενδεικτική των στόχων του Σοβιετικού ηγέτη για τη μεταπολεμική Ευρώπη. Πράγματι, η επιβολή φιλοσοβιετικών κυβερνήσεων, σε πρώτη φάση, και κομμουνιστικών καθεστώτων, έως τα τέλη της δεκαετίας του 1940,² στις χώρες εκείνες που απελευθέρωσε ο Κόκκινος Στρατός υπήρξε αποτέλεσμα τόσο της πρόθεσης του Στάλιν να προωθήσει την κομμουνιστική επανάσταση εκτός των ορίων της Σοβιετικής Ένωσης, όσο και της ανάγκης να ενισχύσει την άμυνα της χώρας του επεκτείνοντας τον έλεγχό της σε μια περιοχή από την οποία είχε δεχθεί τη γερμανική επίθεση.³

Οι ΗΠΑ και η Βρετανία υποδέχτηκαν με ιδιαίτερη δυσπιστία την προσπάθεια «σοβιετοποίησης» (όπως την αντιλαμβάνονταν) της Ανατολικής Ευρώπης

* Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

¹ Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (μτφ. Michael B. Petrovich) (New York: Harcourt Brace and Company, 1962), σ. 114.

² Βλ. αναλυτικά: Norman Naimark, “The Sovietization of Eastern Europe, 1944-1953”, στο Melvyn Leffler and Odd Arne Westad (eds.), *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), Τόμος I, σ. 175-197· Eduard Mark, “Revolution by Degrees: Stalin’s National Front Strategy for Europe, 1941-1947”, *Cold War International History Project Working Paper*, Vol. 31 (2001).

³ Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years* (New York: Columbia University Press, 1996), σ. 93· Vladislav Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union and the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007), σ. 19· David Reynolds, *From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s* (Oxford: Oxford University Press, 2006), σ. 269-270.

θεωρώντας, εκτός των άλλων, ότι ήταν ασύμβατη με το πνεύμα της Χάρτας του Ατλαντικού και τις επίσημες διακηρύξεις της σοβιετικής ηγεσίας. Παράλληλα, όμως, κατανοούσαν την ανάγκη της Μόσχας να επεκτείνει τη σφαίρα επιρροής της σε μια περιοχή ζωτικής σημασίας για την ασφάλειά της. Ούτως ή άλλως, η παρουσία εκατοντάδων χιλιάδων Σοβιετικών στρατιωτών σε μια ζώνη που εκτεινόταν από τα δυτικά σύνορα της Σοβιετικής Ένωσης έως και τη Γερμανία είχε δημιουργήσει μια αδήριτη πραγματικότητα την οποία ουδείς (συμπεριλαμβανομένης και της Ουάσιγκτον) ήταν σε θέση να αμφισβητήσει.¹ Άλλωστε, ο Στάλιν είχε πρώτος αποδεχτεί την εγκαθίδρυση φιλοδυτικής κυβέρνησης στη Ρώμη μετά την επιτυχημένη απόβαση και προώθηση των αμερικανικών και των βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην ιταλική χερσόνησο, το 1943-44.² Αλλά και ο Βρετανός πρωθυπουργός, Ουίνστον Τσώρτσιλ, από την πλευρά του, είχε δεχθεί, κατά την επίσκεψή του στη Μόσχα τον Οκτώβριο του 1944, το σοβιετικό προβάδισμα στη Βουλγαρία, στη Ρουμανία και στην Ουγγαρία.³

Αν, όμως, η Ουάσιγκτον και το Λονδίνο δεν αντέδρασαν στην ένταξη των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης στη σφαίρα επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης, δεν μπορούσαν να ανεχθούν την επέκταση του σοβιετικού ελέγχου σε περιοχές της υφελίου όπου υπήρχαν μείζονα δυτικά συμφέροντα, από τις οποίες η Μόσχα δεν είχε απειληθεί στο πρόσφατο παρελθόν και που σε τελική ανάλυση δεν είχαν απελευθερωθεί από τον Κόκκινο Στρατό. Έτσι, όταν το 1945-46 οι δυτικές δυνάμεις θεώρησαν ότι η Μόσχα προσπάθησε να θέσει υπό τον έλεγχό της την Τουρκία, το

¹ Eduard Mark, "American Policy towards Eastern Europe and the Origins of the Cold War, 1941-1946: An Alternative Interpretation", *The Journal of American History*, Vol. 68, No. 2 (1981): 313-336· David Reynolds, "The European Dimension of the Cold War", στο Melvyn Leffler and David Painter (eds.), *Origins of the Cold War: An International History* (London and New York: Routledge, 2002), σ. 129.

² Moshe Gat, "The Soviet Factor in British Policy towards Italy, 1943-1945", *Historian*, Vol. 50, No. 4 (1988): 535-557.

³ Winston Churchill, *Triumph and Tragedy* (New York: Rosetta Books, 2002), σ. 273-274.

Ιράν και την Ελλάδα – τις τρεις δηλαδή χώρες οι οποίες, σύμφωνα με τη δυτική φρασεολογία, αποτελούσαν το «βόρειο κρηπίδωμα» που συγκρατούσε την κομμουνιστική παλίρροια προς τη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή – η αντίδρασή τους υπήρξε δυναμική, αλλά και αποφασιστική για την ίδια την εξέλιξη του Ψυχρού Πολέμου.

Η παρούσα μελέτη υποστηρίζει ότι η πολιτική του Στάλιν έναντι της Τουρκίας και του Ιράν δεν απέβλεπε στην «σοβιετοποίηση» των χωρών αυτών, ούτε αποτελούσε μέρος μιας προσεκτικά σχεδιασμένης στρατηγικής με σκοπό την παγκόσμια επανάσταση και την επιβολή του κομμουνιστικού συστήματος σε χώρες της Μέσης Ανατολής. Αντίθετα, τα κίνητρα του Σοβιετικού ηγέτη ήταν αμιγώς στρατηγικά, καθώς υιοθετούσε στο σημείο αυτό την παραδοσιακή ρωσική πολιτική, που θεωρούσε ότι η υπαγωγή των περιοχών αυτών υπό τον έλεγχο της τσαρικής (τότε) Ρωσίας θα ενίσχυε σημαντικά την άμυνα της αχανούς αυτοκρατορίας. Αντίστοιχα, η απόφαση του Στάλιν να μην στηρίξει ενεργά τους Έλληνες κομμουνιστές στις εμφύλιες συγκρούσεις του 1944-49 και να μην επιδιώξει την υπαγωγή της Ελλάδας στη σοβιετική σφαίρα θα πρέπει να αποδοθεί στην επιθυμία του να διατηρήσει σε ικανοποιητικό επίπεδο τις σχέσεις του με τις δυτικές δημοκρατίες και κυρίως στη δευτερεύουσα στρατηγική σημασία που εκτιμούσε ότι είχε η Ελλάδα για τη σοβιετική ασφάλεια. Και στην περίπτωση της Ελλάδας, ο Σοβιετικός ηγέτης ακολουθούσε την πολιτική της Πετρούπολης στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, μείζων προτεραιότητα της οποίας αποτελούσε η επέκταση της ρωσικής επιρροής στους σλαβικούς λαούς της Χερσονήσου του Αίμου.

Η κρίση του Ιράν

Η κρίση του Ιράν ξέσπασε το 1945 όταν η Μόσχα προέβαλε υπέρογκες απαιτήσεις στην κυβέρνηση της Τεχεράνης χρησιμοποιώντας ως μοχλό πίεσης την παρουσία χιλιάδων Σοβιετικών στρατιωτών στο ιρανικό έδαφος. Το Ιράν, στα νότια σύνορα της Σοβιετικής Ένωσης, παρέμεινε ουδέτερο κατά τα πρώτα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, διατηρώντας επισήμως ίσες αποστάσεις από τις δύο εμπόλεμες πλευρές. Έχοντας, όμως, από τη δεκαετία του 1930 αναπτύξει στενές σχέσεις με την Τεχεράνη, η ναζιστική Γερμανία εξακολουθούσε να διαθέτει ισχυρά ερείσματα στο Ιράν, γεγονός που δημιουργούσε εύλογες ανησυχίες όχι μόνον στη Βρετανία, αλλά και στη Σοβιετική Ένωση. Έτσι, τον Αύγουστο του 1941, αμέσως μετά τη γερμανική επίθεση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, το Λονδίνο και η Μόσχα απαίτησαν από τον Σάχη Ρεζά Σαχ Παχλεβί να απελάσει όλους τους Γερμανούς που ήταν εγκατεστημένοι στο Ιράν. Μετά την άρνηση του Ιρανού ηγέτη να αποδεχτεί το τελεσίγραφο των δύο δυνάμεων, σοβιετικά και βρετανικά στρατεύματα εισέβαλαν στη χώρα και κατέλαβαν αντίστοιχα το βόρειο και νότιο τμήμα της προκειμένου να διασφαλίσουν την ενίσχυση του Κόκκινου Στρατού με πολεμικό υλικό και να παρεμποδίσουν την εκμετάλλευση ιρανικών πετρελαιοπηγών από το Βερολίνο. Στις 15 Σεπτεμβρίου, τέλος, υπό τη συντονισμένη βρετανοσοβιετική πίεση, ο Σάχης αναγκάστηκε να παραδώσει την εξουσία στον υιό του Μοχάμεντ Ρεζά και να εγκαταλείψει τη χώρα.¹

Στις 29 Ιανουαρίου 1942 υπογράφηκε συμφωνία ανάμεσα στη Βρετανία, τη Σοβιετική Ένωση και το Ιράν με την οποία το Λονδίνο και η Μόσχα δεσμεύτηκαν στη νέα (φιλοσυμμαχική) κυβέρνηση της Τεχεράνης να αποσύρουν τα στρατεύματά τους μέσα σε διάστημα έξι μηνών από το τέλος του πολέμου. Το επόμενο διάστημα, καθώς οι γερμανικές επιθέσεις εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης έφθασαν στο

¹ Kristen Blake, *The U.S.-Soviet Confrontation in Iran, 1945-1962: A Case in the Annals of the Cold War* (New York: University Press of America, 2009), σ. 13-14.

αποκορύφωμά τους και οι Βρετανοί δεν ήταν σε θέση να εγγυηθούν μόνοι τους την ασφάλεια των λιμανιών και του σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας αποφασίστηκε η αποστολή και αμερικανικών στρατιωτικών δυνάμεων στο Ιράν. Έτσι, από τον Δεκέμβριο του 1942, όταν 20.000 Αμερικανοί στρατιώτες αποβιβάστηκαν στο λιμάνι του Χοραμσάρ για να συνδράμουν στην πολεμική προσπάθεια της Μόσχας, το Ιράν βρισκόταν ουσιαστικά υπό τριπλή κατοχή. Κατά τη συνδιάσκεψη της Τεχεράνης (28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1943), πάντως, οι Τρεις Μεγάλοι επιβεβαίωσαν τη δέσμευση που είχαν αναλάβει το προηγούμενο έτος.¹

Τον Αύγουστο του 1944 υπογράφηκε η συνθήκη της Ουάσινγκτον με την οποία η ιρανική κυβέρνηση παραχωρούσε σε αμερικανικές και βρετανικές εταιρίες άδεια ερευνών και εκμετάλλευσης πετρελαίου στο Νότιο Ιράν.² Όταν, όμως, η Μόσχα απαίτησε από την Τεχεράνη τη συνομολόγηση αντίστοιχης συμφωνίας με την οποία οι δύο πλευρές θα προχωρούσαν στην συνεκμετάλλευση των πετρελαιοπηγών σε έκταση 216.000 χλμ² στο Βόρειο Ιράν, η απάντηση που έλαβε ήταν αρνητική. Προκειμένου να ασκήσει πίεση προς την ιρανική κυβέρνηση να αποδεχτεί τα αιτήματά του, ο Στάλιν αποφάσισε αφενός να μην αποσύρει τα σοβιετικά στρατεύματα από τη χώρα και αφετέρου να ενισχύσει αυτονομιστικά κινήματα στο Βόρειο Ιράν, συμβάλλοντας καθοριστικά στη σύσταση της Λαϊκής Δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν και της Κουρδικής Λαϊκής Δημοκρατίας, στα τέλη του 1945.³

Τα σχέδια του Σοβιετικού ηγέτη δεν ευοδώθηκαν. Η Βρετανία και οι ΗΠΑ δεν ήταν διατεθειμένες να δεχτούν την οικονομική διείσδυση της Μόσχας σε μια περιοχή η διατήρηση της οποίας υπό τον έλεγχό τους υπαγορευόταν τόσο από τα οικονομικά όσο και από τα στρατηγικά τους συμφέροντα. Μάλιστα, ήταν κατά τη

¹ Blake, *The U.S.-Soviet Confrontation in Iran*, σ. 17-19.

² Natalia I. Yegorova, "The 'Iran Crisis' of 1945-46: A View from the Russian Archives", *Cold War International History Project Working Paper*, Vol. 15 (1996), σ. 3.

³ Odd Arne Westad, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), σ. 61.

διάρκεια της κρίσης στο Ιράν, που οι ΗΠΑ προετοίμασαν, για πρώτη φορά, σχέδια για στρατιωτική δράση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης – γεγονός ασφαλώς ενδεικτικό της υψίστης σημασίας που απέδιδε η Ουάσιγκτον στη διατήρηση του Ιράν εκτός της σοβιετικής σφαίρας επιρροής.¹ Έτσι, υπό τη συντονισμένη πίεση της Ουάσιγκτον και του Λονδίνου οι Σοβιετικοί αναγκάστηκαν τους επόμενους μήνες να αποσύρουν τα στρατεύματά τους.² Χωρίς πλέον τη σοβιετική υποστήριξη, οι δύο Λαϊκές Δημοκρατίες που είχαν εγκαθιδρυθεί στο Ιράν τερμάτιζαν άδοξα τον σύντομο βίο τους στα τέλη του 1946.³

Ποιες ήταν, πράγματι, οι διαθέσεις του Στάλιν έναντι του Ιράν; Μήπως επεδίωκε, όπως στην Ανατολική Ευρώπη, την εγκαθίδρυση κομμουνιστικού καθεστώτος που εκ των πραγμάτων θα είχε φιλοσοβιετικό προσανατολισμό; Απέβλεπε, ίσως, στην απόσχιση εδαφών από το Βόρειο Ιράν και την ένωσή τους με τη Σοβιετική Δημοκρατία του Αζερμπαϊτζάν; Η, ανησυχώντας για τις συνέπειες που θα είχε για τη σοβιετική ασφάλεια η ένταξη του Ιράν στην αμερικανική και στη βρετανική σφαίρα επιρροής, προσπάθησε να ενισχύσει τη θέση της Μόσχας;

Σύγχρονη έρευνα έχει δείξει ότι ο Στάλιν δεν επιθυμούσε τον εδαφικό ακρωτηριασμό του Ιράν καθώς γνώριζε πως μια τέτοια εξέλιξη θα δυσχέραινε τις σχέσεις της Μόσχας με τις δυτικές δημοκρατίες.⁴ Ούτε, όμως, ο ιδεολογικός παράγοντας επηρέασε την πολιτική του έναντι της Τεχεράνης. Είναι, μάλιστα, ενδεικτικό ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα του Ιράν (Tudeh), αν και είχε σημαντικά ενισχύσει τη θέση του κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όχι μόνον δεν διαδραμάτισε κάποιο ρόλο κατά τη διάρκεια της κρίσης, αλλά διαφώνησε έντονα με

¹ Melvyn P. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War* (Stanford: Stanford University Press, 1992), σ. 111-114.

² Stephen L. McFarland, "The Iranian Crisis of 1946 and the Onset of the Cold War", στο Leffler and Painter (eds.), *Origins of the Cold War*, Vol. I, σ. 247-253.

³ Yegorova, "The 'Iran Crisis' of 1945-46", σ. 22.

⁴ Vladimir O. Pechatnov, "The Soviet Union and the World, 1944-1953", στο Leffler and Westad (eds.), *The Cambridge History of the Cold War*, Vol. I, σ. 101.

την απόφαση του Στάλιν να υποστηρίξει τα αυτονομιστικά κινήματα στο Βόρειο Ιράν. Τα κίνητρα του Στάλιν ως προς το Ιράν ήταν στρατηγικά. Πράγματι, η οικονομική διείσδυση της Μόσχας σε επαρχίες του Βορείου Ιράν θα ενίσχυε σημαντικά την επιρροή της σε μια περιοχή ο έλεγχος της οποίας θεωρούνταν ζωτικής σημασίας για τη σοβιετική ασφάλεια.¹ Τι θα συνέβαινε για παράδειγμα αν οι δυτικές δημοκρατίες, με σημαντικά ήδη ερείσματα στις νότιες επαρχίες του Ιράν, έθεταν υπό τον αποκλειστικό έλεγχό τους το σύνολο της χώρας;

Υπό την επίδραση παρόμοιων ανησυχιών, η τσαρική Ρωσία είχε από τον 19ο αιώνα επιδιώξει την υπαγωγή της περιοχής αυτής υπό τον έλεγχό της, γεγονός που την έφερε σε αντιπαράθεση με τη Βρετανία. Τελικά, στις 31 Αυγούστου 1907, πριν δηλαδή την ανακάλυψη πετρελαίου στην περιοχή, η Πετρούπολη υπέγραψε συμφωνία με το Λονδίνο που ανάμεσα στα άλλα προέβλεπε τη διαίρεση της (τότε) Περσίας σε τρεις ζώνες επιρροής: μια ρωσική στα βόρεια, μια βρετανική στα νότια και μια ουδέτερη στη μέση. Η οικονομική διείσδυση της Γερμανίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που συντελέσθηκε στις αρχές του 20ου αιώνα, και η συμφωνία της Πύλης με το Βερολίνο για την κατασκευή του σιδηροδρόμου προς τη Βαγδάτη είχαν δημιουργήσει στην Πετρούπολη ένα αίσθημα έντονης ανασφάλειας. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο θα πρέπει να ερμηνευθεί η προσπάθεια της τσαρικής Ρωσίας να ελέγξει τις βόρειες επαρχίες της Περσίας προκειμένου να εξασφαλιστεί από μια εξαιρετικά πιθανή, όπως πίστευαν τότε, επέκταση της γερμανικής ισχύος λίγα μόλις χιλιόμετρα από τα νότια σύνορά της.² Έτσι, την επαύριον ήδη της υπογραφής της συμφωνίας του 1907, τσαρικά στρατεύματα κατάλαβαν τις βόρειες επαρχίες της Περσίας, όπου και

¹ Westad, *The Global Cold War*, σ. 61.

² C.J. Bartlett, *The Global Conflict, 1880-1970: The International Rivalry of the Great Powers* (London and New York: Longman, 1984), σ. 51-53.

παρέμειναν έως την αποχώρηση της Ρωσίας από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹ Φαίνεται, λοιπόν, ότι όπως και στην εποχή της αυτοκρατορικής Ρωσίας, έτσι και την επαύριον του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου την πολιτική της Μόσχας έναντι του Ιράν καθόριζε πρωτίστως ο παράγοντας γεωγραφία.

Η τουρκική κρίση

Την ίδια περίπου περίοδο με τη κρίση του Ιράν, οι σχέσεις της Μόσχας με την Άγκυρα επιδεινώθηκαν σημαντικά. Συγκεκριμένα, στις 19 Μαρτίου 1945 η Σοβιετική Ένωση κατήγγειλε το σύμφωνο φιλίας και μη επιθέσεως που είχε υπογράψει με την Τουρκία το 1925. Στις 19 Ιουνίου του ίδιου έτους, ο Στάλιν υπέβαλε δύο αιτήματα στην τουρκική κυβέρνηση, η ικανοποίηση των οποίων αποτελούσε προϋπόθεση για τη συνομολόγηση νέας διμερούς συνθήκης: την επιστροφή των τουρκικών επαρχιών Καρς και Αρνταχάν στη Σοβιετική Ένωση και την αναθεώρηση της Συνθήκης του Μοντραί, που από το 1936 ρύθμιζε το καθεστώς των Στενών θέτοντας σημαντικούς φραγμούς στη διέλευση των σοβιετικών πολεμικών σκαφών χωρίς, όμως, να αποτρέπει την είσοδο εχθρικών πλοίων στη Μαύρη Θάλασσα.² Στα μέσα του 1945, η Σοβιετική Ένωση, έχοντας ήδη κυριαρχήσει στρατιωτικά στην Ανατολική Ευρώπη και στη Βόρεια Βαλκανική, πίστευε ότι διέθετε πλέον την ισχύ να επιβάλει τα αιτήματά της στην Άγκυρα και να θέσει την περιοχή των Στενών υπό τον έλεγχό της: σύμφωνα με τις προτάσεις του Κρεμλίνου, η σύμβαση που θα αντικαθιστούσε εκείνη του Μοντραί θα περιλάμβανε τον ελεύθερο διάπλου των Στενών για τα σοβιετικά πολεμικά σκάφη, την απαγόρευση εισόδου στη Μαύρη Θάλασσα των πολεμικών

¹ Touraj Atabaki, "The First World War, Great Power Rivalries and the Emergence of a Political Community in Iran", στο Touraj Atabaki (ed.), *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers* (New York: I.B. Tauris, 2006), σ. 1-4.

² Nilüfer Oral and Gündüz Aybay, "The Meaning of Freedom of Passage and Navigation under the 1936 Montreux Convention of the Turkish Straits", *Turkish Review of Balkan Studies*, Vol. 4 (1998/99), σ. 187-190.

πλοίων όσων κρατών δεν περιβρέχονταν από αυτήν και την εγκατάσταση σοβιετικών βάσεων στην περιοχή των Στενών.¹ Ήταν σαφές ότι ενδεχόμενη αποδοχή των σοβιετικών αιτημάτων θα μετέτρεπαν την Άγκυρα σε δορυφόρο της Μόσχας.

Η αναθεώρηση της Συνθήκης του Μοντραί αποτελούσε διαχρονικό αίτημα της Μόσχας. Ήδη, στα τέλη του 1939 η Σοβιετική Ένωση είχε βολιδοσκοπήσει σχετικά την τουρκική κυβέρνηση, αλλά οι συζητήσεις είχαν οδηγηθεί σε αδιέξοδο.² Τον Νοέμβριο του επόμενου έτους, ο Σοβιετικός υπουργός των Εξωτερικών, Βιάτσεσλαβ Μολότοφ πρότεινε στον Χίτλερ μια συμφωνία με την Τουρκία σύμφωνα με την οποία η Σοβιετική Ένωση θα εγκαθιστούσε στρατιωτικές βάσεις στα Στενά.³ Αλλά και μετά τη γερμανική επίθεση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, ο Στάλιν έθεσε επανειλημμένα στις ΗΠΑ και τη Βρετανία το ζήτημα της αναθεώρησης του καθεστώτος των Στενών.⁴ Μετά την ήττα της ναζιστικής Γερμανίας, όταν πλέον η Σοβιετική Ένωση ήλεγχε το σύνολο σχεδόν των κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και διέθετε τον πιο ισχυρό στρατό της υφηλίου, ο Σοβιετικός ηγέτης αποφάσισε να ακολουθήσει μια πιο δυναμική πολιτική έναντι της Τουρκίας απαιτώντας όχι απλά την αντικατάσταση της συνθήκης του Μοντραί, αλλά ουσιαστικά την υπαγωγή της περιοχής των Στενών υπό σοβιετικό έλεγχο. Με απλούστερα λόγια, ο Στάλιν δεν επεδίωκε τίποτε λιγότερο από την πλήρη δορυφοροποίηση της Άγκυρας.

Οι δυτικές δημοκρατίες δεν μπορούσαν να δεχτούν την επέκταση της σοβιετικής επιρροής σε μια χώρα, όπως η Τουρκία, που θεωρούσαν ότι ανήκε στη

¹ Bülent Gökay, *Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism* (New York: Routledge, 2006), σ. 61.

² A.L. MacFie, "The Turkish Straits in the Second World War, 1939-45", *Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 2 (1989): 240.

³ Nicholas Tamkin, *Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean* (New York: Palgrave MacMillan, 2009), σ. 25-27.

⁴ Mustafa Bilgin and Steven Morewood, "Turkey's Reliance on Britain: British Political and Diplomatic Support for Turkey against Soviet Demands, 1943-47", *Middle Eastern Studies*, Vol. 40, No. 2 (2004): 29.

δική τους σφαίρα επιρροής. Πράγματι, αντιλαμβανόμενη την τεράστια στρατηγική σημασία που είχε η Τουρκία για την προστασία των βρετανικών θέσεων στη Μέση Ανατολή και την Ανατολική Μεσόγειο, η Βρετανία είχε, κατά τη διάρκεια της αιθιοπικής κρίσης του 1935-36, προχωρήσει στην σύσφιξη των σχέσεών της με την Άγκυρα.¹ Μάλιστα, τον Οκτώβριο του 1939, η Τουρκία, η Βρετανία και η Γαλλία προχώρησαν στην υπογραφή τριμερούς συνθήκης αμοιβαίας βοήθειας.² Αλλά και κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρά τη δυσaráσκεια του Λονδίνου για την εμμονή της τουρκικής κυβέρνησης στην πολιτική της ουδετερότητας, οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες παρέμεναν στενές –ιδιαίτερα μάλιστα μετά το 1943 όταν η διαφαινόμενη επικράτηση της Σοβιετικής Ένωσης στον πόλεμο με τη Γερμανία ενέτεινε τις ανησυχίες της Άγκυρας για τον μελλοντικό ρόλο που θα έπαιζε η Μόσχα στην περιοχή των Βαλκανίων.³

Παρά το γεγονός ότι η στρατιωτική ηγεσία στο Λονδίνο επέμενε στην ανάγκη διατήρησης του καθεστώτος των Στενών, η βρετανική κυβέρνηση δεν ήταν κατ' αρχήν αρνητική στο ενδεχόμενο τροποποίησης της Συνθήκης του Μοντραί, στον βαθμό βέβαια που να μην ετίθεντο σε κίνδυνο τα βρετανικά συμφέροντα στη Μέση Ανατολή και στην Ανατολική Μεσόγειο. Ωστόσο, το Λονδίνο δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να συναινέσει στην εγκατάσταση σοβιετικών βάσεων στα Στενά, αφού ένα τέτοιο ενδεχόμενο ήταν βέβαιο ότι θα μετέτρεπε την Τουρκία σε δορυφόρο της Μόσχας με δραματικές προεκτάσεις για τα βρετανικά συμφέροντα στην Ανατολική Μεσόγειο.⁴ Άλλωστε, στη Δύση δεν μπορούσαν να λησμονήσουν το γεγονός ότι το αίτημα για εγκατάσταση στρατιωτικών βάσεων στα Βαλτικά κράτη μετά την

¹ Manolis Koumas, "Britain, the Ethiopian Crisis and the Balkan Entente, 1935-1936", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 10, No. 2 (2010): 173-185.

² Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945* (Αθήνα: Εστία, 2002), σ. 254.

³ Mustafa Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era* (London and New York: Tauris, 2007), σ. 37-38.

⁴ Tamkin, *Britain, Turkey and the Soviet Union*, σ. 166.

υπογραφή του συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ αποτέλεσε και το πρώτο βήμα για τη «σοβιετοποίηση» των χωρών αυτών.¹

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η αντίδραση τόσο του Λονδίνου, όσο και της Ουάσιγκτον που επιθυμούσε να ενισχύσει τη θέση της μετά τη διαφαινόμενη συρρίκνωση της βρετανικής ισχύος στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, υπήρξε ιδιαίτερα αποφασιστική: ανταποκρινόμενες στο τουρκικό αίτημα για παροχή βοήθειας, οι δύο δυνάμεις άσκησαν πίεση προς την κατεύθυνση της Μόσχας προκειμένου να εγκαταλείψει τις αξιώσεις της.² Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της τουρκικής κρίσης, τα επιτελεία της Βρετανίας και των ΗΠΑ εξέτασαν για πρώτη φορά το ενδεχόμενο κοινής στρατιωτικής δράσης εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ οι Αμερικανοί ετοίμασαν το πρώτο επιχειρησιακό σχέδιο (με την ονομασία Makefast) για συμβατικό βομβαρδισμό των σοβιετικών πετρελαιοπηγών με αφετηρία βρετανικές βάσεις στη Μέση Ανατολή –πρωτοβουλίες που ασφαλώς καταδεικνύουν και τη μεγάλη σημασία που απέδιδαν στη διατήρηση της Τουρκίας εκτός της σοβιετικής ζώνης επιρροής.³ Τελικά, υπό τη συντονισμένη πίεση των δυτικών δυνάμεων, οι σοβιετικές αξιώσεις έναντι της Τουρκίας δεν ικανοποιήθηκαν, αλλά και δεν αποσύρθηκαν έως τον θάνατο του Στάλιν.⁴

Ποιοι ήταν, όμως, οι στόχοι του Στάλιν έναντι της Τουρκίας; Όπως και στην περίπτωση του Ιράν, ο Στάλιν δεν απέβλεπε στην προώθηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας ή στην επιβολή φιλοσοβιετικού καθεστώτος στην Άγκυρα. Άλλωστε, ο Σοβιετικός ηγέτης ήταν πεπεισμένος ότι οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που

¹ Eduard Mark, “The War Scare of 1946 and Its Consequences”, *Diplomatic History*, Vol. 21, No. 3 (1997): 388.

² Leffler, *A Preponderance of Power*, σ. 123-125.

³ Mark, “The War Scare of 1946”, σ. 387, 405-406.

⁴ Anthony R. De Luca, “Soviet-American Politics and the Turkish Straits”, *Political Science Quarterly*, Vol. 92, No. 3 (1977): 524.

επικρατούσαν στην Τουρκία δεν θα επέτρεπαν κάτι τέτοιο.¹ Οι λόγοι που υπαγόρευαν την πολιτική του έναντι της Τουρκίας ήταν, όπως και στην περίπτωση του Ιράν, αμιγώς αμυντικοί.² Η Συνθήκη του Μοντραί καθιστούσε την Άγκυρα ουσιαστικό ρυθμιστή του καθεστώτος των Στενών. Κατά συνέπεια, μια φιλοδυτική Τουρκία θα ήταν σε θέση, ανάλογα με τις εκάστοτε διεθνείς και περιφερειακές συγκυρίες, είτε να κρατά κλειστά τα Στενά προκειμένου να μην κατέλθει ο σοβιετικός στόλος στη Μεσόγειο είτε να τα ανοίγει προκειμένου να εισέλθουν οι αμερικανικές και βρετανικές ναυτικές δυνάμεις στη Μαύρη Θάλασσα. Ο Στάλιν δεν αρκούταν στην αναθεώρηση της Σύμβασης του Μοντραί, αφού σε περιόδους κρίσης η Τουρκία θα ήταν και πάλι εκείνη που θα καθόριζε τη διέλευση των πολεμικών πλοίων από και προς τη Μαύρη Θάλασσα όποιες κι αν ήταν οι προβλέψεις της νέας συμφωνίας. Αντίθετα, απέβλεπε στον πλήρη έλεγχο των Στενών και εκεί ακριβώς πρέπει να αποδοθεί και το αίτημά του για εγκατάσταση στρατιωτικών βάσεων στην περιοχή.

Η πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης έναντι της Τουρκίας κατά το 1945-46 ενέχει αναμφίβολα το στοιχείο της συνέχειας με εκείνη της τσαρικής Ρωσίας έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, σε εποχές δηλαδή κατά τις οποίες η επικράτηση της Αγίας Πετρούπολης έναντι της Πύλης συνεπαγόταν την αποδοχή από την τελευταία των ρωσικών αιτημάτων για τα Στενά. Αντίθετα, η επικράτηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδηγούσε αντίστοιχα στη ρύθμιση του καθεστώτος σύμφωνα με τις βρετανικές επιταγές, κάτι που συνήθως συνεπαγόταν άνοιγμα των Στενών για το Βασιλικό Ναυτικό προκειμένου να εισέρχεται σε περιόδους κρίσης στη Μαύρη Θάλασσα και να επιβάλει τη βούλησή του στη Ρωσία.³ Αλλά και στην αυγή του 20ου αιώνα, το ζήτημα του ελέγχου των Στενών

¹ Westad, *The Global Cold War*, σ. 59.

² Gökay, *Soviet Eastern Policy and Turkey*, σ. 59.

³ Βλ. αναλυτικά: Christos Rozakis and Petros Stagos, *The Turkish Straits* (Dordrecht, Boston, Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers, 1987), σ. 17-25.

εξακολουθούσε να αποτελεί μείζον ζήτημα για τη ρωσική ηγεσία. Κατανοώντας τους φόβους αυτούς της τσαρικής Ρωσίας, αλλά και ανησυχώντας για ενδεχόμενη ρήξη της συμμαχίας, το Παρίσι και το Λονδίνο αποδέχτηκαν την άνοιξη του 1915 το αίτημα της Αγίας Πετρούπολης να αναλάβει εκείνη μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου τον έλεγχο τόσο της οθωμανικής πρωτεύουσας, όσο και της περιοχής των Στενών – μια συμφωνία, που λόγω της εξόδου της Ρωσίας από τον πόλεμο ουδέποτε εφαρμόστηκε.¹ Με απλούστερα λόγια, ο έλεγχος των Στενών ήταν ζωτικής σημασίας για την ασφάλεια τόσο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, όσο και της Σοβιετικής Ένωσης. Και στην περίπτωση αυτή, λοιπόν, όπως και σε εκείνη του Ιράν, ο Στάλιν εφαρμόζε την πολιτική των τσάρων προκατόχων του.

Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος

Σε αντίθεση με τον Ιράν και την Τουρκία, οι σοβιετικοί στόχοι στην Ελλάδα κατά το 1944/45 ήταν περιορισμένοι. Αν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος είχε αυξήσει σημαντικά τη δύναμή του, ο Στάλιν είχε αποδεχτεί, ήδη από τον Οκτώβριο του 1944, το βρετανικό προβάδισμα στην Ελλάδα και δεν ενεπλάκη στη σύγκρουση των Δεκεμβριανών. Μάλιστα, μετά την ήττα του ΕΛΑΣ, φέρεται ότι εκμυστηρεύτηκε στον Βούλγαρο ηγέτη, Γκέοργκι Δημητρόφ, ότι η απόφαση των Ελλήνων κομμουνιστών να παραιτηθούν από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου και να προκαλέσουν την ένοπλη σύγκρουση ήταν λανθασμένη, όπως εσφαλμένη υπήρξε και η εκτίμησή τους ότι ο Κόκκινος Στρατός θα επενέβαινε στο πλευρό τους. Άλλωστε, συμπλήρωσε ο Στάλιν, η Ουάσιγκτον και το Λονδίνο ουδέποτε θα επέτρεπαν να επικρατήσει

¹ David Stevenson, *1914-1918: The History of the First World War* (London: Penguin Books, 2004), σ. 139-140· Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918* (μτφ. Βασίλης Οικονομίδης) (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2000), σ. 439.

κομμουνιστικό καθεστώς στην Ελλάδα, εξέλιξη που, κατά τη γνώμη τους, θα έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντά τους στη Μέση Ανατολή.¹

Η παρατήρηση του Σοβιετικού ηγέτη βασιζόταν, δίχως αμφιβολία, σε μια άκρως ρεαλιστική αποτίμηση των ισορροπιών ισχύος κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Πράγματι, ο ρόλος των βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην τελική έκβαση της μάχης των Αθηνών, τον Δεκέμβριο του 1944, υπήρξε καταλυτικός, αφού τη δεδομένη χρονική συγκυρία τα κυβερνητικά στρατεύματα δεν ήταν σε θέση από μόνα τους να κερδίσουν τη μάχη των Αθηνών.² Αλλά και μετά τον Φεβρουάριο του 1947, όταν οι Βρετανοί ανακοίνωσαν αιφνιδιαστικά στην αμερικανική κυβέρνηση την απόφασή τους να εγκαταλείψουν την Ελλάδα (και την Τουρκία), ήταν οι ΗΠΑ εκείνες που ανέλαβαν τη στρατιωτική και την οικονομική ενίσχυση του αγώνα εναντίον των κομμουνιστικών δυνάμεων. Άλλωστε, η Ουάσιγκτον φοβόταν ότι αν δεν επενέβαινε δυναμικά στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, όπως είχε κάνει τους προηγούμενους μήνες στο Ιράν και στην Τουρκία, η Ελλάδα σύντομα θα ετίθετο υπό τον σοβιετικό έλεγχο.³

Όπως τον Δεκέμβριο του 1944, έτσι και κατά την εμφύλια σύγκρουση των ετών 1946-49, η Σοβιετική Ένωση απέφυγε να παράσχει βοήθεια στους Έλληνες αντάρτες, αφήνοντας στα υπόλοιπα σοσιαλιστικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης την ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας των συντρόφων τους. Βέβαια, το γεγονός αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως έμμεση επέμβαση της Μόσχας στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας, αφού χωρίς την ενθάρρυνση ή έστω τη συγκατάθεση του

¹ John Iatrides, "Revolution or Self-Defence? Communist Goals, Strategy, and Tactics in the Greek Civil War", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 7, No. 3 (2005): 17.

² Γιάννης Ιατρίδης, *Εξέγερση στην Αθήνα: ο κομμουνιστικός «δεύτερος γύρος»* (Αθήνα: Νέα Σύνορα, 2003).

³ Βλ. αναλυτικά: Βασίλειος Κόντης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα, 1944-1949* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1984)· Amikam Nachmani, "Civil War and Foreign Intervention in Greece, 1946-49", *Journal of Contemporary History*, Vol. 25, No. 4 (1984): 489-522· Ιωάννης Στεφανίδης, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-52)* (Αθήνα: Παρασκήνιο, 1999), σ. 11-23· Θανάσης Δ. Σφήκας, *Το «χωλό άλογο»: οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης, 1941-1949* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007).

Κρεμλίνου τα υπόλοιπα κράτη του ανατολικού μπλοκ δεν θα αναλάμβαναν οποιαδήποτε παρόμοια πρωτοβουλία. Αλλά και σε αυτήν την περίπτωση, η βοήθεια προς το Δημοκρατικό Στρατό ήταν αρκετή για να κρατήσει στραμμένη, για τρία ολόκληρα χρόνια, την προσοχή της Δύσης στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, αλλά όχι τόσο μεγάλη ώστε ο ΔΣΕ να επιβληθεί των κυβερνητικών στρατευμάτων.¹

Παρά τα αναμφισβήτητα πλεονεκτήματα που θα είχε για τη Σοβιετική Ένωση ενδεχόμενη επικράτηση των κομμουνιστών, η ένταξη της Ελλάδας στη σοβιετική σφαίρα επιρροής δεν αποτελούσε προτεραιότητα της Μόσχας. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση δεδομένης της γεωγραφικής θέσης της Ελλάδας – μακριά τόσο από τη Μέση Ανατολή, όσο και τα δυτικά σύνορα της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλωστε, από τα τέλη ήδη του 19ου αιώνα το ενδιαφέρον της τσαρικής Ρωσίας είχε μετατοπισθεί στη Βόρεια Βαλκανική και την ενίσχυση των σχέσεών της με τα σλαβικά κράτη της Χερσονήσου του Αίμου, ενώ η Ελλάδα, ιδιαίτερα από την άνοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία, επεδίωκε συστηματικά την προσέγγιση με την ισχυρότερη ναυτική δύναμη της εποχής, τη Βρετανία.² Μάλιστα, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι σχέσεις της Ρωσίας με την Ελλάδα όχι μόνον δεν βελτιώθηκαν, αλλά εξελίχθηκαν σε ιδιαίτερα ανταγωνιστικές, αφού η κάθε πλευρά έβλεπε με ιδιαίτερη δυσπιστία τις διεκδικήσεις της άλλης στην ευρύτερη περιοχή των Στενών.³ Αλλά και μετά την επικράτηση της Οκτωβριανής επανάστασης, η νέα ηγεσία στη Ρωσία προσπάθησε να ενισχύσει τα ερείσματά της

¹ Βλ. αναλυτικά: Νίκος Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, 1946-1949* (Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2010), σ. 29-51.

² Βλ. γενικότερα, L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York, Chicago, San Francisco, Toronto and London: Holt, Rinehart and Winston, 1966), σ. 393-482· David Schimmelpenninck Van Der Oye, “Russian Foreign Policy, 1815-1917”, στο Dominic Lieven (ed.), *The Cambridge History of Russia* (New York: Cambridge University Press, 2006), σ. 565-566.

³ David Stevenson, *The First World War and International Politics* (Oxford: Clarendon Press, 2001), σ. 125· Zisis Fotakis, *Greek Naval Strategy and Policy, 1910-1919* (London and New York: Routledge, 2005).

στην Τουρκία, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, ενώ το ενδιαφέρον της για την Ελλάδα παρέμενε μάλλον περιορισμένο.¹

Οι κρίσεις στο βόρειο κρηπίδωμα και η σοβιετική πολιτική: μια αποτίμηση

Πόσο καθοριστικές υπήρξαν οι κρίσεις στο βόρειο κρηπίδωμα για την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου; Ακόμη κι αν θεωρηθούν υπερβολικές οι απόψεις που τοποθετούν τις απαρχές της ψυχροπολεμικής περιόδου στην ένταση που δημιουργήθηκε μεταξύ των Δυτικών και των Σοβιετικών για τον έλεγχο της Τουρκίας και του Ιράν, παραμένει γεγονός ότι η σοβιετική πολιτική έναντι της Τεχεράνης και της Άγκυρας ενίσχυσε τα επιχειρήματα όσων υποστήριζαν ότι η Σοβιετική Ένωση επεδίωκε την παγκόσμια κυριαρχία μέσω της επιβολής κομμουνιστικών καθεστώτων σε όλον τον κόσμο. Παράλληλα, η εξαγγελία του δόγματος Τρούμαν κατά τη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου πολέμου και η αναφορά του Αμερικανού προέδρου στο καθήκον των ΗΠΑ να στηρίζουν όσα κράτη επιθυμούσαν «να αντισταθούν στον κομμουνισμό» ενέτειναν ακόμα περισσότερο το χάσμα με τη Μόσχα, επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα την ήδη διαδεδομένη στον δυτικό κόσμο άποψη ότι η Σοβιετική Ένωση αποτελούσε μια δομικά επεκτατική δύναμη. Από την άποψη αυτή, οι κρίσεις της Τουρκίας, του Ιράν και της Ελλάδας δεν προκάλεσαν τη διάσπαση της συμμαχίας, αλλά συνέβαλαν καθοριστικά, μαζί με άλλες εξελίξεις στην Ευρώπη, στη δημιουργία κλίματος αμοιβαίας καχυποψίας και κατ' επέκταση στην έναρξη της ψυχροπολεμικής περιόδου.

Η σύγχρονη έρευνα, βασισμένη σε αρχειακό υλικό και από τα κράτη του ανατολικού συνασπισμού, έχει δείξει ότι, αντίθετα με όσα ενδεχομένως πίστευαν πολλοί στη Δύση κατά την πρώτη φάση του Ψυχρού Πολέμου, η πολιτική του Στάλιν

¹ Andrew Zaptantis, *Greek-Soviet Relations, 1917-1941* (New York: Columbia University Press, 1982).

έναντι των τριών κρατών υπαγορευόταν από την ανάγκη περαιτέρω ενίσχυσης της σοβιετικής ασφάλειας. Προτεραιότητα της Μόσχας ήταν η επέκταση του ελέγχου της στην Τουρκία και το Ιράν, καθώς η ένταξη των χωρών αυτών στη δυτική σφαίρα επιρροής θα συνιστούσε (σύμφωνα με τις ανησυχίες του Κρεμλίνου) απειλή για τη σοβιετική ασφάλεια, εμποδίζοντας παράλληλα και την πρόσβαση της Σοβιετικής Ένωσης στη Μέση Ανατολή και τη Μεσόγειο. Αντίθετα, αν και το 1945-46 η επικράτηση του κομμουνισμού στην Ελλάδα δεν αποκλειόταν (και σίγουρα ήταν πιο πιθανή απ' ό,τι στην Τουρκία και το Ιράν), οι σοβιετικοί στόχοι ήταν περιορισμένοι, αφού η γεωγραφική της θέση δεν ήταν τέτοια που να καθιστά την υπαγωγή της στη σφαίρα επιρροής της Μόσχας απαραίτητη για την ενίσχυση της σοβιετικής ασφάλειας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, μπορεί να υποστηριχθεί ότι κατά τις κρίσεις στο βόρειο κρηπίδωμα του 1945-46 ο Στάλιν ακολούθησε την πολιτική των τσάρων προκατόχων του. Πράγματι, για τους ίδιους ακριβώς λόγους, η αυτοκρατορική Ρωσία είχε προσπαθήσει, κατά τις δεκαετίες πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση, να επεκτείνει την επιρροή της στις βόρειες επαρχίες της Περσίας και να θέσει την περιοχή των Στενών υπό τον έλεγχό της, ενώ αντίθετα το ενδιαφέρον της για την Ελλάδα είχε ήδη αρχίσει να ατονεί από τα τέλη του 19ου αιώνα.

Σε κάθε περίπτωση, η αποφασιστικότητα με την οποία κινήθηκαν η Βρετανία και οι ΗΠΑ δεν επέτρεψε στο Κρεμλίνο να ενισχύσει τα ερείσματά του στο Ιράν και στην Τουρκία. Ιδιαίτερα καθοριστική υπήρξε η επέμβαση των δύο δυτικών δυνάμεων και στην Ελλάδα, όπου σε μεγάλο βαθμό έκρινε και την έκβαση της εμφύλιας σύγκρουσης. Αν και οι Έλληνες κομμουνιστές δεν ενισχύθηκαν στρατιωτικά από τη Μόσχα (κάτι που δεν ήταν σε θέση να γνωρίζουν τότε η Ουάσιγκτον και το Λονδίνο), το γεγονός ότι ενδεχόμενη επικράτηση του Δημοκρατικού Στρατού θα έθετε ούτως ή άλλως την Ελλάδα στη σοβιετική σφαίρα επιρροής, παρασύροντας κατά πάσα

πιθανότητα και την γεωγραφικά απομονωμένη Τουρκία, οδήγησε στην εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν και σηματοδότησε την απαρχή της αμερικανικής πολιτικής της «ανάσχεσης» της Σοβιετικής Ένωσης.¹ Οπωσδήποτε, η δυναμική αντίδραση της Δύσης στις κρίσεις του 1945-46 και η συνακόλουθη υπαγωγή του Ιράν, της Τουρκίας και της Ελλάδας στη δυτική σφαίρα επιρροής καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τον συσχετισμό δυνάμεων σε μια ιδιαίτερα ευαίσθητη περιοχή: τις επόμενες δεκαετίες οι τρεις χώρες απετέλεσαν, πράγματι, το κρηπίδωμα που συγκρατούσε την επέκταση της σοβιετικής επιρροής προς τη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή.

¹ John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2005), σ. 57-64.

Η συμβολή του αντικομμουνισμού στον Ψυχρό Πόλεμο:

η Ευρώπη και η Ελλάδα

Οι παράγοντες που οδήγησαν στην κρίση ανάμεσα στους δύο μεγάλους νικητές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ, και στην πόλωση στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης έχουν μέχρι σήμερα αναλυθεί εκτενώς από ιστορικούς και διεθνολόγους. Οι περισσότερες μελέτες των τελευταίων δεκαετιών συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι μετά το τέλος του πολέμου οι ΗΠΑ αποτελούσαν τη μοναδική χώρα που μπορούσε να αναλάβει το ρόλο της παγκόσμιας δύναμης. Το 1945 κατείχαν το μισό της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής, το μεγαλύτερο μέρος των πλεονασμάτων τροφής και σχεδόν όλα τα οικονομικά αποθέματα, υπερείχαν κατά πολύ στην τεχνολογία, ήλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος των παγκόσμιων αποθεμάτων σε πετρέλαιο και διατηρούσαν την ισχυρότερη πολεμική μηχανή: Το ναυτικό τους ήλεγχε τις θάλασσες και η αεροπορία τους τους ουρανούς, ενώ διέθεταν επίσης ατομικά όπλα και τα μέσα για να τα χρησιμοποιήσουν. Οι ίδιες μελέτες αναγνωρίζουν εξάλλου τα ισχυρά οικονομικά, στρατηγικά και πολιτικά κίνητρα που είχαν οι ΗΠΑ για να αναλάβουν έναν τέτοιο ρόλο τη δεδομένη στιγμή: Η χώρα μπορούσε να επεκταθεί οικονομικά και στρατιωτικά σε περιοχές που μέχρι πρότινος κυριαρχούσαν οι άλλοτε κραταιές ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες. Ακόμα περισσότερο, η αμερικανική οικονομία μπορούσε να επεκταθεί περεταίρω στην ίδια την Ευρώπη, εξασφαλίζοντας έτσι την ευημερία της βιομηχανικής της παραγωγής, για την οποία εκφράζονταν

* Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

φόβοι μίας επανάληψης της ύφεσης της δεκαετίας του 1930, μετά την αλματώδη ανάπτυξη που γνώρισε στα χρόνια του πολέμου.¹

Από την άλλη πλευρά, αναγνωρίζονται τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα που αντιμετώπιζε το 1945 η Σοβιετική Ένωση: Η χώρα είχε βγει από τον πόλεμο με τεράστιες ανθρώπινες και υλικές απώλειες, αλλά ταυτόχρονα με αναβαθμισμένο το γεωπολιτικό της ρόλο, εξαιτίας της ήττας και κατοχής της Γερμανίας και της Ιαπωνίας, της παρουσίας του Κόκκινου Στρατού στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη και της γενικότερης αποδυνάμωσης των ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Σήμερα είναι σε γενικές γραμμές αποδεκτό ότι το 1945 οι Σοβιετικοί ενδιαφέρονταν περισσότερο να εξασφαλιστούν απέναντι σε μια μελλοντική γερμανική επιθετικότητα και ότι έδιναν προτεραιότητα στην εξασφάλιση των συνόρων τους, στην ανοικοδόμηση της βιομηχανίας τους και στον εκσυγχρονισμό των ενόπλων δυνάμεών τους. Μολονότι φαίνεται ότι αρχικά δεν επιδίωκαν τη διατάραξη των καλών σχέσεων με την Αμερική, ανησυχούσαν με την αυξανόμενη επιρροή της σε παγκόσμια κλίμακα, με την αποκλειστική κατοχή της ατομικής βόμβας και με τη δυνατότητά της να περιορίσει, αντίστοιχα, τη σοβιετική επιρροή στην Ανατολική Ευρώπη μέσω της οικονομικής της διείσδυσης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τον αυταρχικό και «κλειστό» χαρακτήρα του σοβιετικού καθεστώτος και με την ανάγκη για έλεγχο της κοινωνίας της Σοβιετικής Ένωσης και των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών, οδήγησε σε περισσότερο επιθετική πολιτική εκ μέρους

¹ William Appleman Williams, *The Tragedy of American Diplomacy* (New York: Delta Books, 1962), σ. 206-9, 266-79 και Melvyn P. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, (Stanford: Stanford University Press, 1992), σ. 516-8. Πρβλ. Melvyn P. Leffler and David S. Painter (eds.), *Origins of the Cold War. An International History*, (London-New, York: Routledge, 1994), σ. 4-6.

της Μόσχας και στη σταλινοποίηση των νέων καθεστώτων της ανατολικής Ευρώπης.¹

Ο ιδεολογικός παράγοντας στη σύγκρουση ΗΠΑ-ΕΣΣΔ έχει επίσης συζητηθεί διεξοδικά. Αμφότερες εκπροσωπούσαν μια ιδεολογία που έβλεπαν ως πρότυπο για τον υπόλοιπο κόσμο: οι ΗΠΑ τη φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και η ΕΣΣΔ το διεθνιστικό μαρξισμό-λενινισμό. Η νέα πραγματικότητα που προέκυψε μετά την κατάρρευση του ναζιστικού και φασιστικού κινδύνου ανανέωσε τον ιδεολογικό-πολιτικό ανταγωνισμό που υπήρχε από την εποχή της σύγκρουσης των παγκόσμιων οραμάτων του Ουίλσον και του Λένιν.² Ο αμερικανικός αντικομμουνισμός που είχε περιοριστεί ή αυτολογοκριθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου επανήλθε δριμύτερος, ενισχυμένος και πάλι από την κεντρική αμερικανική πολιτική εξουσία και την επίσημη διπλωματία. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός, ότι η πολιτική «ανάσχεσης» που υιοθέτησε η διοίκηση Τρούμαν βασίστηκε καταρχήν στις εκτιμήσεις της λεγόμενης μεσοπολεμικής «σχολής της Ρίγας», δηλαδή σε διπλωμάτες που αντιμετώπιζαν παραδοσιακά με σκεπτικισμό, αν όχι με απογοήτευση, την προσέγγιση της Ουάσιγκτον με τη Μόσχα.³ Ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της «σχολής» αυτής, ο Τζωρτζ Κένναν, που υπηρετούσε ήδη από τα τέλη του πολέμου στη Μόσχα, αν και θεωρείτο πραγματιστής, δεν έκρυψε ποτέ τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις. Μετά τη λήξη του πολέμου υποστήριζε, μεταξύ άλλων, ότι,

¹ Scott D. Parrish, "The Turn Toward Confrontation: The Soviet Reaction to the Marshall Plan, 1947", στο *New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947: Two Reports*, Cold War International History Project, Working Paper 9 (Μάρτιος 1994): 31-40 <http://wilsoncenter.net/sites/default/files/ACFB73.pdf> (έγινε πρόσβαση στις 5 Αυγούστου 2011), και Martin McCauley, *Origins of the Cold War, 1941-1949*, (London-New York: Pearson, 2008), σ. 72-3. Για μία σύγχρονη ρωσική προσέγγιση για τη στάση της σοβιετικής ηγεσίας την εποχή εκείνη βλ. Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity: the Stalin Years* (New York: Oxford University Press, 1996).

² Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας, 1914-1991*, μτφρ. Β. Καπετανγιάννης, (Αθήνα: Θεμέλιο, 1997), σ. 300 και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), σ. 35-9.

³ Melvyn P. Leffler, "Was 1947 a Turning Point in American Foreign Policy?", στο L. Carl Brown (ed.), *Center Stage. American Diplomacy since World War II* (London-New York: Holmes & Meier, 1990), σ. 24-5.

ο παγκόσμιος κομμουνισμός είναι σαν ένα κακόηθες παράσιτο που τρέφεται μονάχα από εξασθενημένους ιστούς... Πολλοί ξένοι λαοί, τουλάχιστον στην Ευρώπη, είναι κουρασμένοι και φοβισμένοι από τις εμπειρίες του παρελθόντος και ενδιαφέρονται λιγότερο για το αφηρημένο απ' ό,τι για την ασφάλεια. Αναζητούν μάλλον καθοδήγηση παρά ευθύνες. Θα έπρεπε να είμαστε σε καλύτερη θέση από τους Ρώσους για να τους προσφέρουμε κάτι τέτοιο. Κι αν δεν το κάνουμε εμείς, σίγουρα θα το κάνουν οι Ρώσοι».¹

Σύμφωνα πάλι με άλλες εκτιμήσεις, ο αντικομμουνισμός της αμερικανικής διπλωματίας είχε περισσότερο προπαγανδιστικό ρόλο και στρεφόταν πρωτίστως προς το εσωτερικό των ΗΠΑ, προκειμένου να πειστεί τόσο το Κογκρέσο όσο και η αμερικανική κοινή γνώμη για την αναγκαιότητα του Σχεδίου Μάρσαλ που θα βοηθούσε στην οικονομική ανάκαμψη της Ευρώπης, η οποία με τη σειρά της θα πρόσφερε αγορές για τα αμερικανικά προϊόντα.²

Αντίστοιχα, η επιστροφή στον πολιτικό λόγο περί ταξικής και αντι-ιμπεριαλιστικής πάλης και η ενίσχυση της λενινιστικής ρητορικής κατά του «κοσμοπολιτισμού» και των «ιμπεριαλιστικών δυνάμεων» από την πλευρά της Μόσχας, που ανησύχησε σοβαρά τους Αμερικανούς και Βρετανούς αξιωματούχους, φαίνεται ότι στρεφόταν πρωτίστως προς το εσωτερικό, ανταποκρινόταν δηλαδή στην ανάγκη ελέγχου του ΚΚΣΕ και των άλλων αδελφών κομμάτων, τα οποία τα τελευταία χρόνια είχαν γαλουχηθεί με τις ιδέες του αντιφασιστικού μετώπου.³

Οι δύο μεγάλες δυνάμεις λοιπόν είχαν σημαντικούς λόγους για να ακολουθήσουν τη συγκεκριμένη πολιτική πόλωσης, ανεξάρτητα από το κατά πόσο τελικά η πολιτική αυτή συνέφερε αμφότερες. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να αντιμετωπίσουμε την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου ως αποτέλεσμα αποκλειστικά των αποφάσεων της Ουάσιγκτον και της Μόσχας. Τις τελευταίες δεκαετίες η

¹ Joseph M. Syracuse, *Into the Dark House. American Diplomacy and the Ideological Origins of the Cold War* (Claremont, California: Regina Books, 1998), σ. 44-5.

² McCauley, *Origins of the Cold War*, σ. 90-1.

³ David Reynolds, "The European Dimension of the Cold War", στο Leffler and Painter (eds.), *Origins*, σ. 130-4 και Geoffrey Roberts, *The Soviet Union in World Politics: Coexistence, Revolution and Cold War, 1945-1991* (London: Routledge, 1999), σ. 3-15.

ιστοριογραφία έχει δείξει ότι σημαντικό ρόλο στην όξυνση των σχέσεων Δύσης-Ανατολής, τουλάχιστον στην Ευρώπη, έπαιξαν εσωτερικοί παράγοντες, με άλλα λόγια οι προθέσεις, οι προκαταλήψεις και οι ανησυχίες των ευρωπαϊκών ηγεσιών και των παλιών και νέων ελίτ της ηπείρου. Αυτό ισχύει καταρχήν για τις δυτικοευρωπαϊκές ηγεσίες και ελίτ, αλλά ως ένα σημείο και για τις ανατολικοευρωπαϊκές. Οι πρώτες επιδίωκαν να αποσπάσουν την αμερικανική βοήθεια για να επιβεβαιώσουν τον πολιτικό και κοινωνικό τους ρόλο, και να προασπίσουν το κοινωνικο-οικονομικό status quo. Συγκεκριμένα πίστευαν ότι μονάχα με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τόσο μία ενδεχόμενη επιθετικότητα από την πλευρά της Μόσχας όσο και την απειλή της Αριστεράς που είχε ενισχυθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια του πολέμου, χάρη στον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισε στην αντίσταση, αλλά και λόγω της καθοριστικής συμβολής της ΕΣΣΔ στην ήττα του ναζισμού. Σε πολλές λοιπόν από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες (τη Γαλλία, την Ιταλία, τη Δυτική Γερμανία, την Ελλάδα, εν μέρει ίσως και στο Βέλγιο και σίγουρα στην Ισπανία) οι ιδεολογικές αντιπαραθέσεις έπαιξαν πολύ περισσότερο καθοριστικό ρόλο απ' ό,τι στη Βρετανία (που δεν είχε την εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης) και στην Αμερική (όπου η απειλή του κομμουνισμού ήταν φανταστική και κατασκευασμένη) στην πορεία προς τον Ψυχρό Πόλεμο. Είναι αλήθεια ότι στις μεταγενέστερες φάσεις του Ψυχρού Πολέμου, στις δεκαετίες δηλαδή του 1960 και 1970, τα δυτικοευρωπαϊκά κοινοβουλευτικά καθεστώτα φάνηκαν λιγότερο πρόθυμα να συνεχίσουν την αντικομμουνιστική ρητορική που ακολουθούσε η Ουάσιγκτον, αφού είχαν όμως πλέον πλήρως εξουδετερώσει ή ενσωματώσει συστημικά την Αριστερά. Οι νέες ανατολικοευρωπαϊκές ηγεσίες, από την άλλη, είχαν τις αντίθετες ακριβώς επιδιώξεις σε σχέση με τις δυτικές: Να προχωρήσουν ταχύτατα στην «κάθαρση» της κοινωνίας και της διοίκησης από τις παλιές φασιστικές ή

«αντιδραστικές», σύμφωνα με την τότε ορολογία των κομμουνιστικών κομμάτων, ελίτ που μέχρι πριν από λίγα χρόνια κυβερνούσαν τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, και να αναλάβουν οι ίδιες τη διακυβέρνηση υπό την προστασία της «πατρίδας του σοσιαλισμού».¹ Σε αυτό το πλαίσιο, των εσωτερικών δηλαδή ευρωπαϊκών παραγόντων που ευνόησαν την διολίσθηση προς τον Ψυχρό Πόλεμο, θα εξετάσουμε παρακάτω την ελληνική περίπτωση η οποία παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες αλλά και διαφορές σε σχέση με τις αντίστοιχες εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη, στην οποία τελικά εντάχθηκε πολιτικά.

Η ελληνική εμπλοκή στην ψυχροπολεμική αναμέτρηση παρουσιάζει προφανείς ιδιαιτερότητες: Εδώ σημειώθηκε η πρώτη και η τελευταία ένοπλη αντιπαράθεση του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη. Εδώ η αντιπαράθεση αυτή απέκτησε χαρακτηριστικά «εργαστηρίου», αφού έδωσε τη δυνατότητα στα δύο αντίπαλα στρατόπεδα να πειραματιστούν σε διπλωματικό, πολιτικό, κοινωνικό και στρατιωτικό επίπεδο. Ειδικά για τις ΗΠΑ, των οποίων η παρέμβαση ήταν αμεσότερη, σαφώς σημαντικότερη και είχε μόνιμα χαρακτηριστικά, ο ελληνικός εμφύλιος αποτέλεσε μίας πρώτης τάξεως ευκαιρία για να δοκιμαστούν όπλα (π.χ. οι βόμβες ναπάλμ), τακτικές καταπολέμησης του ανταρτοπολέμου (όπως η μετακίνηση αγροτικών πληθυσμών στα αστικά κέντρα, μακριά από τις ζώνες δράσεις των ανταρτών), προπαγανδιστικές εκστρατείες (π.χ. οι καταγγελίες στον ΟΗΕ και στα διεθνή φόρα για το «παιδομάζωμα») και πολιτικές, νομικές και κοινωνικές στρατηγικές για την αποτροπή του κομμουνιστικού κινδύνου και για την εμπέδωση του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού status quo (μεταξύ άλλων, η καθιέρωση

¹ Alan Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951* (Berkeley: University of California Press, 1984), σ. 11-19· Geir Lundestad, “Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945-1952”, στο Charles S. Maier (ed.), *The Cold War in Europe, Era of a Divided Continent* (Princeton: Markus Wiener, 1996), σ. 152-9· Reynolds, “The European Dimension”, 127-34· και Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος: ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998), σ. 244-54.

έκτακτης νομοθεσίας, ο εγκλεισμός αριστερών εφέδρων και πολιτών στη Μακρόνησο ή η εκδίωξη συνδικαλιστών από τη ΓΣΕΕ και από άλλα συνδικαλιστικά όργανα). Οι ΗΠΑ εξήγαγαν στην Ελλάδα πολεμική και οικονομική βοήθεια, αντικομμουνιστική νομοθεσία και τεχνικές πολιτικού ελέγχου, αλλά ταυτόχρονα απέκτησαν από την ανάμιξή τους αυτή εμπειρίες που θα χρησιμοποιούσαν αργότερα αλλού, στην καταπολέμηση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής και της Ασίας. Με αυτήν την έννοια, ο ελληνικός και ο αμερικανικός ψυχροπολεμικός αντικομμουνισμός – παρά τις διαφορές τους – λειτούργησαν μεταξύ τους διαδραστικά και αλληλοσυμπληρωνόμενα.¹

Βέβαια η πολιτική υπονόμευσης των κομμουνιστικών κομμάτων με την ανάμιξη των ΗΠΑ κάθε άλλο παρά περιορίστηκε στην Ελλάδα. Σε ολόκληρη τη Δύση η επικράτηση του ψυχροπολεμικού αντικομμουνισμού έδωσε στη μεταπολεμική διαδικασία εκδημοκρατισμού συντηρητική χροιά. Τα ευρωπαϊκά ΚΚ εκδιώχτηκαν από τις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις συνεργασίας μέσα στο 1947, προκειμένου να εξασφαλιστεί η αμερικανική βοήθεια μέσα από το Σχέδιο Μάρσαλ – την ίδια δηλαδή περίοδο που στην Ανατολική Ευρώπη οι κομμουνιστές σταθεροποιούσαν την εξουσία τους. Ακολούθησαν εκτεταμένες διώξεις των Δυτικοευρωπαίων κομμουνιστών, κυρίως στη Γαλλία και την Ιταλία, όπου τα τοπικά ΚΚ ήταν ιδιαίτερα ισχυρά, μέσα από τη δράση παραστρατιωτικών ακροδεξιών οργανώσεων, τη βίαιη καταστολή εργατικών κινητοποιήσεων και συνδικαλιστικών δραστηριοτήτων, τη συνεργασία της CIA με ντόπιους αντικομμουνιστές, ακόμα και με τις τοπικές μαφίες. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο αντικομμουνισμός στη Δύση εξελίχτηκε σε μία τεράστια και αναπτυσσόμενη βιομηχανία που περιλάμβανε

¹ Minas Samatas, “Greek McCarthyism: A Comparative Assessment of Greek Post-Civil War Repressive Anticommunism and the U.S. Truman-McCarthy Era”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, Vol. 13, No. 3-4 (φθινόπωρο-χειμώνας 1986): 5-75 και Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967* (Αθήνα: Σαββάλας, 2006), σ. 178-83.

διαφημιστικές εκστρατείες, ειδικές εκδόσεις, εκθέσεις, κινηματογραφικές ταινίες, ραδιοφωνικές εκπομπές, με την αμερικανική βέβαια (συν)χρηματοδότηση.¹

Ωστόσο οι αντικομμουνιστικές εκστρατείες στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες ουδέποτε εξελίχθηκαν σε καθεστώτα «έκτακτης ανάγκης», όπως συνέβη στην ελληνική περίπτωση. Εκτός της Ελλάδας μονάχα στη Δυτική Γερμανία απαγορεύτηκε η λειτουργία του κομμουνιστικού κόμματος, ενώ γενικά οι θεωρίες περί παγκόσμιας κομμουνιστικής συνομοσίας δεν γνώρισαν ποτέ μεγάλη απήχηση, όπως συνέβη στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα, αλλά και στη φρανκική Ισπανία (η οποία έσπευσε ήδη από το 1946 να ταυτίσει τον ελληνικό με τον προηγούμενο ισπανικό εμφύλιο²). Αντίθετα, στην Ελλάδα η επιρροή του αμερικανικού ψυχροπολεμικού αντικομμουνισμού υπήρξε εντονότερη απ' ό,τι στις δυτικές δημοκρατίες. Πρώτα απ' όλα, επειδή η οριστική νίκη των Ελλήνων εθνικοφρόνων βασίστηκε στη στρατιωτική, πολιτική, οικονομική και ιδεολογική συνδρομή των ΗΠΑ, που ανέλαβαν τόσο την εποπτεία της αποκατάστασης της τάξης και της ανοικοδόμησης του κράτους όσο και την προστασία του από ξένες βλέψεις. Επιπλέον όμως, επειδή το μεταπολεμικό καθεστώς της χώρας επικράτησε μετά από μία μακρά πολεμική σύγκρουση, με ολοκληρωτικά χαρακτηριστικά, γεγονός που ριζοσπαστικοποίησε την αντικομμουνιστική του συμπεριφορά και την έκανε συγγενή του μακαρθισμού. Σε αντίθεση μάλιστα με το μακαρθισμό που αποδείχτηκε επιτυχής για μικρό διάστημα, αλλά εξασθένησε μετά το 1955, η αντίστοιχη ελληνική αντικομμουνιστική πολιτική έπρεπε να αντιμετωπίσει

¹ Irwin M. Wall, *The United States and the Making of Post-War France, 1944-1954* (New York: Cambridge University Press, 1999), σ. 204-17· Mario Zucconi, "The United States and Western Europe", στο Brown, *Center Stage*, σ. 123-31· Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος*, σ. 276-81· Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945* (New York: Penguin, 2005), σ. 223-5· Melvyn P. Leffler, "The United States and the Strategic Dimensions of the Marshall Plan", *Diplomatic History*, Vol. 12, No. 3 (2007): 277-306.

² Loukianos Hassiotis, "The Views of Franco's Regime on the 'Children's Question' during the Greek Civil War", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 33, No. 2 (2009): 217-8, και του ιδίου, "Grecia ante la cuestión española (1946-1950)", *Ayer*, Vol 78, No, 2 (2010): 233-64.

έναν υπαρκτό κίνδυνο και, ως εκ τούτου, να διατηρηθεί *de jure* ή *de facto* μέχρι το 1974, αφού δεν κατάφερε ποτέ να εξαφανίσει πλήρως την απήχηση της Αριστεράς.¹

Η ιστοριογραφία παραμένει μέχρι σήμερα διχασμένη τόσο ως προς το αναπόφευκτο του ελληνικού εμφυλίου όσο και ως προς τις ευθύνες των αντιμαχόμενων πλευρών για τη συγκεκριμένη τροπή που πήραν τα πράγματα στη χώρα, αν και τα τελευταία χρόνια υπάρχει μία κοινή τάση να δοθεί έμφαση στους εσωτερικούς παράγοντες που οδήγησαν στην κρίση παρά στις επεμβάσεις των ξένων δυνάμεων. Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε σχετικά εύκολα να διαπιστώσουμε ότι τα δεδομένα στην Ελλάδα το 1944 διαφοροποιούνταν σε μεγάλο βαθμό από τα αντίστοιχα των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Μολονότι στη Δυτική Ευρώπη επίσης η Αριστερά αποτελούσε σημαντικό και σε ορισμένες περιπτώσεις (Γαλλία, Ιταλία) το σημαντικότερο αριθμητικά κομμάτι της αντιφασιστικής αντίστασης, πουθενά δεν διέθετε σε εκείνη τη φάση την επιρροή που είχε το ΕΑΜ στην Ελλάδα, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ήλεγχε μέχρι τις αρχές του 1945 ο ΕΛΑΣ. Η επιρροή αυτή βασίστηκε πρώτα απ' όλα στην επιτυχία του ΚΚΕ και του ΕΑΜ να εκφράσουν πολιτικά τη ριζοσπαστικοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, η οποία προέκυψε από την κατάρρευση του κύρους της κυβέρνησης, την πείνα και τις κακουχίες που βίωσε η χώρα, τον πληθωρισμό και την οικονομική της λεηλασία, την τρομοκρατία του πληθυσμού από τις κατοχικές δυνάμεις και τη δράση των ανταρτών. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, η κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού και του παλιού δικτύου προστασίας των παραδοσιακών πολιτικών δυνάμεων οδήγησε στην κινητοποίηση της βάσης της κοινωνίας, με στόχο αρχικά την επιβίωση και στη συνέχεια την αντίσταση. Το πεδίο αυτό ευνοούσε τη δράση της Αριστεράς και κυρίως του ΚΚΕ, ενώ αντίθετα δεν ταίριαζε με τις μορφές της πολιτικής δράσης των

¹ Samatas, "Greek McCarthyism". Για την αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα βλ. Lawrence Witner, *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα, 1943-1949*, μτφρ. Χ. Ναντρίς, (Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991).

προπολεμικών αστικών δυνάμεων. Το κύρος των τελευταίων είχε ήδη πληγεί, από την εποχή της αδυναμίας τους να αντιπαρατεθούν στην προπολεμική δικτατορία του Μεταξά. Και επλήγη ακόμα περισσότερο εξαιτίας της απροθυμίας τους ή, τουλάχιστον, της καθυστερημένης απόφασής τους να αναλάβουν δράση εναντίον των κατακτητών. Για τους ίδιους ακριβώς λόγους είχε περιοριστεί εξαιρετικά το κύρος και η δημοτικότητα του βασιλιά Γεωργίου Β΄, τον οποίο οι περισσότεροι από τους παραδοσιακούς πολιτικούς που δεν συντάχθηκαν με τους Γερμανούς εξακολουθούσαν πεισματικά να υποστηρίζουν – άμεσα ή έμμεσα – καθ’ όλη σχεδόν τη διάρκεια της Κατοχής: Ο βασιλιάς θεωρήθηκε, όχι άδικα, συνυπεύθυνος για το καθεστώς του Μεταξά και υπόλογος επειδή εγκατέλειψε τη χώρα μετά τη γερμανική εισβολή χωρίς να οργανώσει ούτε και να στηρίξει οποιαδήποτε μορφή αντιστασιακού κινήματος.¹ Έτσι, από τη μία πλευρά, η απαξίωση του αστικού πολιτικού κόσμου και, από την άλλη, η άνοδος της επιρροής της Αριστεράς και η επικράτηση του ΕΛΑΣ σε μεγάλο μέρος της υπαίθρου οδήγησε στη συγκρότηση της αντικομμουνιστικής συμμαχίας, στην οποία συμμετείχαν αστοί πολιτικοί – φιλελεύθεροι και μοναρχικοί –, εθνικιστικές αντιστασιακές αλλά και δωσιλογικές οργανώσεις. Η συμμαχία αυτή, που μεταπολεμικά θα εκφραστεί με την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, κατά τη διάρκεια της Κατοχής έφτασε σε αρκετές περιπτώσεις στο σημείο της άτυπης ή ακόμα και ενεργού συνεργασίας με τα κατοχικά στρατεύματα.² Την ίδια στάση, άλλωστε, κράτησαν εθνικιστικές αντιστασιακές οργανώσεις στην Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία, οι οποίες συχνά πολέμησαν μαζί με τους Γερμανούς, τους Ιταλούς ή τους Βούλγαρους εναντίον των κομμουνιστών παρτιζάνων, γεγονός που σταδιακά

¹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942* (Αθήνα: Πολίτης, 1993), σ. 156-64, 191-211 και Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1994), σ. 123-63.

² Για τη συνεργασία στην Ελλάδα βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Τόμος Β΄ (Αθήνα: Παπαζήσης, 1995), σ. 111-49, 359-78 και Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006), σ. 515-29.

οδήγησε στην απαξίωσή τους ακόμα και από τους Δυτικούς Συμμάχους, και τελικά συνέβαλε στην τελική επικράτηση των εσωτερικών τους αντιπάλων.¹

Μετά την απελευθέρωση και υπό το φάσμα της απειλής της επικράτησης του ΕΑΜ και της ανατροπής της πολιτικής και κοινωνικής τάξης πραγμάτων, η αντικομμουνιστική συμμαχία διατηρήθηκε και, μάλιστα, μετά τα Δεκεμβριανά και τη διάλυση του ΕΛΑΣ, αναβαθμίστηκε. Τα Δεκεμβριανά απελευθέρωσαν σε αμφότερα τα στρατόπεδα ιδεολογικές και ταξικές αντιπαραθέσεις, μίσση και προκαταλήψεις που είχαν υποβαθμιστεί κατά την περίοδο της Κατοχής, οδηγώντας έτσι σε μια ριζοσπαστικοποίηση του εμφύλιου ανταγωνισμού. Ταυτόχρονα, η ήττα του ΕΑΜ αποδυνάμωσε την επιρροή που το ίδιο διέθετε στην ελληνική κοινωνία ως πιθανός μελλοντικός φορέας της εξουσίας και, αντιστρόφως, ενίσχυσε το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο το οποίο αποφάσισε να εκμηδενίσει την πολιτική και κοινωνική επιρροή της Αριστεράς με κάθε μέσο, έννομο και μη. Η επιλογή αυτή οδήγησε, όπως είναι γνωστό, στη «Λευκή Τρομοκρατία» και στην έναρξη σκληρών διώξεων εναντίον των οπαδών του ΕΑΜ τόσο από τις επίσημες αρχές όσο και από τις ακροδεξιές συμμορίες. Το γεγονός αυτό, με τη σειρά του, ενθάρρυνε τη δημιουργία ενός δεύτερου αντάρτικου, αρχικά με τη λογική της αυτοάμυνας και στη συνέχεια ως επίσημη απόφαση του ΚΚΕ να έρθει σε ρήξη με τη νομιμότητα, ώστε να αναβαθμίσει με τα όπλα το διαπραγματευτικό του ρόλο ή ακόμα και να διεκδικήσει την ίδια την εξουσία. Οι παραπάνω επιλογές κλιμάκωσαν αναπόφευκτα την κρίση, η οποία με τη σειρά της μετατόπισε το κέντρο βάρους της πολιτικής σκηνής στην Ελλάδα προς τα δεξιά. Έτσι η συμμαχία παλιών και νέων κοινωνικών ελίτ, μολονότι για κάποιο διάστημα εξυπηρέτησε όλους τους φορείς της, παρείχε ιδιαίτερα προνομιακή θέση σε

¹ Για το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά: Simon Trew, *Britain, Mihailović and the Chetniks, 1941-42* (London: Macmillan Press, 1998), σ. 120-86· Bernd J. Fisher, *Albania at War, 1939-1945* (London: Hurst & Company, 1999), σ. 263-7· και Heather Williams, *Parachutes, Patriots and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941-1945* (London: Hurst & Co, 2003), σ. 246-52.

εκείνους τους παράγοντες που αναδύθηκαν μέσα από την Κατοχή και ταυτίστηκαν με τον αποκλεισμό των κομμουνιστών και των «συνοδοιπόρων» από το «εθνικό σώμα», ως επιλογή της δικής τους πολιτικής και κοινωνικής επιβίωσης.¹ Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι δεν υπήρξε καμία σοβαρή προσπάθεια δίωξης δωσιλόγων και ότι αντίθετα πολλοί από αυτούς στη συνέχεια τιμήθηκαν ως εθνικοί ήρωες, καταφέροντας μάλιστα να αναρριχηθούν ταχύτατα στην πολιτική και κοινωνική ιεραρχία.²

Από μόνη της, ωστόσο, η συμμαχία των μετριοπαθών αστικών δυνάμεων με την ακροδεξιά δεν αποτέλεσε ελληνική ιδιαιτερότητα. Σε γενικές γραμμές οι μεταπολεμικές δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις φάνηκαν περισσότερο μετριοπαθείς απέναντι στους «εξτρεμιστές» της Δεξιάς παρά της Αριστεράς: Πρώην φασιστικά ή ναζιστικά στελέχη και συνεργάτες των κατακτητών εντάχθηκαν αρμονικά στον κρατικό μηχανισμό και η παλιά εκλογική βάση της αυταρχικής, μη δημοκρατικής δεξιάς ενσωματώθηκε με επιτυχία στα κεντροδεξιά κόμματα.³ Η διαφορά ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Δυτική Ευρώπη έγκειται στις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που δημιούργησε αυτή η ισορροπία δυνάμεων εντός του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου: Αντί δηλαδή η αυταρχική δεξιά να απορροφηθεί από το κοινοβουλευτικό δημοκρατικό σύστημα, όπως συνέβη σε άλλες ευρωπαϊκές

¹ Θανάσης Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996), σ. 77-108· Ole L. Smith, «Το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα, 1945-9», στο David Close, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, μτφρ. Γ. Σπανδώνης, (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000), σ. 169-85 και στον ίδιο τόμο Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», σ. 197-231. Βλ. επίσης Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, 1946-1949*, Τόμος Α' (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005), σ. 127-52, 174-212· Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Τόμος Γ2, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940-1945. Κατοχή-Αντίσταση* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007), σ. 366-90.

² Για τη μεταπολεμική τύχη των ελλήνων δωσιλόγων βλ. Δημήτρης Κουσουρής, «Η ποινική δίωξη των δωσιλόγων της Κατοχής (1944-1949)», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Τόμος Δ1, *Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), 105-129 και Στράτος Δορδανάς, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974* (Αθήνα: Εστία, 2011).

³ István Deák, "Introduction", στο István Deák, Jan T. Gross and Tony Judt (eds.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath* (Princeton: Princeton University Press, 2000), σ. 3-14.

χώρες, το ίδιο το ελληνικό μεταπολεμικό καθεστώς ενσωμάτωσε τις αντιλήψεις της και καθιέρωσε τέτοιους συσχετισμούς δυνάμεων στο εσωτερικό του, που λειτούργησαν ανασταλτικά ως προς τον εκδημοκρατισμό αλλά και την οικονομική, κοινωνική και πνευματική ανάπτυξη της χώρας. Έτσι, η Ελλάδα διατήρησε στις επόμενες δύο δεκαετίες ένα στρεβλό κοινοβουλευτικό σύστημα, με σαφή πατερναλιστικά χαρακτηριστικά που το διαφοροποίησαν από το δυτικοευρωπαϊκό κράτος πρόνοιας, με περιορισμένες τις πολιτικές και τις ατομικές ελευθερίες, και με τη διατήρηση της διαίρεσης της κοινωνίας σε «εθνικόφρονες» και μη. Στο ίδιο σύστημα ο εξωθεσμικός ρόλος του στρατού, του Παλατιού και της αμερικανικής πρεσβείας παρέμεινε κυρίαρχος οδηγώντας αρκετές φορές σε πολιτικές εκτροπές και, τελικά, στη δικτατορία των συνταγματαρχών.¹

Ο χαρακτήρας του μεταπολεμικού πολιτικού καθεστώτος καθόρισε αναπόφευκτα και την εξωτερική του πολιτική. Η Ελλάδα συντάχθηκε πλήρως με το στρατηγικό σχεδιασμό των ΗΠΑ, συμμετείχε με εκστρατευτικό σώμα στον πόλεμο της Κορέας, εντάχθηκε επισήμως στο NATO το 1952 και υιοθέτησε το δόγμα του «από βορρά κινδύνου». Οι επιλογές αυτές ήταν λογικές στη δεδομένη ιστορική συγκυρία: Ήταν επόμενο ότι οι «Λαϊκές Δημοκρατίες» στα βόρεια των ελληνικών συνόρων θα αποτελούσαν το βασικό φόβητρο για τη μεταπολεμική Ελλάδα, πρώτον επειδή εκπροσωπούσαν ανταγωνιστικά με το ελληνικό πολιτικά καθεστώτα και, δεύτερον, επειδή οι σχέσεις των ίδιων κρατών με την Ελλάδα προπολεμικά ήταν κατά κανόνα τεταμένες, χαρακτηρίζονταν από εκατέρωθεν καχυποψία και διαφορές για συνοριακούς ή μειονοτικούς λόγους. Οι εκφραστές της εθνικοφροσύνης στην Ελλάδα δεν ήταν δύσκολο να συνδέσουν την παραδοσιακή αντιπαλότητα με τη Βουλγαρία με

¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο John O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1984), σ. 561-594· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1986), σ. 260-1· Close, «Η ανοικοδόμηση», σ. 231-7· David Close, «Η κληρονομιά», στο Close, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950*. σ. 267-82.

το σύγχρονο αντικομμουνισμό: Κάτι τέτοιο διευκόλυναν, άλλωστε, η αναντίρρητη πραγματικότητα της επαναλαμβανόμενης παρουσίας βουλγαρικών κατοχικών στρατευμάτων στην ελληνική επικράτεια από το 1915 έως το 1944 αλλά και οι ανανεωμένες βουλγαρικές απαιτήσεις για έξοδο στο Αιγαίο. Αντίστοιχη αντιπαράθεση υπήρχε και με την Αλβανία, εξαιτίας πρωτίστως των ελληνικών βλέψεων στη Βόρεια Ήπειρο και, δευτερευόντως, λόγω της στάσης των Τσάμηδων κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της εκδίωξής τους μετά την απελευθέρωση (στο πλαίσιο της «συλλογικής τιμωρίας» που χαρακτήρισε τους εκτοπισμούς πληθυσμών μετά το τέλος του πολέμου σε ολόκληρη την Ευρώπη). Με τη Γιουγκοσλαβία τα πράγματα ήταν πιο περίπλοκα: Αφενός, επειδή η συγκρότηση του ομόσπονδου κράτους της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας και η αρχική αλυτρωτική πολιτική του Τίτο έθεταν υπό ανοιχτή αμφισβήτηση την ελληνική κυριαρχία στην ελληνική Μακεδονία. Μέχρι το 1949, εξάλλου, η Γιουγκοσλαβία υπήρξε ο σημαντικότερος υποστηρικτής της δράσης των ανταρτών του ΔΣΕ. Αφετέρου, επειδή τελικά η ρήξη του Τίτο με τον Στάλιν έκανε αναγκαστική – και για τις δύο χώρες – τη μεταξύ τους συνεργασία και την παράβλεψη των διαφορών τους στο Μακεδονικό Ζήτημα. Με άλλα λόγια, η ελληνική εξωτερική πολιτική όφειλε να λάβει υπόψη της όχι μονάχα την εσωτερική εμφύλια σύγκρουση, αλλά επιπλέον το διεθνές πλαίσιο της έναρξης του Ψυχρού Πολέμου και το περιφερειακό πρόβλημα ασφάλειας του ελληνικού κράτους, όπως τουλάχιστον το αντιλαμβάνονταν οι ιθύνοντες της εποχής. Οι προτεραιότητες αυτές οδήγησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 στην προσέγγιση με τη Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία και στη σύναψη του τριμερούς συμφώνου στα 1953-1954. Σύντομα, ωστόσο, αποδείχτηκαν αντιφατικές, καθώς συγκρούστηκαν με την πραγματικότητα που έθετε το Κυπριακό Ζήτημα και ο

ελληνοτουρκικός ανταγωνισμός, αλλά και με τη δεδομένη παγίωση των συνόρων ανατολικού και δυτικού μπλοκ.¹

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην Ευρώπη υπήρξε αποτέλεσμα διαδραστικών διαδικασιών στις οποίες οι τοπικές ηγεσίες και ελίτ απαντούσαν σε ποικίλες απειλές και ευκαιρίες για τα συμφέροντά τους, την εξουσία τους και την εσωτερική και εξωτερική τους ασφάλεια. Αυτές οι απειλές και ευκαιρίες προέρχονταν από εκτιμήσεις τόσο για την εσωτερική κατάσταση κάθε χώρας όσο και για το διεθνές σύστημα. Οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί σε κάθε χώρα, οι ιδεολογικές προκαταλήψεις και πεποιθήσεις, και η ιστορική εμπειρία διαμόρφωσαν τις εκτιμήσεις και τις αποφάσεις των μεταπολεμικών καθεστώτων. Στη Δύση, η ρήξη προέκυψε από την επιδίωξη αφενός της διατήρησης της ισχύος στο εξωτερικό και, αφετέρου, της διατήρησης του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού συστήματος στο εσωτερικό. Ειδικά στην Ελλάδα, το μεταπολεμικό καθεστώς υπήρξε προϊόν μιας σκληρής εμφύλιας σύγκρουσης που είχε αρχίσει πριν ακόμα ηττηθεί ο ναζισμός στην Ευρώπη και συνεχίστηκε στα επόμενα χρόνια συμβάλλοντας, από την πλευρά της, στην πολιτική διαίρεση της ηπείρου.

¹ Γιάννης Στεφανίδης, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-52)* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1999), σ. 53-89, 157-76· John S. Koliopoulos and Thanos M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel. From 1831 to the Present* (London: Hurst & Company 2002), σ. 294-312· Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War. Frontline state, 1952-1967* (London-New York, Routledge, 2006), σ. 1-53· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Εξωτερική πολιτική και επιλογή κόσμων. Προσλήψεις του διεθνούς συστήματος κατά την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, 1944-1952», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Τόμος Δ2, *Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-1952* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), σ. 267-85.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η διάσταση της διάδρασης μεταξύ των «κόσμων»

Ο Ψυχρός Πόλεμος και τα αίτια της γερμανικής διχοτόμησης, 1945-1949

Εισαγωγή

Η διαίρεση της Γερμανίας και του Βερολίνου ήταν προδιαγεγραμμένη πριν ακόμη τελειώσει ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, όταν από τις αρχές του 1943 οι Σύμμαχοι, βλέποντας την αδυναμία της Βέρμαχτ να καταλάβει τη Σοβιετική Ένωση ή να εμποδίσει τις αγγλοαμερικανικές επιχειρήσεις στη Βόρεια Αφρική, άρχισαν να πιστεύουν στην πτώση του Τρίτου Ράιχ. Το Μάρτιο του έτους αυτού, ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών, Άντονι Ήντεν, επισκέφθηκε την Ουάσιγκτον για να συζητήσει με τον πρόεδρο, Φραγκλίνο Ρούσβελτ, για το τι θα κάνουν οι Μεγάλες Δυνάμεις με τη Γερμανία μετά την ήττα των Ναζί. Και για την αμερικανική πλευρά ήταν ιδιαίτερα σημαντικό να συμφωνήσουν γρήγορα σε μία οριοθέτηση στρατιωτικών ζωνών και σε κάποιο σύστημα διοίκησης.¹

Τον Οκτώβριο του 1943, οι υπουργοί των Εξωτερικών της Βρετανίας, των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης – Ήντεν, Χαλ και Μολότοφ αντίστοιχα – υπέγραψαν κατά τη Διάσκεψη της Μόσχας πρωτόκολλο, για την ίδρυση μίας Διασυμμαχικής Ευρωπαϊκής Συμβουλευτικής Επιτροπής (European Advisory Commission-EAC), της οποίας η αποστολή ήταν να καθορίσει το πώς οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις θα ασκούσαν την κατοχική διοίκηση της ηττημένης Γερμανίας.²

* Διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας του Τ. Πανεπιστημίου Βερολίνου, ερευνητής του KEINE της Ακαδημίας Αθηνών.

¹ Neil Spitzer, “Dividing a City”, *The Wilson Quarterly*, Vol. 12, No.3 (Summer 1988): 102.

² Από την επιτροπή αυτή προέκυψε στις αρχές του 1944 το σχέδιο Άττλη (Atlee proposal), που πήρε το όνομά του από τον τότε Βρετανό αναπληρωτή πρωθυπουργό Κλήμεντ Άττλη, σύμφωνα με το

Ένα μήνα αργότερα και με αναμενόμενη την ήττα της Γερμανίας, οι Τσώρτσιλ, Στάλιν και Ρούσβελτ ξεκίνησαν στη Διάσκεψη της Τεχεράνης να μοιράζουν τη μεταπολεμική πίτα, επιδιώκοντας πέρα από την παγκόσμια ειρήνη, την εξασφάλιση των εθνικών τους συμφερόντων.¹ Επρόκειτο για την απαρχή ενός σκληρού ανταγωνισμού, που θα στιγματίσει τις επόμενες τέσσερις και πλέον δεκαετίες, μεταξύ των δύο κύριων πρωταγωνιστών που είχε αναδείξει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης – επικεφαλής του δυτικού και του ανατολικού συνασπισμού αντίστοιχα.

Οι ΗΠΑ από την μια πλευρά έβγαιναν ουσιαστικά αλώβητες από τον πόλεμο – ο οποίος δεν άγγιξε τη βιομηχανία και τους υπόλοιπους παραγωγικούς τομείς στα ηπειρωτικά τους εδάφη – διαθέτοντας την ισχυρότερη οικονομία στον κόσμο, η οποία αντιπροσώπευε το 50% της παγκόσμιας παραγωγής. Επιπλέον, μέχρι το 1949 κατείχαν μονοπωλιακά την ατομική βόμβα. Από την άλλη, η Σοβιετική Ένωση, αν και κατεστραμμένη, με μεγάλες απώλειες από τον πόλεμο, εξακολουθούσε να διαθέτει το μεγαλύτερο στρατό και τα περισσότερα πολεμικά αεροσκάφη στον κόσμο.

Ο διπολισμός με απαρχή τη διάσκεψη της Τεχεράνης επικυρώθηκε με τη διάσκεψη της Γιάλτας (3-11 Φεβρουαρίου 1945)² και σήμανε το τέλος του Δευτέρου

οποίο ένα Συμμαχικό Συμβούλιο Ελέγχου (Allied Control Council) θα διοικούσε όλη τη γερμανική επικράτεια ως μία ενότητα και μόνον για διοικητικούς λόγους οι Σύμμαχοι θα χώριζαν τη Γερμανία σε ζώνες κατοχής. Επίσης και η γερμανική ιστορική πρωτεύουσα θα χωριζόταν σε αντίστοιχους τομείς, μια και οι δυτικοί Σύμμαχοι δεν ήθελαν αυτή να περάσει στον αποκλειστικό έλεγχο των Σοβιετικών. Harry S. Truman, *Memoirs, Volume One: Year of Decisions*, (New York: Doubleday & Company Inc., 1955), σ. 214 και Spitzer, “Dividing a City”, σ. 103-104.

¹ Teheraner Erklärung der drei Großmächte (1. Dezember 1943), στο: *Potsdamer Abkommen. Ausgewählte Dokumente zur Deutschland Frage, 1943 bis 1949* (Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik 1966), σ. 23-24.

² Warren F. Kimball, “The Ghost in the Attic: The Soviet Union as a Factor in Anglo-American Wartime Planning for Postwar Germany, 1943-1945”, στο: International Committee for the History of the Second World War, *Politics and Strategy in the Second World War* (Kansas: Military Affairs/Aerospace Historian Publishers, 1976), σ. 94.

Παγκοσμίου Πολέμου.¹ Εξάλλου, λίγους μήνες πριν τη Διάσκεψη της Γιάλτας, Τσώρτσιλ και Στάλιν είχαν συναντηθεί στην τέταρτη Διάσκεψη της Μόσχας (9 – 19 Οκτωβρίου 1944), όπου τελικά συμφωνήθηκε η Σοβιετική Ένωση να έχει 90% επιρροή στη Ρουμανία, 80% στη Βουλγαρία και την Ουγγαρία, η Βρετανία να έχει 90% επιρροή στην Ελλάδα, ενώ στη Γιουγκοσλαβία να έχουν από 50% επιρροή και οι δύο.² Στη Γιάлта επιβεβαιώθηκε η Συμφωνία της Μόσχας και καθορίστηκε η μελλοντική μορφή του ευρωπαϊκού χάρτη, αν και οι συνεδριάσεις δεν ακολουθούσαν συγκεκριμένη ημερήσια διάταξη και δεν είχε γίνει συγκεκριμένη προετοιμασία για τη συζήτηση των θεμάτων.

Η Σοβιετική Ένωση, σύμμαχος τυπικά ακόμα της Δύσης, βρισκόταν σε θέση ισχύος έχοντας, σε εκείνο το χρονικό σημείο, καταλάβει μεγάλο τμήμα της Ανατολικής Ευρώπης. Έτσι, στη Γιάлта οι ηγέτες των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, συμφώνησαν να υπαχθούν στη σοβιετική σφαίρα επιρροής η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Ουγγαρία, μέρος της Γερμανίας και η Πολωνία. Για την Πολωνία, οι Δυτικοί εξέφρασαν αντιρρήσεις οι οποίες ανάγκασαν τον Στάλιν να δεσμευτεί για τη συμμετοχή μη κομμουνιστών πολιτικών στην ελεγχόμενη από τους Σοβιετικούς πολωνική κυβέρνηση, δέσμευση που δεν τηρήθηκε με την έναρξη της έντασης μεταξύ των υπερδυνάμεων. Η Σοβιετική Ένωση διατήρησε ακόμη την κατοχή των

¹ Το τέλος του πολέμου ήλθε τυπικά λίγο αργότερα. Η Γερμανία συνθηκολόγησε άνευ όρων στις 8 Μαΐου 1945 (Militärische Kapitulationsurkunde, 8. Mai 1945, στο: Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland, Ergänzungsblatt Nr. 1, Berlin 1946, σ. 6), ενώ τυπικά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου επήλθε με την παράδοση της Ιαπωνίας στις 2 Σεπτεμβρίου 1945, με την επίσημη τελετή να λαμβάνει χώρα επί του αμερικανικού πολεμικού πλοίου *Μισούρι* στα ανοιχτά του κόλπου του Τόκιο [Truman, *Memoirs, Volume One*, σ. 451 κ.ε.].

² Στις 9 Οκτωβρίου ο Τσώρτσιλ πρότεινε στην περίφημη Συμφωνία των Ποσοστών η Σοβιετική Ένωση να έχει 90% επιρροή στην Ρουμανία και 75% στη Βουλγαρία, ενώ η Βρετανία να έχει 90% επιρροή στην Ελλάδα. Ο Τσώρτσιλ, επίσης, πρότεινε στην Ουγγαρία και τη Γιουγκοσλαβία να έχουν 50% επιρροή και οι δύο. Ωστόσο, οι υπουργοί Εξωτερικών των δύο χωρών, Ήντεν και Μολότοφ, διαπραγματεύτηκαν τα ποσοστά της συμφωνίας στις 10 και 11 Οκτωβρίου. Κατάληξη αυτής της συζήτησής ήταν η αύξηση των ποσοστών επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης στη Βουλγαρία και την Ουγγαρία.

Βαλτικών χωρών, ενώ προσάρτησε κάποια εδάφη από τη Τσεχοσλοβακία, τη Φινλανδία και τη Ρουμανία.

Το μέλλον της Γερμανίας υπήρξε ασφαλώς το κατ' εξοχήν ζήτημα, που απασχόλησε τους Συμμάχους, μια και «σε διάστημα ενός τετάρτου του αιώνα προξένησε δύο παγκόσμιους πολέμους».¹ Έτσι, στη Γιάлта συμφωνήθηκαν οι όροι της γερμανικής κατοχής και επιβεβαιώθηκε η από τη διάσκεψη της Τεχεράνης απόφαση για χωρισμό της γερμανικής επικράτειας, όχι όμως σε τρεις, αλλά πλέον σε τέσσερις ζώνες διοίκησης με τη συμμετοχή και της Γαλλίας εκτός των ΗΠΑ, της Σοβιετικής Ένωσης και της Βρετανίας.²

Η διάσκεψη του Πότσταμ και η διαίρεση της Γερμανίας

Το 1945, η διαιρεμένη Ευρώπη ήταν γεγονός και στη νέα κατάσταση σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι αποφάσεις για το μέλλον της ηττημένης Γερμανίας, η οποία έχει πλέον χάσει τμήματα των ανατολικών εδαφών της, τα οποία αποδίδονται κυρίως στην Πολωνία, ενώ το βόρειο τμήμα της ανατολικής Πρωσίας ενσωματώνεται στην ΕΣΣΔ.

Ενώ κατά τη διάρκεια του πολέμου οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ, της Μ. Βρετανίας και της Σοβιετικής Ένωσης συζητούσαν το διαμελισμό της Γερμανίας, στη συνέχεια, μετά το θάνατο του Ρούσβελτ (Απρίλιος 1945) και την οριστική εγκατάλειψη του σχεδίου Μόργκενταου,³ η Ουάσιγκτον, το Λονδίνο και η Μόσχα

¹ Walt W. Rostow, *The Diffusion of Power: 1957-1972* (New York: Macmillan, 1972), σ. 9.

² Bericht über die Krimkonferenz (3. bis 11. Februar 1945), στο: Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland, Ergänzungsblatt Nr. 1, Berlin 1946, σ. 4 κ.ε., Hans Peter Schwarz, "The Division of Germany, 1945-1949", στο Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (ed.), *The Cambridge History of the Cold War, Volume I, Origins* (Cambridge University Press, 2010), σ. 139 και Truman, *Memoirs, Volume One*, σ. 214.

³ Το Σεπτέμβριο του 1944 και κατά τη διάρκεια συνάντησης μεταξύ του προέδρου των ΗΠΑ Ρούσβελτ και του πρωθυπουργού της Μεγάλης Βρετανίας Τσώρτσιλ, στο Κεμπέκ του Καναδά, ο υπουργός Οικονομικών των ΗΠΑ, Χένρι Μόργκενταου, παρουσίασε ένα σχέδιο για το μεταπολεμικό «χειρισμό» της Γερμανίας, το οποίο υιοθετούσε τη διάλυση της βιομηχανίας της (που συνεπαγόταν μεταφορά του βιομηχανικού της εξοπλισμού σε χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης) και τη μετατροπή της σε μια καθαρά αγροτική χώρα. (Το πρωτότυπο υπόμνημα, φυλάσσεται στην βιβλιοθήκη Ρούσβελτ

σιωπηρά θα προωθούσαν τη λύση της κοινής εκ μέρους τους κατοχής μίας ενιαίας Γερμανίας.¹

Οι αποκλίνουσες θέσεις των δύο υπερδυνάμεων κυρίως στην εφαρμογή μίας πολιτικής απέναντι στη μελλοντική πορεία του γερμανικού κράτους θα είχαν ως αποτέλεσμα την κορύφωση της ψυχροπολεμικής έντασης σε αρκετές περιστάσεις τα επόμενα χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, η δυτική και κυρίως η αμερικανική πλευρά επεδίωκε να δρομολογηθούν οι εξελίξεις, ώστε σύντομα να υφίσταται μια Γερμανία ανορθωμένη, ισχυρή, με ευημερούσα οικονομία και καπιταλιστικό σύστημα, ώστε να αντισταθεί στον κομμουνιστικό κίνδυνο. Γενικά, η οικονομική εξαθλίωση ολόκληρης της Ευρώπης έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια των ΗΠΑ με διττό τρόπο. Πρώτον, δημιουργούσε τις συνθήκες για αποσταθεροποίηση της παγκόσμιας οικονομίας και δεύτερον έκανε πρόσφορο το έδαφος για σοβιετική επέκταση.²

Αντίθετα, η σοβιετική πλευρά ζητούσε τεράστιες αποζημιώσεις και τιμωρία των ηττημένων Γερμανών, εξαιτίας των καταστροφών που είχε υποστεί από τη Βέρμαχτ στον πόλεμο.³ Πιο συγκεκριμένα, η πολιτική των Σοβιετικών απέναντι στη Γερμανία είχε δύο άξονες. Πρώτον, κύρια μέριμνά τους ήταν να εκμεταλλευτούν στο έπακρο τους πόρους της Γερμανίας, ώστε να ξαναχτίσουν τη δική τους κατεστραμμένη οικονομία και να επωφεληθούν στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό από

/ Franklin Delano Roosevelt Presidential Library and Museum, <http://docs.fdrlibrary.marist.edu/psf/box31/a297a01.html>, έγινε πρόσβαση στις 14 Σεπτεμβρίου 2011). Το σχέδιο στηριζόταν στην ανάγκη τιμωρίας του γερμανικού λαού για τα δεινά που προξένησε στην ανθρωπότητα και στην πεποίθηση ότι με τη διάλυση της βιομηχανικής παραγωγής, δεν θα είχε τη δυνατότητα να απειλήσει στο μέλλον την ανθρωπότητα με μια νέα πολεμική σύρραξη. Παρά τη θετική ανταπόκριση του Ρούσβελτ και του Τσώρτσιλ, αλλά και τις πιέσεις άλλων προσωπικοτήτων της «σχολής Μόργκενταου», που επεδίωκε παραδειγματική τιμωρία όλων των Γερμανών, το σχέδιο δεν υιοθετήθηκε από τον Αμερικανό πρόεδρο, λόγω της αρνητικής αντίδρασης της κοινής γνώμης και εγκαταλείφθηκε οριστικά μετά το θάνατό του και την ανάληψη της προεδρίας από τον Τρούμαν το 1945. [Frederick H. Gareau, "Morgenthau's Plan for Industrial Disarmament in Germany", *The Western Political Quarterly*, Vol. 14, No. 2 (Jun. 1961): 520-530, Michael R. Beschloss, *The Conquerors: Roosevelt and the Destruction of Hitler's Germany 1941-1945* (Simon & Schuster International, 2003), σ. 144-145 και Harry S. Truman, *Memoirs, Volume One*, σ. 235].

¹ Schwarz, "The Division of Germany", σ. 144.

² Wilfried Loth, "Die doppelte Eindämmung. Überlegungen zur Genesis des Kalten Krieges 1945-1947", *Historische Zeitschrift*, Bd. 238, H. 3 (Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Jun. 1984): 616.

³ Kimball, "The Ghost in the Attic", σ. 96-97.

τις ρυθμίσεις περί επανορθώσεων που είχαν συμφωνήσει με τους συμμάχους. Δεύτερον, θέλοντας να επιβάλουν το δικό τους πολιτικοοικονομικό σύστημα, υποστήριζαν ότι η καταστροφή του γερμανικού καπιταλισμού και η «κοινωνικοποίηση» της γερμανικής οικονομίας ήταν μονόδρομος για να ξεριζωθεί ο ναζισμός.¹ Ο ίδιος ο μετέπειτα ηγέτης της Ανατολικής Γερμανίας, Βάλτερ Ούλμπριχτ,² είχε υποστηρίξει ότι ο ναζισμός είχε προκύψει από τις επιθυμίες του γερμανικού καπιταλισμού.

Στο σημείο αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψη και μία άλλη βασική διαφορά μεταξύ της σοβιετικής και της αμερικανικής πολιτικής. Η πρώτη έπρεπε να αντιμετωπίσει μια ενδημική στη Γερμανία έχθρα εναντίον του κομμουνισμού, ενώ η δεύτερη μπορούσε να υπολογίζει στο γεγονός, ότι η δημοκρατία και ο καπιταλισμός ήταν αυτά που ήθελαν οι περισσότεροι Γερμανοί. Αν σε αυτή συνυπολογιστεί και η εκ μέρους των Δυτικών αναγνώριση στη Γερμανία της αρχής της αυτοδιάθεσης, την οποία δεν δεχόταν η Σοβιετική Ένωση, γίνεται σαφές το ηθικό και πολιτικό πλεονέκτημα της πολιτικής των τριών Δυτικών Συμμάχων στη χώρα,³ παρά το γεγονός ότι στα επόμενα χρόνια η σοβιετική πλευρά θα υποστηρίξει, ότι η Δύση

¹ Loth, “Die doppelte Eindämmung”, σ. 623.

² Στέλεχος της οργάνωσης «Σπάρτακος» και από τους ιδρυτές του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (Kommunistische Partei Deutschlands-KPD), μέλος της Κεντρικής του Επιτροπής από το 1923 και αργότερα επικεφαλής του οργανωτικού του τμήματος. Μετά το 1933, έζησε ως αυτοεξόριστος στη Μόσχα. Κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο συνέχισε την αντιφασιστική του δράση και αναδείχθηκε σε πρωταγωνιστή του αντιστασιακού αντιναζιστικού κινήματος. Επέστρεψε στη Γερμανία με τον Κόκκινο Στρατό και μετά τη συντριβή του Άξονα, ίδρυσε στον ανατολικό τομέα της κατεχόμενης Γερμανίας το Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα Γερμανίας (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED), στο οποίο συγχωνεύθηκαν το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας (Ost-SPD) και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Το SED κυβέρνησε τη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας μέχρι το Μάρτιο του 1990. Βλ. Richard L. Merritt και Ronald A. Fransisco, “The SPD of East Berlin, 1945-1961”, *Comparative Politics*, Vol. 5, No. 1 (Oct. 1972): 5-6.

³ Hans Peter Schwarz, *Vom Reich zur Bundesrepublik: Deutschland im Widerstreit der außenpolitischen Konzeptionen in den Jahren der Besatzungsherrschaft 1945-1949* (Berlin und Neuwied: Hermann Luchterhand Verlag 1966).

επέβαλε ουσιαστικά τη διαίρεση της Γερμανίας σε αντίθεση με τις δικές της προσπάθειες για μία ενιαία Γερμανία με κεντρική γερμανική κυβέρνηση.¹

Μεταξύ 17 Ιουλίου και 2 Αυγούστου 1945, έλαβε χώρα στο παλάτι Σεσίλιενχοφ η Διάσκεψη του Πότσταμ, στην οποία έλαβαν μέρος οι τρεις μεγαλύτερες χώρες των συμμαχικών δυνάμεων, οι ΗΠΑ, η Βρετανία και η Σοβιετική Ένωση με εκπροσώπους τους Χάρι Τρούμαν, Ουίνστον Τσώρτσιλ² και Ιωσήφ Στάλιν αντίστοιχα. Στόχος της συνόδου ήταν να αποφασιστεί το μέλλον της ηττημένης ναζιστικής Γερμανίας. Η Συμφωνία του Πότσταμ απέρριπτε επισήμως το διαμελισμό της Γερμανίας και απαιτούσε να αντιμετωπιστεί η χώρα ως μία οικονομική ενότητα, προβλέποντας μάλιστα σε εύλογο χρονικό διάστημα τη δημιουργία γερμανικών δημόσιων υπηρεσιών, ως βοηθητικά όργανα του Συμμαχικού Συμβουλίου Ελέγχου (Allied Control Council) του Βερολίνου, του οποίου οι στρατιωτικοί διοικητές θα ασκούσαν την ανώτατη εξουσία στη γερμανική επικράτεια.³ Πάντως, πέρα από τον οικονομικό τομέα, κάθε στρατιωτική κυβέρνηση σε κάθε ζώνη κατοχής ήταν ελεύθερη να ακολουθήσει τη δική της πολιτική, εφαρμόζοντας τις τέσσερις βασικές παραμέτρους: αποναζιστικοποίηση, αποστρατιωτικοποίηση, αποκέντρωση και εκδημοκρατισμός. Οι παράμετροι αυτές

¹ Stefan Doernberg, 'Vorwort', στο: *Potsdamer Abkommen. Ausgewählte Dokumente zur Deutschland – Frage, 1943 bis 1949* (Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik 1966), σ. 15 κ.ε.

² Ο Τσώρτσιλ έμεινε στη διάσκεψη μέχρι τις 25 Ιουλίου και από τις 28 του ίδιου μήνα αντικαταστάθηκε από τον Κλήμεντ Αττλη, αφού κατά τη διήμερη αυτή διακοπή της διάσκεψης έγιναν εκλογές και τους Συντηρητικούς, που έχασαν την πλειοψηφία στο Βρετανικό Κοινοβούλιο, αντικατέστησαν οι Εργατικοί. (Mitteilung über die Dreimächtekonferenz / Potsdamerkonferenz, στο: Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland, Ergänzungsblatt Nr. 1, Berlin 1946, σ. 13).

³ Truman, *Memoirs, Volume One*, σ. 345 κ.ε., Wolfgang Benz, *Potsdam 1945. Besatzungsherrschaft und Neuaufbau im Vier-Zonen-Deutschland* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1994), σ. 81 κ.ε. και Wolfgang Benz "Bundesrepublik Deutschland", στο: Wolfgang Benz und Hermann Graml (Hrsg.), *Europa nach dem Zweiten Weltkrieg 1945-1982* (Frankfurt a.M.: Fischer, 1990), σ. 125.

έμειναν γνωστές στη σύγχρονη γερμανική ιστορία, ως τα τέσσερα «D's»: 1) Denazifizierung, 2) Demilitarisierung, 3) Dezentralisierung, 4) Demokratisierung.¹

Σύντομα έγινε σαφές ότι οι διαφορές στους στόχους και στην υιοθετούμενη πολιτική μεταξύ κυρίως των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας από τη μία πλευρά² και της Σοβιετικής Ένωσης από την άλλη θα ήταν τεράστιες, όπως φαινόταν και στις συνεδριάσεις τόσο του Συμμαχικού Συμβουλίου Ελέγχου, που είχε την ευθύνη για όλη τη γερμανική επικράτεια, όσο και του Συμμαχικού Διοικητηρίου, που ήταν υπεύθυνο για την ευρύτερη περιοχή του Βερολίνου, όπου οι Σοβιετικοί χρέωναν στους Δυτικούς ανεκτικότητα απέναντι στους ναζί και η Δύση κατηγορούσε τη Σοβιετική Ένωση ότι καταλήστεψε σκόπιμα τη Γερμανία προκειμένου να καταστεί πρόσφορη στον κομμουνιστικό προσηλυτισμό. Την άνοιξη του 1946, η Σοβιετική Ένωση ήταν αυτή πλέον, που στα μάτια των Αμερικανών και των Δυτικών τους Συμμάχων απειλούσε τη μεταπολεμική ισορροπία.³

Ήταν η περίοδος που ο Τσώρτσιλ, ως ηγέτης της αξιωματικής αντιπολίτευσης πλέον, σε κοινή εμφάνιση με τον Αμερικανό πρόεδρο Τρούμαν στο Κολέγιο Ουέστμινστερ, στο Φούλτον του Μισούρι το Μάρτιο του 1946, μίλησε για το σιδηρούν παραπέτασμα που χώριζε την Ευρώπη, πίσω από το οποίο βρίσκονταν όλες οι πρωτεύουσες των ιστορικών κρατών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης,⁴

¹ Mitteilung über die Dreimächtekonferenz / Potsdamerkonferenz, στο: Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland, Ergänzungsblatt Nr. 1, Berlin 1946, σ. 13 κ.ε.).

² Η Γαλλία ακολουθούσε μία ιδιαίτερη πολιτική κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, μια και δεν δεσμευόταν από τις αποφάσεις της Διάσκεψης του Πότσταμ και ήθελε να εξασφαλίσει τα δικά της συμφέροντα, που εξυπηρετούνταν καλύτερα από το διαμελισμό της Γερμανίας, που θα εξασθενίσει τη γερμανική οικονομία και θα ενίσχυε τη δική της (Benz, "Bundesrepublik Deutschland", σ. 125).

³ John Lewis Gaddis, "Grand Strategies in the Cold War", στο Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (ed.), *The Cambridge History of the Cold War, Volume II, Crises and Détente* (Cambridge University Press, 2010), σ. 6.

⁴ «Από το Στετίνο στη Βαλτική έως την Τεργέστη στην Αδριατική Θάλασσα ένα σιδηρούν παραπέτασμα πέφτει πάνω στην ήπειρο. Πίσω από τη γραμμή αυτή βρίσκονται όλες οι πρωτεύουσες των παλαιών κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης – Βαρσοβία, Βερολίνο, Πράγα, Βιέννη, Βουδαπέστη, Βελιγράδι, Βουκουρέστι και Σόφια. Όλες αυτές οι φημισμένες πόλεις και οι πληθυσμοί που τις περιβάλλουν, βρίσκονται σε αυτό που πρέπει να ονομάσω σοβιετική σφαίρα. (...) Τα κομμουνιστικά κόμματα, που ήταν πολύ μικρά σε αυτές τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, έχουν

καταλήγοντας στο ότι σίγουρα «αυτή δεν είναι η φιλελεύθερη Ευρώπη, για την οποία πολεμήσαμε».¹

Λίγους μήνες αργότερα, το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, ο Αμερικανός υπουργός των Εξωτερικών, Τζέιμς Μπερνς, έδινε σε ομιλία του στη Στουτγάρδη το στίγμα της πολιτικής των ΗΠΑ σε σχέση με τη Γερμανία, την Ευρώπη και τον Ψυχρό Πόλεμο με τη Σοβιετική Ένωση. Οι ΗΠΑ, πλέον, όχι μόνον επισήμως είχαν εγκαταλείψει τη σκληρή γραμμή που χαρακτήριζαν τις σχετικές με το μέλλον της Γερμανίας συμμαχικές διαπραγματεύσεις λίγο πριν τη λήξη του πολέμου (π.χ. το σχέδιο Μόργκενταου), αλλά πλέον έθεταν υπό συζήτηση και τις αποφάσεις της Διάσκεψης του Πότσταμ.² Ο Μπερνς έκανε το φθινόπωρο του 1946 σημαντικά ανοίγματα στους Γερμανούς, μιλώντας για αυξημένη αυτοτέλεια και πιθανόν γερμανική διακυβέρνηση, με παράλληλη χαλάρωση του κατοχικού ελέγχου, για οικονομική ανάκαμψη υπό ειρηνικές συνθήκες και ακόμα για ενδεχόμενη αποδοχή μίας ειρηνικής και δημοκρατικής Γερμανίας στα Ηνωμένα Έθνη.³

Στο εξής ο Ψυχρός Πόλεμος θα εκδηλωνόταν σε όλα τα επίπεδα,⁴ ενώ το καλοκαίρι του 1948 θα σημειωνόταν η πρώτη μεγάλη κρίση αυτού του ιδιότυπου Πολέμου με τον αποκλεισμό του δυτικού Βερολίνου από τη Σοβιετική Ένωση.

καταλάβει εξέχουσα θέση και δύναμη δυσανάλογη με την αριθμητική τους ισχύ και αποσκοπούν στο να επιβάλουν παντού τον ολοκληρωτικό τους έλεγχο». [Το κείμενο της ομιλίας στο: Robert Rhodes James (ed.), *Winston S. Churchill: His Complete Speeches 1897-1963*, (Chelsea House Publishers: New York and London), vol. VII, 1943-1949, σ. 7285-7293].

¹ Spitzer, "Dividing a City", σ. 108.

² John Gimbel, "On the Implementation of the Potsdam Agreement: An Essay on U.S. Postwar German Policy", *Political Science Quarterly*, Vol. 87, No. 2 (Jun. 1972): 242.

³ John H. Backer, *Priming the German Economy: American Occupational Policies, 1945-1948*, (Durham 1971), σ. 126-129.

⁴ Το Μάρτιο του 1947 ο Τρούμαν μίλησε στο Κογκρέσο για την πρόθεση της αμερικανικής κυβέρνησης να υποστηρίξει τον «ελεύθερο κόσμο», μέσω οικονομικής βοήθειας. Με το Δόγμα Τρούμαν (Truman Doctrine) η αμερικανική εξωτερική πολιτική άλλαξε, ταντίζοντας την υπεράσπιση της ελευθερίας οπουδήποτε στον κόσμο με την ίδια την ασφάλεια των ΗΠΑ [Harry S. Truman, *Memoirs, Volume Two: Years of Trial and Hope 1946-1952*, (New York: Doubleday & Company Inc., 1956), σ. 105-106]. Τον Ιούλιο του 1947 ιδρύεται η «Επιτροπή για την Ευρωπαϊκή Οικονομική Συνεργασία», η οποία από το 1948 θα διαχειριζόταν το σχέδιο Μάρσαλ για την οικονομική ανασυγκρότηση της Ευρώπης, το οποίο απευθυνόταν προς έκκληξη των Σοβιετικών και στη Γερμανία, αλλά και στην ίδια τη Σοβιετική Ένωση και τις ελεγχόμενες από αυτή χώρες. Οι Σοβιετικοί

Η κρίση του Βερολίνου

Το Βερολίνο, η πρώην πρωτεύουσα της ναζιστικής Γερμανίας, αν και βρισκόταν γεωγραφικά βαθιά μέσα στο σοβιετικό τομέα (περίπου 180 χιλιόμετρα από τα σύνορα με τους δυτικούς τομείς) δεν είχε περάσει στη δικαιοδοσία της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά είχε μοιραστεί και αυτό σε τέσσερις τομείς. Το αποτέλεσμα ήταν να μετατραπεί η πόλη σε «μήλον της Έριδος» και κεντρικό θέατρο επιχειρήσεων στη μάχη των μυστικών υπηρεσιών από Ανατολή και Δύση, που το έκαναν γνωστό και ως «πρωτεύουσα του Ψυχρού Πολέμου».

Οι ιστορικοί της περιόδου έχουν καταγράψει ως πηγή του «Ζητήματος του Βερολίνου» την πολιτική Ρούσβελτ και συγκεκριμένα την αφελή πίστη που έδειξε απέναντι σε μία υποτιθέμενη καλή θέληση των Σοβιετικών, η οποία επέτρεψε διάφορες συμφωνίες μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων κατά τη διάρκεια του πολέμου (με βάση το σχέδιο του Κλήμεντ Άττλη), που γενικότερα ευνοούσαν τη σοβιετική ζώνη και κυρίως άφηναν την πρωτεύουσα ουσιαστικά απομονωμένη μέσα στη σοβιετική ζώνη κατοχής.¹ Προφανώς, η ισομέρεια και σχετικώς λογική κατανομή

απορρίπτουν το Σχέδιο Μάρσαλ για την Ανατολική Ευρώπη και απαντούν με το «Συμβούλιο Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας » (COMECON), μέσω του οποίου οι κεντρικές οικονομικές αποφάσεις της Μόσχας διοχετεύονταν στις οικονομίες του υπόλοιπου Ανατολικού Μπλοκ. Δύο χρόνια αργότερα ο φόβος για ένα ενδεχόμενο Σοβιετικό χτύπημα γίνεται η αφορμή να ιδρυσουν με δική τους πρωτοβουλία οι ΗΠΑ, στις 4 Απριλίου 1949, το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο Αμυντικής Συνεργασίας (NATO), στο οποίο εντάχθηκαν όλες οι δυτικές χώρες. Ιδιαίτερα το σχέδιο Μάρσαλ και η ίδρυση του NATO ήταν τα αποφασιστικά βήματα, που ένωσαν τις δυτικές χώρες απέναντι στον κομμουνισμό και την πολιτική του Στάλιν. Βλ. Gaddis, “Grand Strategies ”, σ. 7.

¹ Ιδιαίτερη μνεία σχετικά με το ζήτημα του Βερολίνου και της πρόσβασης των Δυτικών σε αυτό, πρέπει να γίνει στο πλαίσιο, όπως το έχει ορίσει η πλέον σημαντική σχετική μελέτη του Φίλιπ Ε. Μόζλυ, στο *Foreign Affairs*, τον Ιούλιο του 1950. Ο Μόζλυ επικεντρώνεται σε δύο άξονες. Πρώτον, στις συμφωνίες του 1944 στο πλαίσιο της European Advisory Commission (EAC), οι οποίες αφορούσαν τη μεταπολεμική κατεχόμενη Γερμανία και συγκεκριμένα στο γεγονός ότι δεν διατυπώνονταν ρητά οι προϋποθέσεις εγγυημένης δυτικής πρόσβασης στο Βερολίνο μέσω της σοβιετικής ζώνης κατοχής. Και δεύτερον, στη διαμάχη μεταξύ παραγόντων του υπουργείου των Εξωτερικών και του υπουργείου Άμυνας στην Ουάσιγκτον, αφού οι στρατιωτικοί δεν επέτρεψαν σε στελέχη του υπουργείου των Εξωτερικών, να προωθήσουν προτάσεις, που θα εξασφάλιζαν τη δυτική πρόσβαση στην πόλη. Βλ. Philip E. Mosely, “The Occupation of Germany: New Light on How the Zones were Drawn”, *Foreign Affairs*, XXVII (1950): 580-604.

Ανεξάρτητα από το αν η ευθύνη των λάθος χειρισμών κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων την ώρα του πολέμου, βάρυνε το υπουργείο Άμυνας-Πολέμου ή το Στέιτ Ντιπάρτμεντ, όλοι συμφωνούν

των τεσσάρων ζωνών κατοχής, που έθεταν όρια στο σοβιετικό έλεγχο – την ώρα που ο πόλεμος ακόμη δεν είχε τελειώσει και πολλοί δυτικοί αναλυτές περίμεναν με τη λήξη των εχθροπραξιών ο Κόκκινος Στρατός να έχει φτάσει στο Ρήνο – ήταν αρκετά εκείνη την ώρα για τους Δυτικούς συμμάχους, ώστε το ζήτημα της πρόσβασης στο δυτικό Βερολίνο να μη δείχνει σοβαρό. Γι’ αυτό ούτε ο Ρούσβελτ, αλλά ούτε και ο Τσώρτσιλ έφεραν αντιρρήσεις,¹ γεγονός που οφειλόταν και στη μέχρι το τέλος περίπου του πολέμου θετική εικόνα των Δυτικών για τους «μετριοπαθείς» Σοβιετικούς.

Εξάλλου, οι συμφωνίες αυτές αναμένονταν να είναι προσωρινές και κανείς εκείνη την ώρα δε φανταζόταν, ότι τα όρια των ζωνών κατοχής επρόκειτο να αποτελέσουν τα σύνορα, μεταξύ μίας (κομμουνιστικής) Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας και μίας (δημοκρατικής) Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Ο ίδιος ο Ρούσβελτ θεωρούσε ότι τα αμερικανικά στρατεύματα δεν θα παρέμεναν στην Ευρώπη παραπάνω από δύο χρόνια.²

Έτσι, πριν ακόμα τη γερμανική συνθηκολόγηση, στις 8 Μαΐου 1945, οι Δυτικοί επέτρεψαν στον Κόκκινο Στρατό να καταλάβει μόνος του το Βερολίνο, θεωρώντας βέβαια ότι μετά τη λήξη των εχθροπραξιών θα είχαν ανεμπόδιστη πρόσβαση στην πόλη και έχοντας ήδη συμφωνήσει την κατανομή του Βερολίνου σε

τόσο στην έλλειψη κυβερνητικού συντονισμού στην Ουάσιγκτον, όσο και στο ότι η μη εξασφάλιση ρητών προϋποθέσεων πρόσβασης των Δυτικών στο Βερολίνο ήταν πολύ σοβαρό λάθος. Βλ. Albert L. Warner, “Our Secret Deal over Germany”, *Saturday Evening Post* (2 Aug. 1952): 30 ff.; William M. Franklin, “Zonal Boundaries and Access to Berlin”, *World Politics*, XVI (1961): 1-31, Robert D. Murphy, *Diplomat among Warriors* (Garden City, N.Y. 1964): 230-233; Daniel J. Nelson, *The Wartime Origins of the Berlin Dilemma* (University Ala. 1978).

¹ Αργότερα, το 1953, ο Τσώρτσιλ δικαιολόγησε αυτή τη συμπεριφορά απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, λέγοντας ότι την ώρα του πολέμου οι Δυτικοί φοβόντουσαν ότι ο Στάλιν θα σταματούσε να πολεμά τον Χίτλερ μόλις επανακτούσε τα προπολεμικά σύνορα. Μια και ζητούμενο ήταν η Σοβιετική Ένωση να παραμείνει στον πόλεμο, οι λεπτομέρειες της σοβιετικής ζώνης κατοχής στη Γερμανία είχαν δευτερεύουσα σημασία. Βλ. Spitzer, “Dividing a City”, σ. 122. Στο ίδιο πλαίσιο, είναι σαφές ότι και ο Ρούσβελτ ήθελε να αφήσει τον Κόκκινο Στρατό να κάνει το περισσότερο μέρος της «δουλειάς» και να κρατήσει στο μίνιμουμ τις αμερικανικές απώλειες, ενώ ταυτόχρονα η αμερικανική οικονομία επωφελούνταν, διπλασιάζοντας το μέγεθός της κατά τη διάρκεια του πολέμου. Έτσι, μετά το 1945, η Αμερική του Τρούμαν θα μπορούσε από θέσεως ισχύος να αντιμετωπίσει τη Σοβιετική Ένωση. Βλ. Gaddis, “Grand Strategies”, σ. 5.

² Spitzer, “Dividing a City”, σ. 105.

τέσσερις τομείς ελέγχου από τις τέσσερις δυνάμεις. Παρά το γεγονός, ότι κατά την προέλαση των αγγλοαμερικανικών στρατευμάτων στη γερμανική επικράτεια ήταν πλέον εφικτή η εκ μέρους τους κατάληψη της ιστορικής γερμανικής πρωτεύουσας, ο Ανώτατος Συμμαχικός Διοικητής, Ντουάιτ Αϊζενχάουερ, δεν θεωρούσε επείγουσα την επίθεση εναντίον της, ενημερώνοντας μάλιστα τον Στάλιν, ότι θα κατηύθυνε τις κύριες δυνάμεις του νοτιότερα προς τη Λειψία. Ο σοβιετικός ηγέτης απήντησε, ότι κάτι τέτοιο συμφωνούσε και με τα σχέδια των δικών του δυνάμεων, μια και «το Βερολίνο είχε χάσει τη στρατηγική του σημασία». Μόνον ο Τσώρτσιλ διαφώνησε, αναφέροντας σε τηλεγράφημά του στον Ρούσβελτ, την 1η Απριλίου 1945, ότι εάν οι Σοβιετικοί καταλάβουν πρώτοι την πόλη, θα έχουν στη συνέχεια την εντύπωση της μεγαλύτερης συνεισφοράς στην κοινή νίκη, γεγονός που θα μπορούσε να δημιουργήσει δυσκολίες στο μέλλον και πρότεινε την προέλαση όσο το δυνατόν ανατολικότερα και ει δυνατόν την άμεση κατάληψη του Βερολίνου. Παρά την προτροπή του Τσώρτσιλ, ο Αϊζενχάουερ έδωσε εντολή στις μονάδες του να σταματήσουν στον ποταμό Έλβα (85 περίπου χιλιόμετρα από την πρωτεύουσα), όπως και έκαναν στις 11 Απριλίου. Λίγες ημέρες αργότερα, οι Σοβιετικοί εξαπέλυσαν την τελική τους επίθεση εναντίον του Βερολίνου, με τέτοια σφοδρότητα, που αν μη τι άλλο έδειχνε ότι ιστορική πόλη δεν είχε σε καμία περίπτωση χάσει τη στρατηγική της σημασία.¹

Η ροή των γεγονότων, όπως είχαν δρομολογηθεί με το σχέδιο Άττλη, φαινόταν ότι εκείνη την ώρα δεν μπορούσε να αλλάξει, ενώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι ακόμα και αν οι Δυτικοί είχαν μπει πρώτοι στο Βερολίνο, το πρόβλημα της δικής τους πρόσβασης στο δυτικό τμήμα της πόλης θα είχε παραμείνει.² Με την κατάληψή του, εξάλλου, οι Σοβιετικοί καθυστέρησαν την άφιξη των Συμμάχων τους στην πόλη

¹ Spitzer, "Dividing a City", σ. 105-106.

² Daniel F. Harrington, "The Berlin Blockade Revisited", *The International History Review*, Vol. 6, No. 1 (Feb. 1984): 91.

επί οκτώ εβδομάδες, διάστημα που εκμεταλλεύθηκαν για να απογυμνώσουν τα γερμανικά εργοστάσια της περιοχής μεταφέροντας τον εξοπλισμό τους στη χώρα τους. Όταν έφτασαν στο Βερολίνο οι εκπρόσωποι των άλλων τριών συμμαχικών δυνάμεων, στις αρχές Ιουλίου του 1945, διαπίστωσαν ότι είχε ήδη ξηλωθεί το 70% των βιομηχανιών στην κατεχόμενη από τον Κόκκινο Στρατό ζώνη.

Ταυτόχρονα, η σοβιετική πλευρά φρόντισε να αποκτήσει απόλυτο πολιτικό έλεγχο, τοποθετώντας σε καίριες δημοτικές θέσεις ανθρώπους γνωστούς για τις κομμουνιστικές πεποιθήσεις τους, όπως ήταν ο Βάλτερ Ούλμπριχτ. Υπό την ηγεσία του, η «Επιτροπή για μία ελεύθερη Γερμανία» ή γνωστότερη ως «Ομάδα Ούλμπριχτ» επέλεγε «κατάλληλα» στελέχη για να οργανώσει τη νέα γερμανική διοίκηση. Εκμεταλλευόμενη την απουσία των Αμερικανών και των Βρετανών, η σοβιετική στρατιωτική διοίκηση όρισε δημοτικό συμβούλιο για να χειριστεί της τρέχουσες υποθέσεις, οργάνωσε αστυνομική δύναμη, τραπεζικό σύστημα, εμπορικό συνεταιρισμό, αλλά και εφημερίδες και ραδιοσταθμούς. Έτσι, όταν έφτασαν στην πόλη οι δυτικοί σύμμαχοι βρήκαν μια κομμουνιστικά οργανωμένη διοίκηση.

Ωστόσο, οι δημοτικές εκλογές, που διεξήχθησαν σε όλο το Βερολίνο τον Οκτώβριο του 1946, δεν είχαν τα επιθυμητά για τη Σοβιετική Ένωση αποτελέσματα. Οι Γερμανοί κομμουνιστές προσπάθησαν υπό την καθοδήγηση των Σοβιετικών να συνενώσουν το κυρίαρχο στο Βερολίνο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) με το Κομμουνιστικό Κόμμα (KPD) σε ένα νέο Κόμμα Σοσιαλιστικής Ενότητας (SED), πρόταση που απορρίφθηκε από τους σοσιαλδημοκράτες των δυτικών ζωνών, αφού κάτι τέτοιο θα σήμαινε υποταγή τους στη Μόσχα. Στο SED συγχωνεύθηκαν τελικά το KPD και το Ost-SPD (το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα του ανατολικού τομέα), με αποτέλεσμα το Κομμουνιστικό Κόμμα υπό την καθοδήγηση των Σοβιετικών να οικειοποιηθεί την ισχυρή βάση του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος του Ανατολικού

Βερολίνου.¹ Στις πρώτες ελεύθερες εκλογές μετά από 13 χρόνια το SPD πέτυχε ποσοστό 48,7%, οι Χριστιανοδημοκράτες 22%, ενώ το SED μόλις 19,8%. Τον Ιούνιο του 1947, εξάλλου, η δημοτική συνέλευση εξέλεξε ως δήμαρχο για όλο το Βερολίνο τον αντικομμουνιστή σοσιαλδημοκράτη Ερνστ Ρόιτερ.² Οι Σοβιετικοί αντέδρασαν με περιφρόνηση στη νέα δημοτική αρχή, αρνούμενοι να εφαρμόσουν τις αποφάσεις της, εάν προηγουμένως δεν τις ενέκρινε το Συμμαχικό Διοικητήριο.

Στο μεταξύ, Αμερικανοί και Βρετανοί ενοποίησαν τις ζώνες τους στο δυτικό τμήμα της Γερμανίας από την 1η Ιανουαρίου του 1947, μία απόφαση που είχαν ανακοινώσει από τα τέλη του προηγούμενου έτους,³ δημιουργώντας τη Bizone ή Bizon(es)ia.⁴ Η ενοποίηση των δυτικών ζωνών κατοχής στη γερμανική επικράτεια ήρθε ως αποτέλεσμα της αποτυχίας εφαρμογής της απόφασης στη Διάσκεψη του Πότσταμ, να αντιμετωπιστεί η Γερμανία ως οικονομική ενότητα, γεγονός που είχε σοβαρές αρνητικές οικονομικές συνέπειες για τις δυτικές ζώνες, που ήταν ελλειμματικές, διαθέτοντας η καθεμία λιγότερο από το ήμισυ των αναγκών τους σε τρόφιμα και κάνοντας αναγκαία την ενίσχυση από έξω, δηλαδή από τις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία. Της δεύτερης η οικονομία ήταν σε τέτοια οικτρή κατάσταση μετά τον πόλεμο, που δυσκολευόταν να αντιμετωπίσει τις δικές της ανάγκες, πόσο δε μάλλον εκείνες της βρετανικής ζώνης κατοχής στη Γερμανία. Η δημιουργία της Bizonia, συνεπώς, σκοπό είχε την επίτευξη οικονομικής αυτάρκειας στις δυτικές ζώνες, με απώτερο στόχο την οικονομική ανόρθωση της Γερμανίας και της ίδιας της Δυτικής Ευρώπης.⁵

¹ Merritt και Fransisco, “The SPD of East Berlin”, σ. 1-28.

² Spitzer, “Dividing a City”, σ. 107-108.

³ *Die Neue Zeitung*, München, 6.12.1946.

⁴ Δύο χρόνια αργότερα (και έξι εβδομάδες πριν την ίδρυση της Δυτικής Γερμανίας) στις 8 Απριλίου 1949, ενοποιήθηκε με τις δύο και η γαλλική ζώνη κατοχής, δημιουργώντας την Trizone ή Trizon(es)ia.

⁵ Avi Shlaim, “Britain, the Berlin Blockade and the Cold War”, *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 60, No. 1 (Winter 1983-1984): 2.

Σε απάντηση αυτής της κίνησης, άρχισε, το πρώτο εξάμηνο του 1948, να εκδηλώνεται μια κλιμακούμενη πίεση από τη Μόσχα. Στις 23 Ιανουαρίου Σοβιετικοί στρατιώτες σταμάτησαν βρετανικό τρένο στη διαδρομή από το Βερολίνο προς το Αμβούργο. Όταν οι Βρετανοί αρνήθηκαν να επιτρέψουν τον έλεγχο δύο βαγονιών γεμάτων με Γερμανούς επιβάτες, οι Σοβιετικοί αξιωματικοί κράτησαν το τρένο για έντεκα ώρες, πριν το αναγκάσουν να επιστρέψει στο Βερολίνο.¹ Το Μάρτιο οι Σοβιετικοί ανακοίνωσαν νέα ρυθμιστικά μέτρα της δυτικής πρόσβασης στην Ανατολική Γερμανία, επικαλούμενοι «ανατρεπτικά και τρομοκρατικά στοιχεία», τα οποία εκμεταλλεύονταν τα χαλαρά μέτρα πρόσβασης για να διαταράξουν την ησυχία της σοβιετικής ζώνης. Όταν ο Αμερικανός διοικητής, Λούσιους Κλέη και ο Βρετανός ομόλογός του στρατηγός Μπράιαν Ρόμπερτσον αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με τους νέους κανονισμούς, που τέθηκαν σε ισχύ την 1η Απριλίου, οι Σοβιετικοί γύρισαν πίσω πέντε στρατιωτικά τρένα των Δυτικών με προορισμό το Βερολίνο, επιβάλλοντας για περίπου δέκα ημέρες τον πρώτο μικρό αποκλεισμό της πόλης, που έμεινε γνωστός ως “baby blockade”.

Όλο τον Απρίλιο και το Μάιο Σοβιετικοί αξιωματικοί επέβαλαν περιορισμούς στο εμπόριο μεταξύ του Βερολίνου και της Δυτικής Γερμανίας και από τον Ιούνιο αρνούνταν να επιτρέψουν την εκφόρτωση τρένων, ισχυριζόμενοι ότι το ένα τρίτο ή και περισσότερο των βαγονιών δεν ήταν ασφαλή. Στις 11 Ιουνίου διέκοψαν τη σιδηροδρομική κυκλοφορία για 24 ώρες και στις 14 Ιουνίου έκλεισαν τη γέφυρα του

¹ Groth to Marshall, airgram, 6 Feb. 1948, State Department Decimal File, 740.00119 Control (Germany)/2-648, RG 59; Great Britain, Foreign Office, *Germany No. 2: An Account of Events Leading Up to a Reference of the Berlin Question to the United Nations* (Commad Paper 7534) (London 1948): 15. Και τα δύο στο: Harrington, “The Berlin Blockade Revisited”, σ. 93.

αυτοκινητοδρόμου πάνω από τον ποταμό Έλβα για «επισκευές», εκτρέποντας την κυκλοφορία μέσω ενός μικρού ποταμόπλοιου 25 περίπου χιλιόμετρα μακριά.¹

Αν και πολλοί θα έβλεπαν τα παραπάνω γεγονότα ως μέρος μίας προσεκτικά σχεδιασμένης και κεντρικά ελεγχόμενης σοβιετικής πολιτικής με στόχο τον έλεγχο της Ευρώπης και την παγκόσμια πρωτοκαθεδρία, η αλήθεια είναι μάλλον διαφορετική. Αφενός, γιατί όπως είχε υποστηρίξει ο ίδιος ο Τζωρτζ Κένναν: «οι Ρώσοι δεν ήταν έτσι».² Η σοβιετική πλευρά διαμόρφωνε την πολιτική της αυτοσχεδιάζοντας με βάση τις εξελίξεις. Στο πλαίσιο αυτό, προχώρησε στον αποκλεισμό του Βερολίνου, απαντώντας σε συγκεκριμένες κινήσεις της άλλης πλευράς και όχι εφαρμόζοντας μέρος ενός καλά προετοιμασμένου σχεδίου. Αφετέρου, πρέπει να ληφθεί υπόψη η προσπάθεια εκ μέρους της σοβιετικής πλευράς να αποτραπεί η εγκαθίδρυση μίας ξεχωριστής κυβέρνησης στις δυτικές κατεχόμενες ζώνες.³

Στις 22 Ιανουαρίου, μία ημέρα πριν οι Σοβιετικοί σταματήσουν το τρένο των Βρετανών, ο υπουργός των Εξωτερικών της Βρετανίας, Έρνεστ Μπέβιν, ανακοίνωσε ότι εκπρόσωποι της Μ. Βρετανίας, των ΗΠΑ, της Γαλλίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας και του Λουξεμβούργου θα είχαν συνάντηση στο Λονδίνο (από 23 Φεβρουαρίου έως 5 Μαρτίου), για να συζητήσουν το μέλλον της Γερμανίας. Επί της ουσίας οι συζητήσεις αφορούσαν την ενοποίηση των τριών δυτικών ζωνών κατοχής

¹ Jean Edward Smith (ed.), *The Papers of General Lucius D. Clay: Germany 1945-49*, (2 vols., Bloomington, Ind., 1974): II. 597-625, 675-676; Maurice G. Pope, *Soldiers and Politicians* (Toronto 1962): 430 και Harrington, "The Berlin Blockade Revisited", σ. 94.

² "Russians were not like that". Ο ίδιος είχε υποστηρίξει σε άλλη ομιλία του στο US Air War College: "There is no governing group anywhere in the world which is less inclined to long-term political thinking ... than the Kremlin. They play it by ear." Βλ. Harrington, "The Berlin Blockade Revisited", σ. 94.

³ John Gimbel, *The American Occupation of Germany: Politics and the Military, 1945-1949*, (Stanford University Press 1968): 205-206, Max Charles, *Berlin Blockade* (London: A. Wingate 1959), σ. 21-22 και Oran Young, *The Politics of Force: Bargaining during International Crises* (Princeton University Press 1968), σ. 364.

και τη δημιουργία της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας.¹ Όταν το Μάρτιο οι Κλέη και Ρόμπερτσον αρνήθηκαν να δώσουν στη σοβιετική πλευρά πληροφορίες για τις συζητήσεις, οι Σοβιετικοί αποσύρθηκαν από το Συμμαχικό Συμβούλιο Ελέγχου (Allied Control Council) και λίγες ημέρες αργότερα ξεκίνησε ο μικρός αποκλεισμός (baby blockade) του Βερολίνου. Παράλληλα, ως απάντηση προφανώς στις συζητήσεις του Λονδίνου ανάμεσα στους Δυτικούς, οι Σοβιετικοί συγκάλεσαν σύσκεψη στη Βαρσοβία, 23-24 Ιουνίου, των υπουργών Εξωτερικών των χωρών του ανατολικού μπλοκ.²

Ωστόσο, την κυρίως αφορμή για το πρώτο σοβαρό επεισόδιο της πρώτης ψυχροπολεμικής περιόδου, τον πολύμηνο αποκλεισμό του Βερολίνου, έδωσε η ανακοίνωση των ΗΠΑ, της Βρετανίας και της Γαλλίας στις 18 Ιουνίου του 1948, να προχωρήσουν στην εισαγωγή στο ενιαίο ουσιαστικά δυτικό τμήμα της πόλης ενός νέου νομίσματος, του γερμανικού μάρκου, το οποίο θα αντικαθιστούσε το παλαιό «μάρκο του Ράιχ» σε αναλογία ενός νέου προς δέκα παλαιά. Η πρόθεση των Δυτικών να εισαγάγουν ένα ξεχωριστό νόμισμα στις ζώνες τους, απείλησε ουσιαστικά τη σοβιετική ζώνη με οικονομική καταστροφή. Τα παλαιά μάρκα του Ράιχ θα έχαναν σημαντικά την αξία τους και θα κατέληγαν στην ανατολική κατεχόμενη ζώνη. Το διχοτομημένο Βερολίνο βρέθηκε έτσι μεταξύ δύο νομισμάτων, αφού οι Σοβιετικοί, έχοντας κάνει από πριν μεγάλη προετοιμασία για νομισματική μεταρρύθμιση, προσπάθησαν, στις 22 Ιουνίου, να επιβάλουν δικό τους νόμισμα όχι μόνο στο ανατολικό, αλλά και στο δυτικό Βερολίνο, με το επιχείρημα ότι ο αποκλειστικός έλεγχος του νομίσματος της πόλης θα έπρεπε να ανήκει σε αυτούς, αφού η οικονομία της πόλης ήταν στενά συνδεδεμένη και με την ευρύτερη γύρω περιοχή, που αποτελούσε σοβιετική ζώνη κατοχής. Η απαίτηση αυτή απειλούσε την οικονομική

¹ Spitzer, "Dividing a City", σ. 109.

² Gimbel, *American Occupation*, σ. 205-206.

και πολιτική θέση των Δυτικών δυνάμεων, γι' αυτό και οι Δυτικοί, στις 23 Ιουνίου, επέβαλαν στους δικούς τους τομείς μία ειδική έκδοση του γερμανικού μάρκου, το βερολινέζικο μάρκο (Berlin-mark ή B-mark).¹ Η μάχη των νομισμάτων ήταν στην πράξη μάχη για το ίδιο το Βερολίνο δύο θανάσιμα εχθρικών μεταξύ τους ιδεολογιών.

Ο Στάλιν απάντησε στις κινήσεις των δυτικών με αποκλεισμό του δυτικού Βερολίνου. Έτσι, η μεταφορά τροφίμων και γενικά εμπορευμάτων για τις ανάγκες του δυτικού τμήματος της πόλης με τρένο ή φορτηγά οχήματα, τα οποία έπρεπε να διανύσουν πολλά χιλιόμετρα μέσα από τη σοβιετική ζώνη της Γερμανίας για να φτάσουν στην πρωτεύουσα, διακόπηκε, όπως επίσης σταμάτησε και η παροχή ηλεκτρικής ενέργειας και η προμήθεια κάρβουνου από το σοβιετικό τομέα προς το δυτικό. Με τον αποκλεισμό του Βερολίνου η σοβιετική πλευρά έπαιζε με τις ζωές 2 με 2,5 εκατομμυρίων ανθρώπων, που διέμεναν τότε στο δυτικό Βερολίνο και τους έβαζε σε νέες περιπέτειες μόλις τρία χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου και των βομβαρδισμών.

Η Μόσχα πίστευε ότι κρατώντας υπό ομηρία τη γερμανική πρωτεύουσα θα πίεζε τόσο τους κατοίκους του Δυτικού Βερολίνου, θέτοντάς τους το δίλημμα πείνα ή κομμουνισμός, όσο και τους Δυτικούς, προκειμένου να ακυρώσουν τα σχέδιά τους για μία οικονομικά ισχυρή ενιαία Δυτική Γερμανία, αλλά και κυρίως θα τους έπειθε να παραιτηθούν από το ίδιο το Βερολίνο, καταδεικνύοντας ότι ήταν πρακτικά αδύνατον να διατηρούν έναν απομονωμένο θύλακα στο κέντρο της υπό σοβιετικό έλεγχο Ανατολικής Γερμανίας.² Στο πλαίσιο αυτό, ο αποκλεισμός της πόλης, την περίοδο 1948-49, υπήρξε το τελευταίο στάδιο μίας ενορχηστρωμένης καμπάνιας κλιμακούμενων σοβιετικών πιέσεων. Σε κάθε στάδιο που οι Δυτικοί αποτύγχαναν να

¹ W. Phillips Davison, *The Berlin Blockade: A Study in Cold War Politics* (Princeton University Press 1958), σ. 93-103; Harrington, "The Berlin Blockade Revisited", σ. 96-97 και Jochen Laufer, "Die UdSSR und die deutsche Währungsfrage 1944-1948", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 46. Jahrg., 3.H. (Oldenbourg Wissenschaftsverlag Jul. 1998): 480-485.

² Spitzer, "Dividing a City", σ. 112 και Truman, *Memoirs, Volume Two*, σ. 122 κ.ε.

αντιδράσουν, ο Στάλιν εκμεταλλευόταν την ευκαιρία να πιέσει περισσότερο. Τελικά, το εγχείρημα αποδείχτηκε το μεγάλο λάθος του Σοβιετικού ηγέτη, αφού έπεισε οριστικά τους Δυτικούς για την επιθετικότητα της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ έδωσε και τη δυνατότητα στους Γερμανούς του Δυτικού Βερολίνου να αντισταθούν στη σοβιετική πίεση, διατρανώνοντας τη θέλησή τους να αποτελέσουν για τη Δύση αξιόπιστους συμμάχους στο πεδίο του Ψυχρού Πολέμου.¹

Οι Δυτικοί σύμμαχοι αντέδρασαν άμεσα στο σοβιετικό αποκλεισμό του Βερολίνου παρά τον αρχικό αιφνιδιασμό τους. Ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας δήλωσε με παρρησία ότι η χώρα του δεν θα εγκατέλειπε το Βερολίνο, ενώ και ο Αμερικανός στρατηγός Λούσιους Κλέη ερμήνευσε τη σοβιετική κίνηση ως μπλόφα και δήλωσε δημόσια ότι οι ΗΠΑ δεν σκόπευαν να φύγουν από το Βερολίνο.

Με τον αποκλεισμό του δυτικού Βερολίνου από τους Σοβιετικούς η αμερικανική κυβέρνηση είχε τρεις δυνατότητες. Πρώτον, να αποσυρθεί από το δυτικό Βερολίνο, χάνοντας όλα αυτά για τα οποία είχε πολεμήσει μέχρι εκείνη την ώρα. Δεύτερον, να επιβληθεί με πολεμικά μέσα, σπάζοντας τον αποκλεισμό, όπως πρότεινε ο ίδιος ο Κλέη, ο οποίος πίστευε ότι με δεδομένη ακόμα τότε την αποκλειστικότητα των Αμερικανών στην ατομική βόμβα, οι Σοβιετικοί δεν θα κρατούσαν τον αποκλεισμό με τη βία. Έτσι, πρότεινε ένα κομβόι 200 φορτηγών με την υποστήριξη ενός συντάγματος του αμερικανικού στρατού να σπάσει τον αποκλεισμό μέσω του αυτοκινητοδρόμου Χέλμστεντ-Βερολίνου.² Η πρότασή του δεν βρήκε την ανταπόκριση των επιτελών του στρατού και του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, που πίστευαν ότι κάτι τέτοιο περισσότερο θα πυροδοτούσε παγκόσμιο πόλεμο παρά θα έλυνε το πρόβλημα του αποκλεισμού.

¹ Schwarz, "The Division of Germany", σ. 148.

² Spitzer, "Dividing a City", σ. 110.

Η τρίτη δυνατότητα για την αμερικανική πλευρά, την οποία τελικά επέλεξε ο Αμερικανός πρόεδρος, ήταν να αναβάλει οποιεσδήποτε ενέργειες, διασφαλίζοντας την τροφοδοσία του δυτικού Βερολίνου από αέρος και προχωρώντας σε διαπραγματεύσεις με τους Σοβιετικούς. Στις 26 Ιουνίου, ο ίδιος ο Τρούμαν διέταξε να αρχίσουν το συντομότερο δυνατό οι αεροπορικές αποστολές εφοδίων στο Βερολίνο. Αποφεύγοντας να επιβεβαιώσει την έως τότε φήμη του ως ηγέτη, που θέλει τον απόλυτο έλεγχο των εξελίξεων και χωρίς να αναλάβει δραματικές πρωτοβουλίες, προχωρούσε μόνο στις απαραίτητες κάθε ώρα ενέργειες. Ήταν, ωστόσο, καθοριστική η αποφασιστικότητά του να διατηρήσει ανεξαρτήτως κόστους τα δυτικά-αμερικανικά δικαιώματα στην πόλη, προκειμένου να ανακοπεί η σοβιετική επεκτατική πολιτική.¹

Η ίδια η πορεία της αερογέφυρας του επέτρεπε να αναβάλει οποιαδήποτε πιο σοβαρή απόφαση για την κρίση του Βερολίνου. Ευτυχείς συγκυρίες, όπως ο ήπιος χειμώνας, οι βελτιώσεις στον έλεγχο της εναέριας κυκλοφορίας και το πάθος των ίδιων των αεροπόρων αξιωματικών είχαν ως αποτέλεσμα η επιχείρηση να εξελιχθεί σε μεγάλη επιτυχία και επέτρεψαν στους Δυτικούς να αποφύγουν διλήμματα (νέος πόλεμος ή ταπεινωτική αποχώρηση από την πόλη) και επικίνδυνες αποφάσεις.² Παρά τις δυσκολίες κατά την πρώτη περίοδο του εγχειρήματος, τελικά η όλη προσπάθεια της αερογέφυρας (Luftbrücke) του Βερολίνου στέφθηκε με επιτυχία και την άνοιξη του 1949 – όταν οι μέσες ημερήσιες παραδόσεις από αέρος ξεπερνούσαν τους 6.000 και πολλές φορές τους 7.000 τόνους με πτήσεις που συχνά έφταναν σε συχνότητα τη μία ανά λεπτό – η επιχείρηση λειτουργούσε με τέτοια αποτελεσματικότητα, που ήταν φανερό ότι θα μπορούσε να διατηρηθεί επ’ αόριστον, δίνοντας τη δυνατότητα στους Συμμάχους να μην κάνουν παραχωρήσεις απέναντι στη Σοβιετική Ένωση.

¹ Harrington, “The Berlin Blockade Revisited”, σ. 88 και Truman, *Memoirs, Volume Two*, σ. 120-131.

² Harrington, “The Berlin Blockade Revisited”, σ. 103-104.

Ταυτόχρονα, οι Δυτικοί που είχαν εφαρμόσει ένα δικό τους ανταποκλεισμό της Σοβιετικής Ένωσης, σταματώντας τις αποστολές φορτίων πρώτων υλών και βιομηχανικών αγαθών από τις δικές τους ζώνες προς την ανατολική, προχωρούσαν πλέον και τα σχέδιά τους για το σχηματισμό νέου δυτικογερμανικού κράτους, ενώ τον Απρίλιο του 1949 ιδρύθηκε και ο Οργανισμός του Βορειοατλαντικού Συμφώνου, εξελίξεις που έδειχναν ότι η Μόσχα είχε χάσει την πρωτοβουλία των κινήσεων. Λίγο νωρίτερα, στις αρχές του 1949, ο Στάλιν, παραδεχόμενος ουσιαστικά την αποτυχία του εγχειρήματος μετά από επτά περίπου μήνες, άφηνε να διαρρεύσει, ότι θα σταματούσε τον αποκλεισμό, εάν οι Δυτικοί Σύμμαχοι συμφωνούσαν να αναβάλουν τη δημιουργία δυτικού γερμανικού κράτους.¹

Τελικά και αφού ήταν πλέον σαφές ότι ο αποκλεισμός του Βερολίνου δεν είχε κανένα νόημα, ένα λεπτό μετά τα μεσάνυχτα της 12ης Μαΐου 1949 τα φώτα άναψαν πάλι σε ολόκληρη την πόλη μετά από 11 μήνες και τα τρένα άρχισαν να φθάνουν στο δυτικό της τμήμα ανεμπόδιστα. Μέσα σε διάστημα 318 ημερών η αερογέφυρα του Βερολίνου είχε μεταφέρει πάνω από δύο εκατομμύρια τόνους φορτίου σε περισσότερες από 250 χιλιάδες πτήσεις, με τα αεροπλάνα να καλύπτουν συνολικά απόσταση που ισοδυναμούσε με περισσότερες από 3.000 φορές το γύρο της γης. Μεγαλύτερη βέβαια της αεροπορικής επιτυχίας ήταν η πολιτική σημασία του εγχειρήματος. Υπερασπίζοντας την ανεξαρτησία του δυτικού Βερολίνου, η Δύση έδειξε ξεκάθαρα τη βούλησή της να ανακόψει την περαιτέρω επέκταση της σοβιετικής επιρροής στην Ευρώπη.

Σύμφωνα με τον Γκάντις Σμιθ, ο αποκλεισμός του Βερολίνου και η επιτυχία της αερογέφυρας ενίσχυσαν την πεποίθηση ότι η τεχνολογία μπορούσε πλέον να λύνει πολιτικά ζητήματα, που προέκυπταν στο πλαίσιο αυτού του ανορθόδοξου

¹ Spitzer, “Dividing a City”, σ. 112.

πολέμου, καθώς και την πίστη ότι ο δυτικός συνασπισμός ήταν σε κάθε αντιπαράθεση ηθικά ανώτερος από τη Σοβιετική Ένωση. Επιπλέον, το δίδαγμα για τη Δύση ήταν, ότι θα έπρεπε πλέον να μην έχει καμία εμπιστοσύνη σε διαπραγματεύσεις χωρίς την επίδειξη ισχύος (απειλή ή ακόμα και χρήση βίας) και τέλος να δίνει στο εξής μικρή βάση σε συμφωνίες με το Κρεμλίνο, γραπτές ή προφορικές.¹

Η ίδρυση των δύο Γερμανιών και ο Ψυχρός Πόλεμος

Η διαίρεση της Ευρώπης, όπως και η ψυχρότητα των σχέσεων των υπερδυνάμεων, γίνεται ακόμη πιο έντονη με την επίσημη διχοτόμηση της Γερμανίας. Στις 23 Μαΐου 1949 ιδρύεται τελικά η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (Δυτική Γερμανία), με πρωτεύουσα τη Βόννη και έξι μήνες αργότερα, στις 7 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, η Σοβιετική Ένωση απαντά με τη δημιουργία στη δική της ζώνη κατοχής της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας (Ανατολική Γερμανία), με πρωτεύουσα το Ανατολικό Βερολίνο.² Η ίδρυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας από τους δυτικούς συμμάχους δρομολογήθηκε μετά την προαναφερθείσα συνάντηση στο Λονδίνο εκπροσώπων της Μ. Βρετανίας, των ΗΠΑ, της Γαλλίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας και του Λουξεμβούργου τους πρώτους μήνες του 1948, ωστόσο φαίνεται ότι σκέψεις υπήρχαν ήδη δύο χρόνια νωρίτερα, όταν πλέον η συνεννόηση με τη Σοβιετική Ένωση του Στάλιν για την εφαρμογή των συμφωνηθέντων στο Πότσταμ φαινόταν αδύνατη. Το Μάρτιο του 1946, ο Τζωρτζ Κένναν, έγραφε στην κυβέρνησή του από τη Μόσχα, ότι οι Σοβιετικοί θα τηρήσουν τις αποφάσεις του Πότσταμ, μόνον αν είναι σίγουροι ότι στο πλαίσιο αυτό όχι μόνο θα διατηρήσουν τον αποκλειστικό έλεγχο στη δική τους ζώνη κατοχής, αλλά θα μπορούν να

¹ Gaddis Smith, "The Berlin Blockade. Through the Filter of History: Visions and Revisions of the Cold War", *New York Times Magazine*, (29 April 1973): 13 κ.ε.

² Benz, "Bundesrepublik Deutschland", σ. 134 κ.ε. και Ulrich Mähler, *Kleine Geschichte der DDR* (München: Beck 1999), σ. 53-55.

επηρεάζουν τα γεγονότα και στην υπόλοιπη γερμανική επικράτεια.¹ Εξάλλου και ο ίδιος ο Στάλιν φέρεται να είχε πει την άνοιξη του 1946, ότι όλη η Γερμανία «πρέπει να είναι δική μας, δηλαδή σοβιετική, κομμουνιστική».²

Σφραγίζοντας και πολιτικά τη διαίρεση της χώρας, οι ΗΠΑ, η Βρετανία και η Γαλλία ίδρυσαν το 1949 στις κατεχόμενες ζώνες τους ένα νέο δημοκρατικό κράτος, ενώ η Σοβιετική Ένωση ίδρυσε στη ζώνη επιρροής της ένα σοσιαλιστικό κράτος. Το Βερολίνο παρέμεινε τυπικά ανεξάρτητο από τα δύο γερμανικά κράτη και χωρισμένο σε δυτικό και ανατολικό τμήμα. Το Δυτικό Βερολίνο ήταν ένα στρατιωτικό-διπλωματικό «νησί» των τεσσάρων δυνάμεων κατοχής στο μέσο μίας τεράστιας σοβιετοκρατούμενης περιοχής και στην πράξη προσέγγιζε εν πολλοίς το καθεστώς των άλλων ομόσπονδων κρατιδίων της Δυτικής Γερμανίας, διατηρώντας εκπροσώπους, χωρίς δικαίωμα ψήφου, στο Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο (Bundestag) της Βόννης. Από την άλλη πλευρά, το ανατολικό τμήμα της πόλης χρησιμοποιήθηκε από τους Σοβιετικούς, κατά παράβαση των συνθηκών, ως πρωτεύουσα της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας.

Καθώς οξυνόταν ο Ψυχρός Πόλεμος με συνεχή διπλωματική πίεση και εκατέρωθεν απειλές, εντάθηκε η στεγανοποίηση των συνόρων, κυρίως από την ανατολική πλευρά. Η μεθοριακή γραμμή για τις επόμενες δεκαετίες δεν θα χώριζε μόνο τα δύο τμήματα της Γερμανίας. Χώριζε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα από το Συμβούλιο για την Αμοιβαία Οικονομική Βοήθεια και το NATO από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας. Ήταν το σύνορο ανάμεσα σε δύο εχθρικούς κόσμους με διαφορετικά πολιτικοϊδεολογικά, οικονομικά και πολιτισμικά συστήματα, που βρίσκονταν αντιμέτωποι στον Ψυχρό Πόλεμο.

¹ George F. Kennan, *Memoirs: Vol. I 1925-1950* (Boston: Atlantic Little, Brown 1967, London: Hutchison 1968), σ. 294-295.

² Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (London: Penguin, 1963), σ. 119.

Ήδη από τη σύσταση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας άρχισαν να διαφεύγουν Ανατολικογερμανοί πολίτες προς τη Δυτική Γερμανία με αυξανόμενους ρυθμούς. Από τη δεκαετία του '50 τα ενδογερμανικά σύνορα θα φυλάσσονται και θα προστατεύονται με συρματοπλέγματα, ενώ τα σύνορα ανάμεσα στον ανατολικό και το δυτικό τομέα του Βερολίνου ήταν τα μόνα που παρέμεναν ανοιχτά, σαν οπή διαφυγής, καθώς διέσχιζαν τον πολεοδομικό ιστό της πόλης και δεν μπορούσαν να ελεγχθούν. Από το 1949 και μέχρι την ανέγερση του Τείχους, πάνω από δυόμισι εκατομμύρια άνθρωποι εγκατέλειψαν τη ΛΔΓ και το Ανατολικό Βερολίνο, όταν πλέον είχε καταστεί σαφής και η διαφορά του βιοτικού επιπέδου των δύο κόσμων. Το Δυτικό Βερολίνο ήταν η πύλη προς τη Δύση και για πολλούς Πολωνούς και Τσέχους. Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες ήταν νέοι, ειδικευμένοι και μορφωμένοι. Η διαφυγή τους ήταν πραγματική απειλή για την οικονομία και τελικά για την ίδια την ύπαρξη της Ανατολικής Γερμανίας. Με το χτίσιμο του Τείχους, αργότερα, οι κρατούντες στον Ανατολικό Συνασπισμό έλπιζαν να στεγανοποιήσουν τα σύνορα των δύο τομέων της πόλης και να θέσουν οριστικά τέρμα στο φαινόμενο της απόρριψης του σοσιαλιστικού κράτους.

Συμπεράσματα

Για τις ΗΠΑ είναι μετά το 1945 ξεκάθαρο, ότι η Γερμανία πρέπει να αντισταθεί στον κομμουνιστικό επεκτατισμό και για να το καταφέρει αυτό πρέπει να είναι ισχυρή πολιτικά και οικονομικά. Επιπλέον, η ανόρθωσή της, όπως και όλης της Ευρώπης θα ήταν προς όφελος της αμερικανικής οικονομίας, που είχε ανάγκη από ισχυρούς εμπορικούς εταίρους στη μεταπολεμική σκηνή. Όσον αφορά, εξάλλου, την αντιμετώπιση της ηττημένης Γερμανίας από τους νικητές υπήρχε ήδη ένα ιστορικό προηγούμενο προς αποφυγή.

Αντίθετα, για τη Σοβιετική Ένωση, η οποία είχε πληγεί άμεσα από τον πόλεμο, νόημα είχε αφενός να εισπράξει τις μέγιστες δυνατές αποζημιώσεις, προκειμένου να κλείσει τις πληγές της κατεστραμμένης οικονομίας της, χρησιμοποιώντας μάλιστα το πρόσχημα της αποναζιστικοποίησης – ταυτίζοντας δηλαδή στη ρητορική της το γερμανικό καπιταλισμό με το ναζισμό – και αφετέρου, παρά τη φαινομενική της επιδίωξη για μία ενιαία Γερμανία με κεντρική κυβέρνηση, να εμποδίσει σε αυτή την πρώτη ψυχροπολεμική φάση με κάθε τρόπο την επανασύσταση μίας ισχυρής Γερμανίας, η οποία δεν επρόκειτο να υποταχθεί ιδεολογικά στη Μόσχα, ενώ ήταν σχεδόν βέβαιο ότι θα συμμαχούσε με τους Δυτικούς. Στην ίδια λογική δεν επιθυμούσε και τη δημιουργία ενός δυτικού γερμανικού κράτους, που θα προέκυπτε από την ένωση των δυτικών ζωνών κατοχής, όπως δρομολογήθηκε από τους Δυτικούς την περίοδο 1946-1947. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής, ο Στάλιν θα προσπαθήσει χωρίς επιτυχία την περίοδο 1948-1949 να ελέγξει κατ' αποκλειστικότητα την ιστορική γερμανική πρωτεύουσα, ακολουθώντας προφανώς την άποψη του Λένιν, ότι όποιος ελέγχει το Βερολίνο ελέγχει τη Γερμανία και όποιος ελέγχει τη Γερμανία ελέγχει την Ευρώπη.

Η διαφορά στην υιοθετούμενη πολιτική των δύο πλευρών για την υλοποίηση των παραμέτρων που μαζί έθεσαν στη Διάσκεψη του Πότσταμ και κυρίως η διαφορετική αντίληψη του πώς θα επιτευχθεί ο εκδημοκρατισμός και η αποναζιστικοποίηση έγκειται στην επιθυμία κάθε πλευράς για – ει δυνατόν αποκλειστικό – έλεγχο της γερμανικής επικράτειας, αλλά και στα διαφορετικά σημεία εκκίνησης των δύο πλευρών. Επρόκειτο για δύο διαφορετικούς ιδεολογικούς κόσμους, δύο αντίθετες κοσμοθεωρίες και δύο διαφορετικά πολιτικοοικονομικά συστήματα (καπιταλιστική οικονομία, ελεύθερη αγορά και πολυκομματικό δημοκρατικό σύστημα με έμφαση στην ελευθερία από τη μία, κρατική ιδιοκτησία των

μέσων παραγωγής, κρατικά διευθυνόμενη οικονομία και μονοκομματικό κράτος με επίκληση της κοινωνικής δικαιοσύνης από την άλλη). Οι διαφορές φάνηκαν ξεκάθαρα με τη λήξη του πολέμου και την εξάλειψη του κοινού εχθρού, όταν πλέον η συνεργασία δεν ήταν αναγκαία και η κάθε πλευρά έπρεπε να φροντίσει τα ίδια συμφέροντα.

Υπό το πρίσμα των αντικρουόμενων ιδεολογιών, κοινωνικών συστημάτων και συμφερόντων, ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν αναπόφευκτος, όπως επίσης αναπόφευκτη ήταν και η διαίρεση της Γερμανίας, όταν οι Δυτικοί σύμμαχοι, ιδιαίτερα μετά το 1946, συνειδητοποίησαν ότι δεν υπήρχε κοινός τόπος στις διαπραγματεύσεις με τους Σοβιετικούς. Αποφασιστική, εξάλλου, για την κορύφωση της αντιπαράθεσης και την παγίωσή της σε δύο ανταγωνιστικούς μεταξύ τους συνασπισμούς, ήταν η αμοιβαία και κλιμακούμενη υπερεκτίμηση της ισχύος και της εχθρικής διάθεσης της άλλης πλευράς, που από ένα σημείο και μετά δεν επέτρεπε στις δύο πλευρές το συμβιβασμό συμφερόντων και πολιτικών για την αντιμετώπιση του γερμανικού ζητήματος.¹

Η ήττα της Γερμανίας έκανε αναπόφευκτη, λοιπόν, τη διαμάχη ανάμεσα στους νικητές, μια και τα συμφέροντά τους δεν ταυτίζονταν. Βέβαιο είναι, εξάλλου, ότι αν δε συνέβαινε η διαίρεση της Γερμανίας, που το 1945 δεν έδειχνε ακόμα αναπόφευκτη,² η διαμάχη ανάμεσα στους πρώην Συμμάχους θα ήταν αρκετά διαφορετική από έναν απλώς «Ψυχρό» Πόλεμο.³ Η προσπάθεια ελέγχου της ηττημένης Γερμανίας (και κατ' επέκταση της βιομηχανικής καρδιάς της Ευρώπης) από τους δύο αντίπαλους συνασπισμούς αποτελεί στρατηγική επιλογή ήδη πριν τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Η ιδεολογική φόρτιση, η πόλωση και η ακαμψία χαρακτηρίζουν την επόμενη μέρα των Διασκέψεων της περιόδου 1944-45

¹ Loth, "Die doppelte Eindämmung", σ. 630.

² Hans Peter Schwarz, *Vom Reich zur Bundesrepublik Deutschland*.

³ Harrison Wagner, "The Decision to Divide Germany and the Origins of the Cold War", *International Studies Quarterly*, Vol. 24, No. 2 (1980): 189.

και οδηγούν στον έντονο διχασμό του μεταπολεμικού κόσμου. Ωστόσο, είναι κυρίως τα στρατηγικά συμφέροντα της κάθε πλευράς, περιβεβλημένα με το μανδύα της ιδεολογίας, αυτά που καθορίζουν και τις αποφάσεις για το μέλλον της Γερμανίας, η οποία τελικά διαιρείται σε δύο κράτη για να μη δημιουργηθούν προϋποθέσεις παγκόσμιας επικράτησης από τη μία ή την άλλη υπερδύναμη.

Δόγμα Τρούμαν και Σχέδιο Μάρσαλ:

αξίες και πολιτισμική ταυτότητα της Ατλαντικής Συμμαχίας

At the present moment in world history nearly every nation must choose between alternative ways of life. [...]. One way of life is based upon the will of the majority and is distinguished by free institutions, representative governments, free elections guarantees of individual liberty, freedom of speech and religion and freedom from political oppression. The second way of life is based upon the will of a minority forcibly imposed upon the majority.

Χάρρυ Σ. Τρούμαν

Ομιλία σχετικά με τη Βοήθεια προς την Ελλάδα
Ουάσιγκτον, 12 Μαρτίου 1947

Εισαγωγή

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου το 1991 δεν σήμανε και το τέλος της ιστοριογραφίας για την κρίσιμη αυτή περίοδο της σύγχρονης παγκόσμιας ιστορίας. Αντίθετα, το επιστημονικό ενδιαφέρον αναθερμάνθηκε και οδήγησε σε έναν νέο – μεταψυχροπολεμικό αυτή τη φορά – γύρο συζητήσεων, συνεδρίων και δημοσιεύσεων αναδεικνύοντας τις πολλαπλές πτυχές του φαινομένου. Διαδικασία, άλλωστε, που είναι συμβατή με τη φύση της ιστορίας, η οποία συνδιαλέγεται με το εκάστοτε πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον συσσωρεύοντας με αυτόν τον τρόπο γνώση. Όπως εύστοχα έχει πει ο Μαρκ Μπλοχ, η ιστορία είναι «μια διαδικασία σε κίνηση».¹

Μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1945, ξεκίνησε μια περίοδος επισφαλούς ειρήνης, η οποία λόγω ακριβώς αυτού του συστημικού χαρακτηριστικού

* Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Ιστορίας και Πολιτισμού, Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο, Φλωρεντία.

¹ Marc Bloch, *Απολογία για την Ιστορία: το επάγγελμα του ιστορικού* (Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1994), σ. 43.

της καθιερώθηκε να αποκαλείται «Ψυχρός Πόλεμος».¹ Λογικό και προβλέψιμο ήταν να ξεκινήσει μια συζήτηση έκτοτε στον επιστημονικό και όχι μόνο χώρο, η οποία συνεχίζει να διατηρεί την ισχύ της και την επικαιρότητά της, σχετικά με την κατανόηση και την ερμηνεία της ψυχροπολεμικής περιόδου, 1945-1991. Οι ιστοριογραφικές τάσεις ποικίλουν: ορθόδοξη, αναθεωρητική, μετα-αναθεωρητική.² Κατά συνέπεια, η σχετική συζήτηση έχει αναδείξει τη διαφορετικότητα θέσεων και τον πλουραλισμό αναγνωστικών πράξεων ανάλογα με την μεθοδολογική και θεωρητική οπτική από την οποία εκκινεί το ερμηνευτικό εγχείρημα του επιστημονικού υποκειμένου.³

Ένα εναρκτήριο ερώτημα της παραπάνω συζήτησης είναι η ανίχνευση των γενεσιουργών αιτιών του Ψυχρού Πολέμου. Το δίλημμα συνοψίζεται συνήθως ως εξής: στρατηγικά ή ιδεολογικά αίτια; Ένα τέτοιο ερώτημα δεν αποκλείει ασφαλώς την πολυμορφία και τον συγκερασμό κινήτρων ή παραμέτρων. Τα αίτια μιας τέτοιας συγκρουσιακής διπολικής πραγματικότητας που επηρέασε τη διεθνή πολιτική υπό την απειλή μάλιστα του πυρηνικού ολέθρου και αφανισμού της ανθρωπότητας δεν μπορεί να είναι αυστηρά και μόνο ιδεολογικά. Ο γεωπολιτικός ρεαλισμός θα πρέπει να εμφοιλοχωθεί στην ιστορική ανάλυση.⁴

Η επιβολή του διπολισμού ανάγεται σε συγκεκριμένα στρατηγικά αδιέξοδα που έφεραν αντιμέτωπους τους νικητές-συμμάχους του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

¹ Derek W. Urwin, *Western Europe since 1945: A Political History* (London and New York: Longman, 1968). John W. Young, *Cold War Europe, 1945-1989: A Political History*. London: Edward Arnold, 1991).

² Alan S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951* (London: Methuen, 1984). John Killick, *The United States and European Reconstruction, 1945-1960* (Edinburgh: Keele University Press, 1997). John L. Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York: Penguin, 2005).

³ David S. Painter και Melvyn P. Leffler, "Introduction: The International System and the Origins of the Cold War", στο Melvyn P. Leffler και David S. Painter (επιμ.), *Origins of the Cold War: An International History* (London and New York: Routledge, 1994), σ. 1-12. Ann Lane, "Introduction: The Cold War as History", στο Klaus Larres και Ann Lane (επιμ.), *The Cold War* (Oxford: Blackwell Publishers, 2001), σ. 1-16. Odd A. Westad, "The Cold War and the International History of the Twentieth History", στο Melvyn P. Leffler και Odd A. Westad (επιμ.) *The Cold War*, Vol. I: *Origins* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), σ. 1-19.

⁴ Odd A. Westad (επιμ.), *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory* (London: Frank Cass, 2000).

(ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία και ΕΣΣΔ) αμέσως μετά τη λήξη του. Η συμμαχία τους στη διάρκεια του πολέμου είχε συναφθεί αμιγώς στη βάση του αντιφασιστικού και αντιναζιστικού αγώνα και στο επείγον της επιβίωσης από την απειλή των δυνάμεων του Άξονα με αποτέλεσμα να παραμείνουν εκκρεμή τα ζητήματα που αφορούσαν τον έλεγχο των εδαφών στην Ευρώπη και στην Ασία.¹ Ο κατατεμαχισμός και ο έλεγχος της Γερμανίας, η στάση των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης, ο Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα και ο πόλεμος στην Κορέα απαίτησαν επιτακτικά την εκδίπλωση των στρατηγικών προθέσεων των δύο υπερδυνάμεων στο χτίσιμο της μεταπολεμικής ειρήνης.

Ωστόσο, ο παράγοντας ιδεολογία δεν είναι αμελητέος, καθώς παίζει σημαντικό ρόλο σε μια τέτοια σύγκρουση. Η ιδεολογία δεν προκάλεσε τον σπινθήρα της έκρηξης, αλλά κάτι τέτοιο δε σημαίνει πως πρέπει να υποβαθμιστεί η αναλυτική της αξία ή ακόμη να εξοβελιστεί από την ιστορική ανάγνωση. Χωρίς να είναι έκπληξη μιας και η ιδεολογία συνυφαίνεται με τις διεθνείς σχέσεις και τους γεωστρατηγικούς ανταγωνισμούς, έτσι και την περίπτωση του Ψυχρού Πολέμου είχε διττό ρόλο: αφενός επικάθησε στην αμοιβαία δυσπιστία και αφετέρου αποτέλεσε το υπόβαθρο για το χωρισμό της υφελίου σε δύο στρατόπεδα.² Καπιταλισμός εναντίον κομμουνισμού, φιλελεύθερες δημοκρατίες εναντίον λαϊκών δημοκρατιών.³ Με άλλα λόγια, ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν μια σύγκρουση δύο αντιθετικών ιδεοσυστημάτων, δύο αντιθετικών τύπων νεωτερικότητας για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση του κόσμου.

¹ Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος: ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001), σ. 232-242.

² Giles Scott-Smith και Hans Krabbendam, "Introduction. Boundaries to Freedom", στο Giles Scott-Smith και Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945-1960* (London and Oregon: Frank Cass Publishers, 2003), σ. 1-11.

³ Stephen J. Whitfield, *The Culture of the Cold War*, (Maryland: The Johns Hopkins University Press, 1991).

Ιδεολογία και Ψυχρός Πόλεμος

Ήδη από τη δεκαετία του 1940, η διαιρετική τομή που επέβαλε ο Ψυχρός Πόλεμος μεταρσίωσε την ιδεολογία σε πεδίο μάχης.¹ Το ξεχωριστό εδώ είναι πως η συγκρουσιακή σχέση ΗΠΑ και ΕΣΣΔ προσέδωσε παγκόσμια διάσταση σε αυτό το γεγονός. Η αλήθεια πάντως είναι πως δεν ήταν μια εξέλιξη που ήλθε αιφνιδιαστικά στο προσκήνιο. Στις 2 Απριλίου 1945, ο Χίτλερ, λίγο πριν το προσωπικό του τέλος και το τέλος του πολέμου, είχε προβλέψει στον Μάρτιν Μπόρμαν:

Ανάμεσα στην ήττα του Ράιχ και την άνοδο των εθνικιστικών κινημάτων στην Ασία, την Αφρική και ίσως και τη Νότια Αμερική, θα υπάρξουν δύο μόνο δυνάμεις στον κόσμο που θα μπορέσουν να αντιμετωπίσουν η μία την άλλη στη βάση της ισοδυναμίας. Οι ΗΠΑ και η Σοβιετική Ρωσία. Οι νόμοι της ιστορίας υπαγορεύουν ότι αυτοί οι δύο κολοσσοί θα δοκιμάσουν τη δύναμή τους είτε στρατιωτικά είτε απλώς οικονομικά και ιδεολογικά.²

Η διερεύνηση της ιδεολογικής παραμέτρου δε μπορεί να εξαντληθεί εδώ. Θα περιοριστώ σε ορισμένες παρατηρήσεις που έχουν στόχο να αποσαφηνίσουν την ιδεολογική προβολή της Δύσης σε σχέση με το Δόγμα Τρούμαν (12 Μαρτίου 1947) και το Σχέδιο Μάρσαλ (5 Ιουνίου 1947). Η ανάλυση επικεντρώνει επίσης το ενδιαφέρον της στην υποδοχή του ιδεολογικού μηνύματος στην Ελλάδα στο επίπεδο της πολιτικής ηγεσίας. Δεν παραλείπεται επομένως ο τονισμός στη σχέση αποστολέα (ΗΠΑ) – παραλήπτη (Ελλάδα).

Ως ιδεολογία νοείται ένα σύνολο στάσεων, πεποιθήσεων και συναισθημάτων, μέσω των οποίων το υποκείμενο ερμηνεύει την πραγματικότητα, διαμορφώνει τις

¹ David C. Engerman, “Ideology and the Origins of the Cold War, 1917-1962”, στο Leffler και Westad (επιμ.), *The Cold War*, Vol. I, σ. 20-43.

² Παρατίθεται στο Niall Ferguson, *Ο πόλεμος στον κόσμο: ο αιώνας του μίσους, 1901-2000* (Αθήνα: Ιωλκός, 2006), Τόμος Β΄, σ. 916-917.

επιλογές του και νομιμοποιεί τη δράση του.¹ Η δεσπόζουσα θέση της ιδεολογίας στο παρόν ερμηνευτικό πλαίσιο εδράζει στο γεγονός πως επιτρέπει τη διερεύνηση της σχέσης πολιτικής, γεωστρατηγικής και αξιών.² Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ είναι στο επίκεντρο της ανάλυσης που ακολουθεί. Αν και δύο διαφορετικά γεγονότα, δύο διαφορετικές ιστορικές πράξεις, εκλαμβάνονται εδώ ως ένα ενιαίο «γεγονός» λόγω της πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής συνάφειάς τους.

Ιστορείν, Δόγμα Τρούμαν, Σχέδιο Μάρσαλ

Χωρίς αμφιβολία και παρά τον όποιο σκεπτικισμό για το τελικό αποτέλεσμα, το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ έδρασαν καταλυτικά στην εξέλιξη της Ευρώπης λόγω της αμερικάνικης ανάμιξης στην ευρωπαϊκή οικονομική ανασυγκρότηση.³ Το Σχέδιο Μάρσαλ ειδικότερα επικύρωσε τη διαίρεση της ευρωπαϊκής ηπείρου, χωρίς αυτό να σημαίνει πως αποτέλεσε την αιτία του Ψυχρού Πολέμου. Οι αναλύσεις που έχουν κυριαρχήσει στη διεθνή βιβλιογραφία είναι οικονομικο-κεντρικές.⁴ Ωστόσο, υπάρχει μια λανθάνουσα «πραγματικότητα» εξίσου

¹ Jan-Erik Lane και Svante Ersson (επιμ.), *Culture and Politics: A Comparative Approach* (Aldershot: Ashgate Publishing, 2002). Βλ. επίσης τη σχετική συζήτηση στο Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους: πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010), σ. 17-24.

² Alan Cassels, *Ideology and International Relations in the Modern World* (London and New York: Routledge, 1996), σ. 1-8, 207-246.

³ Michael J. Hogan, *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (New York: Cambridge University Press, 1987). Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το Σχέδιο Μάρσαλ και η διαμόρφωση της μεταπολεμικής δυτικής Ευρώπης», στο Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ: ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης* (Αθήνα: Πατάκης, 2011), σ. 117-135.

⁴ Το στοιχείο αυτό χαρακτηρίζει την ελληνική βιβλιογραφία: Χρ. Ευελπίδης, *Η ανασυγκρότηση της Ελλάδος και το Σχέδιον Μάρσαλ* (Αθήνα: χ.ε., 1949). Σωτήριος Ι. Αγαπητίδης, *Το Σχέδιον Μάρσαλ και το ελληνικόν πρόγραμμα οικονομικής ανορθώσεως* (Αθήνα: Επετηρίδα της Ανωτάτης Σχολής Βιομηχανικών Σπουδών, 1950). Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζικής της Ελλάδος, 1928-1978* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978), σ. 344-354. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004). Απόστολος Β. Βετσόπουλος, *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ: η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: Gutenberg, 2007). Εξαίρεση αποτελεί ο πρόσφατος συλλογικός τόμος Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ*.

σημαντική και ενδιαφέρουσα: και οι δύο πολιτικές-οικονομικές πράξεις της αμερικανικής πολιτικής επικαλούνται ένα αξιακό σύστημα το οποίο λειτουργεί ως το ιδρυτικό σύμβολο για την ατλαντική συμμαχία και για τη Δύση ευρύτερα. Και όχι μόνον αυτό. Παρατηρείται επίσης μια ιδεολογική εργαλειοποίηση, η οποία στοχεύει ευθαρσώς στην προβολή μιας ηθικής ανωτερότητας έναντι του πολιτικού και ιδεολογικού αντιπάλου.

Διευκρινίζοντας τις συγγραφικές προθέσεις το *ιστορείν*, εδώ, αφήνει τελείως στην άκρη το οικονομικό σκέλος και επιδιώκει να περιγράψει τις ιδεολογικές συνδηλώσεις της πολιτικής των ΗΠΑ. Η πολιτική αυτή διαθέτει ένα διακριτό πολιτισμικό υπόβαθρο. Η στιγμή της εξαγγελίας του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ δεν είναι κομβική μόνο για οικονομικούς και γεωπολιτικούς λόγους, αλλά και για τη δημόσια παραδοχή μιας ενιαίας πολιτισμικής κοινότητας. Τότε, προβάλλεται, αναπαράγεται, και αποκρυσταλλώνεται σε ένα αφήγημα (και μοιραία σε ένα αφηγηματικό κλισέ) η ιδεολογία της Δύσης. Από την άλλη, κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει τις επιφυλάξεις ότι πρόκειται απλά για μια ρητορεία. Ακόμη κι έτσι, δε μειώνεται η σημασία της προβολής μιας Δύσης με κοινές αξίες και αναφορές.

Ασφαλώς μιλάμε για μια «ταυτότητα» με ιδεοτυπικά χαρακτηριστικά που παραπέμπει σε μια φαντασιακή κοινότητα. Μέσα στο κλίμα του διάχυτου φόβου και μίσους η επιλογή των ΗΠΑ να εγγράψουν στο Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ την ιδεολογία της Δύσης αποκαλύπτει την ανάγκη για την ανάσχεση της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Από την άλλη πλευρά, θα ήταν λάθος να θεωρηθεί πως απουσιάζουν θετικές-επιθετικές λειτουργίες. Η πρώτη λειτουργία της δυτικής ιδεολογίας είναι να τονίσει το δι-εθνικό στοιχείο: αμβλύνει τους εθνικισμούς των μελών-κρατών της συμμαχίας και εξισώνει τα διαφορετικά εθνικά περιβάλλοντα σε

μια υπερ-εθνική κοινότητα που συμμερίζεται μια κοινή πολιτική κουλτούρα.¹ Η δεύτερη λειτουργία αφορούσε την κοινότητα των ιδεών και την ενίσχυση της ηθικής ανωτερότητας. Οι πολιτικές ελίτ έχουν την αίσθηση ότι μοιράζονται κοινές αξίες με τους υπόλοιπους εταίρους τους. Το ζητούμενο μιας ιδεοτυπικής «ταυτότητας» είναι να βρίσκει εφαρμογή σε όλα τα μέλη της συμμαχίας και να διαμεσολαβεί στη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ τους.² Τέλος, η τρίτη λειτουργία σχετιζόταν με την προβολή μιας παραδειγματικής ατζέντας. Η ατζέντα περιείχε μακροπρόθεσμους πολιτικούς και οικονομικούς στόχους, οι οποίοι απέτρεπαν τις μονοδιάστατες ταυτίσεις με πολιτικά κόμματα ή πρόσωπα.

ΗΠΑ: Παγκόσμια Δύναμη και Ηγέτης της Δύσης

Οι ΗΠΑ κατέχουν ηγεμονική θέση στο παραπάνω σχήμα. Είναι η προστάτιδα δύναμη της Δύσης κατ' επέκταση και αναλαμβάνουν τις υποχρεώσεις που συνεπάγεται ένας τέτοιος ρόλος. Η πρωτοκαθεδρία της Αμερικής είναι συνάρτηση τριών χαρακτηριστικών που τη φέρνουν σε πλεονεκτικότερη θέση έναντι των χωρών της Ευρώπης: η οικονομική της ανωτερότητα, η στρατιωτική της υπεροπλία, και η ισχυρή διεθνή της θέση. Σε αντίστιξη με την πρακτική περασμένων αυτοκρατοριών οι ΗΠΑ οικοδόμησαν μια σύγχρονη «αυτοκρατορία» που βασιζόταν στην οικονομική συνεργασία, στην αλληλεξάρτηση, στο ελεύθερο εμπόριο και στο πλουραλιστικό πολιτικό σύστημα.³ Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό της αμερικανικής αυτοκρατορίας ήταν η παροχή βοήθειας στις συμμαχικές χώρες της δυτικής Ευρώπης, ώστε να

¹ Για τις πολιτιστικές ευρώ-ατλαντικές σχέσεις πριν από τον Ψυχρό Πόλεμο, βλ. David Reynolds, *America, Empire of Liberty: A New History* (London: Penguin, 2010).

² Charles S. Maier, "Hegemony and Autonomy within the Western Alliance", στο Leffler και Painter (επιμ.), *Origins of the Cold War*, σ. 221-236.

³ Geir Lundestad, "Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945-1952", *Journal of Peace Research*, Vol. 23, No. 3 (1986): 263-277. Βλ. επίσης Geir Lundestad, *The United States and Western Europe since 1945* (Oxford: Oxford University Press, 2003), σ. 27-62.

ανακάμψουν στηριζόμενες στις δικές τους δυνάμεις και να μπορέσουν να διατηρήσουν την υπόστασή τους έναντι της σοβιετικής απειλής.¹

Στην αυγή της μεταπολεμικής ειρήνης τέθηκε επιτακτικά το ζήτημα της ανασυγκρότησης και της ασφάλειας.² Η ήττα της Γερμανίας και της Ιταλίας, αλλά και η οικονομική-πολιτική εξασθένηση της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας είχαν αφήσει ένα κενό εξουσίας στην Ευρώπη. Στο ενδεχόμενο επέκτασης της ΕΣΣΔ, οι ΗΠΑ αντέταξαν μια πολιτική οικονομικής διπλωματίας και στρατιωτικής παρουσίας. Ήδη από τα μέσα του 1946 είχε διαφανεί η υποχώρηση της Βρετανίας από την ανατολική Μεσόγειο και η προοπτική της αμερικάνικης διαδοχής. Όταν τον Φεβρουάριο του 1947 το Φόρεϊν Όφφισ ενημέρωσε την αμερικάνικη κυβέρνηση ότι θα σταματούσε τη βρετανική βοήθεια προς την Ελλάδα στις 31 Μαρτίου 1947, ο Αμερικάνος Πρόεδρος Χάρρυ Τρούμαν αποφάσισε πως είχε έλθει η στιγμή να αντικαταστήσει τη βρετανική κηδεμονία στην περιοχή. Στις 12 Μαρτίου 1947 παρουσιάστηκε στο Κογκρέσο και ζήτησε την έγκριση βοήθειας ύψους 300 εκατ. δολαρίων για την Ελλάδα και 100 για την Τουρκία δικαιολογώντας την πολιτική του στον κίνδυνο που διέτρεχαν οι δύο χώρες από την κομμουνιστική απειλή (ιδίως η Ελλάδα που βρισκόταν σε κατάσταση εμφυλίου πολέμου). Το Δόγμα Τρούμαν εγκαινίασε το νέο διεθνή ρόλο των ΗΠΑ σε τοπικό – περιφερειακό επίπεδο.³

¹ Πρβλ. εδώ το συλλογισμό του Δ. Μάξιμου: «Η Ελλάς εξ αιτίας του πολέμου, της ηρωικής αντιστάσεως, των θυσιών τας οποίας προσέφερεν εις τον βωμόν της Ελευθερίας, περιήλθεν εις κατάστασιν, την οποίαν δεν είναι δυνατόν ν' αντιμετωπίση δια των ιδίων αυτής δυνάμεων», Δ. Μάξιμος, Κοινοβουλευτικός λόγος, 22 Απριλίου 1947, στο Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής [στο εξής: ΕΠΣΒ], Δ' Αναθεωρητική, Συνεδρίαση Ρ', σ. 1-2.

² Thomas G. Patterson, *Soviet-American Confrontation, Postwar Reconstruction and the Origins of the Cold War* (Baltimore: John Hopkins University, 1973). Ειδικότερα για τη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1945-198* (Αθήνα: Εστία, 2001).

³ David Reynolds, "The European Dimension of the Cold War", στο Leffler και Painter (επιμ.), *Origins of the Cold War*, σ. 167-177. Seldon R. Whitcomb, *The Cold War in Retrospect: The Formative Years* (Westport: Praeger Publishers, 1998), σ. 65-142. Melvyn P. Leffler, "The Emergence of an American Grand Strategy, 1945-1952", στο Leffler και Westad (επιμ.) *The Cold War*, Vol. I, σ. 67-89.

Ο Τρούμαν, ωστόσο, θεωρούσε ότι η οικονομική βοήθεια έπρεπε να επεκταθεί και στις χώρες της υπόλοιπης Ευρώπης. Λίγους μήνες μετά, στις 5 Ιουνίου 1947, ο υπουργός των Εξωτερικών των ΗΠΑ Τζωρτζ Μάρσαλ εξήγγειλε στο πανεπιστήμιο Χάρβαρντ την έναρξη προγράμματος οικονομικής βοήθειας στην Ευρώπη προκειμένου να ανακάμψουν οι ευρωπαϊκές οικονομίες, πρόγραμμα το οποίο έμεινε γνωστό ως Σχέδιο Μάρσαλ.¹ Στη Συνδιάσκεψη του Παρισιού, στα τέλη Ιουνίου του 1947, η ΕΣΣΔ απέρριψε το Σχέδιο Μάρσαλ με τον ισχυρισμό ότι απειλούσε την αρχή της εθνικής ανεξαρτησίας ενώ στις 3 Ιουλίου 1947 ο Β. Μολότωφ, υπουργός των Εξωτερικών της ΕΣΣΔ, αποχώρησε από τις εργασίες της Συνδιάσκεψης. Χάριν οικονομίας του κειμένου παραλείπεται η λεπτομερής γεγονοτολογική τεκμηρίωση της πολιτικής αυτής περιόδου.

Πολιτισμική Ταυτότητα της Δύσης

Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ, εκτός από το σαφές οικονομικό και στρατηγικό τους μήνυμα, κωδικοποίησαν τα κυριότερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του δυτικού τρόπου ζωής.² Μια πρώτη παρατήρηση είναι πως αυτό δεν έγινε εν κρυπτώ και παραβύστω, αλλά με τον πιο επίσημο τρόπο δια στόματος του προέδρου και του υπουργού των Εξωτερικών της ηγέτιδας δύναμης του δυτικού συνασπισμού.

¹ United States Department of State, *Foreign Relations of the United States*, 1947, Vol. III, Washington DC: Government Printing Office, σ. 230-232 [στο εξής: FRUS]. Για τις αντιδράσεις που προκάλεσε στον αμερικάνικο τύπο βλ. Αλ. Κύρου/Permanent Greek Delegation to the UN, *Επιστολή στον Κ. Τσαλδάρη/Πρόγραμμα Μάρσαλ*, 18 Ιουνίου 1947, Νέα Υόρκη, στο Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Φιλοθέη – Αθήνα [στο εξής: ΑΚΤ], Φ. 25/4/2. Βλ. επίσης John Gimbel, *The Origins of the Marshall Plan* (Stanford: Stanford University Press, 1976). Για την επίδραση που είχε στην ελληνική πολιτική βλ. Evanthis Hatzivassiliou, “Greek Reformism and its Models: The Impact of the Truman Doctrine and the Marshall Plan”, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 28, No. 1 (2010): 1-25.

² Roger Eatwell (επιμ.) *European Political Culture: Conflict or Convergence?* (London and New York: Routledge, 1997). William I. Hitchcock, “The Marshall Plan and the Creation of the West”, στο Leffler και Westad (επιμ.), *The Cold War*, Vol. I, σ. 154-174.

Τα προτάγματα ήταν η ελευθερία, η δημοκρατία, η πρόοδος, η συνεργασία.¹ Έννοιες με ισχυρή πολιτική και ιδεολογική υπόσταση στη δυτική νεωτερικότητα. Επίσης, οι αξίες αυτές αποτελούν τις συνιστώσες της αμερικανικής εθνικής ιδεολογίας από τα τέλη του 19ου αιώνα και εν γένει αυτού που ονομάζεται «αμερικάνικος τρόπος ζωής».² Στη διεθνή συγκυρία των ετών 1945-1948 οι αξίες αυτές συνέπεσαν με τα προτάγματα της νέας εποχής: ευημερία, ανάπτυξη, φιλελεύθερη δημοκρατία, πλουραλισμός, ελεύθερες εκλογές, ελευθερία λόγου, θρησκευτική ελευθερία, δικαίωμα των ατόμων και των εθνών να καθορίζουν μόνα τους την τύχη τους.³ Ο Πωλ Πόρτερ διαπίστωνε το 1947 την άμεση σχέση φιλελεύθερης δημοκρατίας-ευημερίας-ελευθερίας δίνοντας παράλληλα τον προσανατολισμό της αμερικανικής πολιτικής:

Αν όμως κατορθώσουμε να αποδώσουμε μια Ελλάδα σε πλήρη οικονομική και πολιτική υγεία, θα έχουμε καταφέρει να εμπνεύσουμε ελπίδα και πίστη σε όλους τους λαούς που αγαπούν την ελευθερία απανταχού της γης.⁴

¹ H. S. Truman, *Speech on Greek Aid*, March 12, 1947, Washington DC, στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος/Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου, *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου: Ψυχρός Πόλεμος – Δόγμα Truman – Σχέδιο Marshall (μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα)*, [στο εξής: YEE/YΔΙΑ], Τόμος Β': 1943-1947 (Αθήνα: Καστανιώτης, 2002), σ. 187-190. Επίσης βλ. Κείμενον Συμφωνίας της Βοήθειας δια την Ελλάδα, 20 Ιουνίου 1947, Αθήνα, στο YEE/YΔΙΑ, Τόμος Β', σ. 95-102. Κ. Τσαλδάρης, *Εισηγητική Έκθεση: Το Κυρωτικόν Νομοσχέδιον και το Κείμενον της Ελληνοαμερικανικής Συμφωνίας της 2 Ιουλίου 1948 (δια την εφαρμογήν βοήθειας εκ του Σχεδίου Μάρσαλ)*, 2 Ιουλίου 1948, Αθήνα, στο Ελληνικά Θέματα, *Η αμερικανική επέμβαση – Συμφωνίες 1947-1948: Δόγμα Τρούμαν – έκτακτος περίθαλψις – Σχέδιον Μάρσαλ* (Αθήνα: χ.ε., 1975), σ. 22-24. Ακόμη, Το Κείμενον της Συμφωνίας 2 Ιουλίου 1948: Συμφωνία Οικονομικής Συνεργασίας μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Ελλάδος, 2 Ιουλίου 1948, Αθήνα, στο Ελληνικά Θέματα, σ. 25-25.

² Βλ. Θανάσης Δ. Σφήκας, «Η αμερικανική εθνική ιδεολογία και ο «ιπτάμενος δίσκος» του Σχεδίου Μάρσαλ», στο Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ*, σ. 49-92.

³ Benjamin O. Fordham, *Building the Cold War Consensus: The Political Economy of US National Security Policy, 1949-1951* (Michigan: The University of Michigan Press, 1998).

⁴ Paul A. Porter, *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα*, 20 Σεπτεμβρίου 1947, στο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Paul Porter. Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα: ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου – 27 Φεβρουαρίου 1947* (Αθήνα: ΔΟΛ/Βήμα Μαρτυρίες, 2010), σ. 257-275, εδώ σ. 275.

Την ημέρα που ανακοινώθηκε το Δόγμα Τρούμαν, η ελληνική κυβέρνηση απηύθυνε διάγγελμα υπογραμμίζοντας πως οι θυσίες του πολέμου δεν πήγαν χαμένες και πως οι αξίες της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας και της ανεξαρτησίας παρέμεναν ακέραιες. Στο ίδιο κλίμα, ο Δ. Μάξιμος, πρωθυπουργός της Ελλάδας, σε διάγγελμα που απηύθυνε στον λαό, αλλά και σε επιστολή του προς τον Τρούμαν απέδωσε ηθική διάσταση στην οικονομική βοήθεια των ΗΠΑ:

Γνωρίζετε ότι ο ελληνικός λαός έχει από μακρού εκλέξει τον δρόμον του μεταξύ των δύο ειδών ζωής έναντι των οποίων όλοι οι λαοί της οικουμένης οφείλουν κατά την παρούσαν ιστορική στιγμήν να λάβουν θέσιν. Το είδος αυτό της ζωής το «στηριζόμενον επί της θελήσεως της πλειοψηφίας και το χαρακτηριζόμενον από ελευθέρους θεσμούς, αντιπροσωπευτικές κυβερνήσεις, ελευθέρας εκλογάς και εγγυήσεις ατομικής ελευθερίας» υπήρξεν ιδιόν μας από χιλιάδων ετών.¹

Το παραπάνω αξιακό σύστημα συμπορεύεται με την έννοια της αποστολής. Χρέος της Δύσης είναι να υπερασπιστεί τον πολιτισμό της, τα προτάγματα του οποίου μάλιστα έχουν οικουμενική διάσταση. Ο λόγος περί της ευθύνης της Δύσης έναντι της ανθρωπότητας επιδιώκει αφενός να άρει τις αμοιβαίες προκαταλήψεις των εθνών-κρατών και τις διχαστικές λογικές του ευρωπαϊκού παρελθόντος και αφετέρου να λειτουργήσει με έναν συσσωματικό τρόπο των διαφορετικών στενών αφηγήσεων περί της αποστολής του έθνους σε μια υπερασπιστική λογική ενός κοινού πλέον πολιτισμού.² Οι πηγές του δυτικού πολιτισμού, ο οποίος πλέον αποτελεί ενιαίο

¹ Δ. Μάξιμος, *Επιστολή στον H. Truman*, 13 Μαρτίου 1947, Αθήνα, στο YEE/YΔΙΑ, Τόμος Β', σ. 76-77.

² Giles Scott-Smith και Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945-1960* (London and Oregon: Frank Cass Publishers, 2003). Πρβλ. το απόσπασμα από διάγγελμα του Βασιλιά Παύλου Β': «Όσον αφορά την Αμερικανικήν Βοήθειαν, η οποία είναι και αυτή μία έμπρακτος εκδήλωσις της συνεργασίας των Ελευθέρων Κρατών εις τον κοινόν αγώνα δια την ελευθερίαν και τας δημοκρατικές αρχάς [...], Βασιλιάς Παύλος Β', *Διάγγελμα δια τον νέον έτος 1952 προς τον ελληνικόν λαόν*, παρατίθεται στο Ρότζερ Λάπαμ (επιμ.), *Το Σχέδιον Μάρσαλ στην Ελλάδα. Ο πλήρης*

ευρωπαϊκό αφήγημα, πηγάζουν από την ελληνική αρχαιότητα και έχουν ως ενδιάμεσους σταθμούς τη Μάγκνα Κάρτα, τις ιδέες του Τζων Λοκ, την Αμερικάνικη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, τη Γαλλική Επανάσταση, την Ελληνική Επανάσταση.¹ Σε ένα τέτοιο αναλυτικό πλαίσιο εντάσσεται το άρθρο του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, που δημοσιεύτηκε στις 19 Ιουλίου 1947 με τον τίτλο «Η Ελλάδα σύνορον ασφαλείας των δημοκρατικών ελευθεριών της Αμερικής»:

Και τώρα η Ελλάδα εμφανίζεται εις τα μάτια όλου του κόσμου ως νέος προμαχών της Δημοκρατίας κατά του πνεύματος της βίας και του ολοκληρωτισμού. [...]. Θα ήτο ολιγότερον αφελής η σκέψις ότι η Αμερική, επειδή ευρίσκεται πέραν ενός μεγάλου ωκεανού, δεν έχει άμεσον ενδιαφέρον δι' ό,τι επιχειρείται αυτήν την στιγμήν κατά μήκος των βορείων συνόρων της Ελλάδος εις βάρος των αρχών της Δημοκρατίας και των λαϊκών ελευθεριών. Τα ανθρώπινα ιδεώδη δεν γνωρίζουν εις την γήινην αυτήν σφαίραν φραγμούς ορέων και ωκεανών, οι δε Αμερικανικοί λαοί και ιδιαιτέρως οι εξ αυτών Αγγλοσάξονες, ευρωπαϊκής προελεύσεως και αυτοί, συνδέονται με τους ευρωπαϊκούς λαούς δια ταυτότητος πνευματικών αξιών και ψυχικών τάσεων.²

Μια ακόμη καταγραφή – ήσσονος σημασίας βέβαια, αλλά αρκετά ενδεικτική – που φανερώνει την «κουλτούρα» του κοινού πολιτισμού είναι η επιλογή μιας μαρμάρινης πλάκας από το Ναό της Απτέρου Νίκης και ενός αττικού αμφορέα του 6ου π.Χ. αιώνα που έκανε ο Χ. Ζαλοκώστας, επικεφαλής της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην Ουάσινγκτον, όταν θέλησε να προσφέρει ένα δώρο εκ μέρους του ελληνικού λαού στον πρόεδρο των ΗΠΑ το καλοκαίρι του 1949.³

απολογισμός της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ προς την Ελλάδα, Ιούλιος 1948 – Ιανουάριος 1952 (Αθήνα: χ.ε., 1952), σ. 3.

¹ Engerman, “Ideology”, σ. 20-43. Πρβλ. Λάπαμ, *Σχέδιον Μάρσαλ*, σ. 7-9.

² Κ. Τσαλδάρης, *Η Ελλάδα σύνορον ασφαλείας των δημοκρατικών ελευθεριών της Αμερικής*, 19 Ιουλίου 1947, Ατλαντίς, στο ΑΚΤ, Φ. 27/9/12.

³ Θ. Γρίβας, *Επιστολή προς υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων*, 7 Ιουλίου 1949, Αθήνα, στο ΥΕΕ/ΥΔΙΑ, Τόμος Γ': 1948-1951, σ. 211.

Η ανάγνωση του υπό συζήτηση «γεγονότος», εκτός από την επίκληση μιας κοινής πολιτισμικής γενεαλογίας και μιας κοινής παράδοσης¹, επεκτείνεται και στην καλλιέργεια της συνεργασίας των κρατών. Τονίζει την ανάγκη αυτή ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την επιβίωση στη νέα εποχή. Έχοντας την πείρα του παρελθόντος, το χτίσιμο του μεταπολεμικού κόσμου επιβάλλει μεταρρυθμιστικό πνεύμα, εξωστρέφεια και αλληλοβοήθεια. Το αμερικανικό μοντέλο της δεκαετίας του 1930 – μεγάλες επιχειρήσεις, παραγωγικότητα, ανταγωνισμός, ενιαία αγορά, αξιόπιστο κράτος – γίνεται εξαγώγιμο. Την άνοιξη του 1948 ο Ε. Μπέβιν δηλώνει στη Συνδιάσκεψη του Παρισιού ότι «είμαστε μια ομάδα» και «δουλεύουμε σε έναν κοινό σκοπό».²

Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ συνέζευξαν τον ιδεαλισμό της ελευθερίας και της δημοκρατίας με τον αντικομμουνισμό. Η ΕΣΣΔ και οι φοβίες που αυτή προκαλούσε στο δυτικό στρατόπεδο λάξενσαν μια αντικομμουνιστική πολιτική.³ Η κομμουνιστική απειλή ήταν πάντοτε στο προσκήνιο και αυτό, πολλές φορές, συμπαρέσυρε σε εθνοκεντρικές συμπεριφορές και σε λογικές πολιτισμικής ανωτερότητας:

Ο Ελληνικός στρατός ίσταται έτοιμος να υπερασπίση τον ιδιόν του τομέα του όλου πολιτισμού μας, ενός πολιτισμού θεμελιωθέντος από τους αρχαίους Έλληνας πριν η Μόσχα υπάρξη έστω και ως ένα χωριό.⁴

¹ Για μια θεωρητική συζήτηση σχετικά με την επινόηση της παράδοσης, βλ. Eric Hobsbawm και Terence Ranger (επιμ.), *Η Επινόηση της παράδοσης* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2004).

² E. Bevin, *Speech at the Opening of the 16 Power Conference in Paris*, March 15, 1948, στο ΑΚΤ, Φ. 32/1/10.

³ Andrew Defty, *Britain, America and Anti-Communist Propaganda, 1945-1953* (London and New York: Routledge, 2004).

⁴ Ρότζερ Λάπαμ, *Προλογικό Σημείωμα*, στο Λάπαμ, *Σχέδιον Μάρσαλ*, σ. 5.

Στο πεδίο της πολιτικής το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ ήταν η απάντηση των ΗΠΑ στην «κατακτητική» πολιτική της ΕΣΣΔ. Ο ελληνικός Εμφύλιος αποκάλυψε την αδυναμία ενός κράτους στην περιφέρεια της Ευρώπης να διατηρήσει μόνο του τους δημοκρατικούς θεσμούς και να επιβιώσει οικονομικά. Ο Λόυ Χέντερσον, διευθυντής του Γραφείου Υποθέσεων Εγγύς Ανατολής και Αφρικής του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, δεν δίστασε να ομολογήσει την παραπάνω κατάσταση σε μια ομιλία του που αφορούσε στην Ελλάδα την άνοιξη του 1947.¹ Ο Μάρσαλ κατανοώντας τις αδυναμίες των ευρωπαϊκών κρατών να ξεφύγουν από την οικονομική καθυστέρηση και από τον κομμουνιστικό κίνδυνο θεωρούσε αναγκαία την αμερικανική συμβολή και, παράλληλα, έχοντας ως βάση το Σχέδιο Μάρσαλ προωθούσε ένα συνεκτικό πανευρωπαϊκό σχέδιο οικονομικής συνεργασίας και σύγκλισης:

[...] έχουμε να κάνουμε με ένα ζήτημα που μπορεί σε μεγάλο βαθμό να καθορίσει την πορεία της ιστορίας – σίγουρα τον χαρακτήρα του δυτικού πολιτισμού – στην εποχή μας και για πολλά χρόνια από τώρα. [...]. Αν η Ευρώπη δεν καταφέρει να ανακάμψει, και σίγουρα δεν μπορεί να το κάνει χωρίς τη βοήθειά μας, ο αντίκτυπος θα γίνει αισθητός σε ολόκληρο τον κόσμο.²

Επίλογος

Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ εγκαινίασαν την ψυχροπολεμική εποχή στην οποία οι δύο αντίπαλοι συνασπισμοί μονομάχησαν τόσο στο πεδίο της γεωπολιτικής όσο και στο πεδίο της ιδεολογίας. Για τις ΗΠΑ ήταν μια σταυροφορία της φιλελεύθερης δημοκρατίας εναντίον του κομμουνισμού ενώ για την ΕΣΣΔ ήταν

¹ Loy Henderson, *Ομιλία*, 4 Απριλίου 1947, Σικάγο, στο ΑΚΤ, Φ. 21/2/4.

² G. Marshall, *Speech*, January 15, 1948, Pennsylvania, στο YEE/YΔΙΑ, Τόμος Β', σ. 30-36. Πρβλ. FRUS, 1948, Vol. III, σ. 4-6.

μια σταυροφορία του κομμουνισμού εναντίον του αστικού ιμπεριαλισμού. Η πολιτική των ΗΠΑ να στηρίξουν οικονομικά τις ευρωπαϊκές οικονομίες υπαγορεύτηκε από τη συγκυρία των γεωπολιτικών εξελίξεων των ετών 1945-1948. τα κίνητρα θα πρέπει να αναζητηθούν στο χώρο της γεωπολιτικής και της οικονομίας. Ωστόσο, η παράμετρος της ιδεολογίας δεν είχε δευτερεύουσα σημασία. Οι ΗΠΑ ενέγραψαν την πολιτισμική ταυτότητα της ατλαντικής συμμαχίας στην ιστορία και της παρείχαν την απαιτούμενη νομιμοποίηση. Το πρόταγμα της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της συνεργασίας περιέγραφε τη μεσσιανική αποστολή της Δύσης στη νέα εποχή.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ελληνική και η βαλκανική περίπτωση

Μικρές δυνάμεις, σε μεγάλα παιχνίδια; Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα, υπό το πρίσμα της ιστορίας των ιδεών.

1. Εισαγωγή: Βασικό ερώτημα, μεθοδολογική αφετηρία και επιχείρημα.

Αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης αποτελεί η ανάδειξη του Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα, υπό το πρίσμα της ιστορίας των ιδεών. Εξειδικεύει στο πώς η διεθνής πολιτική προσεγγίστηκε αμέσως μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, δηλαδή κατά τις απαρχές του Ψυχρού Πολέμου, από επιστήμονες και λοιπούς, οι οποίοι ασχολήθηκαν με θέματα εξωτερικής πολιτικής της χώρας, με έμφαση στις εθνικές διεκδικήσεις και σε ζητήματα ανάπτυξης και ασφάλειας. Με άλλα λόγια, πώς έγιναν (στο βαθμό που έγιναν) αντιληπτές οι γενικές αρχές της διεθνούς πολιτικής στον οικείο λόγο για τη διπλωματία;

Γενικά, οι επιπτώσεις της αφετηρίας του Ψυχρού Πολέμου έχουν μελετηθεί εκτενώς, στο πλαίσιο ιδίως της πολιτικής ιστορίας αλλά και της διπλωματικής ιστορίας καθώς και της πολιτικής επιστήμης. Ειδικό ενδιαφέρον έχει προκαλέσει η κοινωνική και πολιτική πορεία μιας αναδυόμενης από τις στάχτες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου χώρας και οι παράγοντες, πρακτικές και συνθήκες που την επηρέασαν. Όχι απρόσμενα, στο επίκεντρο βρέθηκε ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Για την κατανόησή του και συνολικά για την ανάλυση της πολιτικής πραγματικότητας της

* Διδάσκων, Τμήμα Διεθνών Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Εκφράζονται ευχαριστίες στους συμμετέχοντες του *Workshop* «Η Έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, 1941-1950. Στρατηγικά ή Ιδεολογικά Αίτια;» (Αθήνα: Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, 18-2-2011), για τις παρατηρήσεις τους στην ομότιτλη ανακοίνωση που αποτέλεσε την πρώτη έκδοση του παρόντος κεφαλαίου.

εποχής, προκρίθηκαν και αναδείχθηκαν ποικίλα επιχειρήματα, ερμηνείες και μέθοδοι γύρω από σημαντικούς άξονες που αφορούν στη διάσταση:

- α) του μάκρο-επίπεδου και του μικρο-επίπεδου,
- β) ενδογενών στοιχείων και εξωγενών &
- γ) της (διόλου ουδέτερης, αλλά με πολιτικές συνέπειες) αφήγησης από τους δρώντες και των γεγονότων, ιδίως όπως αυτά προκύπτουν από το σχετικό αρχειακό υλικό.¹

Μεθοδολογική αφετηρία της διερεύνησης, που επιχειρείται εν προκειμένω, συνιστά η ιστορία των ιδεών, ιδιαίτερα δε αυτών που μπορεί να χαρακτηριστούν διεθνολογικές, ως προς το ότι συναρτούν τη μοίρα της πολιτικής κοινότητας με άλλες ή με ευρύτερους παράγοντες εκτός των ορίων της.² Δηλαδή σχετικά με τους

1 Ενδεικτικά, βλ. Κλεομένης Κουτσούκης & Ιωάννης Σακκάς (επιμ.), *Πτωχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000)· Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2000)· Mark Mazower (ed.), *After the War Was Over* (Princeton: Princeton University Press, 2000)· Theodosios Karvounarakis, *In Defense of 'Free Peoples': The Truman Doctrine and its Impact on Greece During the Civil War Years, 1947-1949* (ELIAMEP Working Paper 01.06/2001)· Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, & Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο. Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2002)· Γιάννης Στεφανίδης, *Ασύμμετροι Εταίροι: Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Αθήνα: Πατάκης, 2002)· Χάγκεν Φλάισερ, *Η Ελλάδα '36-'49: από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο: Τομές και Συνέχειες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2003)· Φίλιππος Ηλιού, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2004)· Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline state, 1952-1967* (London: Routledge, 2006)· Konstantina Botsiou, "The Interface Between Politics and Culture in Greece", in Alexander Stephan (ed.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945* (New York: Berghahn), σ. 277-306· Ιωάννης Μουρέλος & Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Μία Αποτίμηση: Πολιτικές, Ιδεολογικές, Ιστοριογραφικές Προεκτάσεις* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, I.M.X.A., 2007)· Σπύρος Μακρής, *Εμφύλιος Πόλεμος, Επεμβατισμός και Αντι-αμερικανισμός στη Μεταπολεμική Ελλάδα. Στρατηγικές Αφήγησης και Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις* (Αθήνα: Σιδέρης, 2010)· Νίκος Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ) 1946-1949* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010). Χαρακτηριστική είναι η συλλογή σχετικών κειμένων στο <http://emfilios.blogspot.com/>.

2 Για την ιστορία των ιδεών αναφορικά με τις διεθνείς σχέσεις, συμπεριλαμβανομένης της ιστορίας της ιδίας της διεθνολογίας, βλ. Duncan Bell, "International Relations. The Dawn of a Historiographical Turn?" *British Journal of Politics and International Relations*, 3, 1 (2001): 115-126· Gerard Holden, "The Politer Kingdoms of the Globe: Context and Comparison in the Intellectual History of IR" *Global Society*, 15, 1 (2001): 27-51· Brian Schmidt, "On the History and Historiography of International Relations" in Walter Carlsnaes, Thomas Risse, & Beth Simmons (eds), *Handbook of International Relations* (London: Sage, 2002), 3-22. Γενικά για το ρόλο των ιδεών στη (διεθνή) πολιτική βλ. Ανδρέας Αντωνιάδης, «Ιδέες, Ηγεμονικοί Λόγοι και Διεθνείς Σχέσεις» στο Κώστας Λάβδας, Δημήτρης Ξενάκης & Δημήτρης Χρυσόχου (επιμ.), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, (Αθήνα: Σιδέρης, 2010), σ. 141-160· Andreas Gofas, & Colin Hay (eds), *The Role of Ideas in Political Analysis* (London: Routledge, 2010).

ανωτέρω άξονες, η έμφαση δίνεται περισσότερο στο μικρο-επίπεδο (υπό την έννοια της προσοχής σε δρώντες που εκφέρουν λόγο επί της διεθνούς πολιτικής), σε ενδογενή στοιχεία (καθόσον πρόκειται για δρώντες στο εσωτερικό) και στην αφήγηση (στο βαθμό που ενδιαφέρει περισσότερο η γνωστική στάση τους και όχι η πολιτική συμπεριφορά τους). Με όρους της θεματικής θεωρίας-πράξης της επιστήμης των Διεθνών Σχέσεων,¹ δίνεται προσοχή περισσότερο στο βασικό πλαίσιο αναφοράς για την κατανόηση της διεθνούς και εξωτερικής πολιτικής, παρά στη γνώση των προϋποθέσεων, που σχετίζονται με το βαθμό στρατηγικής επιτυχίας, ή στη γνώση για συγκεκριμένα κράτη και περιφέρειες.

Γενικότερα, η ιστορία των εν λόγω ιδεών δεν αποτελεί πλέον μια έρημη νησίδα, δεδομένης της αξιοποίησης κειμένων του παρελθόντος, της σύνδεσής τους με τη σύγχρονη διεθνολογική ανάλυση και της εξέτασης του πώς ο ελληνισμός αναζήτησε τις γεωοικονομικές και γεωπολιτικές συντεταγμένες του,² συμπεριλαμβανομένης της ανάδειξης των στρατηγικών αντιλήψεων ειδικά κατά τη

1 Alexander George, *Bridging the Gap. Theory and Practice in Foreign Policy* (Washington D.C.: United States Institute of Peace Research, 1993)· Παναγιώτης Τσάκωνας, «Θεωρία των Διεθνών Σχέσεων και Σχεδιασμός Εξωτερικής Πολιτικής: Η Συνεισφορά των Μελετητών των Διεθνών Σχέσεων στη Διαμόρφωση της Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής» στο Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος & Γιώργος Σπανός (επιμ.), *Επετηρίδα Ι.ΔΙ.Σ. 1996* (Αθήνα: Σιδέρης, 1996), σ. 42-51: ιδίως σ. 43-44.

2 Π.χ. Μελέτης Μελετόπουλος, «Η Γεωπολιτική στην Ελλάδα», *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 27 (1999): 126-141· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η Ημιτελής Δημόσια Συζήτηση για την 'Υψηλή Στρατηγική' του Κυπριακού. Φεβρουάριος 1955», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXVIII (2002): 245-277· Αφιέρωμα του περιοδικού Άρδην, «Εθνισμός και Κοινοτισμός» Άρδην, τ. 40/41 (2003): 25-40· Σπύρος Μακρής & Κυριάκος Μικέλης, «Εισαγωγή. Ο Επιστημονικός Κλάδος των Διεθνών Σχέσεων στην Ελλάδα. Γεώργιος Σκληρός (1878-1919): Ένας Πρωτοπόρος Φιλελεύθερος Ρεαλιστής», στο Γεώργιος Σκληρός, *Η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης* (Αθήνα: Ιωλκός, 2003), σ. 7-60· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού: Η Δεκαετία του 1950* (Αθήνα: Πατάκης, 2004)· Ειρήνη Χειλά, *Διεθνής Κοινωνία. Διαχρονικές και Σύγχρονες Αντιλήψεις. Η Συμβολή του Παναγή Παπαληγούρα* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2006)· Spiros Makris & Kyriakos Mikelis, "Discontent, but Also Blind? Understanding the Discipline of International Relations in Greece" *Etudes Helléniques/Hellenic Studies* 16, 1 (2008): 155-180· Κυριάκος Μικέλης, «Αγνοημένη, Κυρίαρχη ή Υποτιμημένη; Η Ανάπτυξη της Διεθνολογικής Σκέψης στην Ελλάδα και ο Ρόλος του Παράγοντα 'Οικονομία'», *Αγορά Χωρίς Σύνορα*, 14, 2 (2008): 124-144. Το ίδιο ζήτημα αναλύεται με συγκριτικό πρίσμα στο Σπυρίδων Πλουμίδης, *Έδαφος και Μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «Γεωργικός Εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)* (Αθήνα: Πατάκης, 2011), ιδίως σ. 51-86, 92-190 και 317-412 και, από την πλευρά της ιστορίας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, στο Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Η Ευγενής μας Τύφλωσις... Έξωτερική Πολιτική και Έθνικά Θέματα από την Ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999). Για ένα ευρύτερο αλλά συναφές παράδειγμα, βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Η Πνευματική Ζωή Υπό Επιτήρηση: Το Παράδειγμα του Περιοδικού Το Νέον Κράτος* (Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2010).

δεκαετία 1940.¹ Στην τελευταία περίπτωση, ο Ε. Χατζηβασιλείου αντιπαρέβαλε, χαρακτηριστικά, δύο ρεύματα σκέψης:

α) ένα, το οποίο προέκυψε (ανάμεσα σε άλλους) ιδίως από το Γ. Παπανδρέου, εντοπίζοντας τους νέους κινδύνους με όρους γεωπολιτικής και ισχύος, &

β) ένα, το οποίο διογκώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας, αναδεικνύοντας τους εν λόγω κινδύνους με όρους φυλετικής απειλής και ενίοτε μυστηριακά, σε καθεστώς πανικού και σύγχυσης, εν είδει μιας κινδυνολογίας.²

Ειδικότερα, το παρόν επεκτείνει το επιχείρημα παλαιότερου άρθρου για το ρόλο του παράγοντα «οικονομία» στις ελληνικές διεθνολογικές ιδέες,³ όπου εκτός των άλλων επισημάνθηκε συνοπτικά η συζήτηση στην αφετηρία της ψυχροπολεμικής εποχής, όπου επαναλήφθηκε (όχι όμως ως συνειδητή και ρητή συνέχεια) ο μεσοπολεμικός προβληματισμός για την ασφάλεια και την ανάπτυξη της Ελλάδας. Χαρακτηριστικό της ήταν η συμπλήρωση των ηθικών, ιστορικών και νομικών επιχειρημάτων για την εδαφική, οικονομική και πολιτική εξασφάλιση της χώρας καθώς και του νομικού φορμαλισμού ή της ιδεαλιστικής προσέγγισης της πολιτικής με επιχειρήματα, τα οποία αφορούσαν ρητά σε υλικούς και αντικειμενικούς παράγοντες και δη στη γεωγραφία-γεωοικονομία, συχνά εστιάζοντας στην ενότητα

1 Ενάνθης Χατζηβασιλείου, «Εμφύλιος Πόλεμος και Πρόσληψη του Κόσμου: Μεταλλαγές στις Ελληνικές Στρατηγικές Αντιλήψεις στη Δεκαετία του 1940» στο Μουρέλος & Μιχαηλίδης, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος*, σ. 57-75. Επίσης βλ. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι Εταίροι*, σ. 93-96· Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War*, σ. 5-11· Χριστίνα Λεβεντάκου, *Από τη Μεγάλη Ιδέα στις Εθνικές Διεκδικήσεις: Τα Εθνικά Θέματα στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών/ Διπλωματική εργασία, 2007, <http://library.panteion.gr:8080/dspace/bitstream/123456789/272/1/Leventakou.+X.pdf>)· Σπυρίδων Πλουμίδης, «Ήταν ο Εθνικισμός και ο Εδαφικός Επεκτατισμός Αιτίες του Ψυχρού Πολέμου; Η Περίπτωση των Βαλκανικών Κρατών (1944-1947)», ανακοίνωση στο *Workshop «Η Έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, 1941-1950. Στρατηγικά ή Ιδεολογικά Αίτια;»* (Αθήνα: Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, 18-2-2011, <http://www.idis.gr/coldwar/pdf/Ploumidis.pdf>).

2 Ο Χατζηβασιλείου χρησιμοποιεί τον όρο «αλαρμισμός».

3 Μικέλης, «Αγνοημένη, Κυρίαρχη ή Υποτιμημένη;», σ. 136-138.

ενός ευρύτερου ελληνικού χώρου, που είχε καταταμηθεί πολιτικά με δυσβάστακτα οικονομικά αποτελέσματα.¹

Εν προκειμένω, το ενδιαφέρον εξειδικεύεται στον τρόπο ανάδειξης της διεθνούς πολιτικής, κατά τις απαρχές της νέας εποχής, σε κείμενα ποικίλων Ελλήνων, συμπεριλαμβανομένων των δρώντων στο όνομα της επιστήμης. Ειδικότερα, το αναλυτικό/εννοιολογικό πλαίσιο των ως άνω κειμένων μπορεί να θεωρηθεί πολυδιάστατο. Όμως, χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από τη συχνή προσέγγιση της διπλωματικής πραγματικότητας με όρους ισχύος και συμφέροντος ως παθογένειας και από τη σχετική αδυναμία συγκρότησης μιας αξιολογικά ουδέτερης θεώρησης της διεθνούς πολιτικής.² Σε τούτο, η παρούσα διερεύνηση λειτουργεί συμπληρωματικά προς την προαναφερόμενη μελέτη του Χατζηβασιλείου, εξετάζοντας ένα διευρυμένο σύνολο κειμένων επιστημόνων και πολιτικών παραγόντων, στο οποίο επιβεβαιώνεται αυτό που εκείνος αποκαλεί αλαρμισμό αλλά εδώ προσεγγίζεται και γενικεύεται από πλευράς πολιτικής θεωρίας με όρους σχέσης μεταξύ ηθικής, πολιτικής και φύσης. Παρότι η κατά τα ανωτέρω αδυναμία/παθογένεια δεν χαρακτήριζε συλλήβδην τους πολιτικούς της εποχής, αναφορικά με το επίπεδο της άσκησης πολιτικής, σίγουρα είχε σημαντική παρουσία στο εννοιολογικό και φιλοσοφικό υπόβαθρο των εν γένει διεκδικούντων αρμοδιότητα λόγου.

1 Ωστόσο, ακόμα και αυτές οι υλιστικές αναφορές χαρακτηρίζονταν συνήθως από τη μη αξιολογική διαπραγμάτευση των όρων ισχύος και συμφέροντος και από την υποταγή της «πολιτικής» στη «φύση».

2 Για αναλύσεις στα ελληνικά του πολιτικού ρεαλισμού, ως την επιστημονική προσέγγιση που επικεντρώνει στην ανάλυση της *realpolitik* ως αφετηριακού στοιχείου της διεθνούς πολιτικής, βλ. Ηλίας Κουσκουβέλης, *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις* (Αθήνα: Ποιότητα, 2004), σ. 58-70 & 77-78· Γεώργιος Σπυρόπουλος, *Διεθνείς Σχέσεις: Ρεαλιστική Προσέγγιση. Θεωρία και πράξη* (Αθήνα: Ποιότητα, 2010).

2. Η κατανόηση της διεθνούς πολιτικής στην Ελλάδα και οι απαρχές του Ψυχρού Πολέμου I: Η συζήτηση της αδυναμίας και της δύναμης.

Στη διερεύνηση, η οποία ακολουθεί, η έμφαση δίνεται λιγότερο στο βεβαίως διόλου ασήμαντο ερώτημα, πώς ο Ψυχρός Πόλεμος μεταξύ δύο υπερδυνάμεων και κοσμοθεωρητικών συστημάτων επηρέασε την πολιτική σε μια μικρή δύναμη/χώρα και δη την Ελλάδα (ή, αντίστροφα, χρησιμοποιήθηκε από τις οικίες πολιτικές δυνάμεις προς όφελός τους). Αντίθετα, η έμφαση δίνεται περισσότερο στον τρόπο πρόσληψης αυτής της επιρροής. Άλλωστε, οι σχετικές αντιλήψεις συνιστούν κάποιου είδους επιρροή του Ψυχρού Πολέμου, η οποία είναι όχι αμιγώς γεγονοτολογική αλλά διυποκειμενική και σχετική με την ταυτότητα.¹ Μάλιστα, ο λόγος των Διεθνών Σχέσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι η κατανόηση της διεθνούς και της εξωτερικής πολιτικής δεν εξαντλείται απαραίτητα στην ύπαρξη των πανεπιστημιακών εδρών του διεθνούς δίκαιου ή και της διπλωματικής ιστορίας, χωρίς βεβαίως αυτό να μειώνει το σημαντικό ρόλο των πανεπιστημιακών δομών στην επιστημονική ανάπτυξη.

Ειδικότερα, το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου χαρακτηρίστηκε από πλήθος κειμένων Ελλήνων (πολιτικών αλλά και επιστημόνων και δη γεωγράφων, ιστορικών, νομικών, οικονομολόγων καθώς και διπλωματών και στρατιωτικών) για τις λεπτομέρειες και για τις επιπτώσεις του πολέμου και της κατοχής, υπό το πρίσμα της οικονομίας και της πολεμικής ιστορίας, καθώς και για τις γεωγραφικές, ιστορικές και οικονομικές παραμέτρους του λεγόμενου ελληνικού ζητήματος.² Στην ανάδειξη

1 Για τη διαπραγμάτευση αντίστοιχων θεμάτων, σχετικά με την ανάδειξη και κατανόηση του Ψυχρού Πολέμου στο χώρο της Μέσης Ανατολής και Βόρειας Αφρικής, βλ. το αφιέρωμα (στρογγυλή τράπεζα) στο *International Journal of Middle East Studies* (Μάιος 2011/τόμος 43, τεύχος 2) και ενδεικτικά Nathan Citino “Between Global and Regional Narratives”, *International Journal of Middle East Studies*, 43, 2 (2011): 313-316 και Jeffrey Byrne “The Middle Eastern Cold War: Unique Dynamics in a Questionable Regional Framework”, *International Journal of Middle East Studies*, 43, 2 (2011): 320-322.

2 Για την πρώτη περίπτωση, χαρακτηριστική είναι η βιβλιογραφία στο Leften Stavrianos & Epaminondas Panagopoulos “Bibliographical Article”, *Journal of Modern History*, XX, 2 (1948), σ.

αυτών των παραμέτρων, τα επιχειρήματα ήταν πιο «αμυντικά», σε σχέση με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τούτος ο χαρακτηρισμός δεν αφορά στην έλλειψη ούτε των εθνικών διεκδικήσεων, οι οποίες είναι υπαρκτές ή εν πάση περιπτώσει συζητούνται, ούτε αυτοπεποίθησης για το δίκαιο των ελληνικών αιτημάτων και για την ανάγκη ανταμοιβής των Ελλήνων.¹ Ωστόσο και δεδομένου ότι η χώρα έβγαινε από μια καταστροφή που είχε συμβεί εντός των κρατικών ορίων, η προσοχή των εν λόγω διεκδικήσεων δινόταν στον κίνδυνο και στην αδυναμία του ιδίου του ελληνικού κράτους.² Συνολικά, πρόκειται για την έκκληση για δύναμη στο όνομα των δυσμενών συνθηκών και παραγόντων και όχι του μεγαλοϊδεατικού μεγαλείου, παρά τις όποιες αναφορές στο μεγαλείο του ελληνισμού ως ενισχυτικό επιχειρήμα.

Σε αυτό το πλαίσιο, είναι χαρακτηριστική η έμφαση στον ενδιαφέροντα για τον ελληνισμό χώρο ακόμα και πέραν των κρατικών ορίων (δηλαδή το περιφερειακό περιβάλλον) και στην αντιμετώπιση των προερχόμενων από εκείνον προκλήσεων, με

149-158. Για τη δεύτερη περίπτωση, βλ. ενδεικτικά Δημήτριος Βεζανής, *Εθνικισμός* (Αθήνα, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, 1945)· Σπύρος Καλογερόπουλος-Στρατής, *Αι Εθνικαί μας Διεκδικήσεις* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1945)· Αντώνιος Κεραμόπουλος, *Οι Έλληνες και οι Βόρειοι Γείτονες* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Γραμμάτων, 1945)· Σπυρίδων Μαρινάτος, *Η Ελλάδα και ο Ελληνικός Πολιτισμός ως Συναρτήσεις Οικονομικής Διεξόδου* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1945)· Διογένης Ξανάλατος, *Τα Όρια του Ελληνισμού εις την Βαλκανικήν* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1945)· Αλέξανδρος Σβώλος, *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1945)· Ιωάννης Βογιατζίδης, *Τα προς Βορράν Σύνορα του Ελληνισμού* (Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1946)· Βασίλειος Ιωαννίδης, *Η Αγωνία της Β. Ηπείρου* (Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1946)· Στίλπων Κυριακίδης, *Τα Βόρεια Εθνολογικά Όρια του Ελληνισμού* (Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1946)· Χριστόφορος Νάλτσας, *Τα Ελληνοσλαβικά Σύνορα. Αι προς Βορράν Εθνικαί μας Διεκδικήσεις* (Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1946)· Δημήτριος Βεζανής, *Εμείς και οι Άγγλοι* (Αθήνα, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, 1947)· Dionysios Zakythinis, *La Grèce et les Balkans* (Athènes, 1947)· Δημήτριος Βεζανής, *Το Ζήτημα της Κύπρου* (Αθήνα, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, 1948)· Δημήτριος Βεζανής, *Το Δράμα των Δυτικών* (Αθήνα, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, 1949)· Κωνσταντίνος Ευσταθιάδης, «Το Αλβανικόν και το Βορειοηπειρωτικόν Ζήτημα Κατά την Αρχικήν Αυτών Φάσιν», *Επιστημονική Επετηρίδα Παντείου 1949-1950*: σ. 737-778· Χριστόφορος Νάλτσας, *Το Μακεδονικό Ζήτημα και η Σοβιετική Πολιτική* (Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών/ΙΜΧΑ, 1954). Βλ. και Λεβεντάκου, *Από τη Μεγάλη Ιδέα στις Εθνικές Διεκδικήσεις*, σ. 34-143· Πλουμίδης, «Ήταν ο Εθνικισμός και ο Εδαφικός Επεκτατισμός Αιτίες του Ψυχρού Πολέμου;», ιδίως σ. 4-11· Πλουμίδης, *Εδαφος και Μνήμη στα Βαλκάνια*, σ. 317-412.

1 Π.χ. Αχιλλεύς Κύρου, *Η Ελλάς Έδωσεν την Νίκην* (Αθήνα: Αετός, 1945)· Εμμανουήλ Καψαμπέλης, *Τι Οφείλει η Ρωσία εις την Ελλάδα από Οικονομικής, Στρατιωτικής, Θρησκευτικής, Καλλιτεχνικής και εν Γένει Εκπολιτιστικής Απόψεως* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1947).

2 Βλ. ενδεικτικά (συμπεριλαμβανομένων των εθνολογικών θεμάτων) Νικόλαος Βλάχος, *Η Εθνολογική Σύνθεσις των Ανηκόντων εις την Ελλάδα Τμημάτων της Μακεδονίας και της Δ. Θράκης* (Αθήνα: Αετός, 1945)· Ευάγγελος Αβέρωφ, *Η Πολιτική Πλευρά του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος* (Αθήνα: Χρήστου, 1948)· Φίλιππος Δραγούμης, *Προσοχή στη Βόρειαν Ελλάδα. 1945-1948* (Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1949).

παράδειγμα τις διαβαλκανικές σχέσεις και ζητήματα όπως το βορειοηπειρωτικό και το μακεδονικό. Κυρίως, όμως, είναι διάχυτος ο προβληματισμός για την ανάγκη προσεχτικής αντιμετώπισης ειδικά της Βουλγαρίας, η οποία θεωρείτο πηγή ανασφάλειας ανεξάρτητα του πολιτειακού και πολιτικού καθεστώτος της.¹ Αξιοσημείωτα, όπως επισημαινόταν ήδη κατά την εποχή εκείνη,² το Κυπριακό έτεινε αρχικά να είναι σχετικά υποβαθμισμένο σε αναλύσεις «δεξιού» προσανατολισμού εξαιτίας της έμφασης στην απειλή του Βορρά, αντίθετα με εκείνες «αριστερού» προσανατολισμού που εστίαζαν στην αποικιακή και ιμπεριαλιστική εμπλοκή της Μεγάλης Βρετανίας.

Η προσέγγιση του εν λόγω περιφερειακού περιβάλλοντος δεν γίνεται από θέση ισχύος, λαμβανομένης υπόψη της εμπλοκής του παράγοντα «γεωγραφία». Η εξέτασή του λαμβάνει χώρα συχνά σε ιστορικό πλαίσιο (ποια είναι η ιστορία του ευρύτερου ελληνικού χώρου;) αλλά και με όρους της σύγχρονης οικονομικής δυσπραγίας (πώς αντιμετωπίζονται τα ζητήματα ανάπτυξης και ασφάλειας;), η οποία θεωρείται δεδομένη ακόμα και όταν δεν αναλύεται εκτενώς.³ Για μεγάλο μέρος της

1 George Christopoulos, *Bulgaria's Record* (Chicago, έκδοση του συγγραφέα, 1944)· Σέργιος Γυαλίστρας, *Ο Ελληνισμός και οι Βαλκανικοί Γείτονές του Κατά τους Τελευταίους Χρόνους* (Αθήνα: Εστία, 1945)· Αλέξανδρος Λιβαδεύς, *Βούλγαροι και Βουλγαρισμοί* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1945)· Σβώλος, *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη*, σ. 13-42 & 55-59· Δημοσθένης Στεφανίδης, *Έλληνες και Βούλγαροι ως Οικονομικοί Παράγοντες εις την Βαλκανικήν* (Αθήνα: Αετός, 1945)· Panayiotis Pipinelis, *Such are the Bulgars* (London: Hutchinson, 1946)· Panayiotis Pipinelis, *La Paix Dans les Balkans et la Question Bulgare* (Lausanne: Spes, 1946)· Κωνσταντίνος Αμαντός, *Ιστορικές Σχέσεις Ελλήνων, Σέρβων και Βουλγάρων* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1946), κεφ. γ'.

2 Leften Stavrianos & Winifred Hadsel, "Greece, the Balkans and the Great Powers" *Foreign Policy Reports*, xxi, 12 (1945): 187-188, ιδίως σ. 188· Leften Stavrianos, *Greece. American Dilemma and Opportunity* (Chicago: H. Regnery, 1952), σ. 221-222. Πρβλ. Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*.

3 Αθανάσιος Μάνος, *Το Πρόβλημα Διατροφής του Ελληνικού Χώρου* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1944)· Θέμης Αστρινός, *Η Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1945)· Στέφανος Δεβολίτης, «Η Ανακατανομή των Βαλκανικών Εδαφών», *Κοινωνιολογική Επιθεώρησης*, έτος α', τ. 1 (1945): 28-34, ιδίως σ. 31-34· Ξενοφών Ζολώτας, *Η Ελλάδα Πρέπει να Γίνει Βιώσιμος* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1945)· Στίλπων Κυριακίδης, *Ο Ελληνικός Ζωτικός Χώρος από της Αρχαιότητας Μέχρι Σήμερα* (Θεσσαλονίκη: Τριανταφύλλου, 1945)· Μαρινάτος, *Η Ελλάδα και ο Ελληνικός Πολιτισμός ως Συναρτήσεις Οικονομικής Διεξόδου*, σ. 21-22· Αλέξανδρος Λιβαδεύς, *Η Οικονομική Πλευρά του Ελληνικού Προβλήματος* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1945)· Αλέξανδρος Σίνος, *Η Γεωγραφική Ενότης του Ελληνικού Μεσογειακού Χώρου. Μέρος Α'.* *Η Γεωφυσική Ενότης* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1945)· Κωνσταντίνος Χριστόπουλος, *Το Ελληνικό Πρόβλημα* (Θεσσαλονίκη: Νικολαΐδης, 1945)· Γεώργιος Αλεξιάδης, *Γεωοικονομία και Γεωπολιτική των*

σχετικής βιβλιογραφίας, το παιχνίδι, όπου εμπλέκεται η Ελλάδα και ο Ελληνισμός, είναι περισσότερο γεωγραφικό και οικονομικό παρά διπλωματικό και πολιτικό, υπό την έννοια ότι «[δ]εν είναι ούτε διεθνείς συμβατικά υποχρεώσεις ούτε πολιτικής βίας δεσμοί που καθορίζουν τον χώρον τούτον, αλλ' άτεγκτοι της φύσεως νόμοι εις τους οποίους και αυτός ο άνθρωπος ως δημιούργημά της, οφείλει εν τέλει να υπακούση»¹ καθώς και ότι «[δ]ια της κορυφογραμμής των όρεων έβαλεν η φύσις τάξιν εις τον κόσμον, τάξιν εις τα αντίθετα συμφέροντα γειτόνων λαών»,² αναδεικνύοντας την υπερίσχυση της γεωοικονομίας σε σχέση με την «ανεπαρκή πια μέθοδο των αισθημάτων και των διπλωματικών συνδυασμών».³

Σε κάθε περίπτωση, θεωρείται δεδομένη η άδικη στέρηση του ελληνισμού από τον πλούτο, που θα του έδινε περαιτέρω οικονομική ευημερία, καθώς και η ανάγκη για την αντιμετώπιση των δυσμενών οικονομικών συνθηκών, μέσω της κτήσης και της αξιοποίησης του πλούτου αυτού. Η εν λόγω ανάγκη, σε συνδυασμό με εκείνη για ένα «καθησυχαστικό» βάθος χώρου αλλά και τη διαβεβαίωση πως δεν υφίσταται θέμα επιθετικής ή ιμπεριαλιστικής διάθεσης της Ελλάδας, δικαιολογούσε τις εθνικές διεκδικήσεις ιδίως σε επίπεδο εδαφών της ενδοχώρας, όπως δείχνει το

Ελληνικών Χωρών (Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, 1946, έκδοση β')· Βασίλειος Βογιατζής, *Λαός Χωρίς Χώρο* (Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1946)· Δημήτριος Κατακουζηνός, *Γίνεται Βιώσιμος η Σημερινή Ελλάς*; (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, 1946)· Αλέξανδρος Σίνος, *Η Γεωγραφική Ενότης του Ελληνικού Μεσογειακού Χώρου. Μέρος Β'· Η Οικονομική Ενότης* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1946)· Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα: Η Αξιοποίηση των Πλουτοπαραγωγικών Πόρων: Το Οικονομικό Σχέδιο για την Εκβιομηχάνιση: Εκβιομηχάνιση και Βιωσιμότητα* (Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1947)· Γεώργιος Κόλλιας, *Ιστορική Γεωγραφία του Ελληνικού Χώρου. Εποικισμός, Πολιτική Γεωγραφία, Οικονομική Γεωγραφία* (Αθήνα: Εκδόσεις Υπ. Ανοικοδομήσεως, 1948)· Ιωάννης Μπαλάσκας, *Για την Άμυνα και την Αναγέννηση του Ελληνισμού* (Αθήνα: Αετός, 1950, β' έκδοση). Η πληθώρα των εν λόγω έργων αναδεικνύεται και απ' την αντιπαράβολή της με το μικρό μέγεθος των μη ελλαδο-κεντρικών κειμένων (π.χ. Αριστομένης Καλλιάβας, «Η Νεωτέρα Πολιτική Ιστορία και η Γεωπολιτική της Μ. Ανατολής», *Επιστημονική Επετηρίδα Παντείου 1949-1950*: 1-47).

1 Σίνος, *Η Γεωγραφική Ενότης του Ελληνικού Μεσογειακού χώρου. Μέρος Α'*, σ. 95.

2 Βογιατζίδης, *Τα Προς Βορράν Σύνορα του Ελληνισμού*, σ. 4.

3 Αλεξιάδης, *Γεωοικονομία και Γεωπολιτική των Ελληνικών Χωρών*, σ. 77.

γλαφυρά διατυπωμένο αίτημα για μια «ρωμαλέαν σπονδυλικήν στήλην δια τας βορείους και βορειοανατολικούς ημών επαρχίας».¹

Η επισήμανση της επικινδυνότητας του περιφερειακού περιβάλλοντος και η σύνδεσή του με ευρύτερους διεθνολογικούς παράγοντες, ιδίως στην πορεία προς τον εμφύλιο πόλεμο, περιλαμβάνει την έκφραση γεωπολιτικής ανασφάλειας λόγω των γεωγραφικών, εθνογραφικών και πολιτικών διαφορών με τους Βόρειους γείτονες αλλά και των πιέσεων τις οποίες αυτοί θα μπορούσαν να ασκήσουν στη χώρα. Παρά τις δηκτικές ενστάσεις έναντι αναλύσεων επί του λεγόμενου σλαβικού κινδύνου² αλλά και αντιστρόφως την ανησυχία για τη χρησιμοποίηση της Ελλάδας εναντίον του παγκόσμιου σοσιαλισμού,³ αυτή η ανασφάλεια αφορά στο ότι η χώρα βρισκόταν «έρμαιο και του συγκροτήματος του Βορρά» και στο στόχαστρο «μιας γενικωτέρας διεθνούς οργανώσεως, αποβλεπούσης κυρίως εις την εξασφάλισιν της ρωσικής κοσμοκρατορίας».⁴

Συνοψίζοντας, ειδικά στο λόγο των εθνικών διεκδικήσεων αναγνωρίζονται οι δυσμενείς συνθήκες και παράγοντες, αναφορικά με την ανάπτυξη και την ασφάλεια της χώρας και γενικότερα του ελληνισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, η Ελλάδα αποτελεί

1 Λιβαδεύς, *Η Οικονομική Πλευρά του Ελληνικού Προβλήματος*, σ. 12-13. Βλ. ενδεικτικά Καλογερόπουλος-Στρατής, *Αι Εθνικά μας Διεκδικήσεις*, σ. 14-15 & 21-23· Christopoulos, *Bulgaria's Record*, σ. 124-132· Κεραμόπουλος, *Οι Έλληνες και οι Βόρειοι Γείτονες*, σ. 183-184· Γυαλίστρας, *Ο Ελληνισμός και οι Βαλκανικοί Γείτονές του*, σ. 199· Κυριακίδης, *Ο Ελληνικός Ζωτικός χώρος από της Αρχαιότητας Μέχρι Σήμερα*, σ. 54 & *Τα Βόρεια Εθνολογικά Όρια του Ελληνισμού*, σ. 66· Μαρινάτος, *Η Ελλάς και ο Ελληνικός Πολιτισμός ως Συναρτήσεις Οικονομικής Διεξόδου*, σ. 25· Στεφανίδης, *Έλληνες και Βούλγαροι ως Οικονομικοί Παράγοντες εις την Βαλκανικήν*, σ. 172-181· Αλεξιάδης, *Γεωοικονομία και Γεωπολιτική των Ελληνικών Χωρών*, σ. 8-9· Νάλτσας, *Τα Ελληνοσλαβικά Σύνορα*, σ. 21 & 45-50 & *Το Μακεδονικό ζήτημα και η Σοβιετική Πολιτική*, σ. 535· Zakythinos, *La Grèce et les Balkans*, σ. 10-11· Άμαντος, *Ιστορικές Σχέσεις Ελλήνων, Σέρβων και Βουλγάρων*, σ. 6 & 68· Μπαλάσκας, *Για την Άμυνα και την Αναγέννηση του Ελληνισμού*, σ. 15-17.

2 Μιχαήλ Λάσκαρις, *Το Ανατολικό Ζήτημα. 1800-1922* (Θεσσαλονίκη, πανεπιστημιακές παραδόσεις, 1948), σ. 23.

3 Γιάννης Πετσόπουλος, *Τα Εθνικά Ζητήματα και οι Έλληνες Κομμουνιστές* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1946): σ. 15.

4 Αντίστοιχα, Αλεξιάδης, *Γεωοικονομία και Γεωπολιτική των Ελληνικών Χωρών*, σ. 37 & Νάλτσας, *Τα Ελληνοσλαβικά Σύνορα*, σ. 11. Βλ. Εμμανουήλ Καψαμπέλης, *Διπλωματικά Παρασκήνια* (Αθήνα, Πιγκούνου, 1946), σ. 74-87.

μια δύναμη που αξίζει, μπορεί και πρέπει να ενδυναμωθεί οικονομικά αλλά και εδαφικά, εν όψει ενός επικίνδυνου περιφερειακού περιβάλλοντος.

3. Η κατανόηση της διεθνούς πολιτικής στην Ελλάδα και οι απαρχές του Ψυχρού Πολέμου II: Η συζήτηση της διπλωματίας και του συμφέροντος.

Στο τμήμα που ακολουθεί, προβάλλεται το επιχείρημα πως η ως άνω ανάδειξη της επικινδυνότητας του περιφερειακού περιβάλλοντος χαρακτηρίζεται συχνά από μια μη αξιολογικά ουδέτερη περιγραφή του διπλωματικού παιγνίου, δεδομένης της κατανόησης της ισχύος και του συμφέροντος ως ευτελών χαρακτηριστικών της εξωτερικής πολιτικής άλλων κρατών. Ομολογουμένως, οι εξαιρέσεις και διαβαθμίσεις αυτής της διαπίστωσης είναι πολλές. Πέραν της κατά τα ως άνω αναφερόμενης από το Χατζηβασιλείου προσέγγισης του Παπανδρέου, παραδείγματά τους αποτελούν στοιχεία όπως η ρητή επίκληση του εθνικού συμφέροντος¹ ή των ελληνικών συμφερόντων ακόμα και σε ορισμένες αναλύσεις «αριστερού» προσανατολισμού,² η αναζήτηση των ιδιαίτερων κανόνων της διπλωματίας³ ή της εξωτερικής πολιτικής⁴ και βεβαίως η ρεαλιστική θεματική του Σ. Μαρκεζίνης⁵ αλλά και η ανάδειξη των τραγικών συγκρούσεων του 20^{ου} αιώνα στη βάση της διάστασης

1 Καλογερόπουλος-Στρατής, *Αι Εθνικά μας Διεκδικήσεις*.

2 Γιάννης Κορδάτος, *Τα Σημερινά Προβλήματα του Ελληνικού Λαού* (Νέα Υόρκη: Greek-American Tribune, 1945), σ. 53 & 57· Σβώλος, *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη*, σ. 12 & 38· Πετσόπουλος, *Τα Εθνικά Ζητήματα και οι Έλληνες Κομμουνιστές*, σ. 16.

3 Παναγιώτης Πιπινέλης, *Ιστορία της Εξωτερικής Πολιτικής της Ελλάδος 1923-1941* (Αθήνα: Σαλίβερος, 1948), ιδίως σ. 1-15· Αλέξανδρος Κύρου, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική* (Αθήνα: Εστία, 1984, β' έκδοση/ αρχική έκδοση το 1955), σ. 13-267.

4 Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, «Η Εξωτερική μας Πολιτική» *Κοινωνιολογική Επιθεώρησης*, έτος α', τ. 2 (1945): 33-35, ιδίως σ. 34· Έλλην, «Η Ανάμιξις της Εξωτερικής με την Εσωτερικήν Πολιτικήν», *Πολιτική Επιθεώρησης*, περίοδος δ', έτος β', 1946, σειρά τευχών: 3-4 (σ. 207-216), 5-6 (σ. 417-424), 9-12 (σ. 575-582), 13-16 (σ. 672-680).

5 Σπυρίδων Μαρκεζίνης, «David Lloyd George» *Πολιτική Επιθεώρησης*, περίοδος δ', έτος α', τ. 2 (1945): 25-37, ιδίως σ. 26· Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Από του πολέμου εις την Ειρήνην* (Αθήνα: Πυρσός, 1950).

ιδεολογίας και ρεαλισμού, από τον Π. Κανελλόπουλο,¹ ακόμα και η εξοικείωση με το έργο του H. Morgenthau μέσω βιβλιοκριτικής παρουσίασης.²

Ωστόσο, ο γενικός κανόνας των σχετικών κειμένων αφορά στη συχνή και συνήθη αδυναμία (ή εν πάση περιπτώσει στη δυσκολία) υιοθέτησης του «κλασικού» γνωστικού πλαισίου για το παίγνιο της διεθνούς και εξωτερικής πολιτικής με όρους ισχύος και συμφέροντος. Παρά επίσης την υιοθέτηση κοινωνικών και πολιτικών θεσμών αγγλοσαξονικών κρατών και τις περιπτώσεις μεταπολεμικής διπλωματικής συνεργασίας με αυτά, η έντονη (και βασισμένη στην απογοήτευση για τη μη επαρκή υποστήριξη της χώρας ή, αντίστροφα, για τον περιορισμό του περιθωρίου των κινήσεών της) φιλυποψία/καχυποψία έναντι των μεγάλων δυνάμεων και της διπλωματίας τους περιλάμβανε συχνά την υποτιμητική και μη αξιολογικώς ουδέτερη περιγραφή της διπλωματίας ως θεσμού.

Αυτή η περιγραφή εντοπίζεται σε επιχειρήματα της εποχής κατά τα οποία η κατάτμηση της ενότητας του ελληνικού χώρου ανάγεται στην «αγραμματοσύνη της διεθνούς πολιτικής»,³ ενώ οι εξωτερικοί παράγοντες «συστηματικώς προσπαθούν ει δυνατόν να εξαφανίσουν αυτόν [τον Ελληνισμό] από του προσώπου της γης».⁴ Η δε χώρα υπήρξε θύμα αυτού που αποκαλείται «ανάλγητος διπλωματία φίλων και προστατών μας».⁵ Η ευθύνη για τα δεινά της Ελλάδας αποδίδεται στις «Μεγάλες Δυνάμεις αίτινες ουδέποτε ηθέλησαν να αντικρίσουν κατά μέτωπον το ζήτημα του ελληνισμού», το οποίο «δεν θέλησε να αντιμετωπίσει η διεθνής πολιτική»⁶

1 Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ο Εικοστός Αιώνας. Η Πάλη Μεταξύ Ανθρωπισμού και Απανθρωπιάς* (Αθήνα, έκδοση του συγγραφέα, 1951), ιδίως σ. 12-13.

2 Μ. Κυπραίος, «Βιβλιοκρισία» (Βιβλιοκριτική του συγγράμματος του Hans Morgenthau, “Scientific Man Versus Power Politics”) *Επιθεώρηση Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, 3, α-β, 88-91.

3 Σίνος, *Η Γεωγραφική Ενότης του Ελληνικού Μεσογειακού χώρου. Μέρος Β΄*, σ. 6.

4 Σίνος, *Η Γεωγραφική Ενότης του Ελληνικού Μεσογειακού χώρου. Μέρος Β΄*, σ. 198.

5 Μαρινάτος, *Η Ελλάς και ο Ελληνικός Πολιτισμός ως Συναρτήσεις Οικονομικής Διεξόδου*, σ. 24.

6 Νάλτσας, *Τα Ελληνοσλαβικά Σύννορα*, σ. 17.

περιβαλλόμενη από «άλλα, και ειδικώς φιλοκομμουνιστικά, ενδύματα».¹ Τέλος, οι βόρειοι γείτονες «χάριν του τελικού σκοπού της ρωσικής κατακτητικής πολιτικής, της υποταγής δηλαδή της Ελλάδος εις τον Κομμουνισμόν, απέκτησαν πράγματι αιφνιδίως μέγιστην πολιτικήν αξίαν».² Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η ευχή ότι «η κραυγή αυτή του δικαίου και της ηθικής θα κατισχύση εναντίον υπούλων συμφερόντων ταύτης ή εκείνης της δυνάμεως».³ Κατά τη σχετική συλλογιστική, κάθε «αποτυχία» στην ικανοποίηση των εθνικών δικαίων μπορεί να αποδίδεται στην ιστορική άγνοια του Έλληνα (με βάση την εθνική γνώση) ή στην ηθική αδιαφορία του άλλου (Δυτικού και Ανατολικού, εφόσον εκείνος εποφθαλμιά τη χώρα, με την ανοχή του πρώτου) που προκαλείται από τα ευτελή συμφέροντα.

Χρησιμοποιώντας ένα ακόμη παράδειγμα, η συμπερίληψη της στρατηγικής σε επιχείρημα πανεπιστημιακού καθηγητή, για τη δικαιολόγηση της μετατόπισης των ελλαδικών συνόρων προς τα άνω «και ιστορικώς και εθνολογικώς και οικονομικώς και στρατηγικώς»,⁴ αναδεικνύει καταρχάς μια ανάλυση πολλών επιπέδων. Ωστόσο, δεν προτάσσει το επίπεδο της στρατηγικής παραπάνω από τα άλλα ούτε αναφέρεται σε αυτό βαθιά, καθόσον ουσιαστικά το εξαντλεί στη γεωγραφία, «αποκόβοντάς» το από την πολιτική στο όνομα της εξυπηρέτησης των εθνικών δικαίων, με καχυποψία έναντι της πολιτικής ανάλυσης με όρους ισχύος και συμφέροντος.

Μάλιστα, παρά τη σημασία της έκκλησης για τη μη εμπλοκή των «εσωτερικών ζητημάτων» στα κρίσιμα εθνικά θέματα, φαίνεται ότι εκείνη είχε περισσότερο «εσωτερική» λειτουργία. Δηλαδή, εξυπηρετούσε κυρίως στη διαφώτιση του κοινού εντός αλλά και εκτός συνόρων παρά στην καθαυτό και συστηματική πρόκριση των ιδιαίτερων κανόνων της διεθνούς και εξωτερικής πολιτικής, όπως

1 Νάλτσας, *Το Μακεδονικό Ζήτημα και η Σοβιετική Πολιτική*, σ. 536.

2 Ιωάννης Βογιατζίδης, «Το Γόητρον της Νίκης των Ρώσων και ο Πανσλαβισμός», *Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.*, τ. 7 (1950): 319-359, ιδίως σ. 359.

3 Ιωαννίδης, *Η Αγωνία της Β. Ηπείρου*, σ. 61.

4 Κυριακίδης, *Ο Ελληνικός Ζωτικός Χώρος από της Αρχαιότητος Μέχρι Σήμερον*, σ. 54.

αποδεικνύει η υποταγή της διαπίστωσης πως «προέχει η εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος» στην καταδίκη της ωφελιμιστικής προσέγγισης της διεθνούς πολιτικής, με την αιτιολογία ότι «οι πολιτικοί ανταγωνισμοί και οι κοινωνιολογικοί αντιγνώμιοι ετέθησαν εις δευτέραν μοίραν εις όλα τα κράτη».¹ Άλλωστε, η μη δημοφιλία της ωφελιμιστικής κατανόησης γενικότερα της πολιτικής δεν ήταν άσχετη του ότι ίσως θύμιζε κάποιες ανεπιθύμητες κοινωνιολογικές και πολιτικές θεωρήσεις.²

Στο πλαίσιο αυτό και σε αντιπαράβολή με την αριστερού προσανατολισμού κριτική έναντι της Μεγάλης Βρετανίας, ότι η Ελλάδα είχε αποτελέσει έρμαιο της ιμπεριαλιστικής πολιτικής της,³ είναι χαρακτηριστική η διαπραγμάτευση της έννοιας του συμφέροντος, με επίκριση της αγγλοσαξονικής διπλωματικής πρακτικής, σε κείμενα του πολιτειολόγου (και δρώντος στο όνομα του Εθνικιστικού Συνδέσμου) Δ. Βεζανή. Η αμφίθυμη στάση του Βεζανή συνίσταται στην ταυτόχρονη καταδίκη της ωφελιμιστικής νοοτροπίας των ξένων και την έκκληση για τη μη συναισθηματική προσέγγιση της πολιτικής, σύμφωνα με τον αφορισμό «[ε]φ' εξής μακράν από συναισθηματισμούς και φιλίας στηριζομένα εις συναισθήματα. Η φιλία μας θα στηρίζεται επί του βάθρου των αμοιβαίων συμφερόντων. Οι ξένοι απεδείχθησαν άπιστοι, συμφεροντολόγοι και μικροί».⁴ Όμως παρά την εν λόγω έκκληση, στο κέντρο της κριτικής του βρισκόταν το «αγγλοαμερικανικόν εμπορικόν πνεύμα του μείζονος κέρδους και της ελάσσονος ζημίας», δεδομένου ότι «[ο]ι φίλοι μας όμως Άγγλοι και Αμερικάνοι θα έπρεπε να γνωρίζουν ότι εις ζητήματα δικαιοσύνης δεν χωρεί εμπόριον, δεν νοείται παζάρεμα. Ή υπάρχει δικαιοσύνη ή δεν υπάρχει».⁵

1 Βογιατζίδης, *Τα Προς Βορράν Σύνορα του Ελληνισμού*, σ. 17.

2 Πρβλ. Michael Tsimisizelis, "Recent Political Science Writing in Greece", *European Journal of Political Research*, 23, 4 (1993): 483-501, ιδίως σ. 484. Βλ. και Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η Ελλάς ως Ιδέα: Ο Πόλεμος και οι Ιδεολογίες* (Αθήνα: Κ.Σ. Παπαδόγιαννη, 1945).

3 Γιάννης Κορδάτος, *Οι Επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα* (Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1946). Πετσόπουλος, *Τα Εθνικά Ζητήματα και οι Έλληνες Κομμουνιστές*, σ. 16-21.

4 Βεζανής, *Εμείς και οι Άγγλοι*, σ. 20.

5 Βεζανής, *Το Δράμα των Δυτικών*, σ. 8.

καθώς και ότι εν τέλει «[δ]εν μας ενδιαφέρουν εδώ διπλωματικοί ελιγμοί επιβαλλόμενοι από καιροσκοπίαν».¹ Δηλαδή, πρόκειται για μια προσέγγιση της διεθνούς πολιτικής με εφιαλτήριο τη *realpolitik*, αναφορικά με την αναγνώριση των συνεπειών της, όχι όμως και αξιολογικά ουδέτερη, ως προς την επίκρισή της ως παθογενούς. Η εν λόγω αναντιστοιχία (ότι η πολιτική εξάρτηση δεν συνοδεύεται απαραίτητα από τη γνωστική εξάρτηση) δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη, δεδομένου του γεγονότος ότι η ιδιαίτερη αγγλοσαξονική (και ιδίως η αμερικανική) επιρροή στις εγχώριες πολιτικές αλλά και οικονομικές εξελίξεις δεν είχε μεταφραστεί αμέσως σε ρητές ή με άμεσα αποτελέσματα απόπειρες μιας αντίστοιχης πολιτιστικής μεταμόρφωσης.²

Στην κατά τα ως άνω αμφίθυμη και καχύποπτη στάση έναντι της έννοιας του συμφέροντος, μπορεί να αντιταχθεί πως η ανάδειξη των εθνικών θεμάτων αρκεί από μόνη της ως αναγνώριση της διπλωματικής πραγματικότητας και πως δεν ενδιαφέρει η θέση του συμφέροντος στη σχετική συζήτηση. Παρότι ομολογουμένως, τη δεδομένη στιγμή, η διαπραγμάτευση των εθνικών θεμάτων σήμαινε ούτως ή άλλως την αναγνώριση μιας διεθνούς πολιτικής πραγματικότητας, η εννοιολόγησή της δεν ήταν δεδομένη ούτε ενιαία. Συνολικά, η αδιαμφισβήτητη αναφορά σε γεωγραφικούς και οικονομικούς παράγοντες δεν θα έπρεπε να αποκρύβει το γεγονός της συχνής αναγνώρισης της διπλωματικής πραγματικότητας με όρους ισχύος και συμφέροντος ως παθογένειας. Στο βαθμό μάλιστα που μεγάλο μέρος των διεκδικήσεων έναντι όμορων κρατών χαρακτηριζόταν από μαξιμαλισμό χωρίς πάντως να υιοθετείται οπωσδήποτε ή πλήρως σε επίσημο επίπεδο, όπως επισημαίνει ο Σ. Πλουμίδης,³ αυτό το χαρακτηριστικό μπορεί να εξηγηθεί από την ανωτέρω κατανόηση της διεθνούς

1 Βεζανής, *Εθνικισμός*, σ. 6.

2 Botsiou, “The Interface Between Politics and Culture in Greece”, σ. 281-282.

3 Πλουμίδης, «Ήταν ο Εθνικισμός και ο Εδαφικός Επεκτατισμός Αιτίες του Ψυχρού Πολέμου;», σ. 8-9.

πολιτικής. Ο ίδιος ο Πλουμίδης έχει περιγράψει γλαφυρά τον εν λόγω μαξιμαλισμό και ως ιμπεριαλισμό.¹ Εκείνη η στάση ωστόσο δεν προέκυπτε ως ένα συστηματικά και επιστημονικά διατυπωμένο και ανεπτυγμένο σώμα ιδεών, στο όνομα και με βάση την έννοια της αυτοκρατορίας ή της ηγεμονίας, αλλά ως ανάγκη διαχείρισης της αδυναμίας, στην οποία αντιπαρατασσόταν ο λόγος για δύναμη ή και για μεγαλείο.

Σε αυτό το σημείο, κρίνεται σκόπιμη η διευκρίνιση ότι η κατάδειξη της ως άνω ελληνικής καχυποψίας δεν σημαίνει ότι οι Έλληνες (ή τουλάχιστον μεγάλο μέρος τους) έσφαλαν, όταν θεωρούσαν ότι η ξένη δράση/επέμβαση/συμπεριφορά ήταν βλαπτική για τη χώρα τους ή ότι το περιφερειακό περιβάλλον προκαλούσε ανησυχητικά ερεθίσματα. Προφανώς, υπήρξαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η Ελλάδα είχε επηρεαστεί (αν όχι βλαφτεί) από τις αποφάσεις και τη στάση άλλων κρατών και ειδικά των μεγάλων δυνάμεων ή ορισμένων γειτόνων. Όμως, αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο τρόπος, με τον οποίον προσέγγιζαν τη διεθνή πολιτική αλλά και τη συμπεριφορά των άλλων δυνάμεων έναντί τους, είχε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και περιορισμούς. Από την άλλη πλευρά, τούτο το γεγονός δεν αναιρεί διόλου τον ελληνικό εμφύλιο (στην αφετηρία της ψυχροπολεμικής εποχής) ως ιδεολογικό πόλεμο με στρατηγικό περιεχόμενο.²

1 Πλουμίδης, *Έδαφος και Μνήμη στα Βαλκάνια*, σ. 317 και εφεξής.

2 Αντώνης Κλάσης, «Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στο Διεθνές Σύστημα: Ένας Ιδεολογικός Πόλεμος με Στρατηγικό Περιεχόμενο;», ανακοίνωση στο *Workshop* «Η Έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, 1941-1950. Στρατηγικά ή Ιδεολογικά Αίτια;» (Αθήνα: Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, 18-2-2011, <http://www.idis.gr/coldwar/pdf/Klapsis.pdf>). Πρβλ. Διονύσης Τσιριγώτης «Η 'Συμφωνία των Ποσοστών' (Οκτώβριος 1944) και οι Συμπαρομαρτούσες Απολήξεις της, στη Διαμόρφωση της Ελληνικής Υψηλής Στρατηγικής (Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας Γ. Παπανδρέου, Απρίλιος 1944-Ιανουάριος 1945)», ανακοίνωση στο *Workshop* «Η Έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, 1941-1950. Στρατηγικά ή Ιδεολογικά Αίτια;» (Αθήνα: Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, 18-2-2011, <http://www.idis.gr/coldwar/pdf/tsirigotis.pdf>).

4. Συμπέρασμα: Μια μικρή δύναμη εν μέσω μεγάλων παιχνιδιών.

Στο ερώτημα-αφετηρία του παρόντος πονήματος, αναφορικά με το αν και πώς οι Έλληνες αντιλήφθηκαν τις γενικές αρχές της διεθνούς πολιτικής αμέσως με το τέλος του πολέμου, η απάντηση είναι πως η πολυπλοκότητα και οι επιπτώσεις της διπλωματικής πραγματικότητας για την Ελλάδα αναγνωρίστηκαν και κατέστησαν αντικείμενο ανάλυσης και συζήτησης. Σύμφωνα με το λόγο για τη διεθνή και εξωτερική πολιτική, όπως εκείνος αναπτύχθηκε στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου, η χώρα συνιστούσε ένα δρώντα με κινδύνους ή προβλήματα αλλά και μεγαλείο ή προοπτικές καθώς και ανάγκη για ανταμοιβή και για την αντιμετώπιση κινδύνων ή προκλήσεων, που εύλογα αφορούσαν ιδίως στο περιφερειακό περιβάλλον.

Το ερώτημα εξειδικεύεται στο αν, πλέον της επίγνωσης ότι η χώρα δεν ήταν μόνη της στην περιφέρειά της, υπήρξε επίγνωση για το αναδυόμενο (και μεγάλο) παιχνίδι των μεγάλων δυνάμεων και για τη διεθνή πολιτική, ιδίως εκτός του περιφερειακού περιβάλλοντος. Ο λόγος των διεθνών σχέσεων της εποχής χαρακτηρίζεται από την αναγνώριση της ύπαρξης των σημαντικών δρώντων, δεδομένων των ελληνικών εκκλήσεων για υποστήριξη της χώρας, εκ μέρους των μεγάλων δυνάμεων, σε θέματα που αφορούσαν ιδίως στην εδαφική, οικονομική και πολιτική εξασφάλισή της. Επίσης, με τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ τους (κυρίως μεταξύ αγγλοσαξόνων και σοβιετικών), αρκετοί από τους φορείς αυτού του λόγου φαίνεται να μην είχαν (ψευδ)αίσθηση ότι η χώρα θα μπορούσε να ισορροπήσει και δη να ακροβατήσει ανάμεσά τους.

Υπό αυτή την έννοια, ο ανωτέρω λόγος μπορεί να χαρακτηριστεί πραγματιστικός. Από την άλλη πλευρά, το αναλυτικό πλαίσιο της πολιτικής και ειδικότερα της διεθνούς και εξωτερικής πολιτικής παρέμεινε σχετικά περιορισμένο, εξαιτίας της συχνής παρουσίας ενός φορμαλισμού με πρόσημα είτε ιδεαλιστικά είτε

υλιστικά. Ο εν λόγω περιορισμός δεν αφορά και δεν συνίσταται στην εύλογη επικέντρωση στις δυσμενείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες και στην αντιμετώπισή τους καταρχάς με την πρόταξη των εθνικών διεκδικήσεων. Άλλωστε, ακόμα η χρήση του ιστορικού μεγαλείου ως επιχειρήματος υπέρ της εξασφάλισης της χώρας ήταν περιχαρακωμένη, δεδομένης της μη επίκλησης ενός αντίστοιχου πολιτικού μεγαλείου. Αντίθετα, τούτος ο περιορισμός αφορά σε μια σχετική δυσκαμψία κατανόησης του πώς ακριβώς τα διεθνή πολιτικά παιχνίδια παίζονται, κερδίζονται ή χάνονται ή αλλιώς στην υπανάπτυξη μιας αξιολογικά ουδέτερης περιγραφής της ισχύος και στην αδυναμία ή δυστοκία συγκρότησης μιας θεώρησης της διεθνούς και εξωτερικής πολιτικής εν ονόματι του «ρεαλισμού» ή της *realpolitik*. Η ως άνω δυσκαμψία δεν χαρακτηριζε συλλήβδην τους πολιτικούς της εποχής, αλλά σίγουρα είχε σημαντική παρουσία στο σύνολο όσων άρθρωσαν σχετικό λόγο κάποιου είδους. Δηλαδή αυτό, που αλλού έχει ήδη κατανοηθεί ως σύγχυση και κινδυνολογία, εν προκειμένω επιβεβαιώνεται αλλά και ταυτόχρονα γενικεύεται ως προβληματισμός με όρους σχέσης μεταξύ ηθικής, πολιτικής και φύσης. Μάλιστα, η όποια δυσκολία της εκφοράς του πολιτικού ρεαλισμού δεν εξηγείται *a priori* από την κυριαρχία ενός «ουτοπισμού» ή «διεθνισμού». Ομοίως, η όποια δυσκολία της εκφοράς μη Ελλάδο-κεντρικών προσεγγίσεων της διεθνούς και εξωτερικής πολιτικής δεν εξηγείται *a priori* από την κυριαρχία ενός «πολιτικού ρεαλισμού» αντίστοιχου αυτού που έχει αναδειχθεί πρόσφατα.

Ωστόσο, οι ως άνω διαπιστώσεις δεν προκαταλαμβάνουν τα ειδικότερα χαρακτηριστικά του πλαισίου κατανόησης της διεθνούς και εξωτερικής πολιτικής ούτε τις αποφάσεις των επίσημων μηχανισμών της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, σε βάθος χρόνου ή και βραχυχρόνια ακόμη. Ασχέτως της συχνά καχύποπτης αντιμετώπισης της έννοιας του συμφέροντος κατά τα πρώτα έτη του Ψυχρού

Πολέμου, η ύπαρξή του αποτέλεσε εν τέλει ένα δεδομένο όπως και η αντιμετώπιση των ευκαιριών και των προκλήσεων του μέσω ενός ορισμένου τεχνοκρατικού πλαισίου, έστω και μη ολοκληρωμένου. Για παράδειγμα:

α) δεν υπήρξε επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων στις πρώτες ψυχροπολεμικές δεκαετίες, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, αλλά αναπτύχθηκε κάποιου είδους λόγος για τις διεθνείς σχέσεις,¹

β) δεν προέκυψε εκτενώς και ρητώς μια *realpolitik*, όμως οι ελίτ της χώρας αποπειράθηκαν να προσεγγίσουν τις διεθνείς υποθέσεις μέσω μιας εκσυγχρονισμένης γλώσσας,²

γ) δόθηκε έμφαση στη σχέση Ελλάδας και βαλκανικού χώρου κατά τα πρώτα ψυχροπολεμικά χρόνια, αλλά ακολούθησαν απόπειρες εστίασης της προσοχής στη σχέση Ελλάδας και (Δυτικο)ευρωπαϊκού χώρου,³

δ) μεγάλο μέρος της ανασφάλειας της χώρας αποδιδόταν αρχικά στους βόρειους γείτονές της όμως δεν έλειψαν κατοπινές περιπτώσεις οικονομικής συνεργασίας μαζί τους και γενικότερα με σοσιαλιστικά καθεστάτα.⁴

Σε κάθε περίπτωση, η εννοιολογική αντιμετώπιση της διεθνούς πολιτικής πραγματικότητας και δη της ψυχρό-πολεμικής, εκ μέρους της χώρας, δεν αποτελεί ενιαία και μονολιθική περίπτωση. Ακριβώς για αυτό το λόγο, η καθαυτό ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, στο βαθμό που επηρεάζεται από ενδογενείς παράγοντες, δεν μπορεί παρά να συμπεριλαμβάνει και το μη μονοδιάστατο ή μονοσήμαντο αναλυτικό/γνωστικό πλαίσιο υπό το οποίο αυτή αναδύεται.

1 Μικέλης, «Αγνοημένη, Κυρίαρχη ή Υποτιμημένη;», σ. 138-140.

2 Αργύρης Φατούρος, «Κοινωνία και Κράτος στις Διεθνείς Σχέσεις της Ελλάδος» στο Δημήτρης Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα* (Αθήνα, Εστία, 1983), σ. 121-141, ιδίως σ. 141.

3 Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνική Ευρωπαϊκή Πολιτική, 1965-1966. Επαναδραστηριοποίηση στο Κοινοτικό Πλαίσιο* (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, 2003).

4 Σωτήρης Βαλντέν, *Παράταιροι Εταίροι: Ελληνική Δικτατορία, Κομμουνιστικά Καθεστάτα και Βαλκάνια, 1967-1974* (Αθήνα: Πόλις, 2009).

Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στο διεθνές σύστημα: ένας ιδεολογικός πόλεμος με στρατηγικό περιεχόμενο;

Εισαγωγή

Η πληρέστερη κατανόηση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου προϋποθέτει την εξέτασή του στο ευρύτερο διεθνοπολιτικό πλαίσιο της εποχής. Πράγματι, μολονότι ο εμφύλιος υπήρξε κατ' αρχήν μία αναμέτρηση – ιδεολογική, πολιτική και στρατιωτική – εσωτερικού χαρακτήρα, οι διεθνείς του πτυχές ήταν τόσες και τέτοιας σημασίας, ώστε να είναι αδύνατον να απομονωθεί από τα τεκταινόμενα σε διεθνές επίπεδο. Η σύγκρουση, με άλλα λόγια, ήταν μεν εμφύλια, επηρεάστηκε όμως από τις διεθνείς εξελίξεις κατά τη διάρκεια αλλά και αμέσως μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ ταυτόχρονα άσκησε (σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό) τη δική της επιρροή στο – εξαιρετικά ρευστό και κατά συνέπεια ακόμα υπό διαμόρφωση – διεθνές σύστημα της δεκαετίας του 1940.

Το βασικό επιχείρημα που θα αναπτυχθεί στις σελίδες που ακολουθούν είναι ότι ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος υπήρξε μεν μία αναμέτρηση ιδεολογική, η οποία όμως τροφοδοτήθηκε κατά κύριο λόγο από την επίδραση στρατηγικών παραμέτρων. Αλλά και αντίστροφα: αποτέλεσε μία σύγκρουση βασισμένη πρωτίστως σε στρατηγικούς υπολογισμούς (τόσο από τους άμεσα εμπλεκόμενους, όσο και – κυρίως – από τρίτα μέρη που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο συμμετείχαν σε αυτή), οι οποίοι διαμορφώνονταν σε κάποιο βαθμό και από την επίδραση συγκεκριμένων ιδεολογικών αντιλήψεων, προκαταλήψεων, φοβιών κ.ο.κ. Θα υποστηριχθεί, κατά συνέπεια, ότι η

* Διδάκτωρ Διπλωματικής Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

στενή διασύνδεση του ιδεολογικού και του στρατηγικού παράγοντα επέδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης φύσης του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, καθιστώντας εκ των πραγμάτων την Ελλάδα ένα από τα πρώτα πεδία αντιπαράθεσης – και μάλιστα ένοπλης – των δύο κόσμων, ανατολικού/κομμουνιστικού και δυτικού/καπιταλιστικού, οι οποίοι ήρθαν αντιμέτωποι στη συνέχεια επί δεκαετίες στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου.

Η εμφύλια σύγκρουση την περίοδο της κατοχής

Το υπόβαθρο για την εκδήλωση της ένοπλης εμφύλιας σύγκρουσης των ετών 1946-1949 είχε δημιουργηθεί ήδη από τα χρόνια της κατοχής της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα (1941-1944). Η δράση αντιστασιακών οργανώσεων εναντίον των κατακτητών, με σημαντικότερη – από κάθε άποψη – το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), υπήρξε αναμφίβολα η καθοριστική παράμετρος στη διαμόρφωση των πολιτικών ισορροπιών στην κατεχόμενη χώρα. Εκμεταλλευόμενο την αδράνεια της μεγάλης πλειοψηφίας της προπολεμικής αστικής πολιτικής ηγεσίας, το – πολιτικά καθοδηγούμενο από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) – ΕΑΜ αναδείχθηκε γρήγορα σε ηγεμονική δύναμη του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος, ενώ η συγκρότηση, λίγο αργότερα, του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ) ως στρατιωτικής του πτέρυγας τού παρείχε τη δυνατότητα διεξαγωγής ολοένα ευρύτερης κλίμακας ένοπλων επιχειρήσεων, ιδίως στην ελληνική ύπαιθρο. Το γεγονός, εξάλλου, ότι καμία άλλη αντιστασιακή οργάνωση δεν κατόρθωσε να αποκτήσει το λαϊκό έρεισμα και την επιρροή του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στους υπόδουλους Έλληνες, ανήγαγε εξ αντικειμένου το ΚΚΕ σε καθοριστικό πολιτικό παράγοντα όχι μόνο όσο θα διαρκούσε η κατοχή, αλλά πολύ περισσότερο όταν θα ερχόταν η ημέρα της απελευθέρωσης.

Το κρίσιμο ερώτημα που έπρεπε να απαντηθεί ήταν εάν η ΕΑΜική ηγεσία φιλοδοξούσε να διαδραματίσει καθοριστικό πολιτικό ρόλο μετά την απομάκρυνση των δυνάμεων κατοχής, ή εάν, αντίθετα, σκόπευε να αποσυρθεί από το προσκήνιο όταν η συγκυρία που είχε επιβάλει την ένοπλη αντιστασιακή του δράση θα είχε παρέλθει. Για τους μη ενταγμένους στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ Έλληνες, η απάντηση ήταν περίπου αυτονόητη: το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ θα λειτουργούσε αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου ως το όχημα του ΚΚΕ για τη – βίαιη, εφόσον οι περιστάσεις το απαιτούσαν – κατάληψη της εξουσίας και την επιβολή ενός σοβιετικού τύπου καθεστώτος στην Ελλάδα. Την άποψη αυτή, εξάλλου, συμμεριζόταν και η βρετανική κυβέρνηση, η οποία επιδίωκε με κάθε τρόπο να διατηρήσει την απελευθερωμένη Ελλάδα εντός της βρετανικής σφαίρας επιρροής. Εάν, επομένως, για τους Έλληνες το ζήτημα που ετίθετο ήταν κυρίως ιδεολογικό, για τους Βρετανούς ιθύνοντες ήταν πρωτίστως θέμα διασφάλισης των στρατηγικών τους συμφερόντων στη γεωπολιτικά κρίσιμη περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου.

Σε αυτό το πλαίσιο, η ιεράρχηση των προτεραιοτήτων που έπρεπε να τεθούν σε σχέση με το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα αναγόταν σε ζήτημα κρίσιμης σημασίας για το Λονδίνο. Το πρόβλημα εντοπιζόταν στο γεγονός ότι οι δύο βασικές εναλλακτικές λύσεις εξυπηρετούσαν μόνο κατά το ήμισυ η καθεμία τους βρετανικούς στόχους: η επιδίωξη, με άλλα λόγια, του άμεσου στρατιωτικού αποτελέσματος, μέσω της ενίσχυσης των ελληνικών αντάρτικων ομάδων, απειλούσε να θέσει σε κίνδυνο τη διατήρηση της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση του πολέμου, ενώ από την άλλη πλευρά η εξυπηρέτηση του μακροπρόθεσμου πολιτικού στόχου μοιραία συνεπαγόταν την υποβάθμιση στην πράξη των στρατιωτικών προτεραιοτήτων από τη στιγμή που το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ (η σημαντικότερη δηλαδή αντιστασιακή οργάνωση) τελούσε υπό την επιρροή του ΚΚΕ. Η διάσταση απόψεων

διαπιστωνόταν εντονότερη ανάμεσα στη βρετανική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, με την πρώτη να δίνει μεγαλύτερο βάρος στο μεταπολεμικό συσχετισμό των δυνάμεων στην Ελλάδα και τη δεύτερη να ενδιαφέρεται περισσότερο για την αποτελεσματικότητα στο πεδίο της μάχης και όχι για την ιδεολογική τοποθέτηση των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων.¹ Επιχειρώντας να ισορροπήσει στο τεντωμένο σχοινί, ο Βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον Τσώρτσιλ υποστήριξε το Μάρτιο του 1943 ότι το Λονδίνο θα ενίσχυε εκείνες τις αντιστασιακές ομάδες που θα εμφανίζονταν διατεθειμένες να υποστηρίξουν την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και τον βασιλιά Γεώργιο Β΄² (και επομένως θα εξυπηρετούσαν με αυτό τον τρόπο τα βρετανικά συμφέροντα), υπό τον όρο όμως ότι αυτού του είδους η επιλογή θα «υπόκειτο στην επιχειρησιακή αναγκαιότητα».³

Για τη βρετανική κυβέρνηση, τυχόν υπέρμετρη γιγάντωση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, σε βαθμό που θα καθιστούσε την ηγεμονία του μη αναστρέψιμη, δεν θα συνεπαγόταν απλώς τη διολίσθηση της Ελλάδας στον κομμουνισμό (προοπτική που έτσι κι αλλιώς δεν γινόταν δεκτή με συμπάθεια στο Λονδίνο). Ενείχε, πολύ περισσότερο, τον κίνδυνο μετατροπής της μεταπολεμικής Ελλάδας σε πολιτικό δορυφόρο της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία, αποκτώντας ένα στρατηγικό προγεφύρωμα στα θερμά μεσογειακά ύδατα, θα κατάφερνε αποφασιστικό πλήγμα στη δεσπίζουσα βρετανική θέση στην ευρύτερη περιοχή. Αυτός, εξάλλου, υπήρξε και ο λόγος που οι Βρετανοί προτίμησαν τελικά να θυσιάσουν τα στρατιωτικά πλεονεκτήματα που προέκυπταν

¹ Ντέιβιντ Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2003), σ. 171-172.

² Αξίζει να σημειωθεί ότι η προοπτική αυτή ήταν σύμφωνη και με τις επιδιώξεις του Έλληνα πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού βλ. *Εμμανουήλ Ι. Τσουδερού Ιστορικό Αρχείο, 1941-1944*, τόμος Γ1 (Αθήνα: Φυτράκης, 1990), σ. 21. Γενικότερα για την πολιτική υποστήριξης του Λονδίνου προς τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ και την εξόριστη κυβέρνηση Τσουδερού την ίδια χρονική περίοδο βλ. *The British Embassy to the Department of State, Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1943*, Vol. IV (Washington: United States Government Printing Office, 1964), σ. 131-132.

³ Bickham Sweet-Escott, "S.O.E. in Balkans", στο Phyllis Auty και Richard Clogg (επιμ.), *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece* (London: Macmillan, 1975), σ. 12.

από τη δράση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στο βωμό της αποφυγής του, απευκταίου για τους ίδιους, ενδεχομένου επιβολής ενός κομμουνιστικού καθεστώτος στην Ελλάδα αμέσως μετά την απελευθέρωση.¹

Οι φόβοι των Βρετανών και των Ελλήνων που αντιμετώπιζαν με επιφυλακτικότητα τη δράση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ οξύνονταν ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ κατέφευγε ορισμένες φορές στην τακτική της τρομοκράτησης ή ακόμα και της εξόντωσης μελών άλλων ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων (όπως π.χ. του ΕΔΕΣ, της ΕΚΚΑ και της ΠΑΟ). Η πλήρης διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και των υπόλοιπων αντιστασιακών οργανώσεων έμελλε τον Οκτώβριο του 1943 να λάβει τη μορφή ένοπλης μεταξύ τους αναμέτρησης: η πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου ήταν πια γεγονός. Επιβεβαιώνοντας την αποφασιστική σημασία των στρατηγικών προτεραιοτήτων, οι οποίες στην προκειμένη περίπτωση συνυφαίνονταν με την ιδεολογική απέχθεια έναντι του κομμουνισμού, η βρετανική πλευρά επέλεξε να ενισχύσει τον ΕΔΕΣ στη σύγκρουση με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, αποσκοπώντας προφανώς στη δημιουργία ενός όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερου αναχώματος απέναντι στη διαφαινόμενη κομμουνιστική πλημμυρίδα. Η σύναψη ανακωχής στις 29 Φεβρουαρίου 1944 (Συμφωνία της Πλάκας), βάσει της οποίας οι αντιμαχόμενοι δεσμεύονταν να διακόψουν τις ανιμαχίες, μόνο προσωρινά αποφόρτισε την ένταση, καθώς πριν από την εκπνοή του έτους η κατάσταση θα διολίσθαινε και πάλι προς τη σύγκρουση

¹ Συνολικότερα για τη βρετανική πολιτική έναντι της Ελλάδας κατά την περίοδο της κατοχής βλ. Prokopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984). Ειδικότερα για τη διετία 1943-1944, με έμφαση στις απόψεις των ανδρών της βρετανικής Υπηρεσίας Ειδικών Επιχειρήσεων (Special Operations Executive / SOE) που από το Νοέμβριο του 1942 βρίσκονταν στην κατεχόμενη Ελλάδα βλ. Αντώνης Κλάνης, «Η βρετανική πολιτική και το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα: η αποστολή της SOE στην Ελλάδα (1943-1944)», ανακοίνωση στο Συνέδριο του Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '40. Μία κριτική αποτίμηση*, Καβάλα, 2-5 Ιουλίου 2009, υπό δημοσίευση.

ανάμεσα στις φίλα προσκείμενες προς το ΚΚΕ δυνάμεις και σε εκείνες που αντιστρατεύονταν το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ.

Η ένταξη της Ελλάδας στη βρετανική σφαίρα επιρροής:

η απελευθέρωση και τα Δεκεμβριανά του 1944

Στο μεταξύ, η ευνοϊκή για τους Συμμάχους τροπή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε θέσει και πάλι δυναμικά επί τάπητος τα στρατηγικά ζητήματα που σχετίζονταν με το μελλοντικό καθεστώς της Ελλάδας. Το καλοκαίρι του 1944, όταν πλέον η τύχη των Γερμανών στην Ελλάδα, αλλά και γενικότερα στα Βαλκάνια, είχε κριθεί και η αποχώρησή τους ήταν απλώς θέμα χρόνου, οι Βρετανοί ιθύνοντες ήταν λογικό να ενδιαφέρονται πρωτίστως για τη μεταπολεμική ισορροπία των δυνάμεων, η οποία θα απέβαινε προς όφελος της Βρετανίας μόνο στο βαθμό που θα μπορούσε να ελεγχθεί η νομή της εξουσίας στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Είναι, άλλωστε, ενδεικτικό του βρετανικού ενδιαφέροντος ότι ήδη από τα τέλη Μαΐου του 1944 το Λονδίνο είχε σπεύσει να καταλήξει σε μία προκαταρκτική συμφωνία με τη Μόσχα για τις σφαίρες επιρροής στα Βαλκάνια, βάσει της οποίας, σε αντάλλαγμα της αναγνώρισης της σοβιετικής ηγεμονίας στη Ρουμανία, εξασφαλιζόταν η βρετανική πρωτοκαθεδρία στη μεταπολεμική Ελλάδα.¹ «Οι Ρώσοι», τόνιζε στις 11 Ιουνίου 1944 ο Τσώρτσιλ απευθυνόμενος προς τον πρόεδρο των ΗΠΑ Φραγκλίνο Ρούσβελτ, «είναι έτοιμοι να μας επιτρέψουν να λάβουμε το προβάδισμα στις ελληνικές υποθέσεις, κάτι που σημαίνει ότι το ΕΑΜ [...] μπορεί να ελεγχθεί από τις εθνικές δυνάμεις της Ελλάδας».²

¹ Βλ. Memorandum of Conversation, by the Secretary of State, [Washington], 30 May 1944, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1944*, Vol. V (Washington: United States Government Printing Office, 1965) (στο εξής *FRUS, 1944*), σ. 112-113.

² The British Prime Minister (Churchill) to President Roosevelt, London, 11 June 1944, *FRUS, 1944*, σ. 118-119.

Το σχετικά μειωμένο ενδιαφέρον της Μόσχας για την Ελλάδα και συνακόλουθα η υποχώρηση ενώπιον του κυρίαρχου ρόλου του Λονδίνου είχε διαφανεί προκαταβολικά ήδη από τις αρχές της άνοιξης και πιστοποιήθηκε στην πράξη το καλοκαίρι του 1944. Στις 25 Μαρτίου 1944, λίγες μόνο ημέρες μετά τη συγκρότηση της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) στις περιοχές ορεινής Ελλάδας που ελέγχονταν από τις δυνάμεις του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, η σοβιετική κυβέρνηση έσπευσε να συγχαρεί τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ για την ελληνική εθνική εορτή και να αναγνωρίσει την – ελεγχόμενη από τους Βρετανούς – εξόριστη κυβέρνηση του Εμμανουήλ Τσουδερού (μολονότι η τελευταία ήδη έπνεε τα λοίσθια), ενώ τον Ιούνιο σοβιετικές διπλωματικές πηγές συμβούλευαν το ΕΑΜ να συμμετάσχει στην κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου, ο οποίος στο μεταξύ είχε αναλάβει την πρωθυπουργία. Ακολουθώντας ουσιαστικά την ίδια γραμμή, τα μέλη της σοβιετικής στρατιωτικής αποστολής, με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Γκριγκόρι Ποπόφ, που έφθασαν στα τέλη Ιουλίου του 1944 στην ελεγχόμενη από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ περιοχή της Ελλάδας και συναντήθηκαν με την ηγεσία του ΚΚΕ, αφενός εξέφρασαν την αποδοκιμασία τους στο ενδεχόμενο ένοπλης σύγκρουσης των Ελλήνων κομμουνιστών με τους Βρετανούς και αφετέρου δεν ανταποκρίθηκαν στα αιτήματα των ανταρτών για την παροχή στρατιωτικής βοήθειας εκ μέρους της Σοβιετικής Ένωσης την ώρα που ενίσχυαν μαζικά τόσο τους Βούλγαρους παρτιζάνους όσο και μία ρουμανική μεραρχία που βρισκόταν στο σοβιετικό έδαφος.¹

Το γεγονός ότι την ίδια χρονική περίοδο ο σοβιετικός στρατός, μολονότι προήλαυνε ταχύτατα στη Ρουμανία και στη Βουλγαρία, επέλεξε να μην προχωρήσει νοτιότερα προς την κατεύθυνση της Ελλάδας, αποτελούσε επιπλέον απτή απόδειξη

¹ Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου*, σ. 185-186. Γενικότερα για το θέμα της επίσκεψης της σοβιετικής στρατιωτικής αποστολής βλ. Lars Baerentzen, «Η άφιξη της Σοβιετικής Στρατιωτικής Αποστολής τον Ιούλιο 1944», στο Χάγκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944: δικτατορία, κατοχή, αντίσταση* (Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989), σ. 563-597.

για την ύπαρξη συνεννόησης μεταξύ Λονδίνου και Μόσχας σχετικά με τη μεταπολεμική ένταξη της Ελλάδας στη βρετανική σφαίρα επιρροής. Με δεδομένη την απουσία οποιουδήποτε σοβαρού στρατιωτικού εμποδίου για την αναχαίτιση του Κόκκινου Στρατού εφόσον επέλεγε να εισέλθει ως «απελευθερωτής» στην ελληνική επικράτεια, η επιλογή της παραχώρησης αυτού του ρόλου, και συνακόλουθα της δυνατότητας ελέγχου των μεταπολεμικών ελληνικών εξελίξεων, στη Μεγάλη Βρετανία ισοδυναμούσε στην πράξη με αναγνώριση της βρετανικής πρωτοκαθεδρίας στο νοτιότερο κράτος των Βαλκανίων, γεγονός που ασφαλώς είχε προσεκτικά σταθμιστεί από τη σοβιετική ηγεσία.¹

Οι εξελίξεις αυτές, απότοκες ευρύτερων στρατηγικών διεργασιών, έθεταν την ελληνική κομμουνιστική ηγεσία ενώπιον καταστάσεων τις οποίες η ίδια δεν μπορούσε να ελέγξει. Έτσι, παρά το γεγονός ότι θα προτιμούσε τους Σοβιετικούς και όχι τους Βρετανούς ως «απελευθερωτές» της Ελλάδας, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ δεν μπορούσε παρά να αποδεχθεί τη δυσάρεστη για τη συντριπτική πλειονότητα των μελών του πραγματικότητα.² Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ηγεσία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ πειθαναγκάστηκε να υπογράψει στις 26 Σεπτεμβρίου 1944, και ενώ η απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς ήταν πλέον απλώς θέμα χρόνου, τη Συμφωνία της Καζέρτας. Βάσει αυτής, οι δύο σημαντικότερες ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ, συναινούσαν στην αποστολή βρετανικών στρατιωτικών

¹ Δίνοντας με σαφήνεια το στίγμα των αντιλήψεών του για το μέλλον της Ευρώπης μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Σοβιετικός ηγέτης Ιωσήφ Στάλιν σημείωνε τον Απρίλιο του 1945: «Αυτός ο πόλεμος διαφέρει από εκείνους του παρελθόντος: όποιος κατακτά μια περιοχή επιβάλλει το δικό του κοινωνικό σύστημα. Κάθε ένας επιβάλλει το δικό του σύστημα μέχρι το σημείο που θα φθάσει ο στρατός του. Δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά» βλ. Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (Harmondsworth: Penguin Books, 1962), σ. 181-114.

² Τη μάταιη ελπίδα της ηγεσίας του ΚΚΕ ότι οι Σοβιετικοί, μετά τη Βουλγαρία, θα εισέρχονταν και στην Ελλάδα προκειμένου να εκδιώξουν τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής επιβεβαίωσε πολλά χρόνια αργότερα ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ και από το 1972 έως το 1989 γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Χαρίλαος Φλωράκης: «Υπήρχε η δική μας προσδοκία, ο Κόκκινος Στρατός. Αυτόν περιμέναμε να κάνει προς τα κάτω, αλλά [...] ξαναγύρισε στη Βουλγαρία και πήγε προς τη Γιουγκοσλαβία. Περιμέναμε εμείς οι έρμιοι να 'ρθει προς τα κάτω» βλ. Άννα Παναγιωταρέα, *Κι σέν' πώς σ' λέν; Χαρίλαος Φλωράκης* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2001), σ. 137.

δυνάμεων στην Ελλάδα. Παράλληλα, δέχονταν να θέσουν τις δικές τους μονάδες ανταρτών υπό τις διαταγές της κυβέρνησης Παπανδρέου, η οποία με τη σειρά της θα παραχωρούσε τη διοίκηση όλων των ελληνικών ενόπλων σωμάτων – συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που προέρχονταν από τον ΕΛΑΣ – στον Βρετανό στρατηγό Ρόναλντ Σκόμπι.

Η βρετανοσοβιετική συναντίληψη για την τύχη της Ελλάδας επιβεβαιώθηκε τις παραμονές της απελευθέρωσης της Αθήνας μέσω της συνομολόγησης της διμερούς Συμφωνίας της Μόσχας (πιο γνωστής ως Συμφωνίας των Ποσοστών, 9 Οκτωβρίου 1944) και μάλιστα έπειτα από συνεννόηση στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο μεταξύ των Τσώρτσιλ και Στάλιν.¹ Η αναγνώριση από την πλευρά της Σοβιετικής Ένωσης της βρετανικής πρωτοκαθεδρίας στη ρύθμιση των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων, σε αντάλλαγμα αντίστοιχων «παραχωρήσεων» του Λονδίνου προς όφελος της Μόσχας σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, προδιέγραφε τη στάση της σοβιετικής ηγεσίας σε μία ενδεχόμενη αναμέτρηση στην, απελευθερωμένη πλέον, Ελλάδα. Η Συμφωνία των Ποσοστών, εξάλλου, υπήρξε μία επιπλέον απτή απόδειξη της βαρύνουσας σημασίας που απέδιδαν τα δύο συμβαλλόμενα μέρη στην εξυπηρέτηση των μακροπρόθεσμων στρατηγικών τους συμφερόντων. Αποτελώντας μια κατά βάση ηπειρωτική δύναμη, η Σοβιετική Ένωση ήταν φυσικό να ενδιαφέρεται πρωτίστως για τη δημιουργία αναχωμάτων απέναντι στο ενδεχόμενο μελλοντικής προσβολής του σοβιετικού εδάφους από οποιονδήποτε εισβολέα: κατά συνέπεια, η

¹ Για τη Συμφωνία των Ποσοστών βλ. μεταξύ άλλων Albert Resis, “The Churchill-Stalin Secret ‘Percentages’ Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944”, *The American Historical Review*, Vol. 83, No. 2 (1978): 68-87 Panos Tsakaloyiannis, “The Moscow Puzzle”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 21, No. 1 (1986): 37-55 P. G. H. Holdich, “A Policy of Percentages? British Policy and the Balkans after the Moscow Conference of October 1944”, *The International History Review*, Vol. 9, No. 1 (1987): 28-47 Γιάννης Γιανουλόπουλος, «“Το πρώτο λάθος του Θεού”», Και πάλι για τη “συμφωνία των ποσοστών”: Μόσχα, Οκτώβριος 1944», στο Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου* (Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1992), σ. 364-385. Γενικότερα για τις συνεννοήσεις Μεγάλης Βρετανίας και Σοβιετικής Ένωσης σχετικά με την Ελλάδα την περίοδο από το 1941 έως το 1947 βλ. Elisabeth Barker, «Η Ελλάδα στο πλαίσιο των αγγλοσοβιετικών σχέσεων», στο Μάριον Σαράφη (επιμ.), *Από την αντίσταση στον εμφύλιο πόλεμο* (Αθήνα: Νέα Σύνορα, 1982), σ. 25-54.

Μόσχα θεωρούσε κρισιμότερης σημασίας την εμπέδωση του ελέγχου των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης ασφαλώς και της βαλκανικής ενδοχώρας. Αντίθετα, ως κατεξοχήν ναυτική δύναμη, η Μεγάλη Βρετανία έθετε μοιραία ως προτεραιότητα την εδραίωση της θέσης της στην Ανατολική Μεσόγειο και επομένως επιθυμούσε διακαώς να διατηρήσει την Ελλάδα εντός της βρετανικής σφαίρας επιρροής.¹

Με τις Συμφωνίες της Καζέρτας και των Ποσοστών το Λονδίνο είχε κατορθώσει να εξασφαλίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη μετακατοχική Ελλάδα, γεγονός που επιβεβαιώθηκε με την αποβίβαση βρετανικών στρατευμάτων στην υπό απελευθέρωση χώρα. Ακόμα κι έτσι, ωστόσο, οι Βρετανοί εξακολουθούσαν να ανησυχούν για το ενδεχόμενο το ΚΚΕ να επιχειρούσε την ανατροπή της κυβέρνησης Παπανδρέου, η οποία στα μέσα Οκτωβρίου του 1944 επέστρεψε στην Ελλάδα. Με δεδομένη την ισχυρή παρουσία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ σε ολόκληρη τη χώρα, ο φόβος της εγκαθίδρυσης ενός κομμουνιστικού καθεστώτος στην Ελλάδα ωθούσε τους Βρετανούς στην αναζήτηση οποιουδήποτε ερείσματος θα μπορούσε να ενισχύσει τα βρετανικά στρατεύματα, εφόσον οι συνθήκες το απαιτούσαν, προκειμένου να αντισταθούν στην κομμουνιστική απειλή. Έτσι, η σύμπλευση με τις αντικομμουνιστικές δυνάμεις παρουσιαζόταν ως μονόδρομος, γεγονός που οδήγησε τους Βρετανούς στην απόφαση να χρησιμοποιήσουν για αυτό το σκοπό ακόμα και πρόσωπα που είχαν –με τον έναν ή τον άλλο τρόπο– συνεργαστεί με τις δυνάμεις

¹ Για την ιδιαίτερη σημασία που διαχρονικά απέδιδε το Λονδίνο στη διατήρηση της Ελλάδας εντός της σφαίρας επιρροής του προκειμένου να εξασφαλίζονται τα βρετανικά συμφέροντα στην ευρύτερη περιοχή βλ. ενδεικτικά Alan Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary, 1945-1951* (New York: Norton, 1983), σ. 40, όπου σημειώνεται χαρακτηριστικά: «Τα νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη, καθώς και η ηπειρωτική Ελλάδα, είχαν στρατιωτική σημασία στον τρόπο με τον οποίο έβλεπε Αγγλία την άμυνα της οδού προς την Ινδία, τον έλεγχο των Στενών και της εισόδου και εξόδου στη Μαύρη Θάλασσα, καθώς και για την κυριαρχία του Βασιλικού Ναυτικού στην Ανατολική Μεσόγειο».

κατοχής την περίοδο 1941-1944, όπως για παράδειγμα άνδρες της Χωροφυλακής και των Ταγμάτων Ασφαλείας.¹

Όταν στις αρχές Δεκεμβρίου του 1944 η αμοιβαία καχυποψία ανάμεσα αφενός στην κυβέρνηση Παπανδρέου και στις αστικές πολιτικές δυνάμεις που τη στήριζαν, και αφετέρου στην ηγεσία και στα μέλη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ θα κλιμακωνόταν μέχρι του σημείου της ένοπλης αναμέτρησης, οι στρατηγικές προτεραιότητες του Λονδίνου και της Μόσχας, όπως αυτές είχαν αποτυπωθεί στη Συμφωνία των Ποσοστών, θα αποδεικνύονταν η σημαντικότερη παράμετρος για τον καθορισμό του αποτελέσματος της σύγκρουσης. Οι Βρετανοί επέλεξαν να ενισχύσουν με κάθε διαθέσιμο μέσο τις ελληνικές κυβερνητικές δυνάμεις που μάχονταν στην Αθήνα εναντίον του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, ενώ αντίθετα οι Σοβιετικοί απέφυγαν την παραμικρή εμπλοκή, όχι μόνο στρατιωτική, αλλά και πολιτική,² αφήνοντας την ηγεσία του ΚΚΕ να σηκώσει μόνη της το βάρος του ένοπλου αγώνα.

Η στάση της Μόσχας έναντι των Ελλήνων κομμουνιστών κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών του 1944³ προέκυπτε πρωτίστως ως αποτέλεσμα υπολογισμών του κόστους και του οφέλους που θα προέκυπτε για την ίδια: εάν το ΕΑΜ επικρατούσε, τότε η Σοβιετική Ένωση θα αποκτούσε αποφασιστική επιρροή σε μια χώρα ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας, καθώς θα της επέτρεπε να αποκτήσει την πολυπόθητη πρόσβαση στα θερμά ύδατα της Μεσογείου· εάν, από την άλλη πλευρά,

¹ Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου*, σ. 213-214.

² Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Χάιντς Ρίχτερ, στη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκαν στις 26 Δεκεμβρίου 1944 στην Αθήνα με τη συμμετοχή μελών της κυβέρνησης Παπανδρέου, εκπροσώπων του ΕΑΜ, άλλων προσωπικοτήτων, καθώς και αυτοπροσώπως του Τσώρτσιλ και του Βρετανού Υπουργού Εξωτερικών Άντονι Ήντεν, ο συνταγματάρχης Γκριγκόρι Ποπόφ, ο οποίος εκπροσώπησε τη σοβιετική πλευρά, «ακολούθησε στην εντέλεια την πολιτική του Στάλιν για αποφυγή ανάμιξης και παρέμεινε βουβός κομπάρσος» βλ. Heinz Richter, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα: από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο πόλεμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1946* (Αθήνα: Εστία, 1997), σ. 16. Για τα διαμειφθέντα στην εν λόγω σύσκεψη βλ. τα πρακτικά όπως δημοσιεύονται στο Γρηγόρης Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα: 2000), σελ. 363-369.

³ Συνολικότερα για τις σχέσεις της Σοβιετικής Ένωσης με τους Έλληνες κομμουνιστές κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 βλ. Γρηγόρης Φαράκος, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Σχέσεις ΚΚΕ και διεθνούς κομμουνιστικού κέντρου* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2004), και Peter J. Stavrakis, *Moscow and Greek Communism, 1944-1949* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1989).

το ΕΑΜ αποτύγχανε λόγω της ενίσχυσης των κυβερνητικών δυνάμεων από τη Μεγάλη Βρετανία, τότε η βρετανική παρέμβαση θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα προκειμένου να δικαιολογηθούν ανάλογες σοβιετικές ενέργειες στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η ψυχρή στάθμιση των γεωπολιτικών συμφερόντων είχε επικρατήσει της όποιας ιδεολογικής συνάφειας, προδιαγράφοντας σε μεγάλο βαθμό το τελικό αποτέλεσμα: το ΕΑΜ ηττήθηκε στη μάχη της Αθήνας και αναγκάστηκε να υπογράψει τη Συμφωνία της Βάρκιζας, αποδεχόμενο τον αφοπλισμό του.

Η ήττα των κομμουνιστών στα Δεκεμβριανά επιβεβαίωσε ότι, σε εφαρμογή της βρετανοσοβιετικής Συμφωνίας των Ποσοστών, η Ελλάδα θα παρέμενε στη σφαίρα επιρροής της Μεγάλης Βρετανίας. Το γεγονός, άλλωστε, ότι κατά την κορύφωση της σύγκρουσης ο Τσώρτσιλ και ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Άντονι Ήντεν επισκέφθηκαν στα τέλη Δεκεμβρίου του 1944 την Αθήνα προκειμένου να παραστούν στις συσκέψεις για την εκτόνωση της έντασης, αποδείκνυε ότι το Λονδίνο ήταν αποφασισμένο να διατηρήσει με κάθε τρόπο τα στρατηγικά του κεκτημένα στην Ελλάδα, καθώς τυχόν εγκαθίδρυση ενός κομμουνιστικού – και κατ’ επέκταση φιλοσοβιετικού– καθεστώτος στη χώρα θα εξασφάλιζε στη Μόσχα απευθείας πρόσβαση στη Μεσόγειο, εκμηδενίζοντας τη σημασία των Στενών ως φραγμού στην κάθοδο προς Νότο του σοβιετικού ναυτικού.¹ Όπως, εξάλλου, εκμυστηρευόταν ο Βρετανός πρωθυπουργός στις 15 Δεκεμβρίου 1944 σε επιστολή που απέστειλε προς τον Ρούσβελτ, ο πρωταρχικός λόγος που είχε ωθήσει τη βρετανική κυβέρνηση να επέμβει στρατιωτικά κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών

¹ Ι. Ο. Ιατρίδης, «Η Βρετανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα, 1945-9», στο Ντέιβιντ Κλόουζ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1997), σ. 244.

δεν ήταν άλλος από το φόβο της εγκαθίδρυσης ενός κομμουνιστικού καθεστώτος στην Ελλάδα.¹

Ο γενικευμένος εμφύλιος (1946-1949)

και η πρόσδεση της Ελλάδας στο αμερικανικό άρμα

Οι μήνες που ακολούθησαν τη συνομολόγηση της Συμφωνίας της Βάρκιζας δεν υπήρξαν η απαρχή μίας περιόδου εθνικής συμφιλίωσης, αλλά αντίθετα απλώς το διάλειμμα μέχρι την επανέναρξη της εμφύλιας σύγκρουσης.² Οι δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις είχαν πλέον αποκρυσταλλωθεί: από τη μια πλευρά οι προσκείμενοι στο ΕΑΜ και κατ' επέκταση στο ΚΚΕ, και από την άλλη όλοι όσοι αντιτίθεντο στην προοπτική εγκαθίδρυσης ενός κομμουνιστικού καθεστώτος στην Ελλάδα. Μέσα σε συνθήκες πολιτικής πόλωσης, διαχωριστικές γραμμές του παρελθόντος ανατρέπονταν στο βωμό της αντιμετώπισης του κοινού εχθρού: έτσι, π.χ., βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί συνέπρατταν εναντίον της απειλής ανατροπής του αστικού καθεστώτος που αντιπροσώπευε το ΕΑΜ, αφήνοντας κατά μέρους το αβυσσαλέο μίσος της μεσοπολεμικής περιόδου.³ Αντίστοιχα, το υπέρ της μοναρχίας αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος της 1ης Σεπτεμβρίου 1946 επιβεβαίωσε την τάση συσπείρωσης του αστικού κόσμου γύρω από οποιονδήποτε παράγοντα εικαζόταν ότι μπορούσε να αναχαιτίσει τον κομμουνιστικό κίνδυνο.⁴

¹ The British Prime Minister (Churchill) to President Roosevelt, London, 15 December 1944, *FRUS, 1944*, σ. 154-155. Συνολικότερα για τη βρετανική πολιτική έναντι της Ελλάδας κατά την τριετία 1944-1947 βλ. G. M. Alexander, *The Prelude to the Truman Doctrine: British Policy in Greece, 1944-1947* (Oxford: Clarendon Press, 1982).

² Για την περίοδο αυτή με ειδική αναφορά στο ρόλο της Μεγάλης Βρετανίας στις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα βλ. αναλυτικότερα Richter, *Η επέμβαση των Αγγλων*.

³ Για τις πολιτικές διεργασίες κατά το Μεσοπόλεμο βλ. αναλυτικότερα George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press, 1983).

⁴ Για το δημοψήφισμα του 1946 βλ. μεταξύ άλλων Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), σ. 86-94 και Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου», στον

Την ίδια στιγμή, η ιδεολογική διάσταση της αντιπαράθεσης μοιραία προσδιόριζε εκ των προτέρων και την αναζήτηση διεθνών ερεισμάτων στο δρόμο για την τελική επικράτηση: η ηγεσία του ΚΚΕ ήταν ασφαλώς αναμενόμενο να αποταθεί για υποστήριξη προς την πλευρά των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης (έστω κι αν η Σοβιετική Ένωση εξακολουθούσε να εμφανίζεται επιφυλακτική), ενώ αντίθετα ο αστικός κόσμος δεν μπορούσε παρά να στραφεί προς την κατεύθυνση των μεγάλων δυτικών δυνάμεων – αρχικά της Μεγάλης Βρετανίας και αργότερα των ΗΠΑ. Με αυτά τα δεδομένα, οι δύο αντιπαρατιθέμενες πλευρές κατηγορούνταν αμοιβαία ως «ξενοκίνητες»: οι μεν κομμουνιστές ως «αντεθνικοί πράκτορες των συμφερόντων των Σοβιετικών και των βαλκανικών κομμουνιστικών κρατών» (τα οποία μάλιστα προέβλεπαν – άμεσα ή έμμεσα – εδαφικές διεκδικήσεις εις βάρος της Ελλάδας), τα δε αστικά κόμματα ως «λακέδες των δυτικών ιμπεριαλιστών».

Η διολίσθηση της Ελλάδας προς τον ανοιχτό εμφύλιο πόλεμο έλαβε χαρακτήρα αμετάκλητο όταν το ΚΚΕ ανακοίνωσε την απόφασή του να απόσχει από τις βουλευτικές εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946.¹ Η συνέχιση και η περαιτέρω συστηματοποίηση των διώξεων εναντίον των Ελλήνων κομμουνιστών επιβάρυνε ακόμα περισσότερο το ήδη εξαιρετικά τεταμένο κλίμα, ωθώντας τελικά την κατάσταση στα άκρα. Ήδη, η ιδεολογική φόρτιση έμοιαζε να αποκλείει πλέον την πιθανότητα οποιουδήποτε συμβιβασμού μεταξύ των δύο πλευρών. Τον Οκτώβριο του 1946 οι κομμουνιστές ανακοίνωσαν το σχηματισμό του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ), γεγονός που ουσιαστικά επισημοποίησε την έναρξη του εμφυλίου. Η γενίκευση, εξάλλου, των συγκρούσεων ανάμεσα στις κυβερνητικές δυνάμεις και σε

συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1984), σ. 307-340.

¹ Για τις εκλογές του 1946 βλ. μεταξύ άλλων Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, σ. 53-85, και Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946».

εκείνες του ΔΣΕ πολύ γρήγορα ανέδειξε τη διεθνή διάσταση του ελληνικού εμφυλίου, καθώς η δράση των μαχητών του ΔΣΕ ενισχυόταν από τα όμορα προς την Ελλάδα κομμουνιστικά κράτη των Βαλκανίων. Αντιδρώντας, η ελληνική κυβέρνηση προσέφυγε στις αρχές Δεκεμβρίου του 1946 στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ, επικαλούμενη την απειλή που συνιστούσε η συνέχιση αυτής της κατάστασης για την ελληνική ασφάλεια και εδαφική ακεραιότητα.¹ Τέσσερις μήνες νωρίτερα, τον Αύγουστο του 1946, η κυβέρνηση της Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ουκρανίας είχε ήδη υποβάλλει επίσημη διαμαρτυρία εναντίον της Ελλάδας στο Συμβούλιο Ασφαλείας, υποστηρίζοντας ότι η πολιτική της Αθήνας αποτελούσε απειλή για την ειρήνη στα Βαλκάνια: σύμφωνα, εξάλλου, με την ουκρανική άποψη, ο αποφασιστικότερος παράγοντας για τη δημιουργία αυτής της κατάστασης δεν ήταν άλλος από την παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων στο ελληνικό έδαφος, τα οποία παρενέβαιναν στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας.²

Παρά το ουκρανικό διάβημα, η απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας να συστήσει ειδική Επιτροπή για τη διερεύνηση των συμβάντων στα βόρεια ελληνικά σύνορα (United Nations Special Committee on the Balkans – UNSCOB)³ αποκάλυψε

¹ Στην ελληνική προσφυγή σημειώνονταν μεταξύ άλλων τα ακόλουθα: «Υπάρχουν αδιαμφισβήτητες αποδείξεις ότι ολόκληρο το αντάρτικο κίνημα εναντίον της Ελλάδας λαμβάνει σημαντική υποστήριξη από τις χώρες που συνορεύουν από Βορρά με την Ελλάδα, και ιδιαίτερα από τη Γιουγκοσλαβία, και ότι αυτή η υποστήριξη παίρνει τις ακόλουθες μορφές: (α) Ομάδες ανδρών εκπαιδεύονται και οργανώνονται σε ξένο έδαφος κατόπιν στέλνονται στην Ελλάδα μαζί με πολεμικό υλικό· (β) Ένοπλες συμμορίες ή μεμονωμένα μέλη τέτοιων συμμοριών διασχίζουν τη συνοριακή γραμμή και προς τις δύο κατευθύνσεις υπό την προστασία και την καθοδήγηση των συνοριακών αρχών των γειτονικών χωρών· (γ) Έλληνες φυγόδοκοι και αναρχικοί βρίσκουν καταφύγιο και περίθαλψη σε ξένο έδαφος, και παρακινούνται από την προπαγάνδα προκειμένου να συνεχίσουν τις ανατρεπτικές τους δραστηριότητες στην Ελλάδα. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Βουλγαρία και η Αλβανία έχουν ανάλογη ευθύνη για τις δραστηριότητες των εχθρικών συμμοριών που δραστηριοποιούνται στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας». Για το πλήρες κείμενο της ελληνικής προσφυγής βλ. The United States Acting Representative at the United Nations (Johnson) to the Secretary of State, New York, 4 December 1946, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1946*, Vol. VII (Washington: United States Government Printing Office, 1969) (στο εξής *FRUS, 1946*), σ. 272-275.

² Βλ. United Nations, *Official Records of the Security Council, First Year, Supplement No. 5*, σ. 149.

³ Συνολικά για το έργο της εν λόγω Επιτροπής από την εποχή της ίδρυσής έως τη λήξη της αποστολής της βλ. Amikam Nachmani, *International Intervention in the Greek Civil War: The United Nations Special Committee on the Balkans, 1947-1952* (New York: Praeger, 1990).

για ακόμα μία φορά την απροθυμία της Σοβιετικής Ένωσης (η οποία δεν προέβαλε βέτο εναντίον της απόφασης¹) να υποστηρίξει με οποιοδήποτε τρόπο τις δυνάμεις του ΔΣΕ. Η αποστολή της Επιτροπής, ωστόσο, μολονότι αποτελούσε μια διπλωματική επιτυχία της ελληνικής κυβέρνησης, κάθε άλλο παρά αρκούσε προκειμένου να εξασφαλίσει την επικράτηση της αστικής εις βάρος της κομμουνιστικής παράταξης. Η ίδια, εξάλλου, η συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων, κατά κύριο λόγο στους δύσβατους ορεινούς όγκους της Ελλάδας, θα αποκάλυπτε πολύ σύντομα την αδυναμία όχι μόνο της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει μόνη της την κομμουνιστική πρόκληση, αλλά και εκείνη της Μεγάλης Βρετανίας να σηκώσει το βάρος της ενίσχυσης των κυβερνητικών δυνάμεων σε μια ολοένα κλιμακούμενη, από στρατιωτική άποψη, αναμέτρηση.

Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1947 η βρετανική κυβέρνηση ενημέρωσε επίσημα τις ΗΠΑ ότι αδυνατούσε να συνεχίσει την αποστολή βοήθειας προς την Ελλάδα μετά την 31η Μαρτίου του ίδιου έτους, ωθώντας ουσιαστικά την Ουάσινγκτον να αναλάβει εκείνη το ρόλο της προστάτιδας της Αθήνας.² Αναζητώντας, εξάλλου, άμεσα την εξασφάλιση της αμερικανικής υποστήριξης, στις αρχές Μαρτίου του 1947 η ελληνική κυβέρνηση απηύθυνε επίσημη έκκληση προς την Ουάσινγκτον, ζητώντας αφενός την παροχή οικονομικής και κάθε άλλου είδους βοήθειας από την πλευρά των ΗΠΑ με σκοπό την ανοικοδόμηση και την ειρήνευση στην Ελλάδα, και αφετέρου την

¹ Ο Σοβιετικός αντιπρόσωπος απείχε δύο φορές από την ψηφοφορία σε σχέση με ζητήματα στα οποία είχε προηγουμένως εναντιωθεί, επιτρέποντας έτσι τη λήψη της απόφασης του Συμβουλίου Ασφαλείας. Συνολικά για τη συζήτηση της ελληνικής προσφυγής στο Συμβούλιο Ασφαλείας, η οποία διεξήχθη από τις 10 έως τις 19 Δεκεμβρίου 1946, και την τελική απόφαση για τη σύσταση της διερευνητικής Επιτροπής βλ. United Nations, *Official Records of the Security Council, First Year, Second Series*, Nos. 24-28, σ. 529-701.

² The British Embassy to the Department of State, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1947*, Vol. V (Washington: United States Government Printing Office, 1971) (στο εξής *FRUS, 1947*), σ. 32-35· Memorandum by the Director of Near Eastern and African Affairs (Henderson) to the Secretary of State, [Washington], 24 February 1947, *FRUS, 1947*, σ. 42-43· Memorandum of Conversation by the Director of Near Eastern and African Affairs (Henderson), [Washington], 24 February 1947, *FRUS, 1947*, σ. 43-44· Memorandum by the Under Secretary of State (Acheson) to the Secretary of State, [Washington], 24 February 1947, *FRUS, 1947*, σ. 44-45.

αποστολή έμπειρου προσωπικού από τις ΗΠΑ προκειμένου να συνδράμει στην αποτελεσματικότερη διαχείριση αυτής της βοήθειας.¹

Πράγματι, στις 12 Μαρτίου 1947 ο Αμερικανός πρόεδρος Χάρρυ Τρούμαν ανακοίνωσε στο Κογκρέσο των ΗΠΑ την απόφαση της κυβέρνησής του να παράσχει 400 εκατομμύρια δολάρια ως οικονομική και στρατιωτική ενίσχυση προς την Ελλάδα και την Τουρκία για διάστημα ενός έτους. Το ιδεολογικό υπόβαθρο του Δόγματος Τρούμαν ήταν απόλυτα σαφές και περιγράφηκε αναλυτικά από τον ίδιο τον εμπνευστή του κατά τη διάρκεια της εν λόγω συνεδρίασης του Κογκρέσου: σχεδόν όλα τα έθνη του κόσμου είχαν ουσιαστικά να επιλέξουν ανάμεσα σε δύο εναλλακτικούς τρόπους ζωής, της ελευθερίας μέσω της επικράτησης της βούλησης της πλειοψηφίας και της καταπίεσης λόγω της βίαιης κατίσχυσης της μειοψηφίας· σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτική των ΗΠΑ δεν μπορούσε να είναι άλλη από την ενίσχυση όλων των ελεύθερων λαών που αγωνίζονταν ενάντια στην προσπάθεια υποταγής τους από ένοπλες μειοψηφίες ή από εξωτερικές πιέσεις.

Ο κόσμος [επισήμαινε ο Τρούμαν στην ομιλία του ενώπιον του Κογκρέσου] δεν είναι στατικός και το status quo δεν είναι ιερό. Αλλά δεν μπορούμε να επιτρέψουμε αλλαγές στο status quo κατά παράβαση του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών με μεθόδους όπως ο εξαναγκασμός, ή με προσχήματα όπως η πολιτική διείσδυση. Βοηθώντας τα ελεύθερα και ανεξάρτητα έθνη να διατηρήσουν την ελευθερία τους, οι Ηνωμένες Πολιτείες θα εφαρμόζουν στην πράξη τις αρχές του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Χρειάζεται μόνο να ρίξουμε μία ματιά σε ένα χάρτη προκειμένου να συνειδητοποιήσουμε ότι η επιβίωση και η ακεραιότητα του ελληνικού έθνους είναι εξαιρετικής σημασίας σε πολύ ευρύτερο πλαίσιο. Εάν η Ελλάδα περιέλθει στον έλεγχο μίας ένοπλης μειοψηφίας, η επίδραση στη γειτονική της Τουρκία θα ήταν άμεση και σοβαρή. Σύγχυση και αναταραχή ενδεχομένως να εξαπλωθούν σε ολόκληρη τη Μέση Ανατολή. Επιπλέον, η εξαφάνιση της Ελλάδας ως ανεξάρτητου κράτους θα είχε σοβαρό αντίκτυπο σε εκείνες τις χώρες της Ευρώπης οι λαοί των οποίων αγωνίζονται

¹ Message to the President and the Secretary of State from the Greek Prime Minister and the Minister for Foreign Affairs, *The Department of State Bulletin*, Vol. XVI, No. 409 A, Supplement, 4 May 1947, σ. 827· Memorandum of Conversation, by Mr. William O. Baxter of the Division of Near Eastern Affairs, [Washington], 3 March 1947, *FRUS*, 1947, σ. 78.

ενάντια σε μεγάλες δυσκολίες προκειμένου να διατηρήσουν τις ελευθερίες και την ανεξαρτησία τους ενώ επιδιωρθώνουν τις ζημιές του πολέμου. [...] Εάν αποτύχουμε να βοηθήσουμε την Ελλάδα και την Τουρκία αυτή την κρίσιμη ώρα, το αποτέλεσμα θα είναι εξαιρετικά σημαντικό τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή.¹

Η διατύπωση του Δόγματος Τρούμαν, το οποίο σηματοδότησε τη μετατόπιση της Ελλάδας από τη βρετανική στην αμερικανική σφαίρα επιρροής, αποτύπωνε ανάγλυφα την αλληλεπίδραση στρατηγικής και ιδεολογίας. Στις συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου, ο φόβος της κομμουνιστικής επέκτασης ωθούσε τις ΗΠΑ να αποτρέψουν με κάθε μέσο την εξασφάλιση στρατηγικών πλεονεκτημάτων από τον αντίπαλο: κατά συνέπεια, η ενίσχυση των ελληνικών κυβερνητικών δυνάμεων ήταν απαραίτητη προκειμένου να κατισχύσουν των κομμουνιστών στον εμφύλιο πόλεμο και να εξασφαλισθεί κατ' αυτόν τον τρόπο η επιβίωση ενός φιλοδυτικού καθεστώτος στην Ελλάδα.² Ταυτόχρονα, η απόφαση της Ουάσινγκτον να εμπλακεί στην ελληνική

¹ Message of the President to the Congress, *The Department of State Bulletin*, Vol. XVI, No. 409 A, Supplement, 4 May 1947, σ. 829-832. Αναλυτικότερα για το Δόγμα Τρούμαν με ειδική αναφορά στην Ελλάδα βλ. μεταξύ άλλων Howard Jones, *“A New Kind of War”: America’s Global Strategy and the Truman Doctrine in Greece* (New York: Oxford University Press, 1989).

² Η ιδιαίτερη σημασία που αποδιδόταν από αμερικανικής πλευράς στη διατήρηση της Ελλάδας εντός του δυτικού στρατοπέδου αποτυπωνόταν εύγλωττα ήδη από τον Οκτώβριο του 1946 σε υπόμνημα του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, όπου, μεταξύ άλλων, σημειώνονταν τα ακόλουθα: «Η στρατηγική σημασία της Ελλάδας για τις ΗΠΑ έγκειται στο γεγονός ότι είναι η μοναδική χώρα των Βαλκανίων που δεν έχει περιέλθει υπό σοβιετική ηγεμονία. Η Ελλάδα και η Τουρκία συνιστούν το μοναδικό εμπόδιο ενάντια στη σοβιετική κυριαρχία στην Ανατολική Μεσόγειο, η οποία αποτελεί μία στρατηγική περιοχή ζωτικής σημασίας. Εάν επιτρέψουμε ο ελληνικός ηπειρωτικός κορμός και τα ελληνικά νησιά να περιέλθουν υπό σοβιετική επιρροή, τότε η Σοβιετική Ένωση θα βρεθεί σε θέση να εξασκήσει ακαταμάχητη πίεση στην Τουρκία. Δεν έχουμε την πολυτέλεια να σταθούμε απάθεις ενώπιον των ελγμών και των μηχανορραφιών που αποδεικνύουν την πρόθεση από την πλευρά της Σοβιετικής Ένωσης να επεκτείνει την ισχύ της υποτάσσοντας την Ελλάδα στη θέλησή της και κατόπιν χρησιμοποιώντας την Ελλάδα ως σημαντικό έρεισμα για την περαιτέρω εξάπλωση της σοβιετικής ισχύος. [...] [Η] σοβιετική εχθρότητα απέναντι στην Ελλάδα δεν εμπνέεται από μία ειλικρινή ανησυχία ότι ο ελληνικός λαός ίσως καταπιεστεί από μία μη δημοκρατική κυβέρνηση, [...] η σοβιετική πολιτική απέναντι στην Ελλάδα υπαγορεύεται από την ξεκάθαρη πρόθεση να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οποιαδήποτε χώρα βρίσκεται στη γεωγραφική θέση της Ελλάδας να παραμείνει φιλική προς τους Δυτικούς Συμμάχους και τα δυτικά ιδανικά της δημοκρατίας. Εάν η Ελλάδα αφεθεί να πέσει θύμα της σοβιετικής επιθετικότητας, εκπρόσωποι της οποίας θα ήταν αναμφίβολα η Αλβανία, η Γιουγκοσλαβία, η Βουλγαρία και το φιλοσοβιετικό Αριστερό Κίνημα στην Ελλάδα, θα υπάρξουν οπωσδήποτε οι πλέον δυσμενείς συνέπειες σε όλες εκείνες τις περιοχές όπου οι πολιτικές συμπάθειες ισορροπούν επικίνδυνα υπέρ της Δύσης και εναντίον του σοβιετικού κομμουνισμού. [...] Εάν η πτώση της ελληνικής κυβέρνησης έχει ως αποτέλεσμα την ανάδυση μιας δικτατορίας της αριστερής μειοψηφίας που θα είναι υποτελής στη Μόσχα, τότε η σοβιετική περικύκλωση της Τουρκίας θα έχει σχεδόν ολοκληρωθεί και θα έχουμε επιτρέψει αμαχητί ακόμα ένα βήμα της σοβιετικής επιθετικότητας που αποσκοπεί στον αποκλειστικό έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου. [...] Οι ΗΠΑ πρέπει να καταστήσουν σαφές σε

εμφύλια αναμέτρηση προσδιοριζόταν και από την απέχθεια των Αμερικανών προς τον κομμουνισμό και τη συνακόλουθη προτίμησή τους προς καθεστώτα που έτειναν να ενστερνίζονται τις βασικές αξίες των φιλελεύθερων δημοκρατιών. Σε αυτό το πλαίσιο, η στρατηγική και η ιδεολογική πτυχή του Δόγματος Τρούμαν λειτουργούσαν ως ένα είδος ανατροφοδοτούμενου συστήματος: οι στρατηγικές ανησυχίες των ΗΠΑ επέτειναν τον ιδεολογικό φόβο έναντι του κομμουνισμού, ενώ από την άλλη πλευρά η απόλυτη αντίθεση των Αμερικανών ιθυνόντων απέναντι στην κομμουνιστική ιδεολογία ενίσχυε τις στρατηγικές τους ανησυχίες. Συνοψίζοντας τους λόγους που ωθούσαν την Ουάσινγκτον να αναλάβει εκείνη το βάρος της παροχής βοήθειας προς τις ελληνικές κυβερνητικές δυνάμεις που μάχονταν εναντίον των κομμουνιστών ανταρτών, ο υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ Τζωρτζ Μάρσαλ σημείωνε στις 27 Φεβρουαρίου 1947 ενώπιον μελών του αμερικανικού Κογκρέσου:

Το ενδιαφέρον μας για την Ελλάδα δεν προσδιορίζεται κατά κανέναν τρόπο αποκλειστικά και μόνο από ανθρωπιστικά ή φιλικά κίνητρα. Εάν η Ελλάδα διαλυθεί από τον εμφύλιο πόλεμο είναι πιθανόν να μετατραπεί σε κομμουνιστικό κράτος υπό σοβιετικό έλεγχο. Η Τουρκία [σε αυτή την περίπτωση] θα περικυκλωνόταν και η τουρκική κατάσταση [...] θα γινόταν ακόμα πιο κρίσιμη. Η σοβιετική κυριαρχία ενδέχεται έτσι να επεκταθεί σε ολόκληρη τη Μέση Ανατολή έως τα σύνορα της Ινδίας. Η επίδραση [αυτής της εξέλιξης] στην Ουγγαρία, την Αυστρία, την Ιταλία και τη Γαλλία δεν είναι δυνατόν να παραγνωριστεί. Δεν αποτελεί υπερβολή εάν υποστηριχθεί [η άποψη] ότι αντιμετωπίζουμε την πρώτη σε μία σειρά από κρίσεις οι οποίες ενδέχεται να επεκτείνουν την σοβιετική κυριαρχία στην Ευρώπη, στη Μέση Ανατολή και στην Ασία. Δεν υπάρχει άλλη δύναμη εκτός από τις Ηνωμένες Πολιτείες που να μπορεί να αποσοβήσει αυτήν την κρίση. [...] Δεν μπορούμε να εγγυηθούμε ότι η αμερικανική βοήθεια προς την Ελλάδα θα σώσει σίγουρα την κατάσταση, αλλά είναι ολοφάνερο ότι αυτή η κατάσταση δεν μπορεί να σωθεί χωρίς την

ολόκληρο τον κόσμο ότι είμαστε αποφασισμένοι η Ελλάδα να παραμείνει ανεξάρτητη και υπεύθυνη για τις δικές της υποθέσεις και ότι είμαστε προετοιμασμένοι να αναλάβουμε τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου να υποστηρίξουμε την εδαφική και πολιτική ακεραιότητα της Ελλάδας ως [παραμέτρους] σημαντικές για την ασφάλεια των ΗΠΑ»· βλ. Memorandum Prepared in the Office of Near Eastern and African Affairs, [Washington], 21 October 1946, *FRUS, 1946*, σ. 240-245.

αμερικανική βοήθεια. Η επιλογή είναι ανάμεσα στην ενεργό δράση ή στην ήττα ερήμην.¹

Σε κάθε περίπτωση, η ενεργή ανάμιξη των ΗΠΑ στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο υπήρξε καθοριστική για την τελική του έκβαση. Η ολοένα αυξανόμενη ροή αμερικανικής οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας προς την ελληνική κυβέρνηση² συνέτεινε αποφασιστικά στη σταδιακή επικράτησή της στον αγώνα εναντίον του ΔΣΕ.³ Στην πιο κρίσιμη, εξάλλου, στιγμή της εμφύλιας σύγκρουσης, μία άλλη διεθνής εξέλιξη έμελλε να καταφέρει ένα συντριπτικό πλήγμα εις βάρος των Ελλήνων κομμουνιστών: η ρήξη Τίτο – Στάλιν, η οποία το καλοκαίρι του 1948 οδήγησε στην αποπομπή της Γιουγκοσλαβίας από την Κομινφόρμ, είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή της ζωτικής σημασίας γιουγκοσλαβικής βοήθειας προς τον ΔΣΕ και το καλοκαίρι του επόμενου έτους το κλείσιμο των γιουγκοσλαβικών συνόρων για τους Έλληνες αντάρτες. Υπό το βάρος της ανωτερότητας των κυβερνητικών δυνάμεων και της ταυτόχρονης αποστέρησης του ΔΣΕ από τη γιουγκοσλαβική υποστήριξη, συμπεριλαμβανομένης της δυνατότητας σύμπτυξης και ανασύνταξης στο ασφαλές γιουγκοσλαβικό έδαφος, η τύχη των Ελλήνων κομμουνιστών στα βουνά της Βόρειας Ελλάδας ήταν πια προδιαγραμμένη: στο τέλος Αυγούστου του 1949 τα τελευταία

¹ Statement by the Secretary of State, [Washington, undated], *FRUS, 1947*, σ. 60-62.

² Για την αποφασιστικότητα των ΗΠΑ να κάνουν πλήρη χρήση «της πολιτικής, οικονομικής, και, εν ανάγκη, στρατιωτικής τους ισχύος» προκειμένου να αποτρέψουν τη διολίσθηση της Ελλάδας προς τη σοβιετική σφαίρα επιρροής βλ. μεταξύ άλλων Memorandum Prepared in the Department of State, [Washington, undated], *FRUS, 1947*, σ. 575-576.

³ Τον Ιούνιο του 1948, δηλαδή μόλις 14 μήνες μετά την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν, η Αμερικανική Αποστολή για τη Βοήθεια προς την Ελλάδα (American Mission for Aid to Greece – AMAG) παρείχε τρόφιμα και εξοπλισμό στο σύνολο των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, η δύναμη των οποίων (συμπεριλαμβανομένων των περίπου 50.000 ανδρών που υπηρετούσαν στα Τάγματα Εθνικής Ασφάλειας) ανερχόταν εκείνη την εποχή σε 229.000 άνδρες. Την ίδια περίοδο, η Αμερικανική Αποστολή χορηγούσε επιπλέον ημερήσιες μερίδες φαγητού στο σύνολο των 34.000 ανδρών της Χωροφυλακής και της Αστυνομίας Πόλεων. Το σύνολο της αμερικανικής βοήθειας, στρατιωτικής και μη, που διατέθηκε στην Ελλάδα έως τον Ιούνιο του 1948 έφθανε τα 338.000.000 δολάρια ΗΠΑ, ενώ η Αμερικανική Αποστολή απασχολούσε συνολικά 1.168 υπαλλήλους (κυρίως Αμερικανούς και Έλληνες υπηκόους). Βλ. αναλυτικότερα *A Factual Summary Concerning the American Mission for Aid to Greece*, Athens, 15 June 1948. Έως το τέλος του 1949, έτος λήξης του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, η αμιγώς στρατιωτική βοήθεια των ΗΠΑ προς την ελληνική κυβέρνηση είχε ανέλθει σε 353.600.000 δολάρια και περιελάμβανε 159.922 φορητά όπλα και 4.130 όλμους και πολυβόλα· βλ. Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου*, σ. 327.

υπολείμματα του ΔΣΕ ηττήθηκαν στον Γράμμο και στο Βίτσι, εξαναγκάζόμενα να υποχωρήσουν στην Αλβανία.

Συμπεράσματα

Στην πρώτη ένοπλη αντιπαράθεση του Ψυχρού Πολέμου, οι δυνάμεις που πρόσκειντο ιδεολογικά στον δυτικό κόσμο επικράτησαν των αντίστοιχων κομμουνιστικών. Η επικράτηση αυτή οφειλόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό στην αποφασιστική στρατιωτική και οικονομική βοήθεια που προσέφεραν στους τελικούς νικητές αρχικά η Μεγάλη Βρετανία και στη συνέχεια οι ΗΠΑ. Αντίθετα, η απροθυμία της Σοβιετικής Ένωσης να ενισχύσει τους Έλληνες κομμουνιστές στην πράξη στέρησε από τους τελευταίους κάθε πιθανότητα επιτυχίας. Το γεγονός, εξάλλου, ότι η Μόσχα, σε αντίθεση με το Λονδίνο και την Ουάσινγκτον, επέλεξε να μην εμπλακεί ενεργά στον ελληνικό εμφύλιο, είχε σαφώς υπαγορευθεί κατά κύριο λόγο από τη ρεαλιστική ανάλυση των αδήριτων δεδομένων της διεθνούς πραγματικότητας: «Όχι, δεν έχουν απολύτως καμία προοπτική επιτυχίας», αποφάνθηκε το Φεβρουάριο του 1948 ο Στάλιν απευθυνόμενος στη γιουγκοσλαβική ηγεσία και αναφερόμενος στην ανάγκη τερματισμού των στρατιωτικών επιχειρήσεων από την πλευρά του ΔΣΕ. «Τι νομίζετε, ότι η Μεγάλη Βρετανία και οι Ηνωμένες Πολιτείες – οι Ηνωμένες Πολιτείες, το ισχυρότερο κράτος στον κόσμο – θα σας επιτρέψουν να σπάσετε τη γραμμή επικοινωνίας τους στη Μεσόγειο; Ανοησίες. Και δεν έχουμε καθόλου ναυτικό. Η εξέγερση στην Ελλάδα πρέπει να σταματήσει όσο πιο σύντομα γίνεται».¹

Αποτελώντας επιμέρους περιστατικό του Ψυχρού Πολέμου, ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος επηρεάστηκε αλλά και επηρέασε τις εξαιρετικά ρευστές και ευμετάβλητες διεθνείς ισορροπίες της εποχής.

¹ Βλ. Djilas, *Conversations with Stalin*, σ. 181-182.

Η Ελλάδα – σημείωνε με γλαφυρότητα τον Ιανουάριο του 1948 ο επικεφαλής της Διεύθυνσης Υποθέσεων Εγγύς Ανατολής του Στέιτ Ντιπάρτμεντ Λόι Χέντερσον – αποτελεί τον δοκιμαστικό σωλήνα, τον οποίο παρακολουθούν όλοι οι λαοί του κόσμου προκειμένου να διαπιστώσουν εάν η αποφασιστικότητα των Δυτικών δυνάμεων να αντισταθούν στην επιθετικότητα είναι ίση με εκείνη του διεθνούς Κομμουνισμού να αποκτήσει νέες περιοχές και νέες βάσεις για περαιτέρω επιθετικότητα. Είμαστε πεπεισμένοι ότι εάν οι Ηνωμένες Πολιτείες επιτρέψουν την κατάκτηση της Ελλάδας, οι λαοί ιδίως της Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής θα βγάλουν τα δικά τους συμπεράσματα και θα βασανίζονται από ένα αίσθημα αβεβαιότητας και σύγχυσης παρόμοιο με αυτό το οποίο επικρατεί σήμερα στην Ελλάδα. Κανένα ποσό αμερικανικών κεφαλαίων που έχει επενδυθεί στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα ανασυγκρότησης δεν θα μπορέσει να σώσει την Ευρώπη εάν οι λαοί αυτής της περιοχής πεισθούν ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες, μολονότι πρόθυμες να επενδύσουν πλούτο, δεν είναι διατεθειμένες, εφόσον παραστεί η ανάγκη, να καταφύγουν στην ισχύ προκειμένου να αντιμετωπίσουν την ισχύ.¹

Σε μία εξαιρετικά πολωμένη από ιδεολογική άποψη σύγκρουση, όπως ο Ψυχρός Πόλεμος, κάθε επιτυχία του ενός συνασπισμού σχεδόν μοιραία καταγραφόταν ως αποτυχία του αντίπαλου και αντίστροφα. Σε αυτό το παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος, ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος συνέβαλε στη διαμόρφωση γεωπολιτικών ισορροπιών στην ευρύτερη περιοχή, οι οποίες θα παρέμεναν σε ισχύ μέχρι την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη. Η Ελλάδα αποτέλεσε προπύργιο της Δύσης στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο, διατηρώντας ιδιαίτερα στενούς δεσμούς με τις ΗΠΑ, αν και αργότερα η ανθεκτικότητα αυτής της ειδικής σχέσης δοκιμάστηκε – για διάφορους λόγους – σκληρά. Λιγότερο από τρία χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου, η ένταξη της Ελλάδας στο NATO επιβεβαίωσε με τρόπο κατηγορηματικό τον διεθνή προσανατολισμό της, δίνοντας ταυτόχρονα λύση στο ιδιαίτερα πιεστικό πρόβλημα

¹ Memorandum by the Director of the Office of Near Eastern and African Affairs (Henderson) to the Secretary of State, [Washington], 9 January 1948, *Foreign Relations of the United States, 1948*, Vol. IV (Washington: United States Government Printing Office, 1974), σ. 9-14.

ασφάλειας που αντιμετώπιζε η Αθήνα λόγω της πίεσης που εξακολουθητικά της ασκούσαν οι βόρειοι γείτονές της.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ
Απόπειρες γενίκευσης;

Ευάνθης Χατζηβασιλείου*

Για την πολυμορφία των κινήτρων:

**Ψυχρός Πόλεμος, στοχοθεσία κρατών και αίτια των
συγκρούσεων**

I

Η συζήτηση για τη φύση και τα αίτια των διεθνών συγκρούσεων είναι το ίδιο παλαιά όσο και η διεθνής κοινωνία. Ωστόσο, στις ημέρες μας, ο συναφής διάλογος έχει προσλάβει πρόσθετη ένταση – και αυτό, όχι κατ’ ανάγκην (ή, έστω, όχι μόνον) επειδή έχουν αυξηθεί τα ερμηνευτικά μας εργαλεία, αλλά πρώτιστα επειδή κατά τον 20ό αιώνα έχουν μεγιστοποιηθεί οι δραματικές συνέπειες αυτών των συγκρούσεων. Πράγματι, από την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης έχουν δημιουργηθεί προϋποθέσεις καταστροφικότητας αδιανόητες για προγενέστερες εποχές της παγκόσμιας ιστορίας.

Είναι αυτονόητο ότι οι προϋποθέσεις αυτές συντρέχουν, πρώτιστα, στις περιπτώσεις των «κοσμογονικών» αναμετρήσεων μεταξύ συνασπισμών Μεγάλων Δυνάμεων σε πλανητική κλίμακα. Βέβαια, τέτοιες «παγκόσμιες» αναμετρήσεις παρατηρήθηκαν από την αρχή ήδη της νεωτερικότητας, κατά την αποικιακή επέκταση των ευρωπαϊκών κρατών.¹ Ωστόσο, μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, έχει επέλθει μια ποιοτική μεταλλαγή. Έτσι, οι αναμετρήσεις, π.χ., μεταξύ Άγγλων, Ισπανών και Γάλλων ή Άγγλων και Γάλλων στην αμερικανική ήπειρο κατά τους 17ο

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

¹ Βλ. ενδεικτικά τη σχετική ανάλυση στα Paul Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (London: Penguin, 2004)· Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (London: Fontana, 1990)· John Darwin, *After Tamerlane: the Global History of Empire* (London: Allen Lane, 2007).

και 18ο αιώνες δεν διακρίνονταν για τη μεγάλη έκταση των καταστροφών που επέφεραν σε υλικό ή σε ανθρώπινες ζωές, αν μη τι άλλο επειδή τα τεχνολογικά μέσα και τα μεγέθη των εμπλεκομένων στρατιωτικών δυνάμεων ήταν περιορισμένα. Άλλωστε, σχετικά «μικρής» καταστροφικότητας ήταν, κατά κανόνα, και οι πόλεμοι των Μεγάλων Δυνάμεων στην ίδια την Ευρώπη – ειδικά πριν από τη Γαλλική Επανάσταση, που μαζικοποίησε και εθνικοποίησε την πολεμική προσπάθεια. Αλλά, για να δοθεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα, στην έναρξη της Βιομηχανικής Εποχής, το «μεγάλο παιχνίδι» (the Great Game), δηλαδή η αγγλορωσική διαμάχη για την Ασία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ήγειρε άλλης έντασης κινδύνους για έναν «παγκόσμιο» πόλεμο, και σχετιζόταν με τον έλεγχο ευρύτερων περιοχών (Κεντρική Ασία και Ινδία) που γινόταν δυνατός χάρη στην ανάπτυξη νέων τεχνολογικών μέσων, όπως το ατμόπλοιο και ο υπερσιβηρικός σιδηρόδρομος.¹ Ο πρώτος παγκόσμιος βιομηχανικός πόλεμος – ο Μεγάλος Πόλεμος του 1914-18 – αποτέλεσε τη μείζονα ρήξη, καθώς κατέδειξε στην πράξη τις δυνατότητες της καταστροφής. Και βέβαια, τα συναφή διδάγματα έγιναν ακόμη πιο επώδυνα κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αργότερα, επήλθε και μια πρόσθετη ποιοτική κλιμάκωση λόγω της ανάπτυξης των πυρηνικών δυνατοτήτων: έτσι, στην ψυχροπολεμική περίοδο, μια πιθανή αμερικανοσοβιετική σύγκρουση για τη Μέση Ανατολή – π.χ. κατά τον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ το 1973 – θα ήταν σενάριο Αρμαγεδώνα. Το διακύβευμα ήταν εντελώς διαφορετικό σε σύγκριση με την πρώιμη νεωτερικότητα.

Ωστόσο, στη σύγχρονη εποχή το πρόβλημα της αυξημένης καταστροφικότητας δεν συντρέχει μόνον στα σενάρια των παγκοσμίων πολέμων. Απαντάται ακόμη και σε περιπτώσεις «μικρότερης» κλίμακας συγκρούσεων ή εσωτερικών/εμφυλίων πολέμων σε μικρά κράτη, καθώς οι δυνατότητες της

¹ Βλ. τη σχετική ανάλυση, μεταξύ άλλων, στο C. J. Bartlett, *The Global Conflict, 1880-1970: the International Rivalry of the Great Powers* (London: Longman, 1984).

τεχνολογίας επιτρέπουν την πρόκληση ασύλληπτα μεγάλων υλικών ζημιών και ανθρώπινων απωλειών. Οι περιβόητες ορδές των Βανδάλων ή των Ούννων του Αττίλα δεν θα μπορούσαν να προκαλέσουν τις εκατόμβες ή τη γενοκτονία που παρατηρήθηκαν στις ημέρες μας ακόμη και σε περιπτώσεις μικρών περιφερειακών κρατών όπως η ψυχροπολεμική Καμπότζη ή η μεταψυχροπολεμική Ρουάντα. Επιπλέον, η ανάπτυξη της τεχνολογίας και της επικοινωνίας καθιστά πολύ δυσκολότερο για την κοινή γνώμη να αγνοήσει παρόμοιες ανθρωπιστικές καταστροφές. Δεν είναι, επομένως, τυχαίο ότι πρόσφατα, ένας από τους μεγαλύτερους εκδοτικούς οίκους – ο Longman – συγκρότησε ειδική σειρά Ιστορίας για τις «απαρχές των σύγχρονων πολέμων» (*Origins of Modern Wars*), στους οποίους σταδιακά συγκαταλέχθηκαν και «μικρότεροι» πόλεμοι, όπως ο ελληνικός εμφύλιος.¹

Εάν όντως οι δυνατότητες της καταστροφής αποτελούν ένα από τα ουσιώδη κίνητρα για τη συναφή μελέτη, είναι εξηγήσιμο το γιατί οι πιο εντατικοί επιστημονικοί διάλογοι πάνω σε παρόμοια θέματα αφορούσαν δύο μείζονα επεισόδια του 20ού αιώνα: τα αίτια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και τις απαρχές του Ψυχρού Πολέμου. Στην πρώτη περίπτωση, του 1914, η αγωνιώδης συνειδητοποίηση των τεράστιων επιπτώσεων της παγκόσμιας σύρραξης, στην οποία εισήλθε η Ευρώπη χωρίς καν να αντιλαμβάνεται την έκτασή τους, οδήγησε σε μια τεράστιου εύρους δημόσια συζήτηση, που ξεκίνησε με απόπειρες για συνολική αφήγηση ή με τη θεωρία της ανεξέλεγκτης κούρσας εξοπλισμών,² για να επικεντρωθεί κατόπιν στις εθνικές πολιτικές³ και να καταλήξει σε ένα διάλογο μεγάλης εκλεκτικότητας, που αφορά

¹ David Close, *The Origins of the Greek Civil War* (London: Longman, 1995).

² Luigi Albertini, *The Origins of the War in 1914*, τρεις τόμοι (Oxford: Oxford University Press, 1952-7)· A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford: Clarendon Press, 1954)· Barbara Tuchman, *The Guns of August* (New York: Macmillan, 1962).

³ Βλ., μεταξύ άλλων, Fritz Fischer, *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914* (London: Chatto and Windus, 1975)· J. F. V. Keiger, *France and the Origins of the First World War* (London: Macmillan, 1983)· D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (London: Macmillan, 1983)· F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo: the Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914* (London: Routledge and K. Paul, 1972)· Zara Steiner, *Britain and the Origins of the First*

τόσο την πολιτική και τη στρατηγική, όσο και την ψυχολογία, το τραύμα, την εμπειρία των μαχητών και τις προσωπικές τους αφηγήσεις, το «εσωτερικό μέτωπο», τις προσλήψεις, την ιδεολογία, τη μνήμη.¹ Είναι αλήθεια ότι ο διάλογος αυτός είχε ξεκινήσει κατά την περίοδο μεταξύ των δύο πολέμων, με το ζήτημα της αποκλειστικής γερμανικής ευθύνης που θέσπιζε η Συνθήκη των Βερσαλλιών. Ωστόσο, σύντομα αυτονομήθηκε από το ζήτημα τούτο, ακριβώς επειδή ο Μεγάλος Πόλεμος είχε προκαλέσει την έκλειψη της Ευρώπης, καθώς και τεράστια τραύματα στους εμπλεκομένους πληθυσμούς, και επομένως ήγειρε ευρύτερης σημασίας θεωρητικά και πραγματολογικά ερωτήματα: γιατί συμβαίνουν αυτοί οι μεγάλοι βιομηχανικοί πόλεμοι; Μπορεί να εξηγηθούν τα αίτιά τους; Και – σε τελική ανάλυση – εάν μπορούμε να κατανοήσουμε τη δυναμική της έκρηξής τους, μήπως μπορούμε να διαχειριστούμε ορθολογικά ανάλογες περιπτώσεις στο μέλλον; Ακόμη και οι ιστορικοί (που συνήθως είναι επιφυλακτικοί στη γενίκευση ή στην ιδέα των «μεγάλων διδαγμάτων» της Ιστορίας) δεν αγνόησαν αυτά τα μείζονα ερωτήματα της σύγχρονης εποχής. Τα ερωτήματα ήταν πολύ μεγάλα, για να μην τεθούν.

Στη δεύτερη περίπτωση, του Ψυχρού Πολέμου, την οποία θα συζητήσουμε εδώ, καταστροφές ανάλογης έκτασης ασφαλώς δεν παρατηρήθηκαν· ωστόσο, οι πυρηνικές δυνατότητες που εμφανίστηκαν στο διεθνές σύστημα το 1945 και η διάχυση της σύγκρουσης σε πράγματι πλανητική κλίμακα ήγειραν το ενδεχόμενο μιας τόσο μεγάλης καταστροφής, ώστε αρκούσε τούτο το στοιχείο για να πυροδοτήσει το

World War (London: Macmillan, 1977)· Steven E. Miller (επιμ.), *Military Strategy and the Origins of the First World War* (Princeton: Princeton University Press, 1985).

¹ Βλ. ενδεικτικά τη συζήτηση στα James Joll, *The Origins of the First World War* (London: Longman, 1984)· Stuart Robson, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος* (Αθήνα: Πατάκης, 2009)· Hew Strachan, *The First World War* (London: Pocket Books, 2006)· Niall Ferguson, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος: στρατιωτική, διπλωματική και κοινωνική ιστορία, 1914-1918* (Αθήνα: Ιωλκός, 2006)· David Stevenson, *1914-1918: the History of the First World War* (London: Allen Lane, 2004)· Max Arthur (επιμ.) in association with the Imperial War Museum, *Forgotten Voices of the Great War: a New History of WWI in the Words of the Men and Women who Were There* (London: Ebury Press, 2002). Για την διάψευση των επιχειρημάτων (ακόμη και των στοιχείων) του Fritz Fischer βλ. ιδίως, Marc Trachtenberg, *History and Strategy* (Princeton: Princeton University Press, 1991), σ. 47-99.

σχετικό διάλογο. Επιπρόσθετα, ο διάλογος τούτος ξεκίνησε ήδη κατά τη διάρκεια αυτής της ασυνήθιστα μακράς σύγκρουσης, και σχετιζόταν επίσης με την προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα «ποιος φταίει», άρα και με την ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Κυρίως, η ένταση της σχετικής συζήτησης *διαρκούντος* του Ψυχρού Πολέμου δεν μπορούσε να αγνοήσει το ενδεχόμενο – που τότε δεν ήταν καθόλου απίθανο – της μετατροπής του σε «θερμό», δηλαδή και σε πυρηνικό... Για μια ακόμη φορά, οι κίνδυνοι επέτειναν το ενδιαφέρον για το θέμα. Γι' αυτό άλλωστε, η ύπαρξη παρόμοιων διακυβευμάτων υποχρεώνει τον ερευνητή του Ψυχρού Πολέμου να επιδείξει ακόμη μεγαλύτερη προσοχή και νηφαλιότητα, ώστε να συλλάβει και να ερμηνεύσει ένα παρελθόν τόσο πρόσφατο και τόσο φορτισμένο, από τόσες πλευρές.

Ενδιαφέρον, πάντως, προκαλεί το γεγονός ότι ανάλογη συζήτηση – τουλάχιστον ανάλογης έντασης – δεν παρατηρήθηκε για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: εκεί, η παρουσία του ναζισμού και του Χίτλερ δεν άφηναν μεγάλο περιθώριο αμφιβολιών για τα αίτια της σύγκρουσης ή για τη σκοπιμότητά της. Παρά την έντονη συζήτηση που προέκυψε με αφορμή την έκδοση του θρυλικού βιβλίου του Α. Τζ. Π. Τέιλορ,¹ η ερμηνεία επικεντρώθηκε πρώτιστα σε άλλα σημεία, όπως τις λεγόμενες «χαμένες ευκαιρίες» των Αγγλογάλλων να σταματήσουν το 1933-9 έναν Χίτλερ που, έτσι κι αλλιώς, γινόταν παγκοίνως αποδεκτός ως καταστροφέας.² Δεν υπήρξε όμως αμφιβολία για το ποιος (και πως) προκάλεσε τον πόλεμο. Όπως εύστοχα επισημάνθηκε, στην περίπτωση του ισπανικού εμφυλίου πολέμου – της πρώτης σύγκρουσης με τον φασισμό – δεν υπήρξε ούτε καν αντιπολεμική λογοτεχνία, ακριβώς επειδή το διακύβευμα ήταν τόσο διακριτό.³

¹ A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (London: Hamish Hamilton, 1961).

² Βλ. την ανάλυση ιδίως στα P. M. H. Bell, *Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη* (Αθήνα: Πατάκης, 2002)· Donald Cameron Watt, *How War Came: the Immediate Origins of the Second World War, 1938-1939* (London: Heinemann, 1989).

³ Bell, *Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, σ. 351-352.

Στο πλαίσιο αυτό, οι απαρχές του Ψυχρού Πολέμου είναι μια εξαιρετικά ιδιότυπη περίπτωση, αν μη τι άλλο επειδή τα γεγονότα του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940 οδήγησαν μεν σε «σύγκρουση», αλλά όχι σε «πόλεμο». Ποιοι όμως ήταν οι βαθύτεροι μηχανισμοί που επέφεραν αυτό το αποτέλεσμα; Γιατί ήταν τόσο «εύκολη» υπόθεση η διάλυση της Μεγάλης Συμμαχίας που κατέστρεψε τον Χίτλερ; Μήπως τούτο συνέβη ακριβώς λόγω της συνδρομής των ιδεολογικών παραγόντων, παρά των στρατηγικών διλημμάτων; Στο άρθρο αυτό θα υποστηρίξω ότι τα αίτια του Ψυχρού Πολέμου ήταν *πρώιστα* στρατηγικά: χωρίς τη ύπαρξη ενός στρατηγικού αδιεξόδου θα ήταν αδύνατον να ξεκινήσει μια τόσο έντονη (έστω και ιδιότυπη) σύγκρουση όσο αυτή του 1947-91. Ωστόσο, το στοιχείο της στρατηγικής αποτέλεσε μεν το μείζον αίτιο, προσέφερε τις αφορμές, και υπήρξε η «σκανδάλη» για την έναρξη της σύγκρουσης, αλλά διεπλάκη με πρόσθετους παράγοντες, ιδεολογικούς και ψυχολογικούς, για να οδηγήσει στην κατάσταση των διεθνών σχέσεων που ονομάστηκε «Ψυχρός Πόλεμος». Σε κάθε περίπτωση, η συνδρομή όλων τούτων των παραγόντων – στρατηγικών, οικονομικών, ιδεολογικών, ψυχολογικών – δεν υπήρξε μια «σύντομη» (πολύ δε περισσότερο, μια «στιγμιαία») διαδικασία που εκδηλώθηκε κατά τη δεκαετία του 1940. Αντίθετα, ενσωμάτωνε ιστορικές συνέχειες που αφορούσαν στο μεν στρατηγικό επίπεδο τις εξελίξεις από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στο δε ιδεολογικό επίπεδο την ευρύτερη διάρκεια (και τα διακυβεύματα) της νεωτερικότητας.¹

¹ Για τα ευρύτερα θεωρητικά ζητήματα της επιρροής της στρατηγικής και της ιδεολογίας, βλ. μεταξύ άλλων, Robert Jervis, “Was the Cold War a Security Dilemma?”, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 3, No. 1 (2001): 36-60· Mark Kramer, “Ideology and the Cold War”, *Review of International Studies*, Vol. 25, No. 4 (1999): 539-576· Tony Shaw, “The Politics of Cold War Culture”, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 3, No. 3 (2001): 59-76.

II

Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου υπήρξε, πρώτα και κύρια, καρπός ενός μείζονος στρατηγικού αδιεξόδου. Η συγκρότηση της «Μεγάλης Συμμαχίας» το 1941 επήλθε αναγκαστικά, λόγω γερμανικών και ιαπωνικών πρωτοβουλιών, και όχι μετά από μια σταθμισμένη και συνειδητή απόφαση των ίδιων των μελών της Συμμαχίας. Η γερμανική εισβολή στη Σοβιετική Ένωση, η ιαπωνική απόφαση για πόλεμο στον Ειρηνικό και η επίθεση στο Περλ Χάρμπορ, και τέλος η γερμανική κήρυξη πολέμου εναντίον των ΗΠΑ έφεραν στην ίδια εμπόλεμη πλευρά τις τρεις ισχυρότερες δυνάμεις του πλανήτη: ΗΠΑ, ΕΣΣΔ και Βρετανική Αυτοκρατορία. Ο Πωλ Κέννεντυ σημειώνει ότι, από εκείνη τη στιγμή – ιδιαίτερα από τη στιγμή της εισόδου των ΗΠΑ στον πόλεμο –, οι πόροι που βρίσκονταν στη διάθεση της Μεγάλης Συμμαχίας καθιστούσαν βέβαιη την επικράτησή της.¹ Ωστόσο, οι νικητές του πολέμου δεν συμφωνούσαν (και δεν είχαν ποτέ συμφωνήσει) ως προς την επιβλητέα μεταπολεμική τάξη πραγμάτων· απλώς αναγκάστηκαν να συμμαχήσουν εναντίον του κοινού εχθρού.² Έτσι, η προοπτική της νίκης, ήδη το 1943-44, προκαλούσε τριβές μεταξύ τους. Και το 1945, η ήττα της χιτλερικής Γερμανίας και της αυτοκρατορικής Ιαπωνίας δημιουργούσε δύο τεράστιας σημασίας στρατηγικά κενά, στην Ευρώπη και στην Άπω Ανατολή. Η διαδικασία *κάλυψης* αυτών των κενών επέφερε τον Ψυχρό Πόλεμο. Από τα δύο, το σημαντικότερο ήταν, βέβαια, το ευρωπαϊκό.

Η κατάρρευση της γερμανικής ισχύος έθετε το ερώτημα του ποιος θα ήλεγχε, στη μεταπολεμική περίοδο, την Κεντρική Ευρώπη/Γερμανία, με τη μεγάλη

¹ Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, σ. 444.

² Για σύντομες αναλύσεις των διαφορετικών και ίσως ασύμβατων στόχων των νικητών, βλ. John Lewis Gaddis, *The Cold War: a New History* (New York: Penguin, 2005), σ. 10-27· Melvyn P. Leffler, *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War* (New York: Hill and Wang, 2007), σ. 11-57. Βλ. επίσης δύο από τα ιδρυτικά έργα της μεταναθεωρητικής σχολής: John Lewis Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947* (New York: Columbia University Press, 1972)· Vojtech Mastny, *Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare and Politics of Communism* (New York: Columbia University Press, 1979).

βιομηχανική της βάση. Και εδώ ενσωματώνονταν ένα κρίσιμο ερώτημα που γινόταν αντιληπτό συχνά (ειδικά στη Δύση) υπό τη μορφή της «παγκόσμιας κυριαρχίας». Συγκριμένα, στο σενάριο μιας σοβιετικής επικράτησης στην Κεντρική Ευρώπη, ανέκυπτε το ενδεχόμενο του σοβιετικού ελέγχου στο σύνολο της ευρασιατικής χερσαίας μάζας – την περίφημη «παγκόσμια νήσο» που θα καθόριζε και την παγκόσμια ηγεμονία.¹ Σε κάθε περίπτωση, θα ήταν αδιανόητο για τους Αμερικανούς – και οπωσδήποτε για τους Αμερικανούς Δημοκρατικούς, που ήλεγχαν την κυβέρνηση και που παραδοσιακά (από την εποχή του Θεόδωρου Ρούσβελτ) εκπροσωπούσαν τις πλέον παρεμβατικές αντιλήψεις στις διεθνείς υποθέσεις – να μείνουν αμέτοχοι και να ιδούν την Ευρασία να πέφτει στην επιρροή μιας τόσο ισχυρής δύναμης όσο η Σοβιετική Ένωση, που αποτελούσε και το κέντρο μιας παγκόσμιας ιδεολογίας. Όπως το έθεσε ο Τζωρτζ Κένναν το 1946, «[τ]ο μόνο πράγματι επικίνδυνο ενδεχόμενο, πιστεύω, είναι η πιθανότητα ότι οι τεχνικές δεξιότητες των Γερμανών μπορεί να συνδυαστούν με τους φυσικούς πόρους της Ρωσίας».² Με άλλα λόγια, κατέστη τελικά «αναγκαίο» για τους Αμερικανούς να εξασφαλίσουν την υπεροχή της δικής τους ισχύος – ή της ισχύος μιας αναμορφωμένης Δύσης υπό τη δική τους ηγεσία – ώστε να μην υπαχθούν υπό την αντίπαλη ισχύ του Κρεμλίνου.³

Δεν θα ήταν, όμως, άσκοπο να σημειωθεί ότι η αμερικανική αυτή ανάλυση – σήμερα συχνά τη χαρακτηρίζουμε πρώιμη και κατά τομείς αφελή – στηριζόταν σε ορθά στοιχεία, τουλάχιστον από την άποψη των μακροπρόθεσμων οικονομικών τάσεων. Βάσει των διαθέσιμων οικονομικών δεδομένων, και παρά τους

¹ John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: a Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy* (Oxford: Oxford University Press, 1982), σ. 25-88· John Lewis Gaddis, *The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War* (Oxford: Oxford University Press, 1987), σ. 22-25, 41-42, 52-61· Marc Trachtenberg, *A Constructed Peace: the Making of the European Settlement, 1945-1963* (Princeton: Princeton University Press, 1999), σ. 3-91· Leffler, *For the Soul of Mankind*, σ. 64-70.

² Αναφέρεται στο Leffler, *For the Soul of Mankind*, σ. 64.

³ Melvyn P. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War* (Stanford: Stanford University Press, 1992).

λεονταρισμούς του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940 περί μιας ευρωπαϊκής «τρίτης δύναμης», φαίνεται ότι ήταν πράγματι αδύνατον, σε περίπτωση που η Γερμανία περιερχόταν υπό σοβιετικό έλεγχο, να παραμείνουν οι υπόλοιπες χώρες της Δυτικής Ευρώπης ανεξάρτητες.¹ Μάλιστα αργότερα, στη δεκαετία του 1950, οι οικονομικές μελέτες του NATO, προβάλλοντας τις οικονομικές τάσεις έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, υπολόγιζαν ότι η ίδια η ΕΣΣΔ δεν θα ξεπερνούσε σε οικονομική ισχύ τις ΗΠΑ, με την προϋπόθεση ότι το Κρεμλίνο δεν θα ήλεγχε τη δυτικοευρωπαϊκή οικονομία. Αν όμως συνέβαινε τούτο, το σύνολο του σοβιετικού συνασπισμού, στο μέλλον (και όχι αμέσως) θα διέθετε μια οικονομία συγκρίσιμη με τη βορειοαμερικανική.² Επομένως, η Ευρώπη (και ειδικά η Γερμανία) μετρούσε ιδιαίτερα στους συσχετισμούς των δυνάμεων. Ακόμη και εάν θεωρήσουμε απλοϊκή ή ξεπερασμένη τη θεωρία της «παγκοσμίου νήσου» ή της «ευρασιατικής χερσαίας μάζας», δεν είναι δυνατόν να παραβλέψουμε την προοπτική (και τις συνέπειες) του σοβιετικού ελέγχου στη Δυτική Ευρώπη. Και στο επίπεδο αυτό το δίλημμα για τους Αμερικανούς ήταν σαφές: εάν η Γερμανία περνούσε υπό σοβιετικό έλεγχο, η (ηπειρωτική) Δυτική Ευρώπη θα ήταν αδύνατον να διατηρήσει την αυτονομία της από τη Μόσχα, η οποία έτσι θα δημιουργούσε προϋποθέσεις «παγκόσμιας επικράτησης». Γι' αυτό και το Σχέδιο Μάρσαλ ήταν τόσο σημαντικό στην αναδυόμενη δυτική στρατηγική του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940: επειδή στήριζε τη γερμανική (τελικά, και τη δυτικοευρωπαϊκή) οικονομική ανάκαμψη και συνακόλουθα την ανεξαρτησία της Δυτικής Ευρώπης από το Κρεμλίνο.³ Και γι' αυτό

¹ Βλ. αναλυτικότερα, John W. Young, *Britain, France and the Unity of Europe, 1945-51* (Leicester: Leicester University Press, 1984).

² Evanthis Hatzivassiliou, "Images of the Adversary: NATO Assessments of the Soviet Union, 1953-1964", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 11 No. 2 (2009): 89-116.

³ A. S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951* (London: Methuen, 1984)· Michael J. Hogan, *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (New York: Cambridge University Press, 1987)· John Gimbel, *The Origins of the Marshall Plan* (Stanford: Stanford University Press, 1976)· Gaddis, *Strategies of Containment*, σ. 36-42· Trachtenberg, *A Constructed Peace*, σ. 62-65.

ήταν το Σχέδιο Μάρσαλ (δηλαδή ο αγώνας για τη Γερμανία και τη δυτικοευρωπαϊκή οικονομία) που οδήγησε στον Ψυχρό Πόλεμο – και όχι η επιβολή των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη, ή ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, που υπήρξαν γεγονότα σημαντικά μεν αλλά δεν προκάλεσαν, καθαυτά, τη σύγκρουση.

Στρατηγικό δίλημμα, όμως, σχετικό με τη Γερμανία υπήρχε και από την πλευρά της Σοβιετικής Ένωσης. Εκεί, δεν ήταν η σκέψη του Χάλφορντ Μακίντερ, αλλά μια άλλη κοσμοαντίληψη που επέβαλε να καταβληθεί κάθε προσπάθεια ώστε να μην περιέλθει η Γερμανία υπό τον έλεγχο των Δυτικών. Για τον Στάλιν και την ηγεσία του ΚΚΣΕ, μια αναβιωμένη Γερμανία θα αποτελούσε προφανή υποψήφιο για την επανάληψη της ναζιστικής εισβολής του 1941, αυτή τη φορά υπό τις οδηγίες και με την αρωγή της Δύσης. Στις σοβιετικές φοβίες καταλυτικό ρόλο έπαιζε η βεβαιότητα – προφανώς λανθασμένη από στρατηγική άποψη – πως ο,τιδήποτε δεν ελεγχόταν από τη Μόσχα ήταν εξ ορισμού εχθρικό. Στο Κρεμλίνο, αυτή η αντίληψη εδραζόταν σε μια έντονη καχυποψία του Άλλου· μια καχυποψία ενδημική τόσο στη μακραίωνη ρωσική ιστορική εμπειρία όσο και στην απέχθεια του δογματικού κομμουνισμού για οποιαδήποτε δύναμη δεν ήλεγχε. Επομένως, για τους Σοβιετικούς, ήταν επίσης αδιανόητο να αφεθεί η Γερμανία να πέσει στα χέρια των Δυτικών: κάτι τέτοιο θα αύξανε τους ήδη συντριπτικά μεγάλους πόρους των καπιταλιστών και θα μπορούσε να οδηγήσει στην αναβίωση ενός γερμανικού милитарισμού, που δύο φορές μέσα σε τρεις δεκαετίες – το 1918 και το 1941 – είχε φτάσει στη Μαύρη Θάλασσα. Από τη σκοπιά του Κρεμλίνου, ήταν επιθυμητή η συνεργασία της Δύσης ώστε να μην ανακάμψει η Γερμανία. Αλλά από τη στιγμή που η συνεργασία αυτή δεν μπορούσε να

πραγματοποιηθεί, το να μην διεκδικηθεί ο έλεγχος της Γερμανίας θα ήταν μια επιλογή περίπου αυτοκτονική.¹

Με άλλα λόγια, το 1947-8, στην Ευρώπη, αναπτυσσόταν μια κατάσταση που αποτελεί στη θεωρία κλασικό προοίμιο πολέμου: δύο Μεγάλες Δυνάμεις (οι Σοβιετικοί και οι Αμερικανοί) είχαν φθάσει στο σημείο στο οποίο κανείς από τους δύο δεν αισθανόταν ότι θα μπορούσε να υποχωρήσει, ειδικά στο ζήτημα της Γερμανίας, χωρίς να αποδεχθεί ταυτόχρονα ότι είχε χάσει έναν πόλεμο χωρίς να πολεμήσει. Αυτό ακριβώς είχε συμβεί στην περίπτωση, π.χ. της Ρωσίας και της Αυστροουγγαρίας το καλοκαίρι του 1914 μετά τη δολοφονία στο Σεράγεβο: καμία από τις δύο δεν μπορούσε να υποχωρήσει χωρίς να χάσει το status της ως Μεγάλης Δύναμης.² Και τότε είχε εκραγεί ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Μια παρόμοια κατάσταση είχε ανακύψει για τους Αγγλογάλλους το 1939 ως προς την Πολωνία: εκόντες-άκοντες (έστω και παρά τη σύμπραξη ναζισμού και κομμουνισμού μέσω του συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ), έπρεπε να πολεμήσουν ώστε να διατηρήσουν μια στοιχειώδη διεθνή αξιοπιστία.

Με τη λογική του διεθνούς συστήματος, επομένως, ένας πόλεμος θα έπρεπε να είχε εκραγεί και το 1947-8, ιδιαίτερα με αφορμή τον αποκλεισμό του Βερολίνου. Εάν δεν εξερράγη, τούτο οφείλεται σε μια σειρά από λόγους: την προγενέστερη εμπειρία του 1914 (και των συνεπειών του, που όλοι καταλάβαιναν ότι έπρεπε να αποφύγουν)· την κούραση από τον πόλεμο του 1939-45. Τέλος, σημαντικό ρόλο έπαιξε η ύπαρξη

¹ Τα τελευταία είκοσι χρόνια, δηλαδή μετά την πτώση του κομμουνισμού, έχουν καταστεί διαθέσιμοι μεγάλοι όγκοι αρχειακού υλικού από τις πρώην ανατολικές χώρες, και έχει παραχθεί μια τεράστια συναφής βιβλιογραφία. Βλ. μεταξύ άλλων, Vladislav Zubok και Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996)· Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity: the Stalin Years* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1996).

² Εκτός από τη συζήτηση στην εισαγωγή, βλ. για το στοιχείο αυτό και το Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Η λειτουργία του συστήματος ισορροπίας δυνάμεων στην Ευρώπη, 1848-1914: μια διαρκής συζήτηση στη διεθνή βιβλιογραφία* (Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ, Ειδικά Κείμενα, 1998).

των πυρηνικών δυνατοτήτων.¹ Ένοπλη σύγκρουση δεν έγινε· ξεκίνησε όμως ο Ψυχρός Πόλεμος. Και στο μεγάλο στρατηγικό ερώτημα ποιος θα ήλεγχε την Κεντρική Ευρώπη, η διχοτόμηση της Γερμανίας και της γηραιάς ηπείρου έδωσε μια απάντηση με την οποία μπορούσαν να συμβιβαστούν (σε προσωρινή βάση) και οι δύο Μεγάλοι του 1947. Η απάντηση ήταν: «και οι δύο», μέσω της διαίρεσης της ηπείρου.

Η ανάλυσή μας, ωστόσο, θα έμενε ημιτελής, εάν δεν συνοδευόταν από μια πρόσθετη επισήμανση, την οποία πολλοί κλασικοί ιστορικοί θα μπορούσαν να βρουν toλμηρή ή και παρακινδυνευμένη: το κενό εξουσίας στην Κεντρική Ευρώπη που επέδρασε τόσο καθοριστικά στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου δεν ήταν απλώς δημιούργημα του 1945. Ήταν ο καρπός μιας πολύ πιο μακράς πορείας και διαδοχικών εξελίξεων στο στρατηγικό πεδίο, τουλάχιστον από το 1918. Πράγματι, η δημιουργία ενός κενού εξουσίας στο κέντρο της Ευρώπης θα ήταν αδιανόητη χωρίς την προγενέστερη διάλυση της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, που είχε αποτελέσει τη στρατηγική «καρδιά» της Ευρώπης από τον 16ο αιώνα. Η αυτοκρατορική Βιέννη ήταν που καθιστούσε αδύνατο τον μόνιμο ρωσικό έλεγχο στην Κεντρική Ευρώπη. Το στρατηγικό περιβάλλον του 1945-47 αποτέλεσε το τέρμα μιας παλαιότερης διεργασίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν εφικτή η επιβίωση της παρωχημένης αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας μετά το 1918. Δεν σημαίνει, επίσης, ότι οι εξελίξεις του 1945-47 ήταν *αναπόφευκτες*, λόγω της διάλυσης της Δυναδικής Μοναρχίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να λαμβάνει ο ερευνητής υπόψη τις ιστορικές τάσεις και συνέχειες σε μια ευρύτερη περίοδο.

¹ Πάντως, δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι η πραγματική έναρξη της λογικής της αμοιβαίας αποτροπής εντοπίζεται περισσότερο στις θερμοπυρηνικές δοκιμές του 1952· έως τότε, υπήρχε ακόμη η αντίληψη ότι ένας πόλεμος μπορούσε να διεξαχθεί με ατομικά όπλα, που ήταν «περιορισμένης» καταστρεπτικότητας και ακρίβειας. Βλ. την εξαίρετη ανάλυση στο Trachtenberg, *History and Strategy*, σ. 3-46.

Παράλληλα, στρατηγικό κενό παρουσιάστηκε μετά το 1945 και στην περιοχή της Άπω Ανατολής. Εκεί, υπήρχε το ιαπωνικό κέντρο οικονομικής ισχύος, το οποίο όμως ελεγχόταν πλήρως από τις ΗΠΑ, λόγω της αμερικανικής κατοχής. Επομένως, κενό εξουσίας στην περίπτωση της Ιαπωνίας δεν υπήρξε – τουλάχιστον όχι άμεσα. Ωστόσο, η ήττα της Ιαπωνίας είχε αφήσει ανοικτό το ζήτημα του μέλλοντος της Κίνας, χώρας πολύ λιγότερο αναπτυγμένης βιομηχανικά και τεχνολογικά, αλλά με τεράστιους πόρους και δυνατότητες. Η αρχική αντίληψη του επιτελείου του Ρούσβελτ έβλεπε την «εθνικιστική» Κίνα ως έναν από τους μεταπολεμικούς Μεγάλους του διεθνούς συστήματος – γι' αυτό και η πρόβλεψη μόνιμης θέσης στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ για τη χώρα τούτη. Ωστόσο, μια σειρά από εξελίξεις (που αφορούσαν τις τρομερές κυβερνητικές αποτυχίες του Κουομιντάνγκ όσο και τις σημαντικές οργανωτικές δυνατότητες των κομμουνιστών) κατέστησαν την Κίνα μια «γκρίζα ζώνη» (το 1945-46) και διασφάλισαν τη νίκη των κομμουνιστών το 1949.

Και στην περίπτωση της Κίνας, το κενό εξουσίας εδραζόταν σε εξελίξεις που είχαν σημειωθεί από το τέλος του 19ου αιώνα – την παρακμή της Αυτοκρατορίας, την πτώση της, την ουσιαστική διάλυση της χώρας. Πάντως, στην περίπτωση της Κίνας το κενό εξουσίας πληρώθηκε ξεκάθαρα από τον Μάο και τους κομμουνιστές, δίνοντας μια αρχική εντύπωση μεγάλης σοβιετικής νίκης και μείζονος αμερικανικής αποτυχίας. Αλλά αυτή τη φορά, στο στρατηγικό ερώτημα «ποιος θα έλεγε την Άπω Ανατολή», η απάντηση έμελε (μεσοπρόθεσμα) να είναι «κανείς», αφού η μαοϊκή ηγεσία σύντομα επιζήτησε τη δική της αυτόνομη πορεία, επιφέροντας, από τις αρχές της δεκαετίας του '60, μια τρομακτική ρωγμή στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα.¹

¹ Βλ., μεταξύ άλλων, Odd Arne Westad (επιμ.), *Brothers in Arms : the Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance, 1945-1963* (Washington DC: Woodrow Wilson Center Press, 1998).

Η επίδραση του κινεζικού εμφύλιου, πάντως, δεν βρισκόταν μόνον στο πεδίο των συσχετισμών ισχύος, αλλά και στο ψυχολογικό. Η πολιτική των «ανοικτών θυρών» και το ελεύθερο εμπόριο στην Κίνα είχαν αποτελέσει προτεραιότητες της αμερικανικής διπλωματίας εδώ και δεκαετίες. Οι στόχοι αυτοί είχαν ωθήσει την Ουάσιγκτον ακόμη και σε ενέργειες – όπως το εμπάργκο πετρελαίου – που είχαν προκαλέσει την ιαπωνική επίθεση του Δεκεμβρίου 1941.¹ Η «απώλεια» της Κίνας υπήρξε τεράστιο πλήγμα για την αμερικανική κοινή γνώμη, για την ηγεσία του Χάρρυ Τρούμαν, για τον Τζωρτζ Κένναν και για τη σχολή σκέψης που αυτός εκπροσωπούσε στο πλαίσιο της αμερικανικής πολιτικής. Ο Κένναν είχε προβλέψει σε επαρκή βαθμό, ήδη από το 1948-49, την «επέκταση του τιτοϊσμού στην Ασία». Ωστόσο, η επικράτηση του Μάο, μαζί με την ταυτόχρονη απόκτηση της ατομικής βόμβας από τη Σοβιετική Ένωση, προκάλεσε ένα μείζον ψυχολογικό σοκ στην αμερικανική πολιτική ελίτ και στην κοινωνία, και συνέβαλε καταλυτικά στον παραμερισμό του Κένναν.²

Είναι επομένως σαφές ότι ο Ψυχρός Πόλεμος αποτέλεσε τον καρπό επάλληλων – και δύσκολα επιλύσιμων – στρατηγικών διλημμάτων που σχετιζόνταν με τη διαδοχή του Άξονα μετά την ήττα του. Ήταν απαραίτητη η συνδρομή του στρατηγικού στοιχείου, ώστε να δημιουργηθεί η κατάσταση της αδυναμίας και των δύο πλευρών να υποχωρήσουν (στο ζήτημα της Γερμανίας) – η κατάσταση δηλαδή που «κανονικά» θα έπρεπε να είχε οδηγήσει σε ένοπλη σύγκρουση, αλλά στις συνθήκες του 1947-49 οδήγησε σε μια ένοπλη ειρήνη ή σε έναν ελεγχόμενο ημιπολεμικό ανταγωνισμό. Μόνο του, το στοιχείο της ιδεολογικής αντιπαλότητας θα ήταν αδύνατον να προκαλέσει τον Ψυχρό Πόλεμο, όπως άλλωστε και δεν τον είχε

¹ Βλ. αναλυτικότερα, Akira Iriye, *The Origins of the Second World War in Asia and the Pacific* (London: Longman, 1987).

² Για τη στρατηγική του Κένναν ως προς την Κίνα, βλ. Gaddis, *Strategies of Containment*, σ. 41, 46, 89-90.

προκαλέσει από το 1917 έως το 1945. Αλλά, από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε τη συνδρομή του παράγοντα της ιδεολογίας στη διαμόρφωση του όλου ψυχροπολεμικού σκηνικού. Σε αυτόν τον παράγοντα θα πρέπει να στρέψουμε τώρα την προσοχή μας.

III

Παρά την έντασή της και τις δυνητικά οικουμενικές της διαστάσεις, η διαμάχη καπιταλισμού και κομμουνισμού είναι πολύ πρόσφατη ιστορία· μια υπόθεση του 20ού αιώνα, όπως και ο ίδιος ο κομμουνισμός. Ωστόσο, αποτέλεσε τη συνέχεια του μεγάλου ερωτήματος της νομιμοποίησης της εξουσίας, που διαπέρασε τη νεότερη εποχή. Και κυρίως, αποτέλεσε μια μείζονα *κλιμάκωση στην ένταση του ιδεολογικού αγώνα*: στην ιστορία της διεθνούς κοινωνίας, ήταν ασυνήθιστο το φαινόμενο ενός διπολικού κόσμου, στον οποίο ο κάθε πόλος εκπροσωπούσε έναν ριζικά διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας.

Από τη σκοπιά των Διεθνών Σχέσεων – είτε της θεωρίας, είτε της ιστορίας τους – η μαζική πολιτική και η ιδεολογικοποίηση προκαλούσαν παρενέργειες. Κυρίως, προκαλούσαν την εισαγωγή νέων (και ουσιαστικά μη ελέγξιμων) παραμέτρων στη διαδικασία της λήψης αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής. Η επιρροή της κοινής γνώμης στη διαδικασία λήψης αποφάσεων ήταν ένα φαινόμενο παλαιότερο – εκδηλώθηκε ακόμη και στην περίπτωση της Ελληνικής Επανάστασης στη δεκαετία του 1820, που επέφερε την πρώτη «ανθρωπιστική επέμβαση» η οποία οδήγησε (αν και κατά λάθος...) στο Ναυαρίνο. Ωστόσο, το φαινόμενο γιγαντώθηκε στην εποχή της μεγάλης σύγκρουσης των ιδεολογιών στον 20ό αιώνα, και ιδίως κατά τον Ψυχρό Πόλεμο. Το 1945, εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο ήταν κινητοποιημένοι σε πολιτικούς αγώνες. Οι άνθρωποι αυτοί θεωρούσαν ότι η

ιδεολογία τους εκπροσωπούσε τον καλύτερο τρόπο οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, και επομένως ότι οι συναφείς εξελίξεις αφορούσαν άμεσα τους ίδιους, τη ζωή της οικογένειάς τους, το μέλλον του έθνους τους.

Ποια είναι, όμως, η ακριβής σχέση μεταξύ της ιδεολογίας και των στρατηγικών διλημμάτων που – όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω – προκάλεσαν τον Ψυχρό Πόλεμο; Στο σημείο αυτό πρέπει να είμαστε ακριβείς. Η ίδια η ιδεολογία δεν προκάλεσε τα στρατηγικά διλήμματα. Έπαιξε όμως σημαντικό ρόλο στο να τα επιτείνει. Και μετά την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη *συντήρησή* του ως διεθνούς πραγματικότητας.

Τρία είναι τα κύρια επίπεδα στα οποία το ιδεολογικό στοιχείο επέδρασε στην αλυσίδα των γεγονότων που προκάλεσαν τον Ψυχρό Πόλεμο. Πρώτον, η ιδεολογία έπαιξε ρόλο στο κλίμα του 1941-47, όταν διαμορφώθηκαν στις τάξεις των Συμμάχων διαφορετικές ατζέντες για τον μεταπολεμικό κόσμο, οι οποίες αποδείχθηκαν ασύμβατες μεταξύ τους. Έτσι, το 1941-6, η αμερικανική ατζέντα της πολιτικής των «ανοικτών θυρών» είτε στην Ανατολική Ευρώπη είτε στην Κίνα, ήταν προφανώς ασύμβατη με τη λογική του πλήρους ελέγχου που προωθούσε ο Στάλιν στις περιοχές που ελέγχθηκαν από τον Ερυθρό Στρατό. Μάλιστα, η αμερικανική εμμονή, το 1945-47, ότι θα μπορούσαν να γίνουν ελεύθερες εκλογές και να υπάρξει ελεύθερο εμπόριο σε μια Ανατολική Ευρώπη η οποία θα παρέμενε υπό σοβιετική επιρροή (κάτι το εγγενώς αδύνατον) εκλαμβάνόταν από τους Σοβιετικούς όχι απλώς ως αφέλεια, αλλά μάλλον ως κοροϊδία. Ωστόσο, για την ίδια την Ουάσιγκτον, το ιδεολογικό στοιχείο, τουλάχιστον έως το 1946, δεν ήταν αμελητέο. Ο αμερικανικός παρεμβατισμός, διαμορφωμένος από την εποχή του Θεόδωρου Ρούσβελτ και του Γούντρω Ουίλσον, έδινε έμφαση στην αντίληψη ότι η δημοκρατία και η αναζήτηση της τάξης στο διεθνές σύστημα ήταν οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, και ότι το «ασφαλές»

διεθνές σύστημα θα ήταν μόνον ένα σύστημα δημοκρατικών κρατών. Αυτή η ιδεαλιστική πεποίθηση άρχισε να μετριάζεται μόνον σταδιακά μετά τον θάνατο του Ρούσβελτ, όταν η Ουάσιγκτον βρέθηκε στην ανάγκη να αντιμετωπίσει τη σοβιετική πρόκληση. Ήταν τότε ακριβώς που, μαζί με την άνοδο του Κένναν, σημειώθηκε και στην αμερικανική ανάλυση η άνοδος και μιας ρεαλιστικής σχολής σκέψης, με αιχμή τα δύο πασίγνωστα βιβλία του Χανς Μόργκεντάου¹ – χωρίς βέβαια τούτο να σημαίνει ότι ο Κένναν και ο Μόργκεντάου εκπροσωπούσαν τα «ίδια» πράγματα στην αμερικανική διεθνοπολιτική ανάλυση. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, στις τάξεις της αμερικανικής διπλωματίας, συντελέστηκε μια όσμωση «παλαιότερων»/ιδεαλιστικών και «νεότερων»/ρεαλιστικών αντιλήψεων, που, μαζί με την έντονη αίσθηση της απειλής, επέτεινε τις δυσκολίες μιας συνεννόησης με τη σταλινική Μόσχα. Εκείνη, με τη σειρά της, κυριαρχήθηκε από τη θεμελιώδη αντίληψη του Στάλιν, ο οποίος δεν έπαυε να βλέπει την πολιτική ως έναν αγώνα ζωής και θανάτου μεταξύ αντιτιθέμενων και εξ ορισμού εχθρικών συστημάτων. Οι ιδεολογίες οδηγούσαν σε ασύμβατες μεταξύ τους κοσμοαντιλήψεις. Άλλωστε, οι νικητές του πολέμου – Αγγλοαμερικανοί από τη μια και Σοβιετικοί από την άλλη – δεν κατανοούσαν ο ένας τον τρόπο σκέψης του άλλου· οι Αμερικανοί και οι Σοβιετικοί δεν είχαν καν συνάψει διπλωματικές σχέσεις έως τις αρχές της δεκαετίας του '30.² Από τη στιγμή, επομένως, κατά την οποία ανέκυψε το στρατηγικό δίλημμα, η ιδεολογία δεν μπορούσε παρά να το επιτείνει και να το συντηρήσει – αν όχι και να το βαθύνει, καθώς, στην πράξη, και οι δύο υπερδυνάμεις ήταν «νέοι» (και σχετικά

¹ Hans Morgenthau, *Επιστήμη και πολιτική της ισχύος* (Αθήνα: Εκδόσεις Τουρίκη, 2011), πρώτη έκδοση 1946· Hans J. Morgenthau, *Politics among Nations: the Struggle for Power and Peace* (New York: Knopf, 1948).

² Για το παρελθόν των αμερικανοσοβιετικών σχέσεων, και για τις συνέπειες τούτης της ελλιπούς μεταξύ τους κατανόησης, βλ. John Lewis Gaddis, *Russia, the Soviet Union and the United States: an Interpretive History* (New York: McGraw-Hill, 1990).

άπειροι) δρώντες στο διεθνές σύστημα, που χαρακτηρίζονταν από όχι μικρές δόσεις σταυροφορισμού.

Το δεύτερο επίπεδο που σχετίζεται με τον ιδεολογικό παράγοντα αφορά ειδικότερα τη Δύση. Η Παγκόσμια Οικονομική Κρίση του 1929 είχε προκαλέσει την ουσιαστική κατάρρευση του παλαιού καπιταλισμού του *laissez faire*, καθώς και οικονομικές δυσχέρειες και προβλήματα νομιμοποίησης τεράστιας έντασης. Η Παγκόσμια Οικονομική Κρίση είχε διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο στην καταστροφή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και στην άνοδο του Χίτλερ· είχε ουσιαστικά απονομιμοποιήσει τη δυτική, φιλελεύθερη διακυβέρνηση. Και ήταν η κληρονομιά της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης, μαζί με τις καταστροφές του πολέμου, που το 1946-47 δημιουργούσαν στη Δύση τον φόβο της *εσωτερικής* ανατροπής από τον κομμουνισμό. Πράγματι, το 1946-47 οι Δυτικοί ιθύνοντες αντιλαμβάνονταν ότι το Κρεμλίνο δεν επιζητούσε ένα νέο πόλεμο. Ωστόσο φοβούνταν την αποσταθεροποίηση (κυρίως) της Γαλλίας και της Ιταλίας μέσω των ισχυρών κομμουνιστικών κομμάτων τους, τα οποία θα εκμεταλλεύονταν όχι μόνον τις οικονομικές δυσχέρειες, αλλά – πάνω από όλα – την αίσθηση της χρεοκοπίας του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, η οποία εδραζόταν στην κρίση του 1929, στην αδυναμία του να σταματήσει τον Χίτλερ, στις ήττες που είχαν γνωρίσει οι ευρωπαϊκές χώρες από το 1940 έως το 1945. Οι Δυτικοί φοβούνταν ότι το Κρεμλίνο δεν θα *χρειαζόταν* να κατακτήσει στρατιωτικά τη Δυτική Ευρώπη, που θα έπεφτε από μέσα: η ίδια η αίσθηση της ιδεολογικής χρεοκοπίας, της οικονομικής καταστροφής, αλλά και του *αυξανόμενου μαγνητισμού* που ασκούσε η κομμουνιστική ιδεολογία ως εναλλακτική λύση σε τούτο τον «χρεοκοπημένο» ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό, συγκροτούσε μια «κύρια» απειλή για την αναδυόμενη Δύση της εποχής εκείνης. Με απλούστερα λόγια: ένας ενδεχόμενος σοβιετικός (άμεσος ή έμμεσος) έλεγχος της Δυτικής Ευρώπης θα

είχε τις αυτονόητες στρατηγικές του συνέπειες σε παγκόσμιο επίπεδο. Ωστόσο, ο άμεσος ή έμμεσος αυτός σοβιετικός έλεγχος δεν θα επιβαλλόταν *κατ' ανάγκην* μέσω μιας στρατιωτικής επιχείρησης, αλλά μέσω μιας οικονομικής, κοινωνικής και, τελικά, ιδεολογικής διεργασίας. Η στρατηγική απειλή μπορούσε να *υλοποιηθεί* με τέτοια μέσα. Σε αυτό το κλίμα, η Δυτική Ευρώπη χρειαζόταν κάτι παραπάνω από χρήματα: χρειαζόταν μια θετική προοπτική.

Στο επίπεδο αυτό, όμως, οι ΗΠΑ διέθεταν ένα τεράστιο πλεονέκτημα: την κληρονομιά του New Deal, που συνέβαλε καθοριστικά στην υπέρβαση της κρίσης στην αμερικανική οικονομία και κοινωνία. Και αυτό ήταν ακριβώς που έκαναν οι Αμερικανοί με το Σχέδιο Μάρσαλ το 1948-52: εκτός από την απτή χρηματική βοήθεια, μεταλαμπάδευσαν στη Δυτική Ευρώπη τις μεθοδολογίες του New Deal, και έτσι δημιούργησαν έναν νέο, «μεταρρυθμισμένο καπιταλισμό» (reformed capitalism), ικανό να προσελκύσει πολύ ευρύτερη νομιμοποίηση από το παλαιό σύστημα που είχε καταρρεύσει το 1929.¹ Τούτο το στοιχείο υπήρξε καταλυτικό: όπως σημείωσε σχετικά ένας από τους επιφανέστερους μελετητές του Ψυχρού Πολέμου, η νίκη της Δύσης στον Ψυχρό Πόλεμο προερχόταν πρώτιστα από την ικανότητά της να αντιμετωπίσει προκλήσεις που απέρρεαν όχι τόσο από την ίδια την ισχύ της

¹ Βλ. παραπάνω τη συναφή βιβλιογραφία για το Σχέδιο Μάρσαλ, καθώς και ορισμένα πρόσθετα – ενδεικτικά – έργα: Derek H. Aldcroft, *Η ευρωπαϊκή οικονομία, 1914-2000* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2007), σ. 161-198· Herman van der Wee, *Prosperity and Upheaval: the World Economy, 1945-1980* (London: Viking, 1986). Για την άνοδο της χριστιανοδημοκρατίας στην Ευρώπη, βλ. J. Boswell, “Catholicism, Christian Democrats and ‘Reformed Capitalism’”, στο Colin Crouch και David Marquand (επιμ.), *Ethics and Markets: Cooperation and Competition within Capitalist Economies* (Oxford: Blackwell, 1993)· Martin Conway, “The Age of Christian Democracy: the Frontiers of Success and Failure”, στο Thomas A. Kselman και Joseph A. Buttigieg (επιμ.), *European Christian Democracy: Historical Legacies and Comparative Perspectives* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2003), σ. 43-67· Gösta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Cambridge: Polity, 1990)· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το Σχέδιο Μάρσαλ και η διαμόρφωση της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης», στο Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ: ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2011), σ. 117-135· Evanthis Hatzivassiliou, “The Emergence of a New European Centre-right, 1945-1962”, στο Constantine Arvanitopoulos (επιμ.), *Reforming Europe: the Role of the Centre-right* (Berlin-Heidelberg: Springer-Verlag, 2009), σ. 207-222.

Σοβιετικής Ένωσης, όσο «από την κληρονομιά της Παγκόσμιας Κρίσης και τους δύο παγκοσμίους πολέμους, καθώς και από τη δομή του διεθνούς συστήματος».¹

Το τρίτο επίπεδο στο οποίο εκδηλώθηκε ο ιδεολογικός παράγοντας είναι και το πιο δύσκολο, καθώς τείνει να εισαγάγει πρόσθετα στοιχεία στη μελέτη του διεθνούς συστήματος κατά τον 20ό αιώνα. Η ιδεολογική φόρτιση του μεταπολεμικού κόσμου συνεπαγόταν ότι η σύγκρουση του Ψυχρού Πολέμου δεν είχε μόνον εθνικά και διεθνή (international) στοιχεία, αλλά και δι-εθνικά (transnational): οι ιδεολογικές ταυτότητες διαπερνούσαν εθνικά σύνορα ή τα όρια των δύο συνασπισμών. Με άλλα λόγια, στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου και σε όλη τη διάρκειά του, και οι δύο πλευρές γνώριζαν ότι, λόγω της συνδρομής της ιδεολογίας, καλούνταν να αντιμετωπίσουν όχι μόνον τον αντίπαλο «συνασπισμό» (σε έναν κλασικό διεθνή ανταγωνισμό ισχύος), αλλά και σειρά «εσωτερικών εχθρών»: οι Δυτικοί είχαν να αντιμετωπίσουν τους «κομμουνιστές» ή τους «συνοδοιπόρους». Τα σοβιετικά καθεστώτα όφειλαν να αντιμετωπίσουν τους «χριστιανούς», την ιντελιγκέντσια, τους «αναθεωρητές». Τούτο το στοιχείο περιέπλεκε ακόμη περισσότερο τον Ψυχρό Πόλεμο και έθετε ερωτήματα σχετικά με τη φύση της συγκεκριμένης σύγκρουσης: δεν ήταν μόνον μια διεθνής, αλλά και μια *εσωτερική* διαμάχη μέσα στις κοινωνίες του «πρώτου» και του «δεύτερου» κόσμου. Ήταν, επιπλέον, και ένας αγώνας προπαγάνδας – άλλωστε, μια κύρια διάσταση του Ψυχρού Πολέμου σχετιζόταν με τη δημιουργία εντυπώσεων. Η διάσταση αυτή, η δι-εθνική, περιπλέκοντας την εικόνα, πάντοτε γοήτευε τις σπουδές του Ψυχρού Πολέμου, αλλά δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς ούτε και στη διεθνή βιβλιογραφία. Οι (λίγες) διαθέσιμες μελέτες αφορούν επεισόδια μεταγενέστερα της δεκαετίας του 1940, όπως τη συναφή NATOϊκή επιτροπή για τις πολιτιστικές σχέσεις ή τον ρόλο του αμερικανικού Radio Free

¹ Melvyn P. Leffler, «Bringing It Together», στο Odd Arne Westad (επιμ.), *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory* (London: Frank Cass, 2000), σ. 57.

Europe στην ενθάρρυνση της Ουγγρικής Επανάστασης το 1956 (την οποία όμως η Δύση δεν ενίσχυσε όταν ξέσπασε...), την προπαγάνδα και την αμερικανική ρητορεία στον Ψυχρό Πόλεμο.¹

Το ερευνητικό αυτό κενό απαντάται κατά μείζονα λόγο και στην ελληνική περίπτωση, στην οποία όμως ανακύπτουν και πρόσθετα προβλήματα: η εσωτερική πτυχή έχει κυριαρχηθεί είτε από τη μελέτη του εμφυλίου πολέμου, είτε από τις προσπάθειες πολιτικής – και μονόπλευρης – προβολής των διωγμών της Αριστεράς στη μετεμφυλιακή εποχή. Πρέπει να περιμένουμε αρκετά για να δούμε, στο πεδίο αυτό, πραγματικά αποστασιοποιημένες μελέτες που θα προσπαθούν να κατανοήσουν πραγματικά τι έγινε, αντί για πολιτικές θέσεις που προσπαθούν πρωθύστερα να νομιμοποιήσουν αυτό που ο Γιώργος Μαυρογορδάτος αποκάλεσε «ρεβάνς των ηττημένων», δηλαδή μια απλή ιδεολογική χρήση της ιστορίας.²

IV

Είναι σαφές ότι η ιδεολογία διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοσμοαντίληψης των ελίτ και της κοινής γνώμης. Ωστόσο, για να προκληθεί μια σύγκρουση, απαιτείται η εμφάνιση στρατηγικών αδιεξόδων, από τα οποία να είναι αδύνατον και στις δύο πλευρές να απεμπλακούν, κάτι που δεν μπορεί να γίνει με τη συνδρομή μόνον των ιδεολογικών ή των ψυχολογικών παραμέτρων. Αυτό καταδεικνύεται και στην περίπτωση της έναρξης του Ψυχρού Πολέμου. Σύγκρουση τέτοια δεν προκλήθηκε από την ίδια την ύπαρξη του σοβιετικού καθεστώτος το 1917-

¹ Linda Risso, “‘Enlightening Public Opinion’: A Study of NATO’s Information Policies between 1949 and 1959 Based on Recently Declassified Documents,” *Cold War History*, Vol. 7, No. 1 (2007): 45-74· Johanna Granville, “‘Caught with Jam on Our Fingers’: Radio Free Europe and the Hungarian Revolution of 1956,” *Diplomatic History*, Vol. 29, No. 5 (2005): 811-839· Scott Lucas, *Freedom’s War: the US Crusade against the Soviet Union, 1945-56* (Manchester: Manchester University Press, 1999)· Christopher J. Tudra, “Reenacting the Story of Tantalus’: Eisenhower, Dulles, and the Failed Rhetoric of Liberation,” *Journal of Cold War Studies*, Vol. 7, No. 4 (2005): 3-35.

² Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Η ρεβάνς των ηττημένων», στο *Πενήντα χρόνια μετά τον Εμφύλιο* (Αθήνα: Το Βήμα και Εκδόσεις Ερμής, 1999), σ. 38-40.

45. Προκλήθηκε όμως όταν τέθηκαν επί τάπητος ζητήματα ελέγχου της Γερμανίας, της Ευρώπης, της Ευρασίας. Αυτά «τράβηξαν τη σκανδάλη», επειδή ακριβώς ήγειραν την αίσθηση της άμεσης απειλής και για τους δύο νικητές του πολέμου (Αγγλοαμερικανούς και Σοβιετικούς). Και μόνον σε ένα περιβάλλον στο οποίο είχε ήδη ανακύψει το στρατηγικό δίλημμα επενέργησε με έναν πράγματι ιδιαίτερα επιβαρυντικό τρόπο η ιδεολογική διαφορά.

Είναι φανερό ότι η ανάλυση τούτη αποστασιοποιείται από εκδοχές του αμερικανικού διεθνοπολιτικού ιδεαλισμού, που θεωρεί ότι η ιδεολογία διαδραματίζει έναν διαπλαστικό ρόλο στις διεθνείς σχέσεις, και ότι οι δημοκρατίες δεν πολεμούν μεταξύ τους. Επομένως – ολοκληρώνει το συλλογισμό του ο αμερικανικός ιδεαλισμός – η επέκταση των δημοκρατικών θεσμών στον κόσμο προορίζεται να τον κάνει ασφαλέστερο και πιο ειρηνικό. Δεν αντιλέγω ότι πράγματι, ένας κόσμος αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών θα πρέπει, λογικά (αν και κανείς ποτέ δεν ξέρει...), να είναι ασφαλέστερος από ό,τι στο πρόσφατο παρελθόν ή σήμερα. Ωστόσο, θεωρώ ότι τούτο είναι μια υπόθεση, ένα θεωρητικό μοντέλο της σφαίρας των ιδεών, και όχι μια ρεαλιστική πρόταση ή προοπτική. Η συγκρότηση ενός τέτοιου κόσμου προϋποθέτει μια παγκόσμια επέκταση του δυτικού μοντέλου αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης – συνακόλουθα, και του δυτικού πολιτισμού – ώστε να είναι αμφίβολο εάν αποτελεί προοπτική πραγματοποιήσιμη. Αλλά και εάν ακόμη είναι πραγματοποιήσιμη, συζητείται και το εάν ένας τόσο ομογενοποιημένος κόσμος θα είναι πολιτισμικά πλουσιότερος από τον σημερινό – αλλά αυτό είναι μια άλλη συζήτηση. Αποστασιοποίηση όμως θα πρέπει να γίνει και από άλλες ερμηνείες, που προσπαθούν να προβάλουν μια αποκλειστικά ιδεολογική οπτική της αμερικανικής ψυχροπολεμικής πολιτικής, και μάλιστα με όρους πρωθύστερους, αντιμετωπίζοντάς την ως μια πολιτική βασισμένη σε μια (περίπου φονταμενταλιστική) προτεσταντική

αντίληψη του κόσμου.¹ Αυτό αφορά μια *σημερινή* πολιτική τάση στις ΗΠΑ· αν πρέπει κάποιος να την πολεμήσει, οφείλει να το κάνει με τους όρους της σημερινής πραγματικότητας, και όχι μεταφέροντάς τη στο παρελθόν.

Επομένως, υποστηρίζω ότι τα αίτια του Ψυχρού Πολέμου – όπως και κάθε διεθνούς σύγκρουσης – πρέπει πρώτιστα να αναζητηθούν στη σφαίρα του στρατηγικού αδιεξόδου, με την ιδεολογία να παίζει έναν ουσιώδη, αν και διακριτά «εξαρτημένο» ρόλο. Αντιλαμβάνομαι ότι πολλοί μελετητές μπορεί να υποστηρίξουν μια αντίθετη άποψη, σε μια συζήτηση σχετικά με τα αίτια των συγκρούσεων που, στη διανόηση, μαίνεται εδώ και χιλιετίες. Σε τελική ανάλυση, όμως, το σημαντικότερο δεν είναι το ποια άποψη θα υποστηρίξει ο καθένας μας. Είναι το να την υποστηρίξει με στοιχεία και με λόγο επιστημονικό, αποφεύγοντας τις «μόδες» μιας επιφανειακής ημιμάθειας – μόδα που δυστυχώς, στις ημέρες μας, γίνεται όλο και πιο διαδεδομένη και στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Και ειδικά στο σημείο αυτό – την ανάγκη για επιστημονικότητα –, συγκλίνουν οι θέσεις και των διεθνολόγων και των ιστορικών των διεθνών σχέσεων.

¹ Anders Stephanson, «Liberty or Death: The Cold War as a US Ideology», στο Westad (επιμ.), *Reviewing the Cold War*, σ. 81-100.

Τα αίτια εκδήλωσης του Ψυχρού Πολέμου: μια απο- ιδεολογικοποιημένη θεωρητική προσέγγιση

‘Αν ήταν η ιδεολογία εκείνη που υποχρεωτικά καθόριζε την εξωτερική πολιτική, δεν θα είχαν δώσει ποτέ τα χέρια ο Χίτλερ με τον Στάλιν, όπως δεν θα τα είχαν δώσει ο Ρισελιέ με τον σουλτάνο της Τουρκίας πριν από τρεις αιώνες. Τα κοινά γεωπολιτικά συμφέροντα όμως, είναι ισχυρός δεσμός κι έσπρωχναν τους παλιούς εχθρούς, τον Χίτλερ και τον Στάλιν, ολοένα και πιο κοντά.’

Henry Kissinger, Διπλωματία.

Εισαγωγή

Η πολιτικώς νοούμενη εννοιολογική οριοθέτηση της έναρξης του Ψυχρού Πολέμου πραγματώνεται με την ομιλία του Ουίνστον Τσόρτσιλ στις 5 Μαρτίου 1946 στο Κολέγιο Ουέστμινστερ του Μισούρι των ΗΠΑ. Κατά τη διάρκεια της ομιλίας ο Βρετανός πολιτικός σκιαγραφεί ξεκάθαρα τον αντίπαλο – προς το δυτικό κόσμο –

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

πόλο, καθορίζει τις γεωγραφικές συντεταγμένες του νέου στρατηγικού ανταγωνισμού και επιδιώκει να λειτουργήσει ως καταλύτης αφύπνισης απέναντι στη μερίδα αυτή της Αμερικανικής κοινής γνώμης που εξαντλημένη από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και άκρως ικανοποιημένη από την ήττα των δυνάμεων του Άξονα επιζητά να απολαύσει τα αγαθά της ειρήνης αδιαφορώντας για τις πολιτικές και στρατηγικές εξελίξεις. Ο λόγος του τέως Βρετανού Πρωθυπουργού απέχει κατά πολύ από μια ωδή προς την ειρήνη, συνθέτοντας μάλλον ένα προελούδιο άκρατου στρατηγικού ανταγωνισμού. Σύμφωνα λοιπόν με τον ίδιο:

«Από το Στετίνο στη Βαλτική μέχρι την Τεργέστη στην Αδριατική, ένα σιδηρούν παραπέτασμα διατρέχει την ήπειρο. Πίσω από αυτή τη γραμμή βρίσκονται όλες οι πρωτεύουσες των αρχαίων κρατών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Η Βαρσοβία, το Βερολίνο, η Πράγα, η Βιέννη, η Βουδαπέστη, το Βελιγράδι, το Βουκουρέστι, η Σόφια, όλες αυτές οι φημισμένες πόλεις καθώς και οι πληθυσμοί τους ανήκουν σε αυτό που πρέπει να ονομάσω «σοβιετική σφαίρα...»¹

Γίνεται εμφανές από την παραπάνω παράθεση ότι ο έμπειρος Βρετανός πολιτικός επικεντρώνει όλη την προσοχή του στην αυξημένη πολιτική επιρροή και στο διευρυμένο στρατηγικό έλεγχο που ασκεί η Μόσχα στην Ευρώπη, αποφεύγοντας τους ιδεολογικούς αφορισμούς προς τη Σοβιετική Ένωση και το Κομμουνιστικό Κόμμα. Για τον Τσώρτσιλ το κομβικό σημείο του όλου θέματος είναι ότι ένας ανταγωνιστικός φορέας προς τις ΗΠΑ και τη Βρετανία έχει υπό τον έλεγχο του το σύνολο σχεδόν της Κεντρικής Ευρώπης. Στην ομιλία αναλύονται με ακρίβεια τα αίτια του διπολικού

¹ John B. Severance, *Winston Churchill: Soldier, Statesman, Artist*, (London: Clarion Books, 1996), σ.117.

ανταγωνισμού, αφού ο Βρετανός πολιτικός επιτυγχάνει να καταδείξει ως μήτρα του Ψυχρού Πολέμου τη στρατηγική τριβή μεταξύ των δυο κύριων πρωταγωνιστών της μεταπολεμικής ισορροπίας ισχύος.

Στο παρόν άρθρο θα υποστηριχθεί ως κεντρικό επιχείρημα η θέση ότι, η ιδεολογία δεν επηρεάζει τη συμπεριφορά των κρατών στο διεθνές σύστημα, επομένως δεν νοείται ως αίτιο πολέμου. Στο πρώτο μέρος του άρθρου θα παρουσιασθεί η θεωρητική διάσταση του ζητήματος, αναδεικνύοντας τις βασικές διαφορές μεταξύ ιδεολογίας και πολιτικής. Ο υποφαινόμενος θα υποστηρίξει ότι η ιδεολογία χρησιμοποιείται ως μέθοδος επίτευξης εσωτερικής νομιμοποίησης, ενώ παράλληλα θα καταγράψει μια διάσταση τυπολογίας εξωτερικής νομιμοποίησης, διαχωρίζοντας αυτή σε εξωτερική νομιμοποίηση εξωτερικής διάστασης και εξωτερική νομιμοποίηση εσωτερικής διάστασης. Η θεωρητική μας ανάλυση θα στηριχθεί στη θεώρηση του δομικού ρεαλισμού, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στη συστημική διάσταση και όχι στο εσωτερικό των κρατών.¹ Επιπλέον ο υποφαινόμενος θα υποστηρίξει ότι οι ιδεολογικές επιλογές της πολιτικής ηγεσίας ενός κράτους δεν διαμορφώνουν τη συμπεριφορά του κράτους στη διεθνή αρένα, αναδεικνύοντας ουσιαστικά το διαχρονικό συμπέρασμα του Παναγιώτη Κονδύλη, όταν ο ίδιος θέτει το ακόλουθο ρητορικό ερώτημα που έρχεται να καλύψει το εννοιολογικό διάστημα μεταξύ ιδεολογίας και στρατηγικών συμφερόντων:

«Η ανανέωση της συμμαχίας των Δυτικών Δημοκρατιών

με τη Ρωσία στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οφειλόταν

άραγε στο γεγονός ότι εν έτει 1941 τα στρατόπεδα

¹ Ο ίδιος ο Τζον Μήρσαϊμερ οριοθετεί την προσέγγιση του μέσα στα πλαίσια του επιθετικού ρεαλισμού υποστηρίζοντας ότι 'δομικοί παράγοντες, όπως η αναρχία και η κατανομή της ισχύος, είναι αυτοί που έχουν τη μεγαλύτερη αξία προκειμένου να εξηγήσει κανείς τη διεθνή πολιτική. Η θεωρία του επιθετικού ρεαλισμού δίνει μικρή προσοχή στα άτομα ή σε εσωτερικούς πολιτικούς συλλογισμούς όπως η ιδεολογία. Τείνει να αντιμετωπίζει τα κράτη σαν μαύρα κουτιά ή μπάλες μπιλιάρδου.' John J. Mearsheimer, *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2007), Κων/νος Κολιόπουλος (μτφ.), Παναγιώτης Ήφαιστος & Ηλίας Κουσκουβέλης (επιστημ. επιμ.), σ. 39.

συγκεντρώσεως του Στάλιν ήταν ανθρωπινότερα από εκείνα του Χίτλερ; Και ποια μορφή θα έπαιρναν οι συμμαχίες, αν ο Στάλιν είχε π.χ. επικρατήσει στην Ισπανία και αν στη Δύση είχαν επικρατήσει οι κύκλοι που συνιστούσαν μια αντικομμουνιστική συμμαχία με τον Χίτλερ; Συμπέρασμα: τα γεωστρατηγικά και οικονομικά κριτήρια παραμένουν αποφασιστικά...»¹

Στο δεύτερο μέρος θα παρουσιασθούν ιστορικά επιχειρήματα μέσα από τη σχέση μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ που θα λειτουργήσουν υποστηρικτικά προς την κεντρική θέση του συγγραφέα ότι ο Ψυχρός Πόλεμος είναι απότοκο του διλήμματος ασφάλειας που δημιουργείται μεταξύ των δυο νικητριών δυνάμεων μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και όχι το αποτέλεσμα ιδεολογικής ετερότητας που εμφανίζεται στον πυρήνα της ύπαρξης των δυο υπερδυνάμεων.

Η Ιδεολογία στην Ενδοκρατική και στη Διακρατική Διάσταση

Τι είναι η ιδεολογία; Μπορεί η ιδεολογία να επηρεάσει τη συμπεριφορά των κρατών στο συστημικό πεδίο διακρατικής τριβής; Ποιοι παράγοντες διαμορφώνουν την ιδεολογική προμετωπίδα της εθνοκρατικής οντότητας; Σε ποιο επίπεδο άσκησης της πολιτικής είναι χρήσιμη όσο και απαραίτητα η κατασκευή ενός συνεκτικού ιδεολογικού ιστού; Τα παρακάτω ερωτήματα θα αποτελέσουν τα σημεία της ερευνητικής εντρύφησης στη συγκεκριμένη ενότητα.

Ως ιδεολογία ορίζουμε το σύνολο των κοινωνικοπολιτικών αρχών, αντιλήψεων, πεποιθήσεων και αξιωμάτων που μια εθνοκρατική οντότητα έχει ενθυλακώσει στις εσωτερικές θεσμικές, υλικές και άυλες δομές που καθορίζουν την

¹ Παναγιώτης Κονδύλης, *Από τον 20^ο στον 21^ο Αιώνα: Τομές στην Πλανητική Πολιτική περί το 2000*, (Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1998), σ. 84-5.

ίδια την ύπαρξη της στο διεθνές γίνεσθαι, αλλά και υποδηλώνουν τη σύνθεση μεταξύ της ενστικτώδους, από τη μια, και οργανωμένης, από την άλλη, προσπάθειας επίτευξης της οντολογικού χαρακτήρα κοσμοθεωρητικής ετερότητας της¹ ως πολιτικό διακύβευμα αλλά και κοινωνική κατάκτηση στο διεθνές γίνεσθαι. Η συνθήκη διαμόρφωσης μιας ιδεολογίας συντίθεται σε δύο επίπεδα. Από τη μια, στο επίπεδο της ιστορικής διαδρομής που ακολουθεί η εθνοκρατική οντότητα σε διακρατικό – διεθνές επίπεδο και τη συσσωρευμένη γνώση και εμπειρία μέσα από το λαβύρινθο των αιώνων που μετουσιώνεται σε ιδεολογική θέση. Από την άλλη, στο προϊόν των φιλοσοφικών, επιστημονικών και μεταφυσικών² ωσμώσεων σε επίπεδο ενδοκρατικής τάξης³ που επηρεάζει σε καταλυτικό βαθμό την κοινωνική ταυτότητα και διαμορφώνει ιδεολογική συνείδηση ή τάση στο επίπεδο της συλλογικής θέσης. Οι θέσεις αυτές διαμορφώνονται μέσα από το φίλτρο της υποκειμενικής συλλογικής προσέγγισης και ως εκ τούτου η ιδεολογική θέση μιας εθνοκρατικής οντότητας διαφέρει από μια παραπλήσια ιδεολογική θέση ενός έτερου παράγοντα, ακόμα κι αν οι ιδεολογικές αυτές συνισταμένες προέρχονται από κοινή μήτρα. Όπως αναφέρει σχετικά και ο Παναγής Παπαληγούρας:

*«Τα κράτη που αποτελούν ετερογενείς κοινωνίες
αιτιολογούν γενικά τη διεθνή δράση τους σε σχέση με*

¹ Παναγιώτης Ήφαιστος, *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις Πολιτικής Κυριαρχίας: Ευρωπαϊκή Άμυνα, Ασφάλεια και Πολιτική Ενοποίηση*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2001), σ. 66.

² Ως προς τη μεταφυσική διάσταση στην κοινωνιολογική της υπόσταση δείτε: Παναγιώτης Ήφαιστος, *Κοσμοθεωρία των Εθνών: Συγκρότηση και Συγκράτηση των κρατών, της Ευρώπης και του Κόσμου*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2009), σ. 107.

³ Ο αναγκαίος διαχωρισμός μεταξύ του όρου ‘διεθνής τάξη’ ή ‘διακρατική τάξη’ και ενδοκρατική τάξη είναι αναγκαίος από την ίδια τη φύση της συστημικής ώσμωσης που συντελείται στη διεθνή αρένα, διεθνοσυστημική αναρχία και διακρατικός ανταγωνισμός, καθώς επίσης και από το ρυθμισμένο εσωτερικό των εθνοκρατικών οντοτήτων που το εκάστοτε δικαϊκό σύστημα υπερισχύει έναντι όποιας άλλης παραμέτρου. Για το θέμα δείτε: Ήφαιστος, *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα*, σ. 79.

*διαφορετικές αρχές και ιδεώδη δικαιοσύνης τα οποία τις
περισσότερες φορές αντιτίθενται το ένα στο άλλο.»¹*

Μπορούμε λοιπόν να καταλήξουμε σε μια πρώτη παραδοχή που αφορά την εννοιολογική υπόσταση της ιδεολογικής διάστασης και έχει να κάνει με την ανάδειξη αυτών των υλικών που συνθέτουν την έννοια της εθνοκρατικής αυθυπαρξίας της κάθε οντότητας του διεθνούς συστήματος ξεχωριστά, υπό την κομβική αρχή της ετερότητας. Μια διάσταση που όπως αναφέρει ο Χρήστος Γιανναράς:

*«...το γεγονός της δυναμικά ενεργούμενης ετερότητας
σημαίνει-επισημαίνει την ελευθερία του υποκειμένου: τη
δυνατότητά του να είναι αυτό που είναι, υπαρκτική
ταυτότητα μοναδική, ανόμοια και ανεπανάληπτη, δηλαδή
ετερότητα ως προς καθετί που δεν είναι ο εαυτός του –
ύπαρξη αδέσμευτη από κάθε αναγκαιότητα γενικού
προκαθορισμού, κοινών ιδιωμάτων, εξαρτημένης
υπαγωγής, μεταβολής και αλλοίωσης.»²*

Με άλλα λόγια, το κάθε κράτος αποτελεί μια αυθύπαρκτη οντότητα στο άναρχο και ανταγωνιστικό διεθνές γίγνεσθαι, ένα συμπέρασμα που έρχεται να ενισχυθεί και από τη διαφορετικότητα των κοσμοθεωρητικών αντιλήψεων της κάθε εθνοκρατικής οντότητας ξεχωριστά.

Το πλέγμα των ιδεολογικών θέσεων και αντιλήψεων που συνθέτουν μια κρατική υπόσταση και μετουσιώνονται σε συλλογική θέση και κοινωνική ταυτότητα ετεροπροσδιορίζονται σε σύγκριση με το πλέγμα των ιδεολογικών θέσεων μιας έτερης

¹ Παρατίθεται στο Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Η Διεθνής Πολιτική στον 21^ο Αιώνα*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2008), σ. 83-4. Για μια συνολική εμβάθυνση στο θεωρητικό έργο του Παναγή Παπαληγούρα γύρω από θέματα θεωρίας Διεθνούς Πολιτικής δείτε: Ειρήνη Χειλά, *Διεθνής Κοινωνία: Διαχρονικές και Σύγχρονες Αντιλήψεις – Η Συμβολή του Παναγή Παπαληγούρα*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2006).

² Χρήστος Γιανναράς, *Η Απανθρωπία του Δικαιώματος*, (Αθήνα: Εκδόσεις Δομός, 1998), σ. 30-1.

κρατικής υπόστασης αντιστοίχως. Μια ιδεολογική αρχή μπορεί να αποτελεί βάση συναντίληψης και κοινής αποδοχής μεταξύ διαφορετικών κρατικών μονάδων.¹ Αν όμως θέσουμε τη συνθήκη αυτή της συναντίληψης γύρω από μια ιδεολογική αρχή σε άμεση σύγκριση με τη μέθοδο προσέγγισης της μεταξύ διαφορετικών κρατών θα διαπιστώσουμε ότι το κάθε κράτος – επομένως η κάθε κοινωνική αντίληψη γύρω από μια κοινή ιδεολογική αρχή – διατηρεί την αρχή της διακριτής αφετηρίας ως προς τη διαδικασία της προσέγγισης και την ενδογενή διαφοροποίηση ως προς την μέθοδο ενθυλάκωσης της στο εκεί συλλογικό γίνεσθαι.² Για παράδειγμα, το σύνολο των αστικών φιλελεύθερων δημοκρατιών αποδέχεται την ιδεολογία του ουμανισμού και της προστασίας της ανθρώπινης οντότητας, ζωής, τιμής και υπόληψης στο εσωτερικό τους. Ενώ όμως η θανατική ποινή είναι ευρέως μη – αποδεκτή ως κοινωνική τάση και μη επιτρεπτή ως δικαϊκή μεθοδολογία στα κράτη της ευρωπαϊκής ηπείρου, στις ΗΠΑ η θανατική ποινή συνεχίζει να υφίσταται ακόμα και σήμερα σε ορισμένες πολιτείες.³ Οι δυο αυτές διαφορετικές προσεγγίσεις εκκινούν από την αφετηρία της κοινής αποδοχής της ουμανιστικής ιδεολογίας, εκδηλώνοντας όμως μια θεαματική απόκλιση ως προς τη διαδικασία της ενσωμάτωσης της ιδεολογίας αυτής καθ' αυτής στο κοινωνικό συνειδητό και στη θεσμική λειτουργία του κράτους. Απ' όλα τα παραπάνω λοιπόν μπορούμε να καταλήξουμε στο ακόλουθο συμπέρασμα. Η ιδεολογία υφίσταται ως συνθετικό συστατικό της ενδοκρατικής διάστασης του εκάστοτε κράτους. Διαμορφώνει τις κοινωνικές τάσεις και τις πολιτικές κατευθύνσεις στο εσωτερικό αυτού και αποτελεί ένδειξη αυθύπαρκτης οντολογικής θέσης ενός κράτους

¹ Η δυναμική προοπτική ως προς το εύρος της αποδοχής μιας ιδέας είτε στα στενά όρια μιας συμμαχίας ή ενός υποσυστήματος, είτε στο διευρυμένο πλαίσιο της οικουμενικής διάστασης διαφοροποιείται καθέτως από τον ιδεολογικό παρεμβατισμό. Για περαιτέρω ανάλυση της θέσης αυτής δείτε: Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, *Η Αμερικανική Εξωτερική Πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο: Ιδεολογικά Ρεύματα*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2000), σ. 36.

² Κονδύλης, *Από τον 20^ο στον 21^ο Αιώνα*, σ. 93-100.

³ Αναφορικά με τις διαφορετικές προσεγγίσεις μεταξύ ΗΠΑ και Ε.Ε. γύρω από το θέμα της θανατικής ποινής στο Διεθνές Δίκαιο δείτε: William A. Schabas, *The Abolition of the Death Penalty in International Law*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), III εκδ., σ. 259-354.

στη διεθνή αρένα. Η ιδεολογία αναδεικνύεται ως ένας σημαντικός πυλώνας διαμόρφωσης πολιτικών εξελίξεων στο εσωτερικό ενός κράτους, ενώ ο ιδεολόγος είναι ο φορέας αυτής της κοινωνικοπολιτικής ώσμωσης ή όπως τον ονομάζει ο Μάικλ Χάουαρντ, «ο ιερέας μιας κοσμικής θρησκείας».¹

Όταν όμως η ιδεολογία εξέρχεται της ενδοκρατικής διάστασης και εισέρχεται στο διεθνές επίπεδο τότε το επωφελές αυτό συστατικό ως προς την ενίσχυση της οντολογικής ετερότητας των εθνοκρατικών δρώντων αποκτά την ιδιότητα της πολιτικής επιβολής των συμφερόντων ενός κρατικού παράγοντα σε άλλους αντιστοίχως. Με άλλα λόγια, σε διεθνές επίπεδο η κάθε ιδεολογία μετατρέπεται σε μέσο επηρεασμού μιας έτερης κοινωνίας, κατ' αναλογία με τη μεθοδολογία και τη φιλοσοφία προσέγγισης του εθνοκρατικού παράγοντα που «εξάγει» την ιδεολογία αυτή ως επιδίωξη επιβολής του πλέγματος συμφερόντων στην κοινωνία – δέκτη και αποσκοπεί στον κομβικό επηρεασμό αυτής με μη βίαια μέσα. Όπως αναφέρει σχετικά και ο Τζον Τόμπσον, αναφορικά με τη μελέτη των ιδεολογιών σε επίπεδο διεθνών σχέσεων: «το να μελετάς τις ιδεολογίες...σημαίνει ότι μελετάς τους τρόπους με τους οποίους η σημασία ή ο συμβολισμός διατηρούν σχέσεις επιβολής και κυριαρχίας.»² Στο σημείο αυτό λοιπόν, όταν η ιδεολογία εξέρχεται από το εσωτερικό ενός κράτους και μετατρέπεται σε όχημα επιβολής αντιλήψεων και σε μηχανισμό επηρεασμού συνειδήσεων, τότε η ιδεολογία προσλαμβάνει τις διαστάσεις πολιτικού οργάνου υπεράσπισης των εθνικών συμφερόντων του κράτους και της κοινωνίας από όπου προέρχεται, εγκαταλείποντας οριστικά και αμετάκλητα τη διαδικασία της υποκειμενικής προσέγγισης της από μια άλλη εθνική κοινωνία και υιοθετώντας έναν άκαμπτο δεοντολογικό ηθικισμό αναφορικά με την αναγκαιότητα της απαρέγκλιτης υιοθέτησης της συγκεκριμένης ιδεολογίας. Σε αυτή την περίπτωση, η ιδεολογία

¹ Michael. Howard, "Ideology and International Relations", *Review of International Studies*, vol. 15, no. 1, (1989): σ. 1.

² John B. Thompson, *Studies in the Theory of Ideology*, (New York: Polity Press, 1984), σ. 36.

γίνεται όργανο της πολιτικής εξυπηρέτησης αλλότριων συμφερόντων, οικοδομώντας μια ψευδαίσθηση αναγκαιότητας και μια διάσταση επιβεβλημένου μιμητισμού που ως τελικό αποτέλεσμα θα έχει την αλλοτρίωση της εθνικής κοινωνίας-δέκτη και τη μετατροπή της από διεκδικητή της επιβίωσης της σε πειθήνιο όργανο διασφάλισης της επιβίωσης ενός έτερου παράγοντα. Η ιδεολογία, σύμφωνα με τη Γκραμσιανή θεωρία, μπορεί να υποκρύψει την ισχύ της επιβολής και να λειτουργήσει ως κρίκος σύνδεσης μεταξύ των κυριάρχων και των κυριαρχούμενων.¹ Με άλλα λόγια, η ιδεολογία στη διεθνή σφαίρα λειτουργεί ως Δούρειος Ίππος. Υφίσταται ως συστατικό υποκείμενο αλλά η λειτουργία της απέχει κατά πολύ από το να είναι ένα δώρο δίχως κόστος. Αντιθέτως, είναι το μέσο αυτό που θα διευκολύνει την είσοδο του αντιπάλου στο εσωτερικό του κράτους. Όπως αναφέρει σχετικά και ο Παναγιώτης Ήφαιστος:

«Η ιδεολογία με οποιονδήποτε τρόπο κι αν νοηθεί είναι μια «Επίφαση». Το πελατολόγιο της είναι εφήμερο, ρευστό και ποτέ δεν θα μπορούσε να αποκτήσει στέρεα και ανεπίστροφα ανθρωπολογικά ερείσματα. Αντιπαθεί την Πολιτική ως άθλημα συμβατότητας με τις υποκειμενικές ανθρωπολογικές προϋποθέσεις και προτάσσει προγραμματικές ιδεολογικές κανονιστικές κατασκευές, μέσα από τις οποίες θέλει να στριμώξει και να διαμορφώσει ζωντανές και απειθάρχητες σε προκαθορισμούς ετερογενείς και ανομοιογενείς ανθρωπολογικές ενότητες. Τις εξωθεί να εκπληρώσουν

¹ Βλ. Robert O. Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1984), σ. 44.

*εσχατολογικούς σκοπούς, που είναι απέραντα παράλογοι,
αν όχι παρανοϊκοί.»¹*

Επομένως μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, η ιδεολογία στο επίπεδο του διακρατικού γίνεσθαι λαμβάνει τη μορφή του πολιτικού εργαλείου, εισχωρώντας στο συλλογικό συνειδητό ενός έτερου κράτους με αποκλειστικό στόχο και σκοπό τη δημιουργία των συνθηκών αυτών που θα επιτρέψουν στο κράτος εξαγωγή της ιδεολογίας να επηρεάζει και να διαμορφώνει τις επιλογές του κράτους-εισαγωγέα σε βάθος χρόνου.² Η ιδεολογία που εξάγεται από ένα κράτος προς ένα άλλο λειτουργεί ως συστατικό εκφυλιστικής διάστασης και ως μηχανισμός υπονόμησης των καθεστηκυίων δομών και των εδραιωμένων συλλογικών αντιλήψεων, αλλά και εναλλακτική πρόταση εξέλιξης της εθνοκρατικής οντότητας που όμως δεν θα αποτελεί απότοκο της εξέλιξης του κοινωνικού κορμού αλλά μια μέθοδο χειραγώγησης της συλλογικής βούλησης, σύμφωνα και ανάλογα με τα συμφέροντα και τις στοχεύσεις του εξαγωγέα – κράτους. Όπως αναφέρει σχετικά και ο Φρανκ Κίτσον σε ένα από τα κλασικά πλέον κείμενα αναφορικά με το ρόλο της ιδεολογίας ως μέθοδος υπονόμησης έτερου κράτους: «*Ο πόλεμος της υπονόμησης και της αντί-υπονόμησης, στο τελευταίο στάδιο τους, διενεργούνται μέσα στον εγκέφαλο των ανθρώπων*».³

Από όλα τα παραπάνω μπορούμε να υποστηρίξουμε τη θέση ότι, η ιδεολογία στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής αποτελεί ένα υλικό κάλυψης και απόκρυψης των πολιτικών και στρατηγικών στοχεύσεων των κρατών που λειτουργούν ως ιδεολογικοί εξαγωγείς. Σε αυτό το επίπεδο η ιδεολογία δεν αποτελεί μια ειλικρινή και πηγαία εκδήλωση συνεννόησης και συναντίληψης μεταξύ διαφορετικών εθνικών κοινωνιών,

¹ Ήφαιστος, *Κοσμοθεωρία των Εθνών*, σ. 86.

² Για παράδειγμα την ιδεολογία του πανσλαβισμού που διαπερνά την περιοχή των Βαλκανίων από τα τέλη του 18^{ου} μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και αποτελεί το όχημα της Ρωσίας ώστε να ενισχύσει το ρόλο και τις προοπτικές παρέμβασης της στην περιοχή. Δείτε σχετικά: Alan Cassels, *Ideology and International Relations in the Modern World*, (London: Routledge, 1996), σ. 120-26.

³ Frank Kitson, *Low Intensity Operations: Subversion, Insurgency and Peacekeeping*, (London: Faber & Faber, 1971), σ. 78.

αλλά ένα μέσο ελέγχου και μεταβολής της κοινωνικής, πολιτειακής και πολιτικής εσωτερικής διάστασης προς μια άλλη κατεύθυνση, αρεστή και εξαιρετικά χρήσιμη για το κράτος που επιλέγει να προασπίσει τα συμφέροντα του μέσω της συγκεκριμένης εφαρμογής.

Ιδεολογία και Εμμονή εναντίον Πολιτικής

Στο προηγούμενο μέρος εξετάσαμε το ρόλο της ιδεολογίας ως μέθοδο εισχώρησης στο συλλογικό συνειδητό ενός έτερου εθνοκρατικού παράγοντα και την επίτευξη της συνθήκης επηρεασμού του, υιοθετώντας ένα πλέγμα αποφάσεων και πολιτικών. Έχουμε λοιπόν στην περίπτωση αυτή τη δημιουργία ενός Δούρειου Ίππου που εμφανίζεται εμπρός σε ένα συλλογικό υποκείμενο με τη μορφή μιας ιδεολογίας, η υιοθέτηση της οποίας υποτίθεται ότι θα λειτουργήσει βοηθητικά προς τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού του κράτους. Η είσοδος του Δούρειου Ίππου στο εσωτερικό του έτερου κράτους έχει ως αποτέλεσμα, σε αλληγορικό πάντα επίπεδο, να γκρεμίζονται τα τείχη, να καταστέλλονται οι κοινωνικές και θεσμικές αντιστάσεις και πλέον η ανοχύρωτη πολιτεία να γίνεται πειθήνιο όργανο, ένα κράτος – μαριονέτα, στις διαθέσεις του δωρητή.

Ένα κράτος δεν διαμορφώνει την πορεία του στο διεθνές σύστημα σύμφωνα με την κραταιά ιδεολογία που διέπει το εσωτερικό του, ή αναλόγως με τις ιδεολογικές επιλογές της πολιτικής ηγεσίας του. Μια τέτοια επιλεκτική προσέγγιση θα λειτουργούσε παρελκυστικά ως προς τη βασική επιδίωξη του κάθε κράτους στο διεθνές σύστημα, που σύμφωνα με τον Τζον Μήρσαϊμερ είναι:

*«Η βασική κινητήρια δύναμη στη διεθνή πολιτική είναι η
θέληση για ισχύ, η οποία είναι εγγενής σε κάθε κράτος του*

*συστήματος και σπρώχνει όλα τα κράτη να επιδιώκουν
κυριαρχία.»¹*

Η βασική μέριμνα του κράτους είναι να επιτύχει την ενίσχυση των διαδικασιών επιβίωσης του, είτε μέσω της κυριαρχίας έναντι όλων των υπολοίπων είτε μέσω της διατήρησης του υφιστάμενου status quo,² σε ένα άναρχο και άκρως ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον. Η στόχευση αυτή όσο κι αν ηχεί ως μια κανονιστική διαδικασία αναφορικά με τις απαιτήσεις που θέτει η επιτυχημένη άσκηση διεθνούς πολιτικής, εν τούτοις παραμένει ως η σημαντικότερη πρόκληση για την εκάστοτε πολιτική ηγεσία μιας εθνοκρατικής οντότητας η οποία καλείται εις το ιστορικό διηνεκές να προσδώσει περιεχόμενο στη συνταγματική της υποχρέωση και στην ιστορική ευθύνη να προασπίζει τα εθνικά συμφέροντα και να διατηρεί το κράτος εν ζωή και τους πολίτες της ελεύθερους από κάθε είδος εξωτερικής παρέμβασης ή επιβολής. Η πολυπλοκότητα ως προς τη διαδικασία επίτευξης της εθνοκρατικής επιβίωσης, το διαρκώς μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον ως προς τις πολιτικές ωσμώσεις και διεργασίες που λαμβάνουν χώρα σε καθημερινό επίπεδο, η αναλογικώς συγκρινόμενη διάσταση της ισχύος και η διαρκώς επιβαλλόμενη αναζήτηση όρων και δομών ενίσχυσης της εθνοκρατικής ασφάλειας, η άνιση κατανομή ισχύος που διέπει την καθημερινότητα των κρατών, το δίλημμα ασφάλειας ως άμεσο αποτέλεσμα των προσπαθειών ενίσχυσης των δομών ασφαλείας ενός κράτους και η διαρκής παρουσία του πολέμου ως μια πραγματικότητα της διεθνούς πολιτικής και ως καταλύτης των εξελίξεων αναφορικά με τη διαμορφούμενη συστημική ισορροπία ισχύος, είναι τα κύρια ζητήματα που απασχολούν την καθημερινότητα των κρατών και το πεδίο

¹ Mearsheimer, *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, σ. 57.

² Ο συγγραφέας εδώ παρουσιάζει εν συντομία τη βασική θεωρητική διαφορά μεταξύ Επιθετικού και Αμυντικού Ρεαλισμού αντιστοίχως. Σχετικά με τα επιχειρήματα του Αμυντικού ρεαλισμού που χαρακτηρίζονται από τους θεωρητικούς του Επιθετικού ρεαλισμού ως προκατειλημμένα υπέρ του status quo [status quo biased] δείτε: Kenneth N. Waltz, *Θεωρία Διεθνούς Πολιτικής*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2011), μτφ. Κ. Κολιόπουλος.

έρευνας της διεθνολογικής κοινότητας. Η δυσκολία της συγκεκριμένης πολιτικής εφαρμογής απαιτεί από τον κάθε εθνοκρατικό παράγοντα να κάνει χρήση της οποιασδήποτε ευκαιρίας παρουσιάζεται στη διεθνή αρένα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα κράτη όχι μόνο να μη διαμορφώνουν τη διεθνή τους συμπεριφορά σύμφωνα με την κραταιά ιδεολογία που υφίσταται στο εσωτερικό τους, αλλά να την παραβλέπουν, αρκετές φορές και με τον πλέον προκλητικό τρόπο, με μοναδικό στόχο τη διασφάλιση των συμφερόντων τους.

Τα ιστορικά παραδείγματα που αποκαλύπτουν με τον πλέον απερίφραστο τρόπο ότι τα κράτη διαμορφώνουν τη συμπεριφορά τους στη διεθνή σκηνή σύμφωνα με τα συμφέροντα τους και όχι αναλόγως των ιδεολογικών τους επιλογών είναι πολλά και σημαντικά. Η Σινο-Αμερικανική σύμπραξη κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου,¹ οι Αμερικανο-Ιρακινές σχέσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 ώστε να εξισορροπηθεί η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ιράν και ΗΠΑ,² οι στενές σχέσεις μεταξύ του αυστηρού θεοκρατικού ουαχαμπιτικού καθεστώτος των Σαούντ και των ΗΠΑ ακόμα και πριν το τρομοκρατικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου,³ οι συμμαχίες που ανέπτυξε ο καθολικός Καρδινάλιος Ρισελιέ με τα προτεσταντικά κράτη της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης εναντίον της καθολικής Ισπανίας των Αψβούργων κατά την περίοδο του Τριακονταετούς Πολέμου⁴ κ.α. Απ' όλα τα παραπάνω μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ιδεολογία αποτελεί μια επιλογή με βάση το θυμικό του εθνοκρατικού παράγοντα. Δηλαδή, η ιδεολογία επιλέγεται από ένα κράτος με σκοπό την ενίσχυση της εσωτερικής του συγκρότησης, αναπτύσσοντας

¹ Δείτε ενδεικτικά: Evelyn Goh, *Constructing the U.S. Rapprochement with China, 1961–1974: From “Red Menace” to “Tacit Ally”*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

² Δείτε ενδεικτικά: William B. Quandt, “America and the Middle East: Fifty Year Overview”, στο L. Carl Brown (ed.), *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers*, (London: I.B. Tauris, 2001), σ. 67-70.

³ Δείτε ενδεικτικά: Aaron David Miller, *Search for Security: Saudi Arabian Oil and American Foreign Policy*, (Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 1991).

⁴ Δείτε ενδεικτικά: Aristotle Tziampiris, *Faith and Reason of State: Lessons from Early Modern Europe and Cardinal Richelieu*, (New York: Nova Science Publishers, 2010).

μια ποιοτική εμμονή γύρω από το φαντασιακό του «είναι». Παραφράζοντας το γνωστό έργο του Όσκαρ Γουάιλντ, *Ντόριαν Γκρέυ*, η ιδεολογία του κάθε κράτους διαδραματίζει το ρόλο μιας παρελκυστικής αντανάκλασης περί της διαρκούς αγνότητας του· μια λανθάνουσα ανάδειξη της εσωτερικότητας του έθνους κράτους που εξαντλείται στα στενά όρια της κρατικής διάστασης δίχως πραγματικό αντίκρισμα σε επίπεδο προθέσεων στη διακρατική σφαίρα. Όταν η ιδεολογία εισέρχεται στη διεθνή σφαίρα λειτουργεί ως μάσκα που καλύπτει το εθνικό «εγώ», προσφέροντας την ψευδαίσθηση του υπερβατικού διακρατικού «εμείς». Στην περίπτωση αυτή έχουμε τη μετάβαση από την ιδεολογία της ενδοκρατικής διάστασης στο διακρατικό ιδεολόγημα που αποτυπώνεται ως ιδεαλιστική αίγλη. Ο ιδεαλισμός αποτελεί την πλέον ενδεδειγμένη μέθοδο απόκρυψης της πολιτικής στόχευσης υπό ηθικιστικές εκλογικεύσεις. Όπως αναφέρει σχετικά ο Τζον Μήρσαϊμερ, δίνοντας ως παράδειγμα την ιδεαλιστική ρητορική των ΗΠΑ κατά τη διάρκεια της εδαφική εξάπλωσης στον 19^ο αιώνα, γύρω από το επίπεδο κάλυψης που προσφέρει η ιδεολογία στις πραγματικές πολιτικές προθέσεις:

‘Αναφορικά με τον ιδεαλισμό, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλοί Αμερικανοί πίστευαν ένθερμα ότι η επέκταση ήταν ηθικά δικαιολογημένη [σ.σ. η εδαφική επέκταση των ΗΠΑ στην Αμερικανική ήπειρο που έλαβε χώρα εις βάρος των όμορων κρατών και των αυτοχθόνων Αμερικανών]. Όμως η ιδεαλιστική ρητορική παρείχε επίσης και ένα κατάλληλο προσωπείο για τις βίαιες πολιτικές που

*βρίσκονταν πίσω από την τεράστια ανάπτυξη της
αμερικανικής ισχύος κατά τον 19^ο αιώνα.¹*

Ιδεολογία και Νομιμοποίηση: Τρία Επίπεδα Εφαρμογής

Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, η ιδεολογία δεν μεταβάλλει τη στάση των κρατών στη διεθνή αρένα ούτε πολύ περισσότερο μορφοποιεί τη συμπεριφορά τους απέναντι σε άλλα κράτη. Η ιδεολογία, ως υποτιθέμενη διαδικασία υπέρβασης των οντολογικών κοσμοθεωρητικών ετεροτήτων και οικοδόμησης ενός φαντασιακού παγκοσμιοποιημένου κοινού γίνεσθαι,² δεν υποκαθιστά το εθνικό συμφέρον σε καμία των περιπτώσεων υπό πραγματικούς όρους και συνθήκες εφαρμογής μιας εθνικής στρατηγικής. Η μη δυνατότητα υποκατάστασης του εθνικού συμφέροντος από την όποια ιδεολογία δεν αποτελεί την κανονιστική απόληξη μιας αξιωματικής προσέγγισης περί διεθνούς πολιτικής αλλά την πραγματιστική αποτύπωση περί της επιδίωξης του κάθε κράτους να κυριαρχήσει έναντι όλων των υπολοίπων στη διεθνή αρένα. Μια τέτοια διαπίστωση ασφαλώς δεν σημαίνει ότι η ιδεολογία δεν διαδραματίζει τον παραμικρό ρόλο για τα κράτη. Αντιθέτως, όπως θα δούμε παρακάτω, ο ρόλος της ιδεολογίας αυξάνει σημαντικά σε στιγμές κρίσης, όταν δηλαδή

¹ Mearsheimer, *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, σ. 501.

² Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει στο πλαίσιο που παρουσιάζουμε στο σημείο αυτό η επίφαση της παγκοσμιοποιημένης ιδεολογίας που με μια διαδικασία ακατανόητη, επομένως και ουτοπικά αρμονική, θα καταργήσει τα εθνικά σύνορα και θα δημιουργήσει νέες δομές σύνδεσης και συνύπαρξης της ανθρωπότητας σε ένα υποτιθέμενα ασφαλές και δίχως τριβές ή αναταράξεις αύριο. Για ενδελεχείς αναλύσεις γύρω από το ζήτημα της παγκοσμιοποίησης από την πολιτική σκοπιά του θέματος δείτε: Παναγιώτης Ήφαιστος, «Πλανητικοποίηση και το Ζήτημα της Διεθνούς και Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης», σ. 39-172. Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, «Το Πολιτικό Υπόβαθρο της Παγκοσμιοποίησης», σ. 261-276. Ειρήνη Χειλά, «Ζητήματα Διεθνούς Πολιτικής στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης: Μια Πρώτη Προσέγγιση», σ. 277-296. Διονύσης Τσιριγώτης, «Παγκοσμιοποίηση και Αλλαγή στη Διεθνή Πολιτική. Κύριες Τάσεις των Εναλλακτικών Ρευμάτων Σκέψης της Θεωρίας Διεθνών Σχέσεων», σ. 433-506. Δείτε επίσης την πρωτότυπη προσέγγιση του Δημήτρη Χρυσόχου που προσεγγίζει την εννοιολογική εξέλιξη της Παγκοσμιοποίησης ως ουτοπία και αντί αυτού προτάσσει τη διάσταση της συναρχίας στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Δημήτρης Χρυσόχου, «Το Ζήτημα της Ευρωπαϊκής Συναρχίας», σ. 297-326. Όλα τα προαναφερόμενα κείμενα εμπεριέχονται στο συλλογικό έργο Πέτρος Σιούσουρας & Κωνσταντίνος Χαζάκης (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση, Ευρωπαϊκή Ένωση & Ελλάδα: Πολιτικές και Οικονομικές Όψεις*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2009.).

καλείται να λειτουργήσει ως μάσκα μεταμόρφωσης των αληθινών προθέσεων ενός κράτους. Παρακάτω θα δειχθεί πως η ιδεολογία ετεροκαθορίζεται μέσω της πολιτικής στόχευσης που θέτει ο κάθε εθνοκρατικός δρών στο διεθνές σύστημα σε ενδοκρατικό και διακρατικό επίπεδο, αντικρούοντας ουσιαστικά τη θέση ότι η ιδεολογία είναι αυτή που καθορίζει τον πολιτικό στόχο και σκοπό με βάση τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που αυτή μεταχειρίζεται σε επίπεδο εικόνων, μηνυμάτων αλλά και πρακτικών.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει το συστημικό περιβάλλον της διεθνούς αρένας οδηγεί τα κράτη σε ανταγωνισμό μεταξύ τους. Επομένως, η αποκάλυψη των πολιτικών σκοπών ενός κράτους στο διεθνές σύστημα ή ακόμα και στο εσωτερικό του συμμαχικού δικτύου του κράτους αυτού θα οδηγούσε σε άκρατο και απευθείας ανταγωνισμό μεταξύ των εθνοκρατικών παραγόντων, τουλάχιστον αυτών που διαθέτουν ένα τέτοιο επίπεδο ισχύος ώστε να προβούν σε μια άμεση αντιπαράθεση των εθνικών τους στρατηγικών. Επίσης θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ο ακρογωνιαίος λίθος για την ανάπτυξη διαλυτικών παραγόντων προς συμμαχίες και διακρατικές συμφωνίες. Όπως ο Μακιαβέλι δίνει το παράδειγμα του τυράννου Αγαθοκλή των Συρακουσών ως πολιτικού άνδρα που ανήλθε στα ανώτατα κλιμάκια της εξουσίας υποκρύπτοντας τις αληθινές του προθέσεις, αναλύοντας ουσιαστικά τη διαδικασία της εξαπάτησης στην εσωτερική πολιτική σκηνή,¹ έτσι και τα κράτη κάνουν χρήση της ιδεολογίας ως μεθόδου κάλυψης των πραγματικών τους πολιτικών προθέσεων στη διεθνή σκηνή καθώς και στο εσωτερικό τους.

Ιδεολογία και Εσωτερική Νομιμοποίηση

Αρχικώς, στο εσωτερικό των κρατών η ιδεολογία χρησιμοποιείται ως το πολιτικοφανές *modus operandi* για να αποκτηθεί ή να ενισχυθεί περαιτέρω η συνθήκη

¹ Niccolo Machiavelli, *The Prince*, (Indianapolis: Hackett Publishing Co., 1995), D. Wooton (επιμ. & μετφ.), σ. 27.

της εσωτερικής νομιμοποίησης στις περιπτώσεις αυτές που το κράτος είτε βρίσκεται στο στάδιο εφαρμογής μιας μαξιμαλιστικής – ηγεμονικής πολιτικής, είτε ετοιμάζεται να εμπλακεί σε μια πολεμική διελκυστίνδα. Ως εσωτερική νομιμοποίηση ορίζουμε την εφαρμογή ενός συγκεκριμένου πλαισίου πολιτικών από το κράτος ώστε να κινητοποιούνται υποστηρικτικά οι πολίτες του ως προς τους πολιτικούς σκοπούς που θέτει προς υλοποίηση το ίδιο. Το πολιτικό αυτό πλαίσιο των εφαρμογών κινείται συνήθως στο επίπεδο της αποστολής επικοινωνιακών μηνυμάτων με στόχο τη θετική κινητοποίηση του συλλογικού θυμικού, ενώ σπανιότερα μπορεί να λάβει και τη μορφή θεσμικών πρωτοβουλιών που ξανά όμως ως βασικό στόχο θα έχουν τη θετική κινητοποίηση των πολιτών υπέρ των αποφάσεων της πολιτικής αρχής. Για παράδειγμα, αμέσως μετά την είσοδο της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η βρετανική αποικιακή αρχή της Κύπρου κυκλοφόρησε αφίσες γραμμένες στα ελληνικά που καλούσαν τους Κυπρίους να καταταγούν στον βρετανικό στρατό για να βοηθήσουν το μητροπολιτικό κέντρο του Ελληνισμού. Ταυτοχρόνως, άρθηκαν με διάταγμα οι περιοριστικοί κανονισμοί που είχαν επιβληθεί στη νήσο από τα επεισόδια του 1931 με αποτέλεσμα να αποκατασταθούν βασικά δικαιώματα αλλά και η άρση απαγορεύσεων που στρέφονταν κυρίως εναντίον της Ένωσης της νήσου με την Ελλάδα.¹ Τόσο στη μια όσο και στην άλλη περίπτωση αλλάζουν τα μέσα που χρησιμοποιούνται αλλά ο στόχος παραμένει ο ίδιος.

Η σημαντικότητα επίτευξης της εσωτερικής νομιμοποίησης εμφανίζεται ως αναγκαιότητα στην ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας κυρίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση, όπου πλέον η διαδικασία εξέλιξης του πολέμου μεταβάλλεται ως προς τους μηχανισμούς εξέλιξης του και ο άμαχος πληθυσμός διαδραματίζει πλέον

¹ Για μια ενδεικτική αλλά και περιεκτική προσέγγιση σχετικά δείτε: Ευάγγελος Αβέρωφ Τσιτσάς, *Ιστορία Χαμένων Ευκαιριών, (Κυπριακό 1950-1963)*, (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1982), Α΄ τομ., Β΄ εκδ., σ. 11-15.

σημαντικό ρόλο στην όλη διαδικασία ως παραγωγικός καταλύτης της επιμελητείας πολέμου.¹ Όπως αναφέρει σχετικά ο Χαράλαμπος Παπασωτηρίου:

‘Από τη σκοπιά της υψηλής στρατηγικής σε έναν πόλεμο η σημαντικότερη διάσταση της εσωτερικής πολιτικής αφορά την ικανότητα ενός πολιτικού συστήματος να αντλεί πόρους από τον πληθυσμό του για τις ένοπλες δυνάμεις του και να οργανώνει την αμυντική – ή επεκτατική πολιτική του. Συμπεριλαμβάνει την κρατική οργάνωση και τη συνοχή του πολιτικού συστήματος.’²

Πρέπει στο σημείο αυτό να τονισθεί ότι, η διάσταση της εσωτερικής νομιμοποίησης υφίσταται και σε καιρό ειρήνης, όταν το κράτος επιδιώκει να ενδυναμώσει τους πυλώνες σκληρής ισχύος του ή να αυξήσει το επίπεδο ετοιμότητας του απέναντι σε υφιστάμενες απειλές. Η εσωτερική νομιμοποίηση και στην περίπτωση αυτή αναφέρεται στην υποστήριξη της κοινωνίας προς τις ενέργειες της πολιτικής ηγεσίας και την αποδοχή των θυσιών ή ακόμα και της υποβάθμισης του βιοτικού της επιπέδου. Για την επίτευξη της εσωτερικής νομιμοποίησης το κάθε κράτος έχει στη διάθεση του μια σειρά από πολιτικές εφαρμογές που ως βασικό στόχο έχουν να κερδίσουν το συλλογικό θυμικό και την κοινωνική συναίνεση. Ο υποφαινόμενος επιλέγει να μην αναφερθεί διεξοδικά στις εφαρμογές αυτές, λόγω του ότι μια τέτοιου είδους εμβάθυνση θα λειτουργούσε παρελκυστικά προς τον κύριο θεματικό στόχο του παρόντος άρθρου. Αξίζει όμως να αναφέρουμε ως σημαντικότερη εφαρμογή της όλης

¹ Αναφορικά με τη διαδικασία αλλά και την πολιτική εφαρμογή της μετάβασης από το επίπεδο της φεουδαλικής πολεμικής κινητοποίησης στην εθνική, όπως αυτή υλοποιείται μέσα από την πολιτική των Ιακωβίνων στην πρώιμη φάση της μετά-επαναστατικής Γαλλίας δείτε ενδεικτικά: Arthur Waldron, “Looking Backward: The People in Arms and the Transformation of War”, στο Daniel Moran & Arthur Waldron (επιμ.), *The People in Arms: Military Myth and National Mobilization since the French Revolution*, (Cambridge, Cambridge University Press, 2003), σ. 256-62.

² Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική, 6^{ος}-11^{ος} Αιώνας*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2000), σ. 20.

διαδικασίας το μηχανισμό προπαγάνδας που διαθέτει το κάθε κράτος και αφορά τη ψυχολογική και νοητική ταύτιση της κοινωνίας με την πολιτική στόχευση του κράτους.¹

Η οποιαδήποτε ενέργεια ενός κράτους στη διεθνή σκηνή που δεν έχει λάβει εσωτερική νομιμοποίηση ή που η πολιτική ηγεσία του κράτους αποφεύγει να την ανανεώνει σε τακτά χρονικά διαστήματα, είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Όταν η ψυχή ενός εθνοκρατικού οργανισμού, που δεν είναι άλλη από τον κοινωνικό του κορμό αποκλίνει συναισθηματικά ή νοητικά από τις πολιτικές αναγκαιότητες που του προβάλλει η εκάστοτε πολιτική ηγεσία, τότε ο ομφάλιος λώρος της ηθικής αλλά και υλικής τροφοδοσίας αποκόπτεται και η στόχευση παύει να έχει τις όποιες δυνατότητες επιτυχίας ή έστω μερικής διατήρησης της στο διεθνές προσκήνιο. Η προπαγάνδα επιτυγχάνει να ενδύει τις όποιες πολιτικές στοχεύσεις με ιδεολογικές διαστάσεις, αλλοιώνοντας, μερικώς ή συνολικώς, την υπόσταση του δέκτη μέσω της προβολής συναισθηματικά φορτισμένων συμβολισμών, δίχως όμως να μεταλλάσσει ή να αλλοιώνει τον πυρήνα της στόχευσης έστω και στο παραμικρό.

Ιδεολογία και Εξωτερική Νομιμοποίηση

Η διάσταση της ιδεολογίας λειτουργεί και στο διακρατικό επίπεδο. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε δυο επιμέρους επίπεδα ανάδειξης της ιδεολογίας ως μέσο επίτευξης της εξωτερικής νομιμοποίησης. Εξωτερική ή διεθνής νομιμοποίηση είναι η « *διάσταση αυτή [που] αφορά τον βαθμό στον οποίο οι πολεμικοί σκοποί αλλά και τα πολεμικά μέσα συμβαδίζουν με τις επικρατούσες διεθνείς αξίες και το πνεύμα της*

¹ Για μια ενδελεχή ανάλυση γύρω από τη διαχρονική αξία της προπαγάνδας ως πολιτικό εργαλείο δείτε: Philip M. Taylor, *Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Era*, (Manchester, Manchester University Press, 2003), 3^η εκδ.

εποχής. Ο παράγοντας αυτός μπορεί να επηρεάσει τη στάση τρίτων δυνάμεων προς τους εμπολέμους.»¹

1. Εξωτερική Νομιμοποίηση Εξωτερικής Διάστασης

Η πρώτη περίπτωση ονομάζεται από τον υποφαινόμενο ως εξωτερική νομιμοποίηση εξωτερικής διάστασης. Σε αυτό το επίπεδο το κράτος που επιδιώκει να εφαρμόσει εξωτερική νομιμοποίηση υποκρύπτει τον πολιτικό του σκοπό πίσω από ένα ιδεολογικό μήνυμα, ώστε να μη γίνει αυτός αντιληπτός από την πολιτική ηγεσία και την πολιτική ελίτ άλλων κρατών – συμμάχων του διεθνούς συστήματος. Το κράτος που εφαρμόζει την εξωτερική νομιμοποίηση εξωτερικής διάστασης επιδιώκει να παραπλανήσει τους θεσμικούς λήπτες αποφάσεων συμμαχικών κρατών αναφορικά με τις προθέσεις που εμπεριέχει η εφαρμογή μιας πολιτικής με διεθνές εύρος επηρεασμού. Η παραπλάνηση αυτή μεταμφιέζει τη βασική στόχευση της εξυπηρέτησης του εθνικού συμφέροντος του κράτους που υλοποιεί μια απόφαση σε υπερβατική στόχευση που ως στόχο έχει την προώθηση και ενδυνάμωση της ιδεολογίας που λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των κρατών αυτών. Με άλλα λόγια και στην περίπτωση αυτή η ιδεολογία λειτουργεί ως μια επίφαση, μεταφέροντας το ενδιαφέρον των άλλων παραγόντων του διεθνούς συστήματος από την ουσία μιας πολιτικής εφαρμογής στο φαίνεσθαι αυτής, δίνοντας τη δυνατότητα στο κράτος που εφαρμόζει μια τέτοιου είδους πολιτική να «μεταμφιέζει» ενέργειες όπως η υπεράσπιση του εθνικού συμφέροντος ή η διαδικασία μεγιστοποίησης του εύρους ισχύος του σε αποφάσεις με ιδεολογικό χαρακτήρα και φαινομενικώς ιδεαλιστικά κίνητρα με παγκόσμιο βεληνεκές και δυναμική.

¹ Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική*, σ. 21.

Η εξωτερική νομιμοποίηση εξωτερικής διάστασης αξιωματικά δέχεται ότι η διαδικασία της εξαπάτησης λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό ενός συμμαχικού δικτύου. Για μη συμμαχικά κράτη μια ανάλογη διαδικασία δεν θα λάμβανε τη διαδικασία υλοποίησης εξωτερικής νομιμοποίησης αλλά θα κινούνταν μεταξύ της διαδικασίας επιβολής και της σιωπηρής ανοχής εκ μέρους τρίτων. Στην περίπτωση μας η εξαπάτηση συντελείται όπως έχουμε αναφέρει ήδη παραπάνω μέσω της προβολής μιας ιδεολογικής διάστασης που λειτουργεί ως βάση αποπροσανατολισμού για τις πραγματικές πολιτικές στοχεύσεις του κράτους στο εσωτερικό ενός ήδη εδραιωμένου και οργανωμένου συμμαχικού δικτύου. Παράλληλα όμως, στο συγκεκριμένο επίπεδο η επιδίωξη της εξωτερικής νομιμοποίησης – εξωτερικής διάστασης προκύπτει ως αναγκαιότητα λόγω του ότι το κράτος που επιδιώκει την υφιστάμενη υλοποίηση δεν επιθυμεί να αποκαλύψει τις πραγματικές διαθέσεις του στο συμμαχικό του δίκτυο. Το βασικό αίτιο για τη μη διάθεση της αποκάλυψης βρίσκεται στο ότι το κράτος αυτό δεν επιθυμεί να οικοδομήσει συνθήκες αντιπαλότητας με τους συμμάχους του, είτε μέσω της εκκίνησης μιας διαδικασίας παράλληλης ενδυνάμωσης που θα οδηγήσει στην αποτύπωση του διλήμματος ασφάλειας, είτε μέσω της διάλυσης του συμμαχικού δικτύου.

Η συγκεκριμένη λειτουργία εκφράζει την ανάγκη του κράτους που τη θέτει σε συνθήκη υλοποίησης να πετύχει τους στόχους του δίχως όμως να έρθει σε αντιπαράθεση με τους συμμάχους του, προωθώντας τους εθνικούς στόχους και σκοπούς της μέσω ιδεολογικών προφάσεων και επιφάσεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη εφαρμογή είναι εξόχως δύσκολη ως προς την επιτυχία της υλοποίησης, λόγω του ότι το σύνολο των πολιτικών ελίτ των εθνοκρατικών οντοτήτων γνωρίζουν τον τρόπο λειτουργίας του διεθνούς συστήματος και επομένως είναι εξαιρετικά απίθανο να πεισθούν από τις προσπάθειες του συμμάχου τους να καλύψουν την

ατζέντα των εθνικών τους πολιτικών με ιδεολογικές διακοινώσεις και ρητορείες ανάλογης βαρύτητας. Ένα από τα λίγα ίσως ιστορικά παραδείγματα ανάλογης διάστασης και φιλοσοφίας είναι το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς του Βίντκουν Κουϊσλινγκ στη Νορβηγία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, 1940-1945, που χαρακτηρίστηκε από τη σκληρότητα και την ιδεολογική εμμονή του στο ναζιστικό ολοκληρωτισμό, σε σημείο που τα εθνικά συμφέροντα του κράτους είχαν ταυτισθεί πλήρως με την πορεία του Γ΄ Ράιχ, παρόλο που η ναζιστική Γερμανία στην ουσία ήταν κατοχική δύναμη στη Νορβηγία.¹

2. Εξωτερική Νομιμοποίηση Εσωτερικής Διάστασης

Η δεύτερη περίπτωση αποδίδεται από τον υποφαινόμενο ως εξωτερική νομιμοποίηση εσωτερικής διάστασης. Στο συγκεκριμένο επίπεδο η προσπάθεια εξαπάτησης ώστε να εξυπηρετηθεί η εθνική πολιτική ατζέντα του κράτους που εφαρμόζει τη συγκεκριμένη διαδικασία δεν θέτει ως στόχο την παραπλάνηση της πολιτικής ηγεσίας αλλά το ίδιο το κοινωνικό σύνολο του έτερου κρατικού παράγοντα. Η εφαρμογή της εξωτερικής νομιμοποίησης – εσωτερικής διάστασης δεν αναφέρεται σε μια απευθείας σχέση επηρεασμού που εκκινεί από το κράτος που επιδιώκει να εφαρμόσει τη συγκεκριμένη διαδικασία προς το κοινωνικό σύνολο του κράτους που λειτουργεί ως δέκτης του όλου σχεδιασμού. Μια τέτοια εφαρμογή θα γινόταν εύκολα αντιληπτή από τις δομές της κοινωνικής εγρήγορσης του κράτους – δέκτη και θα απορριπτόταν ως μια διαδικασία εξωτερικής παρέμβασης στα εσωτερικά ενός άλλου κράτους. Η εφαρμογή εκκινεί μέσω της «προσφοράς» του κράτους – πομπού στην πολιτική ηγεσία του κράτους – δέκτη μιας ιδεολογικής επίφασης που θα χρησιμοποιηθεί από την πολιτική ηγεσία του κράτους – δέκτη ως επιχείρημα θετικού

¹ Στην ορολογία της διεθνούς πολιτικής το όνομα Κουϊσλινγκ είναι συνώνυμο με την εθνική μειοδοσία. Δείτε ενδεικτικά: Hans Fredrik Dahl, *Quisling: A Study in Treachery*, (Cambridge, Cambridge University Press, 1999), σ. 186.

επηρεασμού της κοινής γνώμης ώστε να υιοθετηθούν πολιτικές που θα λειτουργούν υποστηρικτικά προς την ατζέντα των εθνικών στοχεύσεων του κράτους – πομπού. Επομένως, στην περίπτωση που εξετάζουμε στο σημείο αυτό η εφαρμογή της εξωτερικής νομιμοποίησης διαμορφώνεται μέσα από το ακόλουθο σχήμα: Αν (Α) το κράτος που επιδιώκει την εξωτερική νομιμοποίηση και (Β) το κράτος δέκτης – άρα και η πολιτική ηγεσία του – που θα λειτουργήσει ως καταλύτης εξωτερικής νομιμοποίησης, η εθνική κοινωνία (β) του κράτους Β που θα δεχτεί την εσωτερική διάσταση της εξωτερικής νομιμοποίησης μέσω των προσπαθειών της πολιτικής ηγεσίας του κράτους Β. Επομένως αν: $A < \Sigma B$, όπου (<) σημείο πολιτικής αποδοχής και όπου (Σ) σημείο εξωτερικής νομιμοποίησης και $B > \Pi \beta$, όπου (>) σημείο πολιτικού επηρεασμού και όπου (Π) σημείο εσωτερικής διάστασης τότε η όλη σχέση αποδίδεται με την ακόλουθη εφαρμογή. $A < \Sigma B + B > \Pi \beta = A > \Sigma \beta$.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο παράγοντας Β είναι ο καταλύτης αυτός που θα λειτουργήσει ως ο φορέας της εξωτερικής νομιμοποίησης εσωτερικής διάστασης του παράγοντα Β προς τον παράγοντα β. Όσο κι αν αρχικώς δημιουργείται η εντύπωση ότι ο παράγοντας Β ουσιαστικά εξυπηρετεί απλώς και μόνο τα συμφέροντα του παράγοντα Α, εν τούτοις είναι σημαντικό για την καλύτερη κατανόηση της όλης διαδικασίας να καταλήξουμε στο ότι η σχέση που δημιουργείται από την παραπάνω εξίσωση εξυπηρετεί εξίσου και τα πολιτικά συμφέροντα του παράγοντα Β αντιστοίχως. Και σε αυτή την περίπτωση η εθνική πολιτική ατζέντα του παράγοντα Α καλύπτεται πίσω από μια ιδεολογική επίφαση που ο παράγοντας Β θα κληθεί να τη νομιμοποιήσει στο εσωτερικό του ως μια ειλικρινή εκδήλωση υπερβατικών πολιτικών προθέσεων του παράγοντα Α προς τον παράγοντα β. Ως μια εφαρμογή δηλαδή που δεν έχει ως στόχο απλώς και μόνο τη διασφάλιση ή την διεύρυνση του εθνικού συμφέροντος του παράγοντα Α αλλά την υλοποίηση μιας ιδεολογίας που θα έχει

ευεργετικές συνέπειες για τον παράγοντα Β όπως εξίσου και για τον παράγοντα β αντιστοίχως. Η συγκεκριμένη εφαρμογή όμως προϋποθέτει ότι το κράτος Α έχει υπέρμετρη ισχύ από το κράτος Β αντιστοίχως, επομένως έτσι μπορεί να εξηγηθεί για ποιο λόγο η διαδικασία της εξαπάτησης δεν έχει ως στόχο την πολιτική ηγεσία του κράτους Β αλλά τον κοινωνικό κορμό αυτού (β). Η εξυπηρέτηση της εθνικής πολιτικής ατζέντας του κράτους Α μπορεί να επιβληθεί στο κράτος Β ως μια αναγκαιότητα που προκύπτει από το διαχρονικά αμετάβλητο θουκυδίδειο αξίωμα του *«ο ισχυρός επιβάλλει ότι του επιτρέπει η δύναμη του και ο αδύνατος υποχωρεί όσο του επιβάλλει η αδυναμία του.»*¹ Η εμφανής όμως πειθήνια συμπεριφορά του κράτους Β προς το κράτος Α μπορεί να οδηγήσει τον παράγοντα β είτε σε στάση, στην περίπτωση αυτή που το πολιτειακό καθεστώς του κράτους Β δεν είναι δημοκρατικό, είτε σε καταψήφιση της πολιτικής ηγεσίας στις επόμενες εκλογές. Η όλη διαδικασία θα αποσταθεροποιήσει το κράτος Β με αποτέλεσμα το συμμαχικό δίκτυο του κράτους Α να δεχθεί πλήγμα και να προβληθούν εμπόδια ως προς την ομαλή εξυπηρέτηση και εφαρμογή της εθνικής πολιτικής του ατζέντας.

Επομένως καθίσταται προφανές ότι η διαδικασία της εξαπάτησης του παράγοντα β μέσω της προβολής ιδεολογικών στοχεύσεων και σκοπών ως στόχο έχει την προληπτική αντιμετώπιση πιθανών εμποδίων αναφορικά με τις στοχεύσεις του κράτους Α, αλλά και την επιβίωση ή την χρονική παράταση της παραμονής στην εξουσία του παράγοντα Β – της πολιτική ηγεσίας δηλαδή του κράτους αυτού – σε σχέση με το επίπεδο της εσωτερικής νομιμοποίησης που απολαμβάνει ο παράγοντας Β στη γενικότερη του διάσταση. Ένα πρόσφατο παράδειγμα που ο ιστορικός του μέλλοντος θα το κατατάξει στις πλέον κλασικές περιπτώσεις εξωτερικής νομιμοποίησης εσωτερικής διάστασης είναι η ολοκληρωτική υποστήριξη που

¹ Θουκυδίδου Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου, (Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1998), μτφ. Αγγ. Σ. Βλάχος, Ε: 89-91.

προσέφερε η Βρετανία και πιο συγκεκριμένα η κυβέρνηση των Νέων Εργατικών του Τόνυ Μπλαιρ στα επιχειρήματα των ΗΠΑ γύρω από την υποτιθέμενη κατοχή του Ιράκ όπλων μαζικής καταστροφής. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο υποφαινόμενος δεν υποστηρίζει ότι αν ήταν ένας άλλος πολιτικός στην ηγεσία των Νέων Εργατικών ή ένας άλλος πολιτικός σχηματισμός στην εξουσία η όλη εξέλιξη θα ήταν διαφορετική. Αντιθέτως, προβάλλεται η θέση ότι η συμπεριφορά της όποιας κυβέρνησης θα ήταν η ίδια αφού υπερισχύει η ετεροβαρής σχέση ισχύος μεταξύ ΗΠΑ και Βρετανίας από τις όποιες, τυχόν, πολιτικές διαφοροποιήσεις γύρω από το προαναφερόμενο ζήτημα.¹ Η προσοχή στο σημείο αυτό πρέπει να δοθεί στη μεθοδολογία ποδηγέτησης της Βρετανικής κοινωνίας από την ίδια του την κυβέρνηση μέσω της ιδεολογίας του δίκαιου πολέμου εναντίον ενός αντιπάλου που δήθεν είχε τα μέσα να επιφέρει παγκόσμια καταστροφή, ώστε να μην ενδυναμώνονταν η φωνή αλλά και το εύρος αυτών που επιχειρηματολογούσαν εναντίον της συμμετοχής της Βρετανίας στην Ιρακινή εισβολή προβάλλοντας την όλη διαδικασία ως άλλη μια απόδειξη της πειθήνιας εξυπηρέτησης των εθνικών συμφερόντων των ΗΠΑ από το Ηνωμένο Βασίλειο.²

¹ Στο σημείο αυτό κάποιος μπορεί να προβάλει ως αντεπιχείρημα στη συγκεκριμένη θέση την άρνηση της Βρετανίας να εισέλθει στο πλευρό των ΗΠΑ. Δίχως να εισέλθουμε σε μια εις βάθος ανάλυση των λόγων που οδήγησαν τη Βρετανία σε μια τέτοια θέση αξίζει να σημειώσουμε ότι αποτελεί τη μοναδική ανάλογη εξέλιξη σε πολεμική διαδικασία, αφού τόσο στον προγενέστερο Πόλεμο της Κορέας όσο και στις μεταγενέστερες πολεμικές εμπλοκές με το Ιράκ και το Αφγανιστάν η Βρετανία βρέθηκε στο πλευρό του μόνιμου συμμάχου της. Επομένως, στο σημείο αυτό η εξαίρεση δεν αναιρεί τον κανόνα. Για μια ενδιαφέρουσα μελέτη σχετικά με τη στάση της Βρετανίας πριν αλλά και κατά τη διάρκεια του Πολέμου στο Βιετνάμ δείτε: Sylvia Ellis, *Britain, America, and the Vietnam War*, (Westport: Praeger Publishers, 2004).

² Η στάση που κράτησε η κυβέρνηση των Νέων Εργατικών απέναντι στους ισχυρισμούς των ΗΠΑ αναφορικά με τα υποτιθέμενα Ιρακινά όπλα μαζικής καταστροφής αποτελεί μια πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση εξωτερικής νομιμοποίησης εσωτερικής διάστασης για τον 21^ο αιώνα. Δείτε ενδεικτικά: William Shawcross, *The Allies: The United States, Britain and Europe in the Aftermath of the Iraqi War* (New York: Public Affairs, 2004), με ιδιαίτερη έμφαση σ. 39-74. Δείτε επίσης το εξαιρετικά ενδιαφέρον έργο του Brian Jones, στελέχους των Βρετανικών Μυστικών Υπηρεσιών, *Failing Intelligence: The True Story of how we were Fooled into Going to War in Iraq*, (London: Dialogue Publications, 2010).

Ιστορική ανάπτυξη του θεωρητικού επιχειρήματος

Στην ενότητα που θα ακολουθήσει θα δώσουμε κάποια ιστορικά παραδείγματα αναφορικά με το ότι ο Ψυχρός Πόλεμος δεν προήλθε μέσα από ιδεολογική τριβή αλλά ήταν ένα αυτό καθ' αυτό αποτέλεσμα στρατηγικού ανταγωνισμού.

Οι ιδεολογικές διαφορές μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ υφίστανται από την πραγμάτωση της Οκτωβριανής Επανάστασης.¹ Όσο περίεργο κι αν ηχεί, αν εξετάσουμε τα παραπάνω ιστορικά δεδομένα με αυστηρά ιδεολογικά κριτήρια θα διαπιστώσουμε ότι, η κατάρρευση του αυταρχικού τσαρικού καθεστώτος των Ρομανόφ και η τυχόν μετεξέλιξη της αντιτσαρικής επανάστασης στην οικοδόμηση μιας αστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας δεν είχε την παραμικρή ιδεολογική απόκλιση² από τις ιδεολογικές αρχές της Αμερικανικής Επανάστασης και από το πνεύμα και τη φιλοσοφία του Αμερικανικού συντάγματος αλλά και από άλλα φιλοσοφικά κείμενα των ιδρυτών των ΗΠΑ. Ο έκδηλος αντι-αριστοκρατισμός και η κάθετη αντι-μοναρχική ιδεολογική θέση των ΗΠΑ αναφορικά με το συγκεκριμένο είδος πολιτειακής δομής δεν θα έβρισκε σημαντικές αποκλίσεις από το πνεύμα της εξέγερσης του Φεβρουαρίου του 1917 στη Ρωσία. Η ουσιαστική ιδεολογική διαφοροποίηση έχει ως σημείο εκκίνησης τον Οκτώβριο του 1917 που η προοπτική της αστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας στη Ρωσία καταρρέει και στη θέση της αναπτύσσεται η μαρξιστική πολιτειακή δομή της δικτατορίας του προλεταριάτου. Σε

¹ Η κατάργηση της προσωρινής Ρωσικής κυβέρνησης (Временное правительство России) του Αλεξάντερ Κερένσκυ από την Οκτωβριανή Επανάσταση άλλαξε συνολικά το ρου της Ιστορίας αλλά και το αποτέλεσμα της επανάστασης εναντίον του τσαρικού καθεστώτος. Γι' αυτή την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίοδο της Ρωσικής ιστορίας δείτε: Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, (Oxford: Oxford University Press, 2008), σ. 40-71.

² Ασφαλώς η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία αφορά την ιδεολογική αντιστοίχιση αυτή καθ' αυτή. Αν όμως εισέλθουμε στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής τότε θα διαπιστώσουμε για άλλη μια φορά ότι η ιδεολογία απέχει κατά πολύ από τους σχεδιασμούς υπέρ της διασφάλισης του εθνικού συμφέροντος. Χαρακτηριστική είναι η ανταλλαγή τηλεγραφημάτων μεταξύ του Αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών και της Ρωσικής διπλωματικής Αποστολής στις ΗΠΑ μεταξύ 1832 και 1836 όπου ανταλλάσσονται οι αμοιβαίες διαβεβαιώσεις ότι σε περίπτωση που ένα από τα δυο κράτη εμπλακεί σε πόλεμο με το Ηνωμένο Βασίλειο τότε το άλλο θα σπεύσει σε βοήθεια του. Παρατίθενται στο Eufrosina Dvoichenko – Markov, “Americans in the Crimean War”, *Russian Review*, vol. 13, no. 2, σ. 137.

ιδεολογικό επίπεδο ο κύριος εκφραστής των δημοκρατικών αξιών και της ελεύθερης οικονομίας, ΗΠΑ, ερχόταν σε ευθεία αντιπαλότητα με τον κύριο εκφραστή της προλεταριακής επικράτησης και του κρατικού παρεμβατισμού στις οικονομικές δραστηριότητες των πολιτών. Δυο αντιδιαμετρικά αντίθετες κοσμοαντιλήψεις αναφορικά με την ίδια τη δομή και εξέλιξη της ανθρώπινης παρουσίας στον πλανήτη, επομένως επαναστατικές ως προς το εύρος και την τελική στόχευση τους, έρχονταν σε ευθεία αντιπαράθεση κινώντας τα γρανάζια της ιστορίας προς αντίθετες κατευθύνσεις. Αν όμως ανατρέξουμε στην ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας θα διαπιστώσουμε ότι οι αντίρροπες αυτές κατευθύνσεις μέσα από την υιοθέτηση διαφορετικών ιδεολογικών αρχών είναι μια φυσιολογική όσο και ωφέλιμη διαδικασία που επιτρέπει στην ίδια την ιστορία και την ανθρωπότητα να εξελίσσονται ώστε να μην οδηγούμαστε σε αταβιστικά ηγεμονικά αδιέξοδα.

Η ουσιαστική στρατηγική τριβή ξεκινά μεταξύ ΗΠΑ και Ρωσίας τον Δεκέμβριο του 1917 όταν υπογράφεται εκεχειρία μεταξύ των Κεντρικών Δυνάμεων και της Ρωσίας στο Μπρεστ-Λιτόφσκ και κλιμακώνεται με την αποστολή Αμερικανικών στρατευμάτων στη Σιβηρία το 1918.¹ Ο στρατηγικός ανταγωνισμός μπορεί να γίνει κατανοητός στο επίπεδο αυτό εξ' αιτίας του ότι η αποχώρηση της Ρωσίας από το μέτωπο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και η υπογραφή εκεχειρίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις ουσιαστικά προσέφερε ένα σημαντικό πλεονέκτημα στη Γερμανία και τους συμμάχους της που δεν είχαν πλέον να ανησυχούν για την απειλή στο Ανατολικό Μέτωπο, ενώ η προοπτική σύναψης συμμαχίας μεταξύ Ρωσίας και

¹ Η επίσημη θέση του υπέρμαχου των ιδεαλιστικών αρχών εις βάρος της πολιτικής αναγκαιότητας Αμερικανού προέδρου Γούντροου Ουίλσον ήταν ότι οι στρατιώτες δεν είχαν σταλεί για να παρέμβουν στα εσωτερικά του κράτους αλλά ως μια ανθρωπιστική αποστολή για να βοηθήσουν εγκλωβισμένους Τσέχους στρατιώτες που μαχόταν εναντίον του Κόκκινου Στρατού. Στην πραγματικότητα ήταν μια προσπάθεια των ΗΠΑ να περιορίσουν τη Γερμανική επιρροή στο εσωτερικό της Ρωσίας και από την άλλη να πλήξουν στρατιωτικά το καθεστώς των Μπολσεβίκων. Διαπιστώνουμε ξανά στο σημείο αυτό τα πραγματικά όρια της ιδεολογίας ως προς τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής ενός κράτους. Σχετικά με την Αμερικανική εισβολή στη Σιβηρία δείτε ενδεικτικά: Carol Willcox Melton, *Between War and Peace: Woodrow Wilson and the American Expeditionary Force in Siberia, 1918-1921*, (Macon, GA: Mercer University Press, 2001).

Κεντρικών Δυνάμεων απειλούσε να μεταβάλει συνολικώς τη ροή του πολέμου οικοδομώντας ένα πλαίσιο συνθηκών επικράτησης για τη Γερμανία του Κάιζερ και τους συνοδοιπόρους της.

Πρέπει να σημειώσουμε όμως στο σημείο αυτό ότι, κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε τόσο οι ΗΠΑ, μέσω του Γούντροου Ουίλσον, όσο και η Ρωσία, μέσω του Βλαντίμιρ Ίλιτς Λένιν, βρίσκονται σε επίπεδο ρητορικής¹ εγγύτερα από κάθε άλλη φορά σε επαναστατικές ατραπούς.² Η οικουμενική επικράτηση των Αμερικανικών δημοκρατικών αρχών και της ελεύθερης οικονομίας από τη μια και η οικοδόμηση του παγκόσμιου προλεταριακού γίνεσθαι από την άλλη αποτελούσαν ιδεολογικές στοχεύσεις των δυο κρατών και όπως ήταν αναμενόμενο δημιουργούσαν μια ελεγχόμενη ένταση μεταξύ τους, κυρίως λόγω του ότι οι ιδέες τους ανταγωνίζονταν στο ποια θα κερδίσει το μεγαλύτερο ακροατήριο στο εσωτερικό άλλων κρατών. Ιδιαίτερος ο Λένιν μέσω της δημιουργίας της 3^{ης} Διεθνούς [Comintern] το 1919, μια εξέλιξη που αποτελεί προσωπικό του έργο, έθετε τα θεμέλια για την εξάπλωση της Κομμουνιστικής Επανάστασης σε όλη την Ευρώπη.³

¹ Σημειώνουμε στο σημείο αυτό τη φράση «σε επίπεδο ρητορικής» επιθυμώντας να διαχωρίσουμε το επίπεδο των πολιτικών δηλώσεων από τις πολιτικές εφαρμογές. Η προσωπικότητα των πολιτικών ηγετών διαμορφώνει το ποιοτικό πλαίσιο ανάπτυξης μιας ιδιόμορφης ή μη ρητορικής σημειολογίας αλλά δεν διαμορφώνει σε ουσιαστικό βάθος τις πολιτικές εφαρμογές του εθνοκρατικού παράγοντα στη διεθνή αρένα. Ο υποφαινόμενος θα εξαιρέσει από το πλαίσιο αυτό της ανάλυσης του δυο πολιτικές προσωπικότητες που διαμόρφωσαν με την προσωπικότητα τους την πορεία του εθνοκρατικού παράγοντα που διοικούσαν στο διεθνές γίνεσθαι. Η μια είναι ο Ελευθέριος Βενιζέλος που λόγω της βαθιάς πίστης του στις αρχές της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας οδηγήθηκε στην απόφαση της διάλυσης της Βουλής των Λαζάρων και στη διενέργεια εκλογών τις οποίες και έχασε από τη βασιλική πτέρυγα με τις τραγικές συνέπειες που αυτή η διαδικασία προκάλεσε στην πορεία της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Η άλλη είναι ο Βρετανός πρωθυπουργός Άρθουρ Νέβιλ Τσάμπερλαιν που η υποχωρητικότητα του και η πίστη του στο ότι η κατευναστική πολιτική που ακολουθούσε απέναντι στη ναζιστική Γερμανία θα αποσοβούσε τον πόλεμο στην Ευρώπη μετέτρεψε έναν περιορισμένο πόλεμο στην Κεντρική Ευρώπη σε έναν ολικό πόλεμο της υφελίου.

² Ο όρος χρησιμοποιείται ως μέρος της θεωρίας των Διεθνών Σχέσεων και έχει να κάνει με ιδεολογίες που στοχεύουν στη συμπαντική επικράτησή τους, καθιστώντας τον φορέα που τις προωθεί παγκόσμιο ηγεμόνα. Ο θεωρητικός που πρώτος κατηγοριοποίησε τις συγκεκριμένες ιδεολογίες αποδίδοντας τους την ονομασία «επαναστατικές» είναι ο Martin Wight στο κλασικό πλέον έργο του *Διεθνής Θεωρία: Τα Τρία Ρεύματα Σκέψης*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 1998), Παναγιώτης Ήφαιστος (επιστημ. επιμ.), Ηρακλεία Στροίκου (μτφ.).

³ Αν μελετήσει κάποιος τα πρακτικά του πρώτου συνεδρίου της 3^{ης} Διεθνούς που έγινε στη Μόσχα τον Μάρτιο του 1919 θα διαπιστώσει ότι το κύριο θέμα των συζητήσεων μεταξύ των συνέδρων

Η περίοδος του Μεσοπολέμου όμως δημιούργησε τις προϋποθέσεις αυτές για συρρίκνωση των επαναστατικών τάσεων στη ρητορική των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ και στην δημιουργία των προϋποθέσεων για τη σύναψη της στρατιωτικής συμμαχίας κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η συμμετοχή των ΗΠΑ στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η οικονομική ύφεση της περιόδου του Μεσοπολέμου οδήγησε στην ανάπτυξη ενός *sui generis* Αμερικανικού απομονωτισμού που χαρακτηριζόταν από τη μη συμμετοχή του κράτους στις ευρωπαϊκές υποθέσεις και την κατακόρυφη αύξηση της παραβατικότητας του στις εξελίξεις της Αμερικανικής ηπείρου.¹ Την περίοδο αυτή οι ΗΠΑ επιδιώκουν να ελέγξουν πλήρως τις πολιτικές εξελίξεις στο υποσύστημα τους, καταλαμβάνοντας τη θέση της αδιαφιλονίκητης ηγεμονικής δύναμης εκεί, ενώ απέχουν από τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο ενισχύοντας τα του οίκου τους και τοποθετώντας στο περιθώριο, για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, τις όποιες επαναστατικές τους φιλοδοξίες.

Παραλλήλως, και η ΕΣΣΔ ακολουθεί μια ανάλογη πορεία ενδυνάμωσης των εσωτερικών της δομών και ταυτόχρονης επίδειξης αδιαφορίας για τις ευρωπαϊκές υποθέσεις. Η αποτυχία της κομμουνιστικής επανάστασης στη Γερμανία, 1918– 1923,² και της επιβίωσης του Μπολσεβίκικου καθεστώτος του Μπέλα Κουν στην Ουγγαρία

ήταν η προετοιμασία για την εκδήλωση επαναστάσεων απ' άκρη σ' άκρη του Ευρωπαϊκού χώρου. Robert Service, *Lenin: A Biography*, (London: MacMillan Publications, 2000), σ. 386-87.

¹ Επισήμως ο αυξημένος παρεμβατισμός των ΗΠΑ στην Αμερικανική ήπειρο σηματοδοτείται με την ομιλία του Φραγκλίνου Ρούσβελτ στο Παν-αμερικανικό συνέδριο στο Μοντεβίδεο το 1933 όταν ο Αμερικανός Πρόεδρος ανέφερε στο λόγο του ότι ήταν αναφαίρετο δικαίωμα του κράτους να παρεμβαίνει στις πολιτικές εξελίξεις του χώρου της Λατινικής Αμερικής. David Ryan, *US Foreign Policy in World History*, (London: Routledge, 2000), σ. 95. Ο απομονωτισμός των ΗΠΑ αναφορικά με τις πολιτικές υποθέσεις που λάμβαναν χώρα σε όλο τον υπόλοιπο πλανήτη αποτυπώνεται πλήρως από την αρνητική ψήφο της Γερουσίας ως προς την προοπτική της συμμετοχής των ΗΠΑ στην Κοινωνία των Εθνών. Ryan, *US Foreign Policy*, σ. 87.

² Δείτε ενδεικτικά: Pierre Broue, *The German Revolution, 1917-1923*, (Chicago: Haymarket Books, 2006), John Archer (μτφ.), Ian Birchall & Brian Pearce (επιμ).

το 1919,¹ η σύγκρουση των δυο επιγόνων του Λένιν, Στάλιν και Τρότσκυ, αναφορικά με το ποιος τελικώς θα επικρατήσει στο εσωτερικό του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος και θα αναλάβει το ηγέτιο διακυβέρνησης της Σοβιετικής Ένωσης, καθώς και η ανάγκη να οργανωθεί σε νέες βάσεις η οικονομική παραγωγή της ΕΣΣΔ με έμφαση στην εκβιομηχάνιση, οδήγησαν τον Stalin να εισηγηθεί ως θέση την εγκατάλειψη του διεθνιστικού επαναστατισμού που πρόσβευε ο Τρότσκυ και την υιοθέτηση της ενδυνάμωσης του εσωτερικού της ΕΣΣΔ, μια πολιτική που ονομάστηκε «Σοσιαλισμός σε ένα κράτος».² Η θέση αυτή γίνεται επίσημη πολιτική της ΕΣΣΔ το 1925 και προέκρινε τη λογική της εσωτερικής συνολικής ενδυνάμωσης του κράτους, ώστε να είναι σε θέση να επιβιώσει των εξωτερικών πιέσεων. Ως βασικό αποτέλεσμα της συγκεκριμένης πολιτικής του Στάλιν η 3^η Διεθνής διαλύεται μετά από δική του απόφαση το 1943. Η εξέλιξη αυτή καταδεικνύει ότι η ΕΣΣΔ για λόγους που έχουμε ήδη αναλύσει παραπάνω είχε υποχωρήσει από τις πρώιμες επαναστατικές της θέσεις και το ενδιαφέρον της επικεντρωνόταν πρωτίστως στην επιβίωση της από τις εξωτερικές πιέσεις και απειλές.

Η επικράτηση των στρατηγικών αναγκαιοτήτων έναντι των όποιων ιδεολογικών διαφορών μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ αναδεικνύεται και κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου όταν τα δυο κράτη συμμαχούν εναντίον των δυνάμεων του Άξονα διαμορφώνοντας ένα κοινό μέτωπο απέναντι στον κοινό αντίπαλο. Αξίζει να σημειωθεί ότι, οι Αμερικανο-Σοβιετικές σχέσεις είναι τόσο στενές κατά τη διάρκεια της τελευταίας περιόδου του Β' Παγκοσμίου Πολέμου που οι

¹ Το καθεστώς του Μπέλα Κουν επιβίωσε για 133 ημέρες. Δείτε μια συνοπτική ανάλυση στο: David G. Williamson, *The Age of the Dictators: A Study of the European Dictatorships, 1918 -1953* (Harlow: Pearson Education Limited, 2007), σ. 128-31.

² Με την εφαρμογή του σταλινικού δόγματος του Σοσιαλισμού σε ένα κράτος η ΕΣΣΔ θέτει ως αποκλειστικό στόχο και σκοπό την ενίσχυση όλων αυτών των προϋποθέσεων που θα συντελέσουν στην επιβίωση του σοβιετικού κράτους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η υιοθέτηση του δόγματος αυτού λειτουργεί ως το τέλος της αναζήτησης της επαναστατικής ουτοπίας από τη Σοβιετική Ένωση και την έναρξη μιας φυσιολογικής λειτουργίας του κράτους υπό το άγχος της επιβίωσης. Σχετικά με το σταλινικό δόγμα του Σοσιαλισμού σε ένα κράτος δείτε ενδεικτικά: Philip Boobbyer, *The Stalin Era* (London: Routledge, 2000), σ. 16-18.

τρεις συνδιασκέψεις σε Τεχεράνη (28 Νοε. – 1 Δεκ. 1943), Γιάλτα (4 – 11 Φεβ. 1945) και Πότσνταμ (16 Ιουλίου – 2 Αυγούστου 1945) δίνουν τη δυνατότητα στις δυο πλευρές να ανταλλάξουν απόψεις γύρω από τη μεταπολεμική ισορροπία ισχύος σε διεθνές επίπεδο.¹

Ο Ψυχρός Πόλεμος ως αποτέλεσμα του Διλήμματος Ασφάλειας

Τόσο από τη θεωρητική όσο κι από την ιστορική ανάλυση που έχει προηγηθεί διαπιστώνουμε ότι, η ιδεολογία δεν διαμορφώνει τη συμπεριφορά των κρατών σε διεθνές επίπεδο. Επομένως, το να υποστηρίζει κάποιος ότι ο Ψυχρός Πόλεμος έχει ιδεολογικά αίτια και όχι στρατηγικά αποτελεί μια εσφαλμένη θεωρητική προσέγγιση που αστοχεί ως προς την ορθή ανάλυση των επιμέρους ιστορικών στοιχείων στις σχέσεις των δυο κρατών. Ο Ψυχρός Πόλεμος είναι αποτέλεσμα του παράλληλου διλήμματος ασφάλειας που προκύπτει μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ κατά την τελευταία περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κατά την πρώτη φάση της μεταπολεμικής περιόδου.² Από τη μια, οι ΗΠΑ ήταν η μοναδική πυρηνική δύναμη σε διεθνές επίπεδο και από την άλλη ο Κόκκινος Στρατός βρισκόταν εγκατεστημένος σε μεγάλο μέρος του ευρωπαϊκού χώρου, ελέγχοντας μια τεράστια γεωγραφική επιφάνεια στον πυρήνα των στρατηγικών και οικονομικών εξελίξεων της διεθνούς αρένας.³ Η ΕΣΣΔ

¹ Για μια εις βάθος ανάλυση των πολιτικών εξελίξεων στο προσκήνιο και παρασκήνιο των τριών συμμαχικών συνδιασκέψεων κατά την τελευταία φάση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δείτε: Henry Kissinger, *Διπλωματία*, (Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λίβανη, 1995), Νίκος Κοτζιάς (επιμ.), Γιούρι Κοβαλένκο (μτφ.), σ. 440-98.

² Αναφορικά με το δίλημμα ασφάλειας δείτε ενδεικτικά: Robert Jervis, “Cooperation Under the Security Dilemma”, *World Politics*, vol. 30, no. 2 (1978): σ. 167-214.

³ Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να σταθούμε σε ένα σημαντικό άρθρο της διεθνούς βιβλιογραφίας που επισημαίνει ότι ο Ψυχρός Πόλεμος δεν είναι αποτέλεσμα της αποτύπωσης του διλήμματος ασφάλειας. Το άρθρο αυτό γράφτηκε από τον Ρόμπερτ Τζέρβις και το επιχείρημα του βασίζεται στο ότι η εξέλιξη του Ψυχρού Πολέμου, η πενήντάχρονη δηλαδή διπολική αντιπαράθεση, δεν μπορεί να εξηγηθεί μέσα από την ανάλυση του διλήμματος ασφάλειας. Το δικό μας όμως επιχείρημα υποστηρίζει την άποψη ότι το δίλημμα ασφάλειας που παράγεται μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οδηγεί στον Ψυχρό Πόλεμο. Με άλλα λόγια, το δίλημμα ασφάλειας γεννά το φαινόμενο του Ψυχρού Πολέμου αλλά η εξέλιξη του Ψυχρού Πολέμου δεν στηρίζεται πάνω στο δίλημμα ασφάλειας αλλά, όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω, στο δι-ηγεμονισμό. Επομένως, ο υποφαινόμενος συμφωνεί με τη θέση του Ρόμπερτ Τζέρβις ακολουθώντας μια

ένιωθε την πυρηνική απειλή των ΗΠΑ ως ευθεία αμφισβήτηση της επιβίωσης της, ενώ από την άλλη οι ΗΠΑ διαπιστώναν ότι ακόμα και στις περιοχές που ο Κόκκινος Στρατός δεν είχε φυσική παρουσία, π.χ. Γαλλία, Ιταλία, Ελλάδα, μεγάλα τμήματα των εκεί εθνικών κοινωνιών υποστήριζαν την Κομμουνιστική επαναστατική λογική αγνοώντας ή αδιαφορώντας για το ότι η ΕΣΣΔ είχε εγκαταλείψει επισήμως την πολιτική της διαρκούς επανάστασης ως ένδειξη πολιτικού ομορτισμού.¹

Η επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ των ΗΠΑ και ΕΣΣΔ αμέσως μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου καταδεικνύει ότι η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου αποτελεί κλιμάκωση του διλήμματος ασφάλειας που η εκατέρωθεν ισχυροποίηση αποτυπώνει στους αισθητήρες αντίληψης νέων απειλών των δυο συμμάχων. Οι λόγοι αναφορικά με τη μη εκδήλωση μιας ευθείας σύγκρουσης πρέπει να αναζητηθούν στην ολιστική επίδραση της Αμοιβαίας Εξασφαλισμένης Καταστροφής [M.A.D.²] που επιβάλλει η κατοχή πυρηνικών στις διακρατικές σχέσεις, μεταλλάσσοντας την πρωτογενή φύση του ανταγωνισμού από μια πορεία προς τη σύγκρουση σε μια διαδικασία διαρκούς τριβής και επιβεβλημένης οικοδόμησης ενός πλαισίου που η πολεμική ρήξη ισοδυναμεί με ολική καταστροφή αλλά ο διαγκωνισμός για την τελική επικράτηση περνά σε ένα άλλο επίπεδο. Το δίλημμα ασφάλειας μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ αναδεικνύει την ευθεία αντιπαλότητα μεταξύ των δυο παραγόντων. Η αρχή της αμοιβαίας πυρηνικής αποτροπής³ δημιουργεί τις πολιτικές και στρατιωτικές

αντίστροφη αναλυτική διαδρομή. Σχετικά με την άποψη του Jervis δείτε: Robert Jervis, “Was the Cold War a Security Dilemma?” *Journal of Cold War Studies*, vol. 3, no. 1 (2011): σ. 36-60.

¹ Η πολιτική της διαρκούς επανάστασης ανήκε ως επινόηση αλλά και σημείο στρατηγικής εφαρμογής στον Λέοντα Τράτσκι και ως εκ τούτου θεωρήθηκε εχθρική απέναντι στο σταλινικό σύστημα εξουσίας της ΕΣΣΔ και στον ίδιο τον Στάλιν.

² Αναφορικά με την αρχή της Αμοιβαίας Εξασφαλισμένης Καταστροφής και των καταλυτικών της συνεπειών στην εξελικτική διαδικασία της ψυχροπολεμικής στρατηγικής δείτε: Ηλίας Ι. Κουσκουβέλης, *Θεωρία Διεθνών Σχέσεων στον Ψυχρό Πόλεμο: Αποτροπή και Πυρηνική Στρατηγική*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2000) με ιδιαίτερη έμφαση στα κεφάλαια 1, 2, 5, 6.

³ Η βιβλιογραφία σχετικά με το ζήτημα της αποτροπής είναι αχανής. Δείτε ενδεικτικά την ενδιαφέρουσα προσέγγιση του Robert Jervis, “The Utility of Nuclear Deterrence” στο Robert J. Art & Kenneth N. Waltz (επιμ.), *The Use of Force: Military Power and International Politics*, (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2004), σ. 94-101.

προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας μακράς ευθείας ανταγωνιστικής σχέσης που ονομάζεται Ψυχρός Πόλεμος, ακριβώς λόγω της μη εκδήλωσης πολεμικής σύγκρουσης μεταξύ των δυο κεντρικών πρωταγωνιστών.

Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου η διάσταση της ιδεολογίας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο ως μέσο προώθησης και εδραίωσης των πολιτικών στόχων και σκοπών των δυο υπερδυνάμεων. Η μη δυνατότητα εκφοράς άμεσου πολεμικού πλήγματος στον αντίπαλο δημιουργεί το φαινόμενο του διηγεμονισμού.¹ Της ανάδειξης δηλαδή της διατήρησης των πολιτικών πρωτείων των δυο υπερδυνάμεων στους δυο πόλους που διηύθυναν ως μέγιστο στόχο υψηλής στρατηγικής. Η διάσταση της ιδεολογίας προσέφερε λοιπόν τη δυνατότητα στις δυο υπερδυνάμεις να διατηρούν το ηγεμονικό τους πρωτείο, υποβοηθώντας αυτές στο να κερδίζουν την επιδιωκόμενη εξωτερική νομιμοποίηση ως προς τη μεθοδολογία διαμόρφωσης της εκατέρωθεν πολιτικής τους βούλησης.

Επιμύθιο

Το παρόν άρθρο υποστήριξε τη θέση ότι η ιδεολογία δεν επηρεάζει τη συμπεριφορά των κρατών στη διεθνή арένα, αλλά λειτουργεί ως μέθοδος επίτευξης νομιμοποίησης πολιτικών στόχων και σκοπών. Με άλλα λόγια, η ιδεολογία καλύπτει τις πραγματικές προθέσεις των εθνοκρατικών παραγόντων που εκκινούν από την αναγκαιότητα της διασφάλισης του εθνικού συμφέροντος. Η διάσταση της ιδεολογίας υφίσταται ως μηχανισμός μεταφοράς του κέντρου βάρους από την πραγματική πολιτική διεργασία σε επίπεδο εικόνας δίχως όμως να μεταβάλλεται το περιεχόμενο της πολιτικής

¹ Ως δι-ηγεμονισμό ο υποφαινόμενος ορίζει τις δομημένες σχέσεις των ΗΠΑ και ΕΣΣΔ με τους συμμάχους τους που διαμόρφωσαν μια εξαιρετικά σύνθετη ισορροπία ισχύος που ευνοούσε τις δυο υπερδυνάμεις ως προς τα διατηρούν τα πρωτεία τους, η κάθε μια στο εσωτερικό του δικού της πόλου. Σπυρίδων Ν. Λίτσας, «Η Λογική της Μη-σύγκρουσης κατά τη Διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου στον Ευρωπαϊκό Χώρο: Μια Θεωρητική Προσέγγιση» στο Γεώργιος Βοσκόπουλος, *Η Οικοδόμηση της Ευρώπης: Ειρήνη, Συμφιλίωση, Συνεργασία, Ολοκλήρωση*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα, 2008), σ. 338-39.

στόχευσης που δεν είναι άλλο από την προώθηση και διασφάλιση της ατζέντας των εθνικών συμφερόντων.

Ο Ψυχρός Πόλεμος δεν προκύπτει ως καρπός της ιδεολογικής αντίθεσης μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά ως στρατηγικό απότοκο του διλήμματος ασφάλειας που παράγεται στις Αμερικανο-σοβιετικές σχέσεις. Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου η ιδεολογία διαδραματίζει ρόλο διατήρησης του δι-ηγεμονισμού, στρεφόμενη προς τα έσω των δυο πόλων, επιδιώκοντας την επίτευξη της εσωτερικής νομιμοποίησης σε πρώτο επίπεδο και της εξωτερικής νομιμοποίησης στη συνέχεια.